

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY WE WROCŁAWIU

mgr lic. Paulina Nicko-Stępień

Nowy Testament w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka z 1593 roku. Studium wykorzystania źródeł na przykładzie tekstów Piotrowych

Praca doktorska
napisania pod kierunkiem
Ks. prof. PWT dra hab. Rajmunda Pietkiewicza

WROCŁAW 2018

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW.....	5
WSTĘP.....	7
A. Stan badań.....	8
B. Problematyka badawcza.....	10
C. Źródła.....	12
D. Metoda.....	14
E. Plan pracy.....	16
ROZDZIAŁ I. BIOGRAFIA JAKUBA WUJKA.....	18
A. Dzieciństwo i młodość.....	18
B. Pobyt w Rzymie i pierwsze lata życia zakonnego.....	23
C. Zakładanie kolegiów i obowiązki rektorskie.....	26
D. Działalność ks. Jakuba Wujka oraz zakonu jezuitów a XVI-wieczna kultura książki.....	39
E. Kontakty międzynarodowe Wujka.....	42
ROZDZIAŁ II. KONCEPCJA PRZEKŁADU I KOMENTARZA.....	46
A. Podstawa przekładu.....	47
B. Metoda przekładu.....	51
C. Koncepcja komentarza.....	56
ROZDZIAŁ III. ŹRÓDŁA WYKORZYSTANE PRZEZ JAKUBA WUJKA.....	61
A. Wydania Biblii.....	61
1. Wydania w językach starożytnych.....	61
a. Poliglota antwerska.....	61
b. Wulgata lowańska.....	63
2. Wydania w językach nowożytnych.....	65

a. Przekłady polskie.....	65
Nowy Testament Królewiecki.....	65
Biblia w tłumaczeniu Leopoldy.....	67
Biblia brzeska.....	69
Nowy Testament w tłumaczeniu Szymona Budnego oraz wcześniejsze prace przekładowe.....	72
Nowy Testament w tłumaczeniu Marcina Czechowica.....	74
b. Nowy Testament z Rheims.....	76
B. <i>Disputationes</i> Roberta Bellarmina.....	80
ROZDZIAŁ IV. METODA PRACY JAKUBA WUJKA ZE ŹRÓDŁAMI PRZEKŁADU I KOMENTARZA MARGINALNEGO.....	85
A. Mt 8,14-17.....	88
B. Mt 10,1-8.....	91
C. Mt 14,22-33.....	94
D. Mt 16,13-23.....	98
E. Mk 14,26-42.....	103
F. Mk 14,66-72.....	108
G. Łk 5,1-11.....	111
H. Łk 22,29-34.....	115
I. J 1,35-42.....	117
J. J 21,1-25.....	120
K. Dz 2,14-36.....	130
L. Dz 3,1-10.....	138
M. Dz 3,11-26.....	141
N. Dz 4,1-20.....	148
O. Dz 8,14-25.....	155

P. Dz 10,9-48.....	159
R. Dz 11,1-18.....	174
S. Dz 12,1-17.....	179
T. Dz 15,7-12.....	186
U. Ga 2,1-16.....	188
W. 1 P 5,12-14.....	195
ROZDZIAŁ V. METODA PRACY JAKUBA WUJKA ZE ŹRÓDŁAMI KOMENTARZA CIĄGŁEGO.....	197
A. Mt 8,14-17.....	198
B. Mt 10,1-8.....	202
C. Mt 14,22-33.....	205
D. Mt 16,13-23.....	207
E. Mk 14,26-42.....	225
F. Mk 14,66-72.....	225
G. Łk 5,1-11.....	228
H. Łk 22,29-34.....	232
I. J 1,35-42.....	236
J. J 21,1-25.....	239
K. Dz 2,14-36.....	249
L. Dz 3,1-10.....	258
M. Dz 3,11-26.....	260
N. Dz 4,1-20.....	263
O. Dz 8,14-25.....	264
P. Dz 10,9-48.....	278
R. Dz 11,1-18.....	285
S. Dz 12,1-17.....	286

T. Dz 15,7-12.....	289
U. Ga 2,1-16.....	292
W. 1 P 5,12-14.....	310
ZAKOŃCZENIE.....	316
BIBLIOGRAFIA.....	320
ANEKS.....	334

WYKAZ SKRÓTÓW

- BB** – Biblia brzeska z 1563 roku.
- BK** – Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu.
- BL** – Biblia w tłumaczeniu Leopolity z 1561 roku.
- BN** – Biblioteka Narodowa.
- br. s. tyt.** – brak strony tytułowej.
- br. pocz.** – brak początku.
- BSzB** – Biblia w tłumaczeniu Szymona Budnego.
- BWj 1599** – Biblia Jakuba Wujka z 1599 roku.
- Czart.** – Biblioteka Czartoryskich w Krakowie.
- Gd PAN** – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku.
- k. tyt.** – karta tytułowa.
- nakł.** – nakład.
- NTCz** – Nowy Testament w tłumaczeniu Marcina Czechowica z 1577 roku..
- NTKrl** – Nowy Testament Królewiecki (1551-1553).
- NTSzB** – Nowy Testament w tłumaczeniu Szymona Budnego z 1574 roku.
- NTWj 1593** – Nowy Testament w tłumaczeniu Jakuba Wujka z 1593 roku.
- NTWj 1594** – Nowy Testament w tłumaczeniu Jakuba Wujka z 1594 roku.
- NTR 1582** – Nowy Testament z Rheims z 1582 roku.
- Ossol.** – Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- PAn** – Poliglota antwerpska (1569-1572).
- PAnG** – Poliglota antwerpska (tekst grecki).
- PAnL** – Poliglota antwerpska (tekst łaciński Wulgaty).
- PAnS** – Poliglota antwerpska (tekst syryjski Peszitty w przekładzie łacińskim).
- PsW** – Psalterz w tłumaczeniu Jakuba Wujka.
- RB** – *Disputationes* autorstwa Roberta Bellarmina.

red. – redakcja.

sygn. – sygnatura.

t. – tom.

tlum. – tłumaczenie.

wewn. – margines wewnętrzny.

WL – Wulgata lowańska z 1574 roku.

Wr BU – Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.

Wr PWT – Biblioteka Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu.

WSK – Wulgata sykstoklementyńska z 1592 roku.

zewn. – margines zewnętrzny.

WSTĘP

W XVI wieku w kulturze i życiu religijnym Europy rozbrzmiewały dwa hasła stanowiące swego rodzaju wizytówkę tego niezmiernie bogatego i burzliwego okresu. Pierwsze z nich – *ad fontes* – wiązało się z humanizmem, który nawoływał do studium dawnych języków dających dostęp do mądrości zapisanej w księgach starożytnych Greków, Rzymian i Żydów. Drugie hasło – *sola Scriptura* – wiązało się z religijnym nurtem reformacji, której celem była odnowa chrześcijaństwa. Obydwa hasła skrzyżowały się jednym punkcie, który stanowiło studium Biblii w językach starożytnych (głównie w hebrajskim, aramejskim, greckim i łacińskim). W tym samym punkcie spotkały się więc zainteresowania zarówno humanistów, jak i reformatorów, a następnie przeciwników reformacji. Szybki rozwój zainteresowań biblijnych został zagwarantowany przez wynaleziony około połowy XV wieku druk, który umożliwił szybką wymianę wyników badań oraz religijnych idei wśród intelektualnych elit Europy.

Wiek XVI był w pełnym tego słowa znaczeniu „Złotym Wiekiem Biblii”, której tekst był badany, opracowywany, tłumaczony i wydawany na różne sposoby. W ten nurt wpisały się również osiągnięcia polskojęzycznych humanistów, reformatorów i kontrreformatorów, którzy w okresie polskiego renesansu pięć razy przetłumaczyli całą Biblię (wydaną łącznie sześć razy), 23 razy wydali Nowy Testament (10 pierwodruków) oraz 58 razy Księgę Psalmów (12 pierwodruków)¹. Początkowo w tej produkcji przodowali zwolennicy reformacji w jej różnych postaciach, którzy wydali Nowy Testament królewiecki (1551-1553), Biblię brzeską (1563) oraz Biblię nieświeską (1572). Katolicy posługiwali się Biblią Leopoldy (1561, 1575/1577) oraz Nowym Testamentem Szarfenbergów (1556), które co prawda ukazały się dość wcześnie, ale były przestarzałe, gdyż oparte zapewne na tłumaczeniach średniowiecznych i nie były w stanie konkurować z nowoczesnymi, komentowanymi przekładami innowierczymi. Polski katolicyzm doby potrydenckiej potrzebował więc nowego tłumaczenia Biblii, które od strony językowej, jak i wyposażenia (szczególnie

¹ Dane podano za R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: Od początku do 1638 roku, Poznań 2016, s. 559.

w polemiczne komentarze), mogłoby skutecznie konkurować z pracami protestanckimi i antytrynitariańskimi. Bardzo dobrze rozumiał tę potrzebę jezuita, ks. Jakub Wujek (zm. 1597), który w 1593 roku wydał własne, szeroko komentowane tłumaczenie Nowego Testamentu, w 1594 roku wydany w podobny sposób przekład Księgi Psalmów. Wujek przetłumaczył z Wulgaty i opatrzył komentarzem całą Biblię, która z poprawkami jezuickich komisji, ukazała się po śmierci tłumacza w 1599 roku.

A. Stan badań

Nad życiem i biblijnymi pracami Wujka od wielu lat prowadzone są wieloaspektowe badania (filologiczne, teologiczne, historyczne), których rezultaty znajdują się w licznych publikacjach. Warto wymienić tu XX-wiecznych pionierów badań nad Biblią Wujkową: Juliana Gołębia², Józefa Archutowskiego³, Jana Terlage⁴, Jana Sygańskiego⁵. Ze współczesnych badaczy życia i Biblii Wujka należy wspomnieć: Dariusza Kuźminę⁶ – historyka i autora obszernej biografii Wujka; Danutę Bieńkowską⁷ – badaczkę tłumaczeń Wujkowych; Joannę Sobczykową⁸ – badaczkę historii i języka polskiego, która wykazała, że język Wujkowych komentarzy do Biblii nosi cechy języka naukowego; oraz autorkę wielu prac o przekładach biblijnych na język polski; Janinę Czerniatowicz⁹ badającą recepcję znajomości grecki w dawnej Rzeczypospolitej; Marię Kossowską¹⁰ – badaczkę zajmującą się historią i filologią Biblii XVI-wiecznych, w tym Biblii Wujka. Wśród badań prowadzonych przez polskich biblistów na temat staropolskich przekładów biblijnych (w tym Biblii Wujka) wymienić należy prace Rajmunda Pietkiewicza. Na uwagę zasługuje przede

² J. Gołąb, *O tłumaczeniu Nowego Testamentu przez ks. Jakuba Wujka*, Warszawa 1906.

³ J. Archutowski, *Ksiądz Jakub Wujek TJ (1540-1597)*, Warszawa 1915.

⁴ Np. J. Terlaga, *Działalność ks. Jakóba Wujka T. J. jako rektora Kolegium Poznańskiego*, Kraków 1936.

⁵ Np. J. Sygański, *Ks. Jakób Wujek z Wągrowca w świetle własnej korespondencji: 1540-1597*, Kraków 1914.

⁶ Np. D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597). Pisarz, tłumacz, misjonarz*, Warszawa 2004.

⁷ Np. D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992.

⁸ Np. J. Sobczykowa, *Mysł o języku w komentarzu biblijnym ks. Jakuba Wujka*, Katowice 2001.

⁹ J. Czerniatowicz J., *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.

¹⁰ M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968.

wszystkim pierwszy tom *Biblia Polonorum*¹¹, prezentujący historię Biblii w języku polskim do 1638 roku. W monografii tej Autor wiele miejsca poświęcił zarówno samej Biblii Wujka (w tym wydaniu Nowego Testamentu z 1593 roku), jak również innym polskim przekładom biblijnym. Również wcześniejsze publikacje Rajmunda Pietkiewicza dotyczą w dużej mierze wydań biblijnych, z których korzystał Jakub Wujek¹². Wśród innych badaczy przekładów Wujka trzeba wspomnieć jeszcze: Feliksa Gryglewicza¹³, Jana Poplatka¹⁴, Kazimierza Drzymałę¹⁵, Jerzego Chmiela¹⁶, Hugolina Langkammera¹⁷, Leokadię Grajkowską¹⁸. Wiele o życiu i twórczości jezuitów, w tym Wujka można znaleźć również w pracach historycznych autorstwa m.in. Zuzanny Łukaszewskiej-Haberko¹⁹, Ludwika Piechnika²⁰, Macieja Serwańskiego²¹, Jana Starnawskiego²², Ludwika Grzebień²³ czy Zdzisława Leca²⁴. W obliczu tak bogatej literatury przedmiotu rodzi się pytanie: Cóż nowego można jeszcze dodać do wiedzy na temat życia, prac przekładowych i komentatorskich ks. Jakuba Wujka?

¹¹ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: Od początku do 1638 roku, Poznań 2016.

¹² R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518-1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, (praca doktorska), Wrocław 2002; R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu "szczyrego" Słowa Bożego. Recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu*, (Rozprawy naukowe PWT 86), Wrocław 2011.

¹³ F. Gryglewicz, *Praprzekład Ewangelii ks. Jakuba Wujka*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 7 (1954) nr 1-6, s. 16-41.

¹⁴ J. Poplatek, *Obecny stan badań nad życiem Jakuba Wujka TJ i program dalszej pracy*, „Polonia Sacra” 3 (1950), s. 20-91.

¹⁵ Np. K. Drzymała, *Ks. Jakub Wujek z Wągrowca*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 3 (1950) nr 1-2, s. 23-63.

¹⁶ Np. J. Chmiel, *Młodość i wykształcenie ks. Jakuba Wujka*, „Studia Gnesnensia” 1 (1975), s. 355-358.

¹⁷ H. Langkammer, *Polski przekład Biblii Wujka na tle potrzeb i zmagani religijno-teologicznych ówczesnego Kościoła w Polsce*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 53-63.

¹⁸ L. Grajkowska, *Ks. Jakub Wujek z Wągrowca – życie i działalność*, Zeszyt Biograficzny Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Pałuckiej, Wągrowiec 1995.

¹⁹ J. Łukaszewska-Haberko, *Naukowe i religijne podróże pierwszych polskich jezuitów w świetle dokumentów zakonnych z XVI wieku (biografii, egzaminów, korespondencji)*, w: *Itinera clericorum: Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 473-486.

²⁰ Np. L. Piechnik L., *Początki Akademii Wileńskiej (1570-1599)*, Rzym 1984.

²¹ M. Serwański, *Formy aktywności kolegium jezuickiego w Poznaniu w XVI-XVII wieku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 8 (2002) nr 2, s. 31-39.

²² J. Starnawski, *Czterechsetlecie Biblii Wujka*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 65-82.

²³ Np. L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2013.

²⁴ Np. Z. Lec, *Kolegia jezuickie na Śląsku do roku 1740*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 11 (2012) nr 2 (21), s. 89-97.

B. Problematyka badawcza

Autorka niniejszej dysertacji zauważyła pewne błędy metodologiczne popełniane w badaniach nad translatorskimi i komentarzowymi pracami Wujka. Po pierwsze, badacze porównujący teksty tłumaczenia z ich podstawą, posługiwali się przypadkowymi, w tym nawet współczesnymi wydaniem Biblii. Tak postąpiła Maria Kossowska używając Wulgaty z 1956 roku²⁵. Podobnie uczyniła Danuta Bieńkowska odnosząc się do wydania Wulgaty z 1975 roku²⁶. Z kolei Joanna Sobczykowa wykorzystała jako teksty porównawcze wydanie Wulgaty z 1983 roku, Septuaginty z 1979 roku i greckiego Nowego Testamentu z 1993 roku²⁷. Podobne przykłady w badaniach nad Biblią Wujka można mnożyć. W tym kontekście należy postawić istotne pytanie: Czy można osiągnąć adekwatne do rzeczywistości wyniki badań nad tłumaczeniami, skoro badacz nie ma przed sobą tej samej podstawy przekładu co tłumacz? Bo przecież teksty biblijne, nawet wydawane w tym samym okresie, różnią się między sobą. Ponadto w wydaniach zawarty jest nie tylko sam tekst, ale również różnego rodzaju noty i komentarze. Jeśli do porównań użyje się przypadkowego wydania, to nie można otrzymać precyzyjnych wyników. Przed laty, problem relacji tłumaczeń Wujka do XVI-wiecznych wydań Wulgaty, szczególnie tzw. *Wulgaty lowańskiej* z 1574 roku podjął w pracy magisterskiej Zbigniew Kutzan²⁸, ale jak do tej pory nikt nie poszedł śladem jego badań i sugestii, zapewne dlatego, że jego praca nie ukazała się drukiem.

Po drugie, studiując komentarz Wujka do tekstu biblijnego w ogólne lekceważono wskazane przez niego samego źródła²⁹. Taki stan rzeczy sprawił, że komentarze te badano w oderwaniu od opracowań, z których korzystał Wujek, przypisując mu bezkrytycznie znajomość i wykorzystywanie „z pierwszej ręki” wszystkich cytowanych dzieł patrystycznych, historycznych i filologicznych oraz

²⁵ M. Kossowska, *Biblia w języku polskim...*, s. 362.

²⁶ D. Bieńkowska, *Rola glos marginalnych w przekładzie Biblii J. Wujka*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” (1990) z. 23, s. 22.

²⁷ J. Sobczykowa, *Myśl o języku...*, s. 19-20.

²⁸ Z. Kutzan, *Nowy Testament ks. Jakuba Wujka z 1593 roku a Wulgata*, (praca magisterska), Lublin 1953.

²⁹ Zob. rozdział II i III niniejszej pracy.

autorstwo not marginalnych³⁰. Jako pierwszy problem ten zauważył David Frick³¹, który na kilku stronach swojego artykułu pokazał w jaki sposób Wujek korzystał z Nowego Testamentu z Rheims z 1582 roku. Jak do tej pory nikt nie podążył w badaniach śladem wskazanym przez Fricka. Sobczykowa wprawdzie zauważyła kwestię źródeł w pracy Wujka, ale nie podjęła się jej opracowania³².

Ponadto nigdy nikt nie postawił problemu badań nad Wujkiem od strony praktycznej: Wujek w swojej posłudze duszpasterskiej był bardzo mobilny, pracując w międzyczasie nad swoimi przekładami i komentarzami. Jeśli korzystałby „z pierwszej ręki” ze wszystkich cytowanych przez siebie dzieł, to musiałby wozić ze sobą na wozie zaprzęgniętym w konie bardzo obfitą bibliotekę, co na XVI-wieczne warunki byłoby niemożliwe³³. Oczywiście w miejscach, gdzie przebywał mógł korzystać z dostępnych tam księgozbiorów, ale musiałby borykać się z ich niekompletnością i trudnościami w korzystaniu z różnych bibliotek, co przy tak wielkiej ilości cytowanych dzieł, musiałoby znacznie utrudniać mu pracę. A może było inaczej? Może Wujek opracował swoje tłumaczenia i komentarze w oparciu o kilka czy kilkanaście pozycji, które znajdowały się na jego biurku i które był w stanie łatwo przewozić z miejsca na miejsce? Tak stawiając pytanie, pojawia się oczywiście inny problem, który trzeba będzie rozstrzygnąć: Na ile Wujek był samodzielny w pracy nad swoimi komentarzami do Biblii (samodzielność tłumacza, jeśli chodzi o sam przekład nie podlega raczej wątpliwości)?

W związku z tym co napisano wyżej, w niniejszej pracy autorka stawia następujące problemy badawcze: 1) Z jakich źródeł i opracowań korzystał Wujek sporządzając komentarz do Nowego Testamentu wydanego w 1593 roku? 2) W jaki sposób wykorzystywał te źródła i opracowania? Czy jego praca była odtwórcza, czy

³⁰ Zob. np. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim...*, s. 313-360; R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu...*, s. 203-224.

³¹ D. Frick, *Anglo-Polonica: The Rheims New Testament of 1582 and the Making of the Polish Catholic Bible*, „The Polish Review” 36 (1991) nr 1, s. 62-63.

³² J. Sobczykowa, *Myśl o języku...*, s. 19-20.

³³ Wujek intensywnie pracował nad przekładem Nowego Testamentu w latach ok. 1584-1593. W tym czasie był w Kaliszu, Lwowie, Rzymie, Krakowie, Poznaniu, Braniewie, ponownie w Kaliszu, Łowiczu, Pułtusk, Krakowie, Siedmiogrodzie, ponownie w Krakowie, Lanckoronie, Makowie Podhalańskim, Brodowie, jeszcze raz w Krakowie. Zob. rozdział I, C.

też samodzielna? Czy cytował źródła patrystyczne, filologiczne i historyczne „z pierwszej ręki”, czy za innymi autorami? 3) W jaki sposób zdobywał potrzebną literaturę? 4) Czy badanie wykorzystywanych przez Wujka źródeł i opracowań oraz metody pracy z nimi wniesie coś nowego do naszej wiedzy na temat życia i wykształcenia jezuitę z Wągrowca?

C. Źródła

Nakreślona powyżej problematyka badawcza otwiera kwestię źródeł niniejszej pracy. Najważniejszymi z nich będą wydania przekładów biblijnych Jakuba Wujka, szczególnie edycji Nowego Testamentu z 1593 roku³⁴ oraz całej Biblii z 1599 roku³⁵, której będzie się używać pomocniczo. Kolejna grupa źródeł, to XVI-wieczne obcojęzyczne wydania Biblii wskazane przez samego Wujka, jako podstawa przekładowa. Są to: Wulgata lowańska z 1574 roku³⁶ oraz Poliglota antwerska³⁷, szczególnie tom piąty zawierający tekst Nowego Testamentu wydany w 1571 roku³⁸. Jeśli chodzi o źródła komentarza, to posługiwano się Nowym Testamentem wydany w Rheims we Francji w 1582 roku³⁹ oraz polemicznym wykładem prawd wiary

³⁴ *Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTVSA. Z nowu z Łacińskiego y z Gręckiego na Polskie wiernie a szczyrze przelożony : y Argumentami abo Summariuszami każdych Książ / y Rozdziałow / y Annotacyami po brzegach objaśniony. Przydane są Nauki y Przestrogi mało nie za każdym Rozdziałem : Porownanie Ewangelistow ŚŚ. Dzieie y drogi rozmaite Piotra y Pawła S. y Regestr rzeczy głowniejszych na końcu. Przez D. IAKVBA WVYKA, Theologa Societatis IESV. Z dozwoleń Starszych. Pod rozszak Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podlęże, Kraków, A. Piotrkowczyk, 1593, 4°.*

³⁵ *BIBLIA TO IEST KSIĘGI STAREGO Y NOWEGO TESTAMNETV WEDŁVG ŁACINSKIEGO przekładu starego, w kościele powszechnym przyiętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przelożone, Z DOKŁADANIEM TEXTV ZYDOWSKIEGO y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudniejszych mieysc do obrony Wiary świętey powszechney przeciw kacerztwóm tych czasów należących: PRZEZ D. IAKVBA WVYKA Z WĄGROWCA, THEOLOGA SOCIETATIS IESV. Z DOZWOLENIEM STOLICE APOSTOLSKIEY, a nakładem Iego M. Księdza Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, etc. wydane, Kraków, Druk. Łazarzowa, nakł. S. Karnkowski, 1599, 2°.*

³⁶ *Biblia sacra: Quid in hac editione a Theologis Louaniensibus praesitum sit, paolo post indicatur, Antverpiae, K. Plantinus, 1574, 8°.*

³⁷ *Biblia Sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine. Philippi II Reg. Cathol. Pietate Et Studio Ad Sacrosanctae Ecclesiae Usus, t. 1-8. Antverpiae, K. Plantinus, 1569-1572, 2°.*

³⁸ *Novum Iesu Christi D.N. Testamentum. Sacrorum Bibliorum Tomus Quintus, 1571.*

³⁹ *The NEVV TESTAMENT OF IESVS CHRIST, TRANSLATED FAITHFVLLY INTO ENGLISH out of the authentical Latin, according the best corrected copies of the same, diligently conferred vvith the Greeke and other editions in divers languages: Vvith ARGVMENTS of bookes and chapters, ANNOTATIONS, and other necessarie helps, for the better vnderstanding o the text, and specially for the discoverie of the CORRVTIONS of divers late translations, and for clearing the CONTROVERSIES in religion, of these daies: IN THE ENGLISH COLLEGE OF RHEMES, Rhemes: I. Fogy, 1582.*

opracowanym przez Roberta Bellarmina⁴⁰. Kolejne teksty źródłowe nieodzowne w pracy to oczywiście XVI-wieczne polskie przekłady biblijne katolickie i niekatolickie, a zatem: Biblia Leopoldy⁴¹, Biblia brzeska⁴², Nowy Testament w tłumaczeniu Marcina Czechowica⁴³, Biblia Budnego (nieświeska)⁴⁴, Nowy Testament w tłumaczeniu Budnego z 1574 roku⁴⁵. Istotne miejsce zajmują tu również publikacje tekstów źródłowych: autobiografia Wujka, wydana w czasopiśmie „Polonia Sacra”, pochodząca z archiwum jezuickiego w Rzymie⁴⁶; bezcennym źródłem dla odtworzenia biografii tłumacza jest jego korespondencja listowna, napisana w języku łacińskim, a wydana przez ks. Jana Sygańskiego na początku XX wieku w Krakowie⁴⁷. Ogromną wartość dla badaczy posiadają również reprinty Wujkowych przekładów wraz z ich

⁴⁰ *Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesv, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice*, Ingolstadii: Sartorius, 1587.

⁴¹ *Biblia To iest. Księgi Stharego y Nowego Zakonu / na Polski ięzyk / z pilnością według Laćińskiej Bibliey od Kościoła Krześciańskiego powssechnego przyięthey / nowo wyłożona. Cum Gratia et Priuilegio. S. R. M.*, Kraków, Dziedzice Marka Szarfenberga, 1561, 2°.

⁴² *Biblia święta / Tho iest / Księgi Starego y Nowego Zakonu / własnie z Zydowskiego / Greckiego / y Laćińskiego / nowo na Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone*, Brześć Litewski, [S. Murmelius lub C. Bazylik?], nakł. M. Radziwiłł, 1563, 2°.

⁴³ *Biblia to jest księgi Starego i Nowego Przymierza, znowu z języka ebrejskiego, greckiego i laćińskiego, na polski przełożone*, Nieśwież, [Daniel z Łęczycy], nakł. M. Kawieczynski, 1572, 4°.

⁴⁴ *Nowy Testament znowu przełożony/ a na wielu miejscach za pewnemi dowodami odprzysad przez Simona Budnego oczysćiony/ i krotkimi przypiskami po krajoch objaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostateczniejsze przypiski/ które każdej iak miarz odmiany przyczyny ukazuią*, Łosk, [Daniel z Łęczycy], nakł. J. Kiszka, 1574, 8°.

⁴⁵ *Nowy Testament znowu przełożony / a na wielu miejscach za pewnemi dowodami odprzysad przez Simona Budnego oczysćiony / y krotkimi przypiskami po krajoch objaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostateczniejsze przypiski / które każdej iak miarz odmiany przyczyny ukazuią*, Łosk, [Daniel z Łęczycy], nakł. J. Kiszka, 1574, 8°.

⁴⁶ Na szczególną uwagę zasługuje rękopis Jakuba Wujka z tekstem tej autobiografii, którego fotokopię umieszczono w Aneksie. Rękopis ten został pozyskany w *Archiwum Romanum Societatis Iesu* w Rzymie, ponieważ w Polsce nie udało się dotrzeć Autorce niniejszej rozprawy do żadnego z Wujkowych manuskryptów. Prawdopodobnie w archiwum jezuickim w Krakowie nie zachowały się żadne rękopisy Wujka.

⁴⁷ *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569-1596. Podług autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański TJ*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 44 (1918), s. 297-359; *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569-1596. Podług autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański TJ*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 45 (1918), s. 127-160; *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569-1596. Podług autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański TJ*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 46 (1920), s. 1-110.

opracowaniem: reprint Nowego Testamentu z 1593 roku⁴⁸ oraz całej Biblii wydany w monumentalnej serii *Biblia slavica*⁴⁹.

Przy omawianiu źródeł niezastąpione będą również opracowania (zob. punkt A) dotyczące Wujka, Biblii w języku polskim i w językach starożytnych oraz działalności jezuitów w Europie. Dokładny wykaz tych pozycji znajduje się w bibliografii załączonej do pracy. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na te z nich, które są trudniej dostępne: prace Davida Fricka, który jako pierwszy zwrócił uwagę na fakt, iż komentarz Wujkowy może być zależny od komentarza Nowego Testamentu z Rheims⁵⁰. Na uwagę zasługuje ponadto publikacja Roberta Maryksa⁵¹, opisująca rolę niektórych wpływowych postaci w Towarzystwie Jezusowym. Na temat Wulgaty lowańskiej wiele można znaleźć w książce pod redakcją Bruce'a Gordona⁵², omawiającej znaczenie Biblii w okresie reformacji. O historii powstania Nowego Testamentu z Rheims pisze John Greider⁵³, natomiast komentarz Roberta Bellarmina omawia Patricia Springborg⁵⁴ oraz James Brodrick⁵⁵.

D. Metoda

Poświęcając nieco miejsca metodzie badawczej należy najpierw wyjaśnić dlaczego do badań wybrano Nowy Testament z 1593 roku oraz dlaczego ograniczono bazę tekstową do 21. tekstów traktujących o osobie i prymacie św. Piotra? Wybrano

⁴⁸ *Nowy Testament w przekładzie ks. dr Jakuba Wujka T.J. z roku 1593*, red. W. Smereka, Kraków 1966.

⁴⁹ Np. *Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentu według Łacińskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przełożone. Z dokładaniem textu Żydowskiego y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudniejszych mieysc, do obrony Wiary świętej i powszechney przeciw kacerztwom tych czasów należących. Przez D. Jakuba Wuyka z Wągrowca Theologa Societatis Iesu. W Krakowie, Roku Pańskiego M.D.XCIX*, red. H. Rothe, I. Kwilecka, *Biblia Slavica* II/5; cz. 1 (nienumerowana); cz. 2: *Komentarz*; Paderborn – München – Wien – Zürich 2010.

⁵⁰ D. A. Frick, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551-1632)*, Berkeley – Los Angeles – London 1989.

⁵¹ R. A. Maryks, *The Jesuit Order As a Synagogue of Jews: Jesuits of Jewish Ancestry and Purity-of-Blood Laws in the Early Society of Jesus*, Leiden – Boston 2010.

⁵² *Shaping the Bible in the Reformation: Books, Scholars and Their Readers in the Reformation. Books, Scholars, and Their Readers in the Sixteenth Century*, ed. B. Gordon, Leiden – Boston 2012.

⁵³ J. C. Greider, *The English Bible Translations and History*, Bloomington 2013.

⁵⁴ P. Springborg, *Thomas Hobbes and Cardinal Bellarmine: Leviathan and 'the Ghost of the Roman Empire'*, „History of Political Thought” 16 (1995), nr 4, s. 503-531.

⁵⁵ J. Brodrick, *The Life and Work of Blessed Robert Francis Cardinal Bellarmine S. J. 1542-162*, London 1928.

następujące perykopy wraz z komentarzami: Mt 8,14-17; Mt 10,1-8; Mt 14,22-33; Mt 16,13-23; Mk 14,26-42; Mk 14,66-72; Łk 5,1-11; Łk 22,29-34; J 1,35-42; J 21,1-25; Dz 2,14-36; Dz 3,1-10; Dz 3,11-26; Dz 4,1-20; Dz 8,14-25; Dz 10,9-48; Dz 11,1-18; Dz 12,1-17; Dz 15,7-12; Ga 2,1-16; 1 P 5,12-14⁵⁶.

Po pierwsze, do badań wybrano Nowy Testament z 1593 roku, ponieważ jest to oryginalna praca Wujka. Ukazała się ona za jego życia i pod jego własnym nadzorem. Wydanie to zawiera bardzo obszerne komentarze marginalne i ciągłe (tekstowe). Drugie wydanie Nowego Testamentu z 1594 roku nie zawiera komentarzy, a cała Biblia wydrukowana w 1599 roku ukazała się już po śmierci Wujka (zm. 1597) z poprawkami jezuickich komisji, a więc nie jest dziełem samego Wujka.

Po drugie, do badań wybrano tzw. teksty Piotrowe, ponieważ ze względu na kwestionowanie prymatu św. Piotra w okresie reformacji, temat ten był bardzo szeroko dyskutowany i komentowany, co dobrze rokuje dla pożądanej dla badań szerokiej bazy źródłowej, szczególnie patrystycznej, wykorzystanej w komentarzach. Ponadto kontrowersyjne tematy w Nowym Testamencie Wujka posiadają zawsze obfite komentarze. Ponadto motyw św. Piotra pojawia się w wielu miejscach Nowego Testamentu: we wszystkich ewangeliach, w Dziejach Apostolskich, listach św. Pawła oraz w listach św. Piotra Apostoła. W ten sposób do badań zostaną pobrane próby z różnych miejsc zawierających teksty różnych autorów i reprezentujące różne gatunki literackie, co znowu dobrze rokuje dla wyników badań, które będą przekrojowe i reprezentatywne. Oczywiście bardziej obiektywne wyniki można by uzyskać badając całość Nowego Testamentu lub całość Biblii. Niestety wymagałoby to wielu lat żmudnej pracy, a wyniki badań byłyby bardzo obszerne.

Jak napisano wyżej, nowością niniejszej dysertacji jest praca na tych samych wydaniach, z których korzystał Wujek przygotowując tekst Nowego Testamentu z

⁵⁶ Nie są to wszystkie teksty, w których wspomniana jest osoba św. Piotra, ale najważniejsze spośród nich. W wydarzeniach opisanych kilkakrotnie u różnych Ewangelistów (np. wyznanie wiary pod Cezareą Filipową) komentarz Wujka przypisany jest tylko do jednego z tych fragmentów, zatem cytowanie wersji paralelnej nie wniosłoby nic nowego do pracy. Inne teksty biblijne pominięte w niniejszej pracy (np. J 6,68; Dz 1,15) zawierają jedynie kilkudziesięciu komentarz do jednego wersetu, jeszcze inne (np. J 20,1) nie zawierają żadnego komentarza mimo, iż w samej perykopie pojawia się osoba Piotra.

1593 roku oraz komentarz do niego. Metoda badawcza będzie się składać z następujących etapów: najpierw zostaną wybrane i odpowiednio opracowane perykopy z Nowego Testamentu z 1593 roku; tekst perykop zostanie przepisany wraz ze wszystkimi notami i komentarzami; podobnie postąpi się z tekstami źródeł, z których korzystał Wujek. Po odpowiednim przygotowaniu tekstów, zostaną one poddane porównaniu w sposób równoległy na poziomie tych samych wersetów biblijnych dla wszystkich wersji i komentarzy. Pod każdą perykopą i komentarzem do niej zostaną podane wyniki porównania, które posłużą do sformułowania ogólnych wniosków i odpowiedzi na postawione w pracy problemy. Oczywiście ten etap zostanie poprzedzony studium tła historycznego powstania biblijnych przekładów Wujka, czyli jego biografii i działalności jezuitów w renesansowej Rzeczypospolitej oraz tła powstania źródeł, z których Wujek korzystał. Tu szczególnie zostaną wykorzystane wstępy i przedmowy to tych źródeł, których autorski przekład zamieszczono a Aneksie.

E. Plan pracy

Praca składa się z wykazu skrótów, wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, Aneksu zawierającego tłumaczenia wybranych tekstów źródłowych⁵⁷ oraz fotografii niektórych źródeł. W pierwszym rozdziale zostanie zaprezentowana biografia Jakuba Wujka. Charakterystyka życia jezuitę z Wągrowca, jego wykształcenia, odbywanych podróży i nawiązywanych kontaktów pomoże odpowiedzieć na pytanie: Skąd Wujek brał teksty źródłowe, z których korzystał podczas tłumaczenia Nowego Testamentu? Jakie znał języki obce i gdzie się ich nauczył? Drugi rozdział będzie natomiast stanowił prezentację Wujkowej koncepcji oraz metody przekładu i komentarza, które sam tłumacz opisał w *Przedmowie do czytelnika*. Znajdą się w nim odpowiedzi na pytania: Z jakich źródeł Wujek korzystał i jak sam opisał stosowane metody? W trzecim rozdziale zostaną szczegółowo omówione teksty źródłowe wykorzystywane przez tłumacza – historia ich powstania i znaczenie dla warsztatu Wujka. Czwarty i piąty rozdział będą najważniejszą częścią

⁵⁷ Korekta i tłumaczenie tekstów łacińskich: R. Sochań, P. Nicko-Stępień; korekta i tłumaczenie tekstów angielskich: J. Kałat, P. Nicko-Stępień.

pracy. Znajdzie się w nich zbiór 21. tekstów dotyczących prymatu św. Piotra, w czwartym rozdziale będą to teksty biblijne wraz z notami marginalnymi. Teksty Piotrowe w tłumaczeniu Wujka zostaną zapisane w transkrypcji typu B⁵⁸. Następnie niniejsze teksty będą ze sobą zestawione w formie tabel, również z uwzględnieniem wszystkich polskich i obcojęzycznych tłumaczeń, o których wiadomo, że Wujek z nich korzystał. Tak zestawione teksty zostaną opatrzone uwagami i wnioskami Autorki niniejszej pracy. W przypadku wersji greckich i łacińskich, zostanie zachowana oryginalna pisownia oraz interpunkcja, zgodnie z zasadami przyjętymi przez konkretne wydanie Biblii⁵⁹. W tekstach łacińskich zostaną pominięte akcenty. Również wszystkie symbole graficzne zostaną w niniejszej pracy możliwie najdokładniej oddane. Rozdział piąty będzie natomiast poświęcony komentarzowi ciągłemu do wyżej wspomnianych tekstów. Znajdą się w nim teksty komentarzy oznaczone kolorami odpowiadającymi poszczególnym źródłom wykorzystywanym przez Wujka. Tabełaryczne i kolorystyczne zestawienie tekstów pozwoli na zachowanie przejrzystości w pracy oraz na wychwycenie podobieństw i różnic między komentarzem Wujka, a jego źródłami. To z kolei będzie miało kluczowe znaczenie dla sformułowania prawidłowych wniosków odnośnie do Wujkowej metody pracy ze źródłami. Pewna dysproporcja w objętości rozdziałów jest nieunikniona. Pierwsze trzy rozdziały to bowiem tło i wprowadzenie do rozdziału czwartego i piątego, które będą stanowiły kwintesencję rozprawy.

* * *

Autorka niniejszej pracy jest przekonana, że konieczne jest wznowienie badań nad Biblią Wujka oraz nad innymi przekładami biblijnymi na język polski w oparciu o studium porównawcze źródeł z epoki. Renesansowe przekłady Biblii na język polski, przetrwały bowiem ponad cztery stulecia i są nadal czytane, stanowią ważną część kulturowego, językowego i religijnego dziedzictwa naszego narodu, powinniśmy zatem coraz lepiej poznawać ich genezę i sposób funkcjonowania w społeczeństwie.

⁵⁸ Na podstawie: A. Lenartowicz-Zagrodna, „*Eklezjastes*” Hieronima z Wielunia (1522). *Transliteracja i transkrypcja. Monografia języka*, Łódź 2011; S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

⁵⁹ Np. oboczności *circumdederat* – *circundederat* czy greckie imiona zapisywane małymi literami.

ROZDZIAŁ I

BIOGRAFIA JAKUBA WUJKA

Aby zrozumieć metodę pracy Wujka nad NTWj 1593, poznać jego erudycję oraz zakres dostępu do renesansowej wiedzy, konieczne jest przedstawienie biografii tłumacza. W jego życiorysie znajduje się bowiem wiele istotnych faktów, które odegrały znaczącą rolę dla tłumaczenia Biblii. W niniejszym rozdziale zostanie zaprezentowana edukacja Wujka, od najmłodszych lat aż do osiągnięcia przez niego stopni ówczesnej nauki. Zostaną też uwzględnione miejsca, do których podróżował oraz kontakty, które nawiązywał. Niezbędnym źródłem do zarysowania portretu jezuity z Wągrowca będzie jego autobiografia, obejmująca lata 1541-1571 oraz zachowana korespondencja listowna z lat 1569-1596.

A. Dzieciństwo i młodość

Jakub Wujek (*Iacobus Vuiecus, Vągrovitius, Wangrowecz*) urodził się w 1541 roku w Wągrowcu, niedaleko Poznania, w zamożnej i pobożnej rodzinie Elżbiety i Macieja. O matce wciąż niewiele wiadomo, ponieważ jej rzekome pochodzenie z domu Zdunków, o którym pisze Kuźmina, jest zupełnie niepoświadczone źródłowo⁶⁰.

⁶⁰ Kuźmina pisze, że matką Jakuba była Elżbieta Zdunek, powołując się na zapis w księdze miejskiej Wągrowca, sygn. I/14, karta 80. W rzeczywistości jednak tekst łaciński zapisany na tej karcie nie wspomina w ogóle imienia Elżbieta, ani nie informuje o matce Wujka. Nie jest to też – jak twierdzi Kuźmina – testament Wujków, ale rozstrzygnięcie sporu majątkowego. Wspomniana zaś w dokumencie Urszula Zdunka nie jest matką Jakuba. Zob. D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa*, Warszawa 2004, s. 13; Tenże, *Jakub Wujek (1541-1597)*..., s. 20. Przytaczam pełny tekst dokumentu.

„Dokonane w piątek najbliższy przed świętem św. Wojciecha 1570. Maciej Wujek kwituje: Wobec urzędu i akt grodzkich niniejszych rajcowskich wągrowieckich stawiający się osobiście wstawieni mężowie Stanisław Burdin i Jan Rolata, mieszczanie wągrowieccy, opiekunowie i wykonawcy testamentu zmarłej zacnej Urszuli Zdunka, mieszczki wągrowieckiej, jawnie, wprost, publicznie i dobrowolnie oświadczyli, że od wstawionego Macieja Wujka mieszczanina wągrowieckiego 40 grzywien przyjęli w zwykłym pieniądzu, w monecie polskiej, jaka jest w obiegu w królestwie, jako opiekunowie zacnej Anny, córki wspomnianej Urszuli, i jako egzekutorzy jej testamentu, co do których pieniędzy wspomniana Urszula w testamencie oświadczyła, że miała je u Macieja Wujka, to jest zgodnie z tym samym testamentem w aktach niniejszych wyżej zawartym i szerzej o tym traktującym, podjęli i przyjęli [wspomniane 40 grzywien], które to pieniądze od dwóch

Ojciec był ławnikiem sądowym i radnym sądu magdeburskiego oraz bogatym piwowarem⁶¹. Rodzice Jakuba cieszyli się powszechnym uznaniem i szacunkiem lokalnego społeczeństwa oraz dysponowali sporym majątkiem (posiadali browar, pola, ogrody i duży dom), co miało ogromne znaczenie dla dostępu do edukacji młodego Jakuba. Pieniądze oraz pozycja społeczna rodziców umożliwiły mu bowiem bardzo dobre wykształcenie. Chłopiec prawdopodobnie był jedynakiem, ponieważ nigdzie nie ma wzmianki o jego rodzeństwie, ani sam Jakub w swojej autobiografii o tym nie wspomina. Informację Kuźminy, iż w testamencie, który sporządzili rodzice Jakuba w 1570 roku, spadkobiercą majątku był tylko on⁶², należy uznać za nieprawdziwą, ponieważ wspomniana już księga miejska z Wągrowca, nie zawiera żadnego testamentu Wujków.

Przez pierwsze kilkanaście lat swojego życia młody Jakub obserwował sukcesy majątkowe swojego ojca, a także przyglądał się jego staraniom na rzecz krzewienia polszczyzny⁶³. Dwunastoletni chłopak najpierw ukończył szkołę klasztorną w Wągrowcu, gdzie przez 2 lata (1551-1553)⁶⁴ uczył się religii, czytania i pisania oraz podstaw języków obcych. Szkoła ta była prowadzona przez cystersów, a jej rektorem był wówczas Andrzej Gozdawa Dzierżanowski⁶⁵ (1553-1583). To on, jako wykształcony i pobożny opat wywarł wpływ na Wujka do tego stopnia, że ich przyjaźń przetrwała lata. Wujek był zdolnym i pracowitym uczniem, już od początku przejawiał talent filologiczny. Szybko nauczył się języka niemieckiego oraz łaciny⁶⁶. Dla zdolnego nastolatka nadszedł moment, by pomyśleć o kontynuacji nauki. Zamożni rodzice mogli zapewnić synowi dalszą edukację, która była potrzebna do potencjalnego objęcia urzędu w Wągrowcu w przyszłości.

lub trzech lat u wspomnianego mieszczanina umieszczone były. Z tych to 40 grzywien, podjętych i przyjętych, wspomniani opiekunowie wspomnianego Macieja Wujka i jego spadkobierców kwitują i wieczyście wolnymi czynią, wzmiankę testamentalną wspomnianej Urszuli w tej części, dotyczącej 40 grzywien, kasują i unieważniają. Co urząd przyjął i do którego jest to wpisane”. Zob. D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 13; Tenże, *Jakub Wujek (1541-1597)...*, s. 20.

⁶¹ Zob. J. Terłaga, *Szkolne czasy ks. Jakuba Wujka SJ jako przygotowanie do działalności duszpasterskiej*, „Przegląd Powszechny” 50 (1933), s. 5; D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 13.

⁶² Tenże, *Jakub Wujek (1541-1597)...*, s. 21.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Tenże, *Pod sztandarem słowa...*, s. 18.

⁶⁵ Szkoła była prowadzona dla chłopców z rodzin szlacheckich i bogatego mieszczaństwa. Jej idea było wykształcenie przygotowujące młodzieńców do studiów uniwersyteckich oraz życia zakonnego. Zob. D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 17.

⁶⁶ K. Drzymała, *Ks. Jakub Wujek z Wągrowca...*, s. 23.

Młody Wujek wybrał Dolny Śląsk i w 1555 roku wyjechał do Wrocławia, by kontynuować naukę. Choć w przeciwieństwie do Krakowa nie było tam jeszcze uniwersytetu, Dolny Śląsk mógł przyciągnąć Wujka perspektywami naukowymi, jakie dawały wówczas kontakty Poznania z Wrocławiem. Wrocławskie środowisko było jednak przesiąknięte wpływami protestanckimi, a to nie pozostało bez wpływu dla 14-letniego Jakuba. Chłopak uległ wpływom innowierczym, co mogło stać się przyczyną jego odesłania do Wągrowca. W rodzinnym mieście otrzymał posadę nauczyciela, tam też zapoznał się z dziełami Stanisława Hozjusza i pod ich wpływem ostatecznie powrócił do wiary katolickiej.

Zapragnął dalej się kształcić, dlatego w 1558 roku wyjechał do Krakowa na wydział sztuk wyzwolonych, by doskonalić znajomość łaciny, poznać grekę i hebrajski. Wybór Akademii Krakowskiej świadczy o przywiązaniu Wujka do wiary katolickiej i wartości wyniesionych z domu. Jakub już od najmłodszych lat słyszał o wartości języka polskiego i wiary. Stąd też poszedł śladami znakomitych wykładowców i przyszłych apologetów. Rozumiał, że w dobie reformacji umiejętność obrony katolicyzmu może być ważna. Poza tym jeszcze we Wrocławiu miał okazję poznać absolwentów krakowskiej uczelni, takich jak Marcin Rebiger czy Krzysztof Hertel i dowiedzieć się więcej o tej szkole wyższej⁶⁷. Wpłacając znaczną wówczas sumę 6 groszy⁶⁸ został wpisany na listę tzw. scholarów. Wśród jego profesorów byli m.in.: Szymon Marycjusz (1516-1574), Jakub Górski (1525-1585), Stanisław Grzepski (1524-1570), Jan Troper, Andrzej z Sieciechowa, Benedykt Herbest (1531-1598) czy Jan Nicz zwany Leopolitą (1523-1572). Zwłaszcza ten ostatni mógł odegrać znaczącą rolę w życiu Wujka, ponieważ był wybitnym korektorem i wydawcą Biblii z Wulgaty na język polski⁶⁹ i z czasem znajomość z nim mogła przynieść w rezultacie własne prace przekładowe Wujka popularyzujące Biblię w języku narodowym⁷⁰.

⁶⁷ Zob. D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 22.

⁶⁸ Kwotę tę poświadczą D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 22 oraz J. Terłaga, *Szkolne czasy...*, s. 11.

⁶⁹ Wbrew dotychczasowym opiniom Leopolita nie musiał być wyłącznie tłumaczem Biblii znanej pod jego imieniem. Obecnie uważa się, że pracował nad Biblią przetłumaczoną wcześniej przez kogoś innego. Najpopularniejsze są dwie hipotezy: albo zajął się korektą przekładu Biblii, którą przetłumaczył Leonard Niezabitowski (zm. 1583), albo że był to przedruk Biblii istniejącej już w XV wieku. Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 363-365.

⁷⁰ Zob. L. Grzebień, *Jakub Wujek SJ (zarys biografii)*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 8-9.

Niewykluczone, że dostrzegł on w Wujku potencjał na tłumacza, zachęcając go do dalszego studiowania Biblii⁷¹.

Oprócz nauczycieli Wujek musiał mieć również magistra, który był jego opiekunem. Niewykluczone, że funkcję tę pełnił Apollo Winkler – syn Andrzeja Winklera. Młody Jakub mieszkał z bursie biskupa Jędrzeja Noskowskiego (1492-1567), znajdującej się przy ul. Gołębiej⁷². Nosił też strój studencki przypominający szatę duchownych. Uczęszczał na zajęcia do *Collegium Maius*, które odbywały się od września do czerwca już od wczesnych godzin porannych. Przygotowując się do otrzymania pierwszego w swoim życiu tytułu akademickiego – bakalaureatu – Wujek musiał posiadać znajomość dzieł Arystotelesa i zaliczyć 4 semestry studiów filozoficznych. Egzaminacje dyplomowe odbywały się z reguły dwa razy w roku – w czasie jesieni i Wielkiego Postu⁷³. Jednak ponieważ w 1559 roku wybuchła zaraza, która uniemożliwiła kontynuację nauki, uznano edukację Wujka we Wrocławiu i zaliczono ją jako jeden semestr. Uczyniono tym samym pewien wyjątek od reguły, ponieważ wicedziekanem był wtedy Jan Nicz Leopolita, który prawdopodobnie przyjaźnił się z Wujkiem i pokładał w nim wielkie nadzieje. W ten sposób, student z Wągrowca, choć nie posiadał pełnych dwóch lat nauki wymaganych przez prawo, mógł już otrzymać tytuł bakałarza w zakresie *artes liberales*. Należy pamiętać, że wówczas tylko około 1/4 uczniów uzyskiwała dyplom, zatem ukończenie tego etapu edukacji świadczyło o dużych zdolnościach Wujka.

Kolejny etap w życiu Wujka miał miejsce na dworze biskupa Jana Uchańskiego (1502-1581). Popłatek opisuje to wydarzenie następująco:

Epidemia uniemożliwiła czasowo dalsze studia, akademicy rozjechali się w różne strony, uczelnia opustoszała. Za czyjąś radą, może mistrza Benedykta Herbesta, udał się Wujek do biskupa chełmskiego, Jakuba Uchańskiego, mianowanego już przez króla Zygmunta biskupem kujawskim⁷⁴.

⁷¹ K. Drzymała, *Ks. Jakub Wujek z Wągrowca...*, s. 24; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 455.

⁷² D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 22.

⁷³ J. Terłaga, *Szkolne czasy...*, s. 13.

⁷⁴ J. Popłatek, *Obecny stan badań...*, s. 31.

W 1560 roku 19-letni Jakub trafił więc na dwór biskupa chełmskiego, Jakuba Uchańskiego, który uchodził za nieco kontrowersyjnego, bo mało ortodoksyjnego, ale jednocześnie był uważany za hojnego popularyzatora szkolnictwa. Do spotkania doszło dzięki protekcji Herbesta, który dobrze znał biskupa Uchańskiego. Wujek otrzymał wówczas posadę nauczyciela języków – łaciny, greki i niemieckiego, prawdopodobnie w szkole pałacowej chełmskiego biskupa⁷⁵. Bardzo możliwe, że uczył także bratanków Jakuba Uchańskiego, Jana i Arnolfa, z którymi w 1562 roku wyjechał do Wiednia⁷⁶. W autobiografii Wujka wydarzenie to jest opisane w następujący sposób:

Potem zaś Jakub Uchański po śmierci Przerębskiego został ustanowiony arcybiskupem, jak to było wcześniej obiecane, mnie zaś ze swoimi bratankami, wysłał do Wiednia w Austrii, roku Pańskiego 1562⁷⁷.

W Austrii trafił do kolegium jezuickiego, którego rektorem był Wawrzyniec Maggio (1530-1605)⁷⁸, późniejszy prowincjał zakonu jezuitów w Polsce. Tam pod okiem Filipa Widmanstadta (ok. 1541-1588) Wujek kształcił się w zakresie filozofii, wiedzę z zakresu matematyki zdobywał u Hiszpana Gabriela Moralesa⁷⁹, zaś znajomość greki pogłębił pod kierunkiem Austriaka Wolfganga Pyrringera (1535-1580)⁸⁰ i Francuza Wilhelma Postela⁸¹. W 1565 roku uzyskał tytuł magistra filozofii. Oprócz pogłębiania wiedzy w wiedeńskiej szkole Wujek dbał również o rozwój duchowy. Za sprawą jezuita Kornela Victoria pogłębił swoje życie duchowe i zaczął myśleć o kapłaństwie. Myśl ta towarzyszyła Wujkowi już od lat młodości, skoro

⁷⁵ Zob. D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 25; J. Chmiel, *Młodość i wykształcenie ks. Jakuba Wujka...*, s. 356; K. Drzymała, *Ks. Jakub Wujek z Wągrowca...*, s. 25.

⁷⁶ Grzebień sugeruje, że byli to bratankowie arcybiskupa Przerębskiego, jednak z samej relacji Wujka jasno wynika, że byli oni bratankami Uchańskiego. Potwierdza to także Kuźmina pisząc, że na taki stan rzeczy wskazuje chronologia wydarzeń. Zob. Tenże, *Jakub Wujek...*, s. 9; D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597)...*, s. 35.

⁷⁷ J. Popłatek, *Obecny stan badań...*, s. 33; *Autobiografia ks. Jakuba Wujka*, „Polonia Sacra” 3 (1950) nr 1-2, s. 4.

⁷⁸ Daty narodzin i śmierci jezuitów zostały podane według: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, red. R. Darowski, Kraków 2004. Tam gdzie było to możliwe, zostały podane daty pełne lub częściowe, niestety ze względu na brak źródeł lata życia niektórych osób pozostają nieznanne.

⁷⁹ D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597)...*, s. 33.

⁸⁰ N. Griffin, *Jesuit School Drama: A Checklist of Critical Literature*, London 1986, s. 13.

⁸¹ Zob. D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 26.

sam wspomniał o tym w swojej autobiografii, jednak teraz wzmogła się zapewne również pod wpływem atmosfery życzliwości i wysokiego poziomu kształcenia w kolegium jezuickim. Jakub miał jednak wątpliwości co do swojego potencjalnego powołania, nie chciał także rezygnować z wysokiego wynagrodzenia, jakie wówczas przysługiwało dobrze wykształconym świeckim nauczycielom. Podjęcia decyzji nie ułatwiało również niezadowolenie rodziców, którzy nie chcieli, aby ich syn zaprzepścił życiową szansę na karierę⁸². Młody Wujek spędzał jednak czas na modlitwie i czytaniu książek ascetycznych oraz brał udział w rekolekcjach w nadziei, że to pomoże mu podjąć właściwą decyzję. W końcu postanowił zostać duchownym. Chciał jednak zrezygnować z wysokich urzędów i godności i oddać się życiu wspólnotowemu, dlatego powziął myśl o wstąpieniu do zakonu. Wybrał zgromadzenie jezuitów, które wówczas prężnie się rozwijało i słynęło z wysokiego poziomu kształcenia oraz pobożności. A ponieważ jezuita nie mieli wtedy jeszcze siedziby nowicjatu w Polsce, każdy kandydat musiał go odbywać w Rzymie.

B. Pobyt w Rzymie i pierwsze lata życia zakonnego

Franciszek Borgiasz (1510-1572), generał zakonu w Rzymie, wydał zgodę na przyjęcie nowego kandydata. Wujek wyjechał więc do Wiecznego Miasta 11 maja 1565 roku, by 25 lipca rozpocząć okres nowicjatu, a niecałe cztery miesiące później, złożyć pierwsze śluby zakonne. Przełożeni zakonu najpewniej dostrzegli w Wujku ogromny potencjał intelektualny i duchowy oraz cechy wymagane przez konstytucję zakonu, takie jak: pobożność, prawość charakteru, zdrowy rozsądek, siła do pracy. Dlatego też jako idealny kandydat mógł złożyć tak szybko pierwsze śluby⁸³. Zamieszkał w *Collegium Romanum*, gdzie został skierowany przez hiszpańskiego generała Jakuba Layneza (1512-1565)⁸⁴. Jego przełożonym był Juliusz Fatio (1537-1596). Młody nowicjusz musiał odprawiać ćwiczenia duchowe i brać udział w rekolekcjach. Poza tym oczywiście studiował teologię. Prefektem studiów był

⁸² Wujek pisze o tym w swojej autobiografii. Zob. *Autobiografia ks. Jakuba Wujka...*, s. 3-6. Zob. także ANEKS. Tekst nr 1, s. 334-335.

⁸³ Zob. D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 31.

⁸⁴ Tamże, s. 30.

wówczas Jakub Ledesma (1520-1577), teologię dogmatyczną wykladał Piotr Parra, moralną – Achilles Gagliardi (1537-1607), Pismo Święte i język hebrajski – Jan Baptysta Eliano (1530-1589)⁸⁵, a syryjski – Jan Albert Didmanstetter. Wujek zdobywając wiedzę u najlepszych wykładowców, sam jednocześnie prowadził w Rzymie zajęcia z języka greckiego i – przez krótki czas – z matematyki. Jednak z powodu zbyt małej liczby jezuitów w Polsce, nie pozwolono mu dokończyć doktoratu w Rzymie i we wrześniu 1567 roku wezwano z powrotem do ojczyzny, gdzie z polecenia wiceprowincjała zakonu Franciszka Sunyera (ok. 1532-1580), musiał zająć się uzupełnianiem wykształcenia. Jako że zakon jezuitów był najprężniej rozwijającym się wtedy zgromadzeniem, a wpływy protestanckie i antytrynitariańskie przybierały na sile, zachodziła konieczność szybkiego i efektywnego kształcenia zakonników. Brakowało bowiem dobrze wykształconych kapłanów, bo do tej pory wyświęceni członkowie Towarzystwa Jezusowego nie byli zbyt dobrze wykształceni, a ci którzy posiadali stopnie akademickie nie mieli święceń⁸⁶. Bolączką Kościoła byli także księża prowadzący niezbyt pobożne życie⁸⁷. Wujek ze swym talentem i głęboką religijnością dobrze rokował na przyszłość, dlatego też razem z innymi współbraćmi wyruszył do pierwszego nowo erygowanego ośrodka nowicjatu w Polsce, do Braniewa.

Pierwsze plany osadzenia Towarzystwa Jezusowego w Polsce sięgają 1549 roku, kiedy to papież Paweł III zatroskany o zagrożenia pojawiające się ze strony protestantów, zlecił wysłanie Mikołaja Gaudanusa i Klaudiusza Le Jai z misją do króla Zygmunta Augusta (1520-1572). Ze względu na śmierć papieża, plany kontaktu z jezuitami zostały odroczone. Zrealizowano je dopiero, gdy biskup warmiński Stanisław Hozjusz (1504-1579) oraz jego współpracownik Marcin Kromer (1512-1589) wraz z nuncjuszem apostolskim Janem Franciszkiem Commendonim (1523-1584), wznowili starania o założenie ośrodka jezuickiego w Polsce. Powodem miała być chęć stworzenia na Warmii katolickiego ośrodka, który byłby konkurencją dla kolegium luterańskiego w Elblągu. W 1565 roku wydano akt erekcyjny, ustanawiając

⁸⁵ Zob. R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu...*, s. 77, 156.

⁸⁶ D. Kuźmina wymienia takich jezuitów jak: Krzysztof Strobell (ur. ok. 1536) (jeden z kapłanów z doktoratem z teologii), Jan Zantenus (1541-1600) z pochodzenia Holender (magister sztuk wyzwolonych), Robert Abercromby (1536-1613) – magister filozofii czy Paweł Lamberto – magister sztuk. Zob. Tenże, *Pod sztandarem słowa...*, s. 34.

⁸⁷ M. Bednarz, *Jezuici a religijność polska*, „Nasza Przeszłość” 20 (1964), s. 151.

tym samym kolegium Towarzystwa Jezusowego w Braniewie. To właśnie tam w 1567 roku Wujek uzyskał brakujące stopnie, a mianowicie bakalaureat z teologii i magisterium ze sztuk wyzwolonych. Dzięki temu miał już otwartą drogę do doktoratu z teologii. Następnie, 25 listopada 26-letni Wujek zawitał do Pułtuska, gdzie w 1565 roku biskup płocki Jędrzej Noskowski ufundował kolegium. Był to jeden z pierwszych ośrodków jezuickich na terenie Rzeczypospolitej i to taki, w którym przebywali zakonnicy z różnych krajów. Rektorem był tam wówczas Stanisław Rozdrażewski (1540-1619). Wujek spotkał się w Pułtusku choćby z Wilhelmem Lambertem (1531-1600) – Anglikiem czy Baltazarem Houstonskym (1534-1600) – Czechem⁸⁸.

Oprócz pracy duszpasterskiej Wujek zajmował się wykładaniem retoryki i katechizmu. Choć wcześniej nie otrzymał zgody na święcenia kapłańskie, ze względu na brak ślubów wieczystych, sytuacja uległa zmianie, gdy jezuita odczuli brak kaznodziejów głoszących w Polsce słowo Boże. Wtedy to prowincjał Wawrzyniec Maggio, po zasięgnięciu opinii rektora Rozdrażewskiego i wiceprowincjała Sunyera, zezwolił na to, by Wujek został kapłanem, choć ten był jeszcze bardzo młody i posiadał dopiero trzyletni staż zakonny. W październiku 1568 roku dopełniono zatem profesji zakonnej, po czym Wujek został wyświęcony. Rok później wybuchła epidemia zarazy i zamknięto pułtuskie kolegium, którego wicerektorem i prokuratorem od niedawna był Wujek. Zajęcia przeniesiono do jezuickiego folwarku w Boszewie⁸⁹. U nowo wyświęconego zakonnika zaczęto podejrzewać gruźlicę, dlatego odesłano go do Wągrowca. Gdy dowiedział się o tym Herbst, zaprosił go do Poznania. Wujek przyjął zaproszenie, głosił tam z zapalem kazania, spowiadał, odwiedzał rozmaitych dostojników, zyskując sobie sympatię zarówno poznaniaków, jak i względy biskupa Adama Konarskiego (1526-1574). Niedługo potem nuncjusz Wincenty dal Portico (1568-1573) wezwał Wujka do Warszawy, z prośbą o wygłoszenie nauk dla środowiska włoskiego z Rzymu⁹⁰. Zapal utalentowanego kaznodziei ostudziła jednak choroba, która przykuła go do łóżka. Razem z nim zachorował także Franciszek Sunyer, również przebywający wtedy w Warszawie. O swoim stanie zdrowia Wujek tak napisał:

⁸⁸ D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 38.

⁸⁹ J. Sygański, *Ks. Jakób Wujek...*, s. 4.

⁹⁰ D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 42.

Zbliżamy się już do bram śmierci, lecz ten Pan, który umarza i ożywia, przywodzi do otchłani i zaś wywodzi, nas także, prawie bliskich otchłani, do dawnego przywrócił życia, żebyśmy po ojcowsku wychłostani, potem z większą wiarą, usiłowaniem i pilnością w Jego służbie postępowali⁹¹.

C. Zakładanie kolegiów i obowiązki rektorskie

W 1570 roku Jakub Wujek odzyskał zdrowie i wrócił do pełnienia swoich obowiązków w Pułtusku. Dużo wówczas pisał, a pod koniec grudnia obronił doktorat z teologii. Było to zwieńczenie jego ponad 20-letniej edukacji, która teraz nadawała mu prawo do zabierania głosu w sporach i ważnych kwestiach Kościoła⁹². Do jego pierwszych dzieł należało *Iudicium albo rozsądek niektórych katolików o confessie sendomierskiej roku 1570*. Młody doktor rozumiał znaczenie słowa pisanego dla walki z reformacją, dlatego też jego dzieła miały charakter apologetyczny, odwoływały się do dogmatów katolickich i były pisane przystępnym językiem⁹³. Wujek jednak nie cieszył się spokojną pracą zbyt długo, ponieważ jeszcze tego samego roku, razem z rektorem wileńskim Stanisławem Warszewickim (1530-1591) przybył do Pułtuska Wawrzyniec Maggio. Przyjechali oni zlecić Wujkowi misję udania się na Wschód w celu znalezienia odpowiedniego miejsca na założenie kolejnego kolegium. W planach było odwiedzenie Przemyśla i Lwowa. Latem 1570 roku Wujek udał się razem z biskupem Walentym Herburtem (1524-1572) do Przemyśla, Lwowa i Jarosławia⁹⁴.

Wujek nie widział we Lwowie miejsca na założenie kolegium, ponieważ jego zdaniem miasto to było zdecydowanie za ciasne na rozbudowę. Przemyśl natomiast, choć był zdominowany przez niezdrowe obyczaje, to jednak znajdował się w dogodnym komunikacyjnie miejscu. Zachodziła jednak konieczność doprecyzowania formalności z biskupem przemyskim, który akurat przebywał w Warszawie. Wujek udał się więc tam w nadziei, że uzyska potrzebne dokumenty.

Wcześniej jednak pojawiła się perspektywa założenia kolegium jezuickiego w Poznaniu. Nastąpiło to w Pułtusku, gdzie przebywał bp poznański Adam Konarski.

⁹¹ Cyt. za: J. Sygański, *Ks. Jakób...*, s. 5.

⁹² D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 45.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ J. Sygański, *Ks. Jakób...*, s. 6.

Słyszając wspaniałe kazania Wujka i dowiadując się o sukcesach jezuitów zapragnął on sprowadzenia tego zakonu do swojej diecezji. Rozmowy na ten temat zostały podjęte w grudniu 1570 roku w Warszawie, gdzie w obecności Maggio, Sunyera, i dal Portico został sporządzony akt fundacyjny pod nową placówkę. Szybko jednak pojawiło się pytanie o to, komu powierzyć funkcję przełożonego zakonu. Wybór padł na Wujka. Główną przyczyną nominowania go na stanowisko przełożonego tejże placówki, była konieczność wysłania do Poznania osoby, której nieobce były miejscowe stosunki, a Wujek nadawał się do tego idealnie. Pochodził bowiem z ziemi pałuckiej, w dodatku miał talent kaznodziejski, co już wcześniej spotkało się z aprobatą poznaniaków. Dnia 28 czerwca 1571 roku Wujek przybył więc do Poznania w towarzystwie ojca Szymona Wysockiego (1542-1622) oraz współpracowników – Piotra Szydłowskiego (1554-1586) i Zygmunta Budzińskiego. Obecność tych dwóch ostatnich była dla Wujka szczególnie cenna, ponieważ pomagali mu oni w przepisywaniu kazań, gdy sam nie miał na to czasu⁹⁵.

Przeniesienie do nowego miejsca oznaczało jednak borykanie się z problemami mieszkaniowymi, ułożeniem stosunków z dostojnikami Kościoła, znalezieniem wspólnego języka z duchowieństwem czy zorganizowaniem szkoły i przewodzeniem placówce poznańskiej. Biskup fundator ofiarował nowoprzybyłym jezuitom swój pałac na mieszkanie, a także zlecił opiekę duszpasterską nad kościołem św. Gertrudy i kościołem św. Stanisława. Po przeniesieniu się do nowej siedziby, które nastąpiło w połowie lipca, Wujek rozpoczął działalność kaznodziejską w kościele św. Marii Magdaleny, Wysocki zaś głosił kazania w kościele św. Stanisława. Nie trzeba było długo czekać na rezultaty ich posługi, ponieważ już po kilku miesiącach zaczęły się dokonywać pierwsze nawrócenia⁹⁶. Mimo to nie brakowało także trudnych momentów, takich jak polemika z protestantami, wśród których znajdował się Franciszek Stankar Starszy (1501-1574) i Łukasz Górka (1533-1573). Ten ostatni skrzętnie wykorzystywał częstą nieobecność biskupa w Poznaniu, by uprzykrzać życie

⁹⁵ J. Terłaga, *Działalność ks. Jakuba Wujka...*, s. 17.

⁹⁶ J. Sygański, *Ks. Jakób...*, s. 8.

jezuitom. Ostatecznie jednak udało się zażegnać konflikt i powrócić do pełnienia posługi w Poznaniu, gdzie Wujek „czuł się szczęśliwy, jak w domu własnym”⁹⁷.

Wujek wiązał z Poznaniem wielkie nadzieje. W jego mieszkańcach widział wielki potencjał, dlatego tak bardzo zależało mu na budowie placówki edukacyjnej. W jednym z listów napisał:

Miasto należy do pierwszych w Polsce; ma ludzi wpływowych, obyczaje wykwintne, umysły bystre tak, że robią wrażenie na Włochach lub Hiszpanach...⁹⁸.

Dnia 17 kwietnia 1572 roku rozpoczęła się budowa kolegium, zaczęto zwozić materiały budowlane, zamożniejsi wierni przekazywali ofiary pieniężne. Niestety prace nie potrwały długo, ponieważ w czerwcu 1572 roku Poznań i całą Polskę nawiedziła zaraza. Jednak mimo przeciwności losu i dzięki gorliwości Wujka szybko udało się wznowić budowę i już 25 czerwca 1573 roku uroczyście otwarto szkołę jezuicką. Jej celem było kształcenie młodzieży w wieku 12-25 lat, w trzech klasach: gramatyki, syntaksy i poetyki. Rok później Wujek zarządził również nauczanie retoryki oraz hebrajskiego, filozofii, literatury łacińskiej, dialektyki, teologii moralnej i dogmatycznej. Wraz z rozwojem programu kształcenia wzrastał także poziom nauczania, ponieważ superior bardzo troszczył się o jak najlepszą kadrę – nauczycieli z Włoch, Hiszpanii, Niemiec, Anglii⁹⁹. Do grona pedagogicznego należeli choćby wybitni Hiszpanie – Jakub Ortiz (1564-1625), Alfons Pisanus (1528-1598) czy Antoni Arias (1546-1591)¹⁰⁰. Wśród zasłużonych profesorów znalazł się ponadto Anglik Artur Faunteus (1552-1591), u którego pobierali nauki nie tylko jezuici, ale również księża diecezjalni¹⁰¹. W kolegium zaczęło także przybywać uczniów: w 1574 roku było ich 160, a dwa lata później już ponad 400¹⁰². Do końca XVI wieku liczba ta

⁹⁷ J. Terłaga, *Działalność ks. Jakuba Wujka...*, s. 13.

⁹⁸ L. Piechnik, *Działalność jezuitów na polu szkolnictwa w Poznaniu w XVI w.*, „Nasza Przeszłość” 30 (1969), s. 173.

⁹⁹ J. Terłaga, *Działalność ks. Jakuba Wujka...*, s. 21.

¹⁰⁰ L. Piechnik, *Działalność jezuitów...*, s. 192-193.

¹⁰¹ Tamże, s. 194.

¹⁰² J. Terłaga, *Działalność ks. Jakuba Wujka...*, s. 16.

wzrosła kilkunastokrotnie¹⁰³. Ponadto, chęć nauki w poznańskim kolegium zaczęło deklarować również wielu dojrzałych ludzi, którzy choć rozpoczęli swą edukację w późniejszym wieku, to jednak ukończyli ją z bardzo dobrymi wynikami i wielką korzyścią dla kraju. Wielu z nich bowiem później zostało nauczycielami akademickimi, księżmi albo zakonnikami¹⁰⁴.

Wujkowi bardzo zależało na tym, by uchronić młodych ludzi przed rozprzestrzeniającym się w Poznaniu luteranizmem, dlatego również czas pozalekcyjny starał się wypełniać im różnymi zajęciami¹⁰⁵: obowiązkowa była codzienna Msza św., poza tym odbywały się dysputy, recytacje wierszy czy przedstawienia teatralne. Jednak marzeniem jezuity z Wągrowca była taka rozbudowa szkoły poznańskiej, aby młodzież z całej Polski mogła w niej zdobyć wykształcenie filozoficzne i teologiczne, zamiast wyjeżdżać na studia do Niemiec, gdzie przyjmowała protestantyzm. Na realizację tego planu Wujek musiał poczekać, ponieważ na początku 1575 roku zmarł fundator kolegium – bp Konarski, a to zapowiadało problemy finansowe. Nauka w szkole była bowiem bezpłatna, uczniów z każdym rokiem przybywało, a o pozyskanie wpływów pieniężnych na poczet rozwoju placówki było trudno. Jakby tego było mało, jeszcze pod koniec roku Wujek znalazł się w konflikcie ze współbratem zakonnym Piotrem Atriedą, Hiszpanem. Podejrzymywał go o niewłaściwe zachowania względem chłopców i o psucie reputacji zgromadzeniu. Wszelkie próby upominania winowajcy nie przyniosły żadnego skutku, dlatego też Wujek powziął decyzję o odsunięciu go od funkcji nauczyciela teologii. Uczynił to z wielkim bólem, ponieważ uważał Atriedę za bardzo dobrego nauczyciela, a teraz musiał znaleźć kogoś na jego miejsce. Następcą jednak okazał się godny – został nim Fryderyk Barcz (1552-1609), człowiek biegły w językach obcych i dobrze znający Pismo Święte¹⁰⁶. Mimo licznych trudności, przełom roku 1574 i 1575 okazał się dla

¹⁰³ W latach 90-tych w prowincji polskiej było 3300 uczniów, a do 1620 roku w jezuickich kolegiach polskich i litewskich ponad 10.000. Zob. A. P. Bieś, *Periodyzacja obecności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach polskich. Struktury organizacyjne oraz edukacyjno-oświatowe i pastoralne formy aktywności*, „Studia Pedagogica Ignatianiana” 17 (2014), s. 64. Jezuiti zakładali także placówki edukacyjne na Dolnym Śląsku m.in. w Kłodzku, Nysie, Żaganiu, Świdnicy, Legnicy, Wrocławiu. Więcej na ten temat Z. Lec, *Kolegia jezuickie na Śląsku...*, s. 89-97.

¹⁰⁴ J. Terlaga, *Działalność ks. Jakuba Wujka...*, s. 36.

¹⁰⁵ D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597)...*, s. 79.

¹⁰⁶ J. Terlaga, *Działalność ks. Jakuba Wujka...*, s. 82.

jezuitów w Polsce bardzo znaczący. Prowincja polska stała się na tyle liczna, że podjęto decyzję o jej oddzieleniu od austriackiej. Powołano również pierwszego prowincjała – ojca Franciszka Sunyera, który wcześniej piastował stanowisko wiceprowincjała, a który w styczniu przybył do Poznania.

Pod koniec 1576 roku do Poznania przybył nowy kandydat na ordynariusza – bp Łukasz Kościelecki (1539-1597). Jego pojawienie się dało Wujkowi nadzieję na pokonanie problemów finansowych i spłatę zaciągniętych długów, ponieważ nowy biskup ofiarował jezuitom znaczną sumę pieniędzy na rozwój kolegium. Ponadto, był on spokrewniony z marszałkiem Andrzejem Opalińskim (1540-1593), a ten znał dobrze Wujka. Jezuita postanowił wykorzystać tę znajomość, by pozyskać wsparcie dla kolegium poznańskiego u Stefana Batorego (1533-1586), który – jak się spodziewał – niedługo zostanie władcą¹⁰⁷. Kolejny rok przyniósł dla kolegium względną stabilizację finansową, dzięki wsparciu biskupa Kościeleckiego oraz biskupa Jana Węgorzewskiego.

Na początku roku 1578 Poznań nawiedziła powódź. Wskutek zalania kościołów konieczne stało się przeniesienie nabożeństw do innych miejsc. Jakub Wujek jednak już nie musiał się tym martwić, ponieważ w tym samym czasie otrzymał nominację na rektora kolegium w Wilnie. Miał tam zastąpić Stanisława Warszewickiego, który wyjechał do Szwecji. Jezuićkie kolegium istniało na ziemiach litewskich już od ośmiu lat, ponieważ zatroszczył się o to biskup Walerian Protasewicz Szuszkowski (1505-1579). Słyszając dobre opinie o Towarzystwie Jezusowym sprowadził zakonników do Wilna wierząc, że ich dobre wykształcenie i praktyka duszpasterska pomogą w walce z innowiercami na Litwie. Wujek sprawował tam funkcję przełożonego kolegium przez nieco ponad rok. W tym czasie zetknął się po raz pierwszy ze Stefanem Batorym, który podniósł kolegium wileńskie do rangi akademii, podobnej Akademii Krakowskiej. Dnia 30 września 1579 roku Stolica Apostolska wydała oficjalny dokument powołujący Akademię Wileńską¹⁰⁸.

Stefan Batory, jako gorliwy katolik i władca dbający o rozwój wiary, nie poprzestał jednak na Wilnie. Widząc w Wujku dobrego organizatora, duszpasterza i

¹⁰⁷ D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597)...*, s. 78.

¹⁰⁸ Tenże, *Pod sztandarem słowa...*, s. 85.

pisarza zlecił mu misję chrystianizacyjną w rodzinnym Siedmiogrodzie. Pochodzącemu stamtąd królowi zależało bowiem na obronie Kościoła przed radykalnymi nurtami reformacji. Podobnie jak Wielkie Księstwo Litewskie było skupiskiem wyznawców prawosławia, luteranizmu, ewangelicyzmu reformowanego i antytrynitarianizmu, tak i w Królestwie Węgierskim po klęsce pod Mohaczem w 1526 roku, zaczęły rosnąć w siłę radykalne nurty reformacji zagrażające katolicyzmowi, dlatego w interesie pobożnego władcy było powstrzymanie wpływu innowierców. Oprócz odnowy Kościoła w Siedmiogrodzie, król za namową swojego brata Krzysztofa Batorego (1530-1581), postanowił jeszcze założyć kolegium w stolicy – Koloszwarcze. W 1580 roku dzięki pieniężnej darowiźnie Krzysztofa Batorego oraz pomocy arcybiskupa Stefana Radecki, Wujek mógł zamieszkać w miejscowym klasztorze franciszkańskim i rozpocząć przygotowania do budowy kolegium. Oprócz pozyskiwania materiałów budowlanych dbał także o wyposażenie biblioteczne oraz gromadzenie kadry nauczycielskiej. W tym samym roku w innych miastach Siedmiogrodu (m.in. w Cibinium) również pojawił się pomysł założenia kolegiów. Inicjatywa wyszła od mieszkańców, którzy – choć byli luteranami – czuli się zdominowani przez rozszerzające się wpływy antytrynitariańskie i byli gotowi przejść na katolicyzm. Wujek widząc w tym szansę duszpasterską, wysłał do nich Wolfganga Schrecka i Stefana Aratora (1541-1612), by głosili kazania w języku węgierskim i niemieckim. Jak się niedługo potem okazało, była to słuszna decyzja – działalność kaznodziejska przyniosła nawrócenia wśród wiernych oraz ożywienie życia sakramentalnego¹⁰⁹.

W maju 1581 roku uroczyście otwarto kolegium w Siedmiogrodzie. Wydarzenia te zbiegły się niestety ze śmiercią głównego fundatora placówki – Krzysztofa Batorego. Wujek mocno zaniepokojony grożącymi z tego powodu problemami finansowymi zwrócił się o pomoc do Stefana Batorego. Ten bardzo szybko potwierdził wszystkie akty nadania otrzymane przez jezuitów, co gwarantowało dotrzymanie umów finansowych, zawartych ze zmarłym bratem. Wujek mógł więc spokojnie zająć się dalszą pracą duszpasterską, nie martwiąc się o przetrwanie. Kolegium się rozrastało, dlatego zachodziła potrzeba powiększenia

¹⁰⁹ Tamże, s. 129.

kadry. Brak kapłanów dostatecznie przygotowanych do pracy naukowej był od dawna bolączką Wujka, jednak i z tej sytuacji znalazło się wyjście: dobra organizacja rektora pozwoliła na pozyskiwanie nowych współpracowników, m.in. Bartłomieja Sfondrata i Grzegorza Törösa. Progi jezuickiej szkoły chętnie przekraczali także goście, a wśród nich redaktor z Lodi Jan Karminat czy dyplomata i legat papieski Antoni Possevino (1533-1611). W 1583 roku po Pawle Campano (1540-1592) urząd prowincjała zakonu objął Piotr Skarga (1536-1612). Również on troszczył się o przyjmowanie do grona jezuitów nowych członków, zwłaszcza ze środowiska międzynarodowego. Jedną z takich nowoprzyjętych osób był Jan Arduf – Tyrolczyk. Mogłoby się wydawać, że owocna praca Wujka w Siedmiogrodzie zapowiada kontynuację na kolejne lata, jednak jezuici polscy usilnie zabiegali o jego powrót do ojczyzny. Do ich prośby dołączył się Marcin Laterna (1552-1598), który w liście do generała zakonu napisał o pilnej potrzebie przetłumaczenia Biblii na język polski. Wskazał przy tym na Wujka jako na jedyną osobę, która mogłaby się podjąć tego zadania¹¹⁰. Przychyłono się do tej propozycji. Dla Jakuba Wujka nadszedł czas na zmiany. Zwolniono go zatem z urzędu rektora i odesłano do Polski.

Wujek powrócił do ojczyzny w 1584 roku i osiedlił się w Jarosławiu. Tam przyglądał się pracom nad budową kolegium oraz pisał. Tam też ukończył prace nad *Postyllą katolicką*. W maju tegoż roku udał się do Kalisza, gdzie odbywała się kongregacja prowincjalna. Podczas jej obrad poruszono problem nowego katolickiego przekładu Biblii. Spośród kandydatów na tłumacza wytypowano Wujka, który posiadał znakomite wykształcenie humanistyczne i filologiczne oraz był dobrze przygotowany do podjęcia prac nad przekładem Pisma Świętego. Musiał jednak udać się do Rzymu w celu otrzymania odpowiedniego zezwolenia. Zanim tam wyruszył, podjął rozmowy z biskupem Stanisławem Karnkowskim (1520-1603) na temat fundacji kolegium jezuickiego w Kaliszu. Po spotkaniu udał się jeszcze do Lwowa, gdzie również miała powstać jezuicka szkoła. Skierował go tam arcybiskup lwowski – Jan Dymitr Solikowski (1539-1603), który już wcześniej miał okazję widzieć i oceniać pracę Wujka na Litwie. Będąc pod ogromnym wrażeniem, nie zawahał się wysłać tam utalentowanego jezuitę ponownie. Chciał bowiem rozwijać misję katolicką na

¹¹⁰ D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597)*..., s. 125.

Wschodzie, a kolejna placówka jezuicka na tych terenach dawała szansę oddziaływania nie tylko na protestantów, ale również na wyznawców kościoła prawosławnego. Wujek spędził we Lwowie dwa miesiące, gdzie z pomocą Benedykta Herbesta i Kaspera Nahaja (1547-1613) podjął starania o budowę kolegium. Jednak sytuacja nie była tak prosta, a tempo tak szybkie jak w Siedmiogrodzie – o tereny mołdawskie rywalizowały bowiem między sobą Polska, Austria i Turcja. Dodatkowym problemem był brak środków na realizację inwestycji, ponieważ diecezja pod rządami Solikowskiego była uboga. To wykluczało szanse na rychłe powstanie kolegium, więc nie było potrzeby, żeby Wujek dłużej tam przebywał. Lepiej było wyruszyć w dalszą podróż.

W marcu 1584 roku w Wiecznym Mieście Wujek uzyskał dokumenty potrzebne do rozpoczęcia tłumaczenia Biblii. Następnie od wiosny 1585 roku wizytował kolegia w Krakowie, Poznaniu i Braniewie. Wówczas jezuici polscy podejmowali też próbę osiedlenia się na terenie Gdańska, gdzie ewangelizować miał ojciec Kasper Sawicki. Wujek w jednym ze swoich listów napisał o jego pracy: „Gaspar Sawicki wciąż się ukrywa w Gdańsku, czekając, aż zostaną otwarte drzwi nauczaniu Ewangelii”¹¹¹. Wiedział bowiem, że rektor z Poznania musiał pozostawać w ukryciu czekając, aż mieszkańcy Gdańska sami zechcą przyjmować słowo Boże. Jednak oczekiwania nie przyniosły rezultatu i Sawicki był zmuszony opuścić Pomorze. Wujek w tym czasie przemierzał mile na spotkanie z prymasem Karnkowskim, by z nim ustalić szczegóły fundacji misji w Kaliszu. Swoją podróż tak opisał:

Rozstałem się z Waszą Dostojnością i tego samego dnia pokonałem 5 kamieni milowych (5 tysięcy kroków), pominąwszy pierwszą część drogi. Następnego dnia, pokonawszy kolejne 2 tysiące kroków, dotarłem do miasta Pyzdry, gdzie odprawiłem mszę i wygłosiłem kazanie, gdyż nadarzyła się okazja: prosili o to i sam miejscowy kaznodzieja i mieszkańcy. Jeden z nich ugościł nas w południe. Od południa, pomimo największego skwaru, pokonaliśmy 6 mil, nie zdołaliśmy jednak dotrzeć do Kokanina: przenocowaliśmy w pewnej wsi oddalonej o 2 mile od Kalisza. Nazajutrz rano przybyliśmy do Kalisza: śniadanie zjedliśmy z Jego Dostojnością Stanisławem Karnkowskim (biskupem gnieźnieńskim)¹¹².

¹¹¹ List Jakuba Wujka do Claudio Aquavivy, w: J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569-1596...*, s. 49.

¹¹² Cyt. za: J. Łukaszewska-Haberko, *Naukowe i religijne podróże...*, s. 485.

Wysilek się opłacał, ponieważ szczodry biskup przekazał prawie 4 000 florenów na nieruchomości dla jezuitów. Wspierał przy tym finansowo również stolicę Wielkopolski – Poznań. Wujek spotkał się z Karnkowskim jeszcze raz w Łowiczu kilka miesięcy później, kiedy jesienią 1586 roku udał się na wizytację do Pułtuska. Również i tym razem prymas okazał się hojny, przekazując kolejne 5 000 florenów na potrzeby jezuitów. Następnie Wujek osiedlił się na krótki czas w Krakowie i tam spędził święta wielkanocne. Myślami był jednak daleko od Polski, bo w Siedmiogrodzie, gdzie kilka miesięcy wcześniej wybuchła zaraza. Morowe powietrze zdziesiątkowało ludność, w wyniku epidemii zmarło także kilkudziesięciu jezuitów. Zaszła więc nagła potrzeba sprowadzenia jak największej liczby zakonników z zagranicy, by odbudować misję. Król Stefan Batory życzył sobie, aby zajął się tym Jakub Wujek. Po raz kolejny prace nad tłumaczeniem Biblii musiały więc poczekać. Otrzymałszy nakaz od przełożonych, w marcu 1587 roku jezuita z Wągrowca udał się na drugą w swoim życiu misję do Siedmiogrodu. Nie chciał jednak całkowicie porzucić pracy nad przekładem, dlatego zabrał ze sobą warsztat naukowy w nadziei, że będzie mógł kontynuować tłumaczenie. Na miejscu musiał się zajmować przede wszystkim pracą misyjną i wychowywaniem młodego księcia Zygmunta Batorego, który po śmierci swego ojca – króla Stefana Batorego – potrzebował opieki. Do tego doszły jeszcze obowiązki przełożonego i wiceprowincjała w Koloszarze, Alba Iulia i Waradynie. Choć sam Wujek dobrze wywiązywał się ze swoich obowiązków, brakowało mu pomocy współbraci. Sam musiał wszystkiego pilnować, ponieważ inni jezuita nie spełniali jego oczekiwań: ci pochodzący z Hiszpanii mówili tylko po łacinie, a ci mówiący po węgiersku nie nadawali się do wysłania na ziemie zajęte przez Turków. Zrezygnowany Wujek postanowił opuścić obce ziemie i powrócić do ojczyzny. Zanim jednak wyjechał, bardzo mocno dał mu się we znaki konflikt z lokalną szlachtą, która oskarżała zakon jezuitów o działalność inkwizycyjną¹¹³.

W grudniu 1588 roku w Meggies odbył się sejm, na którym zażądano od księcia Zygmunta podpisania aktu wydalającego jezuitów z Siedmiogrodu. Młody i nieświadomy politycznych zagrywek książę z obawy przed utratą władzy podpisał dokument, efektem czego wszyscy jezuita mieli niecały miesiąc na opuszczenie

¹¹³ D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597)*..., s. 168.

Siedmiogrodu. Dnia 19 stycznia 1589 roku Wujek wraz z trzema współbraćmi przybył do Polski. W maju zamieszkał w Krakowie, gdzie objął stanowisko przełożonego przy kościele św. Barbary. Odświeżył nienajlepsze dotąd kontakty z inicjatorem założenia katolickiej misji w Transylwanii – Stefanem Aratorem, ponieważ w nich widział szansę na powrót misji jezuickiej do Siedmiogrodu w przyszłości. To właśnie w Krakowie zaczął intensywnie pracować nad tłumaczeniem Biblii, co zaczęło rodzić pierwsze konflikty. Współbrat Wujka, Stanisław Grodzicki, oskarżał go o niezachowanie w tłumaczeniu zaleceń Stolicy Apostolskiej. Prowincjał powołał więc komisję mającą zweryfikować te zarzuty, w skład której wchodził: Jan Paweł Campana, Stanisław Warszewicki i Piotr Skarga. Gdy ci orzekli prawidłowość tłumaczenia, powołano następną komisję – Justusa Raba (zm. 1612), Stanisława Warszewickiego, i Łukasza Zelasciusa (1554-1591). Spotkanie komisji nie doszło jednak do skutku, ponieważ Kraków nawiedziła zaraza, w wyniku której śmierć ponieśli Warszewicki i Zelascius. Wujek znowu musiał przerwać prace i na zaproszenie Mikołaja Zebrzydowskiego (1553-1620) wyjechał do Lanckorony. Zaczęto podejrzewać, że sam został zarażony, więc wysłano go do Makowa Podhalańskiego na odpoczynek. Tam prawdopodobnie Wujek rozpoczął prace nad Starym Testamentem i Psalmami. Potem przeniósł się jeszcze na krótko do Brodowa, nieopodal Lanckorony, a gdy jego stan się polepszył i zagrożenie minęło, pod koniec 1591 roku powrócił do Krakowa. Tam nadal stacjonował u św. Barbary.

W maju 1592 roku podczas wizyty prowincjała Ludwika Masellego (1539-1604) i na polecenie Klaudiusza Aqavivy Wujek przekazał urząd przełożonego Garcii Alabiano (1549-1624). Dzięki temu zyskał więcej czasu na prace nad tłumaczeniem Biblii. Powołano nową komisję w celu zakończenia prac nad Nowym Testamentem. W jej skład wchodził: Justus Rab, Jakub Safarnius, Szymon Fridelius (1537-1601) i Piotr Skarga. Ich zdanie okazało się rozstrzygające i zezwalało na oddanie rękopisu Nowego Testamentu do druku. Pozostała jeszcze kwestia ukończenia tłumaczenia całego Pisma Świętego. Tutaj również starał się przeszkodzić Stanisław Grodzicki, który zarzucał Wujkowi m.in. zbyt kwiecisty styl, oraz podobieństwo do heretyckiej Biblii Brzeskiej. Był on na tyle nieprzychylnie nastawiony do Wujka, że pewnego razu napisał nawet na niego skargę do generała zakonu:

(...) kolegium ma także o. Wujka, który nie pracuje dla kolegium, lecz tylko pisze. Utrzymanie zaś jego kosztuje tyle, co dwóch albo trzech innych. Albowiem nie tylko podają mu wino dwa razy dziennie, ale także z dochodów kolegium utrzymuje się jeszcze jego pisarz świecki, co nie bardzo zgadza się z naszą regułą zakonną¹¹⁴.

O jakiego pisarza świeckiego Wujka tutaj chodzi? Czy mógł on znać język angielski i pomagać również w tłumaczeniu NTWj 1593? Tego nie wiadomo, ponieważ żadne inne źródła nie zawierają wzmianki na ten temat. Grodzickiemu zapewne doskwierała zazdrość z powodu talentu Wujka, dlatego myślał też nad wydaniem Biblii Wujka bezimiennie, albo pod nazwiskami cenzorów. Jednak jego zarzuty nie zyskały aprobaty prowincjała, dlatego też Wujek mógł spokojnie napisać *Przedmowę do Nowego Testamentu* i całe dzieło wydać w drukarni Andrzeja Piotrowczyka w 1593 roku. Latem tegoż roku udał się jeszcze na kongregację prowincjalną do Pułtuska, a następnie na kongregację generalną do Rzymu, gdzie przebywał do lutego 1594 roku¹¹⁵. Potem powrócił do Krakowa i czuwał nad drukiem drugiego wydania Nowego Testamentu oraz wydaniem Psalterza W kwietniu opuścił Kraków i udał się do Poznania, gdzie napisał przedmowy do drugiego wydania Nowego Testamentu oraz *Psalterza Dawidowego*. Przebywał tam do 1595 roku, a dokładnie do momentu, aż wezwano go z powrotem do Siedmiogrodu, by po raz trzeci rozpoczął misje, na które zezwolił sejm siedmiogrodzki.

Zygmunt Batory dorósł i sprawował już rządy świadomie i samodzielnie. Zresztą po swojej decyzji sprzed kilku lat, chciał naprawić stosunki z jezuitami, których przecież tak cenił jego zmarły ojciec i wynagrodzić im doznaną szkodę. Ponadto sama szlachta zaczęła odczuwać brak edukacji w Siedmiogrodzie. Za naukę w dobrych ośrodkach zagranicznych na Zachodzie trzeba było płacić znaczne sumy, a nikt tego nie chciał. Przyjęto więc jezuitów z powrotem bardzo serdecznie, żywiąc nadzieje na odbudowę ośrodków edukacyjnych. Bardzo szybko mianowano Wujka przełożonym, podkreślając jego liczne zasługi podczas wcześniejszych pobytów w Siedmiogrodzie. Nie bez znaczenia było tym razem też wsparcie innych jezuitów:

¹¹⁴ Cyt. za: A. Klawek, *350 lat Biblii Wujka*, „Tygodnik Powszechny” 5 (1949) nr 47, s. 1-2. Zob. także K. Drzymała, *Wpływ Stanisława Grodzickiego TJ na tłumaczenie Biblii ks. Jakuba Wujka TJ*, „Polonia Sacra” 4 (1951) z. 1-4, s. 77.

¹¹⁵D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597)...*, s. 178.

Węgry – Piotra Pazmano (1570-1637) oraz Niemca – Pawła Hoffaeusa¹¹⁶. Obaj byli znakomitymi i cenionymi teologami oraz kontrreformatorami, dobrze przygotowanymi do edukacji młodzieży.

Wujek objął w Koloszwarcze urząd wiceprowincjała we wrześniu 1595 roku, a już pod koniec roku udało mu się otworzyć kolegium. Jego pomocnikiem był Węgier – Michael Alard (1573-1604), który pochodził z Koloszwaru i był tłumaczem¹¹⁷. Kolegium prężnie się rozwijało, głównie dzięki hojności księcia Zygmunta. Wciąż jednak brakowało dobrze wykształconych kapłanów, dlatego też misję nauczania młodzieży Wujek zdecydował się powierzyć także nauczycielom świeckim. W ich wiedzy i znajomości języka węgierskiego widział nadzieję na szybkie postępy edukacyjne. Poza tym pozycja jezuitów i katolików umacniała się, stąd też w 1596 roku zdecydowano się reaktywować biskupstwo w Alba Iulia, a jego pierwszym zwierzchnikiem został Dymitr Napragyi (1566-1619). Wujkowi natomiast przysłano pomocników: rektorem kolegium w Koloszwarcze został Piotr Maior, zaś superiorem w Alba Iulia – Marcelli Polard¹¹⁸. Jezuita z Wągrowca mógł więc znowu odetchnąć od obowiązków i poświęcić czas na studium Pisma Świętego i tłumaczenie. Zależało mu jednak na szybkim ukończeniu prac dlatego też w jednym z listów poprosił Klaudiusza Aquavivę (1543-1615) o zezwolenie na powrót do Polski:

Obawiam się, że mój urząd będzie mi przeszkadzał, zamiast pomagać w pracy. Coraz więcej obowiązków zabiera czas i nie jest łatwo znaleźć chwilę, by uczynić coś użytecznego [tj. dokończyć tłumaczenie]¹¹⁹.

Aquaviva rozumiejąc sytuację wyraził zgodę i wydał dokument zwalniający Wujka z obowiązków przełożonego. Jego miejsce zajął Piotr Maior, Wujek zaś mógł spokojnie wrócić do ojczyzny. Przyjechał do Krakowa początkiem 1597 roku i od razu chciał się zobaczyć z komisją cenzorską. Ze starego składu został tylko Justus Rab, z nowych członków natomiast przybył Stanisław Grodzicki, Jan Brant (1554-1602),

¹¹⁶ R. A. Maryks, *The Jesuit Order...*, s. 117.

¹¹⁷ D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541-1597)...*, s. 196.

¹¹⁸ List Jakuba Wujka do Claudio Aquavivy, w: J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka...*, s. 98.

¹¹⁹ Zob. Tamże, s. 102.

Marcin Łaszcz i Adrian Radziwiński (1557-1615). Jednak tylko Rab i Brant mieli doświadczenie edytorskie oraz gruntowne przygotowanie humanistyczne i teologiczne, by fachowo ocenić czy nowy przekład Biblii nadaje się do druku. Reszta komisji albo nie miała doświadczenia pisarskiego (Radziwiński), teologicznego (Łaszcz) albo też była w konflikcie z Wujkiem (Grodzicki). Co więcej, prace komisji przeciągały się, ponieważ każdy z członków mieszkał w innym mieście i miał swoje zakonne obowiązki. Pozostawały więc tylko oficjalne spotkania, na które przybywało wszystkich pięciu cenzorów i na których wymieniano się uwagami co do Wujkowego tłumaczenia. Te jednak nie odbywały się na tyle często, żeby prace udało się skończyć tak szybko, jak tego chciał Wujek.

Jezuita z Wągrowca nie doczekał już niestety wydania całej Biblii – zmarł 27 lipca 1597 roku. Jak pisze Edward Haratym „pozostawił po sobie pamięć wybitnej świętości”¹²⁰. Po jego śmierci zwołano w Pułtuskach kongregację prowincjalną, której przewodniczył Bernard Confalonieri (1552-1618). Podczas jej obrad obecni członkowie, m.in. Stanisław Rozdrażewski i Marcin Laterna ustalili, aby poszukać fundatora dla lwowskiej rezydencji, w której powstawanie tyle wysiłku włożył Jakub Wujek. Co zaś tyczy się wydania całej Biblii, o które Wujek tak zabiegał w ostatnich latach swojego życia, to 10 sierpnia 1597 roku powołano w Pułtuskach kolejną kongregację prowincjalną, tym razem poświęconą właśnie tłumaczeniu Pisma Świętego. Podczas jej obrad zlecono cenzorom prace nad dokończeniem wydania Wujkowego dzieła. Nie ustawały jednak spory o wierność tłumaczeniu Wulgaty, zwłaszcza te wszczynane przez Grodzickiego. Ostatecznie cała Biblia ukazała się 25 sierpnia 1599 roku. Przekład został na tyle zmodyfikowany przez komisję, że stracił wiele z literackiej szaty nadanej przez tłumacza¹²¹. Niestety nie wiadomo ile dokładnie było zmian i poprawek między STWj a BW 1599, ponieważ rękopisy Wujka zaginęły¹²².

¹²⁰ E. Haratym, *Ostatnie chwile ks. Jakuba Wujka TJ*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (1948) nr 3, s. 173. Zob. także J. Starnawski, *Czterechsetlecie Biblii Wujka*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 73 oraz A. Klawek, *Ks. Jakub Wujek w opinii wieków*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 3 (1950) nr 1-2, s. 16-23.

¹²¹ K. Drzymała, *Wpływ Stanisława Grodzickiego...*, s. 79.

¹²² Cyt. za: K. Gąsiorowski, *Dwa psalterze ks. Jakuba Wujka*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 12 (1959) nr 2, s. 253.: „Jednej rzeczy jednak nie odszukano, o którą by najczęściej chodziło, mianowicie rękopisu Biblii, pisanego ręką samego Wujka”. Zob. także E. Zawiszewki, *Dzieje Biblii Wujkowej*, „Studia Gnesnensia” 1 (1975), s. 370.

D. Działalność ks. Jakuba Wujka oraz zakonu jezuitów a XVI-wieczna kultura książki

Jednym z motywów podjęcia przez Wujka służby w zakonie jezuitów było zapewne ich zamiłowanie do książki i studiowania. Towarzystwo Jezusowe słynęło z wszechstronnego nauczania na wysokim poziomie. Dbano zarówno o rozwój intelektualny, duchowy, jak i nabycie dobrych manier¹²³. Założyciel zgromadzenia – Ignacy Loyola zdawał sobie sprawę, że w dobie reformacji i kontrreformacji trzeba koniecznie zająć się edukacją biblijną młodego pokolenia. Jednak studium Pisma Świętego i egzegeza wymagają dobrej znajomości nie tylko łaciny, ale greki i hebrajskiego. Stąd u jezuitów nacisk położony na naukę tychże języków. Było to tym bardziej konieczne, że protestanci przodowali w tej materii, a katolicy pozostawali nieco z tyłu. Humanisci zajmujący się egzegezą i deklarujący swą jedność z Kościołem rzymskokatolickim, nie byli teologami, a w swych badaniach zajmowali się przede wszystkim krytyką tekstu, co zdaniem Loyoli mogło przyczynić się do zatracenia istoty Objawienia zawartego w Piśmie Świętym¹²⁴.

Ważnym narzędziem edukacji jezuickiej była książka. Zakładanie bibliotek było obowiązkiem każdej placówki jezuickiej¹²⁵. Ponadto zakonnicy ci, jak podkreśla Kuźmina, mieli wielki szacunek dla zbiorów książkowych. W tym celu wybierali jak najobszerniejsze, dobrze wentylowane pomieszczenia, by mogły one pomieścić jak najwięcej książek i by materiały te nie uległy zniszczeniu¹²⁶. Ponieważ nie było oddzielnych czytelni i magazynów, wszystkie książki znajdowały się w jednym pomieszczeniu. Musiały więc być to miejsca na tyle przestronne, by oprócz samych półek z książkami pomieścić jeszcze czytelników. O wyposażanie bibliotek dbali jezuiti za granicą, ale także w Polsce. Do jednej z najlepiej zaopatrzonych należała biblioteka w Rzymie oraz ta podarowana jezuitom wileńskim przez króla Zygmunta

¹²³ Więcej na ten temat J. Kochanowicz, *Wychowanie w szkołach jezuickich okresu staropolskiego*, w: *Pedagogika ignacjańska: historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków 2010, s. 205-236.

¹²⁴ M. Kuran, *Rola szkolnictwa jezuickiego w kształtowaniu wspólnoty europejskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Linguistica” 13 (2010), s. 37.

¹²⁵ M. Serwański, *Formy aktywności...*, s. 37.

¹²⁶ D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 35.

Augusta w 1575 roku¹²⁷. Również w Siedmiogrodzie istniała spora biblioteka zaopatrzona w publikacje z zakresu prawa czy scholastyki, jednak nie było w niej dzieł ojców Kościoła, nad czym ubolewał Jakub Wujek¹²⁸. Jego dbałość o dostęp do literatury nie ograniczała się jednak tylko do książek teologicznych. Zabiegał także o możliwość czytania klasyków. Kiedy Everard Mercuriano (1514-1580) zabronił czytania zakazanych książek pogańskich autorów, Wujek poprosił o możliwość czytania dzieł Horacego, argumentując to wielką wartością tej literatury¹²⁹. Warto dodać, że jezuita wprowadzili też pewne zmiany w szkolnictwie polskim w XVI-wieku. Zakładane przez nich kolegia musiały różnić się czymś od gimnazjów protestanckich (choćby szkoły pińczowskiej), by przyciągać młodych ludzi. Towarzystwo Jezusowe w swoim nauczaniu obrało więc kierunek teologii pozytywnej obecnej na uniwersytetach w Hiszpanii i Portugalii. Oznacza to, że nie zaniedbywało nauczania Ojców Kościoła, znajomości Pisma Świętego ani dekretów papieskich, jak zaniedbywały uczelnie francuskie czy austriackie¹³⁰.

Co zaś tyczy się samego Wujka i jego dostępu do literatury, to nie sposób określić ani skąd przywoził książki, ani jak dokładnie wyglądał jego prywatny księgozbiór. Niewykluczone, że książki najpotrzebniejsze i najczęściej wykorzystywane w pracy translatorskiej przywiózł z Rzymu (mógł je tam kupować), kiedy odbywał tam nowicjat lub z Wilna (być może kupował je, albo wypożyczał), gdzie był rektorem. Za takim stwierdzeniem może przemawiać fakt, iż skoro Wujek już od wczesnych lat młodzieńczych interesował się przekładami biblijnymi, musiał przez lata gromadzić literaturę, z którą najpierw się zapoznawał, a którą później wykorzystał w swojej pracy. Prawdopodobnie sam gromadził potrzebne książki i znał ich treść zanim jeszcze przystąpił do pracy nad tłumaczeniem Nowego Testamentu. Pewne jest bowiem, że zwyczajem jezuickim było tworzenie własnych zbiorów¹³¹, więc Wujek na pewno posiadał prywatny zestaw książek, które były niezbędne w pracy nad tłumaczeniem Biblii i które zabierał ze sobą w każdą podróż. Część książek mógł przywieźć jeszcze

¹²⁷ Tamże, s. 82.

¹²⁸ Tamże, s. 110.

¹²⁹ J. Sygański, *Ks. Jakób...*, s. 22.

¹³⁰ L. Piechnik, *Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI wieku*, „Collectanea Theologica” 46 (1676) nr 1, s. 69, 74.

¹³¹ D. Kuźmina, *Pod sztandarem słowa...*, s. 126.

z domu rodzinnego, niektóre kupować, inne wypożyczać. W zakonie jezuitów istniało wiele typów bibliotek, np.: biblioteki wspólne, specjalistyczne, prywatne biblioteki pokojowe, biblioteki rektorskie, biblioteki kaznodziejskie, księgozbiory profesorskie i inne¹³². Zbiory uzupełniano na bieżąco: nowości kupowano za pieniądze zakonne albo pozyskane od fundatorów, starsze książki przyjmowano od darczyńców¹³³. Książki były posegregowane tematycznie, a wśród nich były m.in.: wydania Biblii, dzieła Ojców Kościoła, podręczniki teologii polemicznej. Bogato reprezentowana była też literatura obcojęzyczna (książki niemieckie, hiszpańskie, francuskie, włoskie).

Dla pracy Wujka istotne były wydania Pisma Świętego, których było ponad 100 (np. w bibliotece jezuickiej w Sandomierzu) oraz komentarze do Biblii (np. w liczbie 164 w bibliotece sandomierskiej i 241 w bibliotece w Jarosławiu)¹³⁴. Bardzo możliwe zatem, że Wujek Nowy Testament z Rheims, komentarz Bellarmina czy Wulgatę Lowańską miał ze zbiorów zakonnych. Pytanie tylko z których? Zagranicznych czy polskich? Każdy jezuita przybywając z Zachodu do Polski znał dobrze kolegia i biblioteki, a zatem Wujek podczas studiów zagranicznych na pewno miał styczność z wieloma książkami, które później wykorzystał w swojej pracy. Ponadto, jezuickie zbiory zagraniczne w XVI wieku były zasobniejsze od polskich, więc niewykluczone, że z tymi trzema dziełami Wujek zetknął się w podczas swojej drugiej podróży do Rzymu (1584 rok), a w Polsce uzupełnił listę książek o polskie przekłady biblijne. Jak pisze Grzebień „dla jezuitę przierzucanego często z jednej placówki na drugą, z jednego miejsca na inne, książka decydowała często o wypełnieniu jego podstawowych obowiązków”¹³⁵. W przypadku Wujka zatem jego podróże, studia zagraniczne oraz pełnione funkcje, zapewniły mu dostęp do obszernych księgozbiorów w kraju i za granicą.

¹³² L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2013, s. 38-76.

¹³³ Tamże, s. 78-79, 94-96.

¹³⁴ Stan w XVIII wieku. Zob. Tamże, s. 110-111.

¹³⁵ Tamże, s. 180.

E. Kontakty międzynarodowe Wujka

Towarzystwo Jezusowe było zgromadzeniem międzynarodowym, stąd też od jego członków wymagano znajomości języków obcych. Nie stanowiło to jednak większego problemu biorąc pod uwagę fakt, że w XVI wieku i tak w szkole każdy uczył się języków klasycznych, a kandydaci do zakonu jezuitów nabywali jeszcze znajomość języka włoskiego, dzięki odbytemu w Rzymie nowicjatowi¹³⁶. Potencjalny kandydat na kapłana znał zatem 3-4 języki obce. Zakonnicy wyróżniający się szczególnym talentem i osiągnięciami na polu duszpasterskim czy naukowym – tacy jak Wujek – znali tych języków jeszcze więcej. Ponadto byli bardzo mobilni, pełnili rozmaite posługi i często podróżowali za granicę. W korespondencji Jakuba Wujka wielokrotnie poruszany jest temat kontaktów międzynarodowych, które nawiązywał on podczas swoich licznych podróży. Często wspomniane są relacje z przełożonymi z Austrii i Włoch oraz sympatia wobec hiszpańskich współbraci. Były to więc znajomości nawiązywane na polu duszpasterskim albo naukowym. Choć w dokumentach oficjalnych i urzędowych posługiwano się wówczas łaciną, w życiu codziennym i kontaktach międzyludzkich często niezbędne okazywało się nawiązanie porozumienia ze współbraćmi w ich ojczystym języku. Co więcej, należało mieć na względzie posługę kaznodziejską i katechetyczną – łatwiej było dotrzeć do prostych ludzi, przemawiając w ich matczynym języku. Nie można przy tym zaniedbać edukacji, ponieważ wykształcona teologicznie i filologicznie młodzież stawała się dumą i wizytówką uczelni czy kolegium, zwłaszcza w takich sytuacjach, jak np. powitanie króla. Jak podkreśla Archutowski, uczniowie witający gościa w takich językach jak: łaciński, grecki, hebrajski, włoski, niemiecki, hiszpański, francuski, litewski czy flamandzki, byli najlepszym świadectwem wysokiego poziomu edukacji w swojej szkole¹³⁷.

Kontakty międzynarodowe Jakuba Wujka są również bardzo widoczne w jego korespondencji. Jeden z listów, napisany 8 listopada 1587 do Klaudiusza Aquavivy,

¹³⁶ Początkowo nowicjat odbywał się tylko w Rzymie. W latach 1568-1587 można go było odbyć już w Polsce, w Braniewie. Zob. J. Hochleitner, *Jezuici w dominium warmińskim na przełomie XVI i XVII wieku*, „Studia Warmińskie” 41-42 (2004-2005), s. 271.

¹³⁷ J. Archutowski, *Ksiądz Jakub Wujek TJ...*, s. 6-7.

zawiera bardzo obszerną relację z Wujkowych podróży i nawiązywanych kontaktów. Pojawia się w nim kilka znaczących wątków, które stanowiły nieodłączną część zarówno pracy naukowej Wujka, jak i jego posługi duszpasterskiej. Pierwszym z nich jest głoszenie kazań oraz piśmiennictwo po łacinie i w językach lokalnych¹³⁸. Drugim są podróże i ciągła mobilność¹³⁹, trzecim natomiast międzynarodowe towarzystwo i obsada placówek¹⁴⁰.

Cennym źródłem informacji na temat zawieranych przez Wujka znajomości, jest także historia Akademii Wileńskiej, w której Wujek był rektorem. Wśród osób uczących tam w latach 70-tych XVI wieku, wymieniany jest np. Chorwat – Tomasz Zdelaricz (1531-1572), Szkot – Jan Hay (1546-1608), Belg – Franciszek Fabritius, Irlandczycy – Maurycy Mayli i Dawid Dymus¹⁴¹, Michał Tolmeiner – Austriak, Otto Began i Jan Gegardius – Belgowie¹⁴² czy Adam Brock i Artur Faunt (1552-1591) – Anglicy. W tym czasie w kolegium litewskim uczył jeszcze Jakub Bosgrave (1548-1623), również pochodzący z Anglii¹⁴³. Jego postać, choć nieco kontrowersyjna, zasługuje na uwagę, ponieważ był on związany również z Polską, gdzie w Poznaniu, Kaliszu i Pułtusku uczył matematyki i głosił kazania w języku polskim. Podobno był bardzo ceniony przez Polaków. Zapewne znał także Jakuba

¹³⁸ Tłumaczenie listu nr 72 na podstawie J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka...*, s. 72.

„Nasi głosili kazania nie tylko po węgiersku, ale także po łacinie, dla łaski księcia, i dowiedli, że nie jest idolatrią otaczać kultem i wzywać świętych, oraz czcić obrazy i relikwie itd.”.

¹³⁹ Tłumaczenie listu nr 72 na podstawie J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka...*, s. 72. „Mamy już operariuszy, którzy przybyli z Rzymu, najpierw trzech z ojcem Possevino, następnie innych trzech, którzy ze mną przybyli z kongregacji, i na koniec dwóch Hiszpanów; ich koszty podróży z miasta Rzymu do Polski, ponieważ doszły do 400 talarów (choć nie są liczone koszty podróży Hiszpanów z Hiszpanii do Rzymu, bowiem nie wiadomo było, jakie są), a kolegium w Klużu nie mogło ich uiścić, uiszczone zostały z seminarium ze strony króla, z trzech miesięcy, które w czasie zarazy były wolne”.

¹⁴⁰ Tłumaczenie listu nr 72 na podstawie J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka...*, s. 72-73. „Ojciec Leonhard Ruben jest wicerektorem w Klużu, gdyż nie przybył ten, którego wyznaczyła Wasza Czcigodna Dostojność, Ojciec Emmanuel Vega jest profesorem kontrowersji, prefektem nowicjuszy, rzeczy duchowych i kongregacji Najświętszej Panny. Inny Hiszpan Miguel Ortiz naucza retoryki w Klużu, inny Diego Ortiz jest preceptorem szkoły wyższej w Alba Iulia, ojciec Juan Gonzalez w Klużu przystąpił do kursu filozofii. Ojciec Girolamo Fericelli wspomaga mnie w wychowaniu księcia, w miejsce ojca Jakuba kaliskiego, którego z powodu niebezpieczeństwa gruźlicy odesłaliśmy do Polski. Michał Salpa został wysłany do Waradynu, dla pobudzenia szkół katolickich, tam wkrótce później zapadł na gorączkę, z której jeszcze się nie wyleczył. Ludwik Lucari, ponieważ pluł krwią, zwolniony został ze szkół i uczyniony subministrem. Sebastian naucza w klasie syntaksy, Jan Pax pozostaje jako koadiutor w Alba Iulia”.

¹⁴¹ L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej...*, s. 47, 105.

¹⁴² Tamże, s. 146.

¹⁴³ Tamże, s. 132.

Wujka, skoro wyjeżdżając z Polski, przekazał mu do prowadzenia wykłady z matematyki¹⁴⁴. Co więcej, w kadrze nauczycielskiej nie brakowało Niemców, warto wspomnieć choćby Macieja Haslera (ur. ok. 1544) – profesora retoryki. Później dołączyli wykładowcy z innych krajów, m.in. Jan Viger (ur. ok. 1530) – Holender czy Piotr Viana (1549-1609) – Hiszpan. Hiszpanie w ogóle należeli do najlepszych profesorów w Kolegium Rzymskim, a później także i w Akademii Wileńskiej. Dwaj profesorowie teologii polemicznej uczący w Wilnie – Emmanuel de Vega (1553-1640) i Jan Brant (1554-1602) – kształcili się w Rzymie u samego Roberta Bellarmina¹⁴⁵. De Vega prowadząc zajęcia z dysput, korzystał nawet z traktatu Bellarmina, który idealnie nadawał się do nauki apologetyki, a na którym oparł się później Jakub Wujek, pisząc komentarz do pierwszego wydania Nowego Testamentu¹⁴⁶. Dodatkowo, w gronie wybitnych wykładowców, obok Jana Baptisty Eliano, znalazł się Hiszpan Jan Maldonata (Juan Maldonado), którego także być może osobiście znał Wujek i z którego dorobku korzystał¹⁴⁷. Najlepsza kadra kształciła zatem najlepszych uczniów – wśród absolwentów Akademii Wileńskiej był choćby Jan Karol Chodkiewicz, znany z bitwy pod Kircholmem¹⁴⁸.

Zaprezentowana biografia Jakuba Wujka pokazuje gruntowne wykształcenie tłumacza. Oprócz języków biblijnych, a więc łaciny, greki, hebrajskiego i syryjskiego (aramejskiego, chaldejskiego), znał kilka języków współczesnych: niemiecki, włoski, rumuński, być może hiszpański i angielski. O znajomości tych dwóch ostatnich mogą świadczyć jego liczne kontakty międzynarodowe w środowisku jezuickim. Wielokrotnie w życiorysie Wujka pojawiało się nawiązanie do współpracowników pochodzących z Hiszpanii¹⁴⁹, z listów Wujka wiadomo także, że bardzo cenił on

¹⁴⁴ Tamże, s. 135.

¹⁴⁵ Tamże, s. 140.

¹⁴⁶ Tamże, s. 143.

¹⁴⁷ Tamże, s. 146.

¹⁴⁸ Tamże, s. 115.

¹⁴⁹ Przykładem może być choćby list nr 17, napisany przez Wujka 8 września 1573 roku w Poznaniu i zaadresowany do Everarda Mercuriana. Zob. *Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569-1596. Podług autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański TJ*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 44 (1918), s. 337.

kapłanów z tego właśnie kraju¹⁵⁰. Co zaś tyczy się języka angielskiego, to zachowało się zbyt mało informacji, by jednoznacznie i z pewnością stwierdzić czy Wujek znał ten język czy też korzystał z pomocy tłumacza, albo czy podczas jego pobytu w Akademii Wileńskiej pomagali mu profesorowie Anglicy. Wzmianka o świeckim pisarzu pomagającym Wujkowi w pracy także nie przynosi dokładniejszych danych o tej osobie. Raczej należy przypuszczać, że skoro Wujek był językowo uzdolniony, a przy tym miał bardzo poważne zadanie do wypełnienia, to sam nauczył się angielskiego na tyle, by w sposób obszerny i twórczy móc korzystać w swoich pracach z angielskiego wydania Nowego Testamentu z Rheims, o którym sam wspomniał w *Przedmowie do czytelnika*. Jeśli chodzi o dostęp Wujka do literatury, to Rzym i później Wilno stanowiły dwa najlepsze ośrodki kształcenia. W Rzymie uczyli również najlepsi profesorowie, jak choćby Eliano, Bellarmin czy Maldonata. Staje się więc jasne, skąd Wujek znał ich dzieła. Stykając się w kolegiach z praktyką nauczania z ich książek, mógł je później wykorzystywać w swojej pracy. Wystarczyło tylko korzystać z nawiązanych znajomości oraz zasobów bibliotecznych. Do tych ostatnich Wujek z pewnością miał nieograniczony dostęp, choćby ze względu na pełnione przez siebie funkcje w zakonie jezuitów i liczne podróże, które odbywał. Poza tym należy pamiętać, że dbałość o wyposażenie bibliotek była w Towarzystwie Jezusowym jedną z podstawowych zasad. Wujek znając osobiście wielkich uczonych, korzystając z ich dorobku, zyskał pewien „skrót bibliograficzny”. Nie musiał więc zawsze bezpośrednio korzystać z obszernych dzieł Ojców Kościoła, wystarczyło że skorzystał z dzieła Bellarmina czy Nowego Testamentu z Rheims. Cytowanie każdego dzieła patrystycznego było nawet niewykonalne, ponieważ jezuita z Wągrowca dużo podróżował, nie zdołałby pomieścić więc całej biblioteki na wozie zaprzęgniętym w konie. Wydaje się poniekąd usprawiedliwione, że jego warsztat podręczny stanowiło kilka książek, zabieranych ze sobą w każdą podróż, a nie cała biblioteka.

¹⁵⁰ J. Sygański, *Ks. Jakób Wujek z Wągrowca w świetle własnej korespondencji...*, s. 14.

ROZDZIAŁ II

KONCEPCJA PRZEKŁADU I KOMENTARZA

Po zaprezentowaniu biografii Jakuba Wujka i zapoznaniu się z jego wykształceniem, należy przedstawić elementy jego metody pracy nad NTWj 1593. Niniejszy rozdział zostanie poświęcony koncepcji przekładu i komentarza, którą tłumacz sam zaprezentował we wstępie do swego dzieła. Odniesienie do tych zagadnień pomoże zrozumieć, w jaki sposób jezuita z Wągrowca pracował nad pierwszym wydaniem Nowego Testamentu, z jakiego warsztatu korzystał i dlaczego wybrał taki, a nie inny sposób przekładu i komentarza.

Powstanie nowego katolickiego przekładu Nowego Testamentu było odpowiedzią na coraz liczniejsze i powszechniejsze przekłady innowiercze. Przybywało niekatolickich przekładów Pisma świętego, natomiast jedyna dotychczas katolicka Biblia Leopolda¹⁵¹ przestała już wystarczać, ponieważ nie zawierała żadnego komentarza, który byłby pomocny w walce z niekatolickimi poglądami. Poza tym nie była wiernym tłumaczeniem skoro w dużej mierze opierała się na wydaniach czeskich¹⁵², a językowo pozostawiała wiele do życzenia, choćby ze względu na przestarzałą już terminologię¹⁵³. Przekłady innowiercze przewyższały tłumaczenia katolickie pod względem translatorskim (piękno języka), krytycznym oraz typograficznym i funkcjonalnym. Ponadto przekłady protestanckie posiadały rozbudowane komentarze, które podawały czytelnikowi interpretację tekstu biblijnego w duchu reformacyjnym¹⁵⁴.

Pojawiła się zatem nagląca potrzeba stworzenia nowego tłumaczenia – przede wszystkim i najpierw Nowego Testamentu, bo ten był nauką pozostawioną przez samego Chrystusa, najbardziej atakowaną i zniekształcaną przez innowierców:

¹⁵¹ *Biblia To iest. Księgi Stharego y Nowego Zakonu / na Polski ięzyk / z pilnością według Laćińskiej Bibliey od Kościoła Krześciańskiego powssechnego przyięthey / nowo wyłożona. Cum Gratia et Priuilegio. S. R. M.,* Kraków, Dziedzice Marka Szarfenberga, 1561, 2°. Ossol. XVI.F.4084 (br. s. tyt. t. 1).

¹⁵² H. Langkammer, *Polski przekład Biblii Wujka...*, s. 56.

¹⁵³ W. Prokulski, *Wiekopomne dzieło. W 350. rocznicę wydania Biblii Wujka*, „Przegląd Powszechny” 228 (1949) nr 11, s. 261.

¹⁵⁴ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 454.

Żeby ustrzec wiernych przed czytaniem zarażonych błędami przekładów innowierczych, należało dać im do ręki tekst nowy i dokładny opatrzone zdrowymi wyjaśnieniami miejsc trudniejszych, zwłaszcza tych, które heretycy naciągali i fałszowali¹⁵⁵.

Musiał to być taki przekład, który z jednej strony skutecznie odpierałby ataki innowierców i opierał się na solidnych podstawach źródłowych, z drugiej zaś był na tyle prosty i łatwy w odbiorze, by mogło mieć do niego dostęp jak najwięcej wiernych. Tylko w taki sposób istniała szansa na powstrzymanie ludności przed występowaniem z Kościoła i przechodzeniem na stronę protestantyzmu.

A. Podstawa przekładu

Uwzględniając powyższe czynniki, pierwszym ważnym elementem w pracy nad NTWj 1593 był dla Wujka wybór odpowiedniej podstawy przekładu. Musiał być to taki tekst biblijny, który z jednej strony posiadał w Kościele katolickim utrwalony przez wieki autorytet, z drugiej natomiast był dobrze opracowany pod względem krytyki tekstu. Wujek wybrał wersję łacińską – Wulgatę, powołując się na jej autorytet zatwierdzony przez Kościół podczas Soboru Trydenckiego (1545-1563), którego nauczanie w tej kwestii było następujące:

Ponadto tenże święty Sobór, uważając, że niemało korzyści może wyniknąć dla Kościoła Bożego jeśli ze wszystkich używanych wydań łacińskich Świętych Ksiąg wskaże, które należy uważać za autentyczne, postanawia i wyjaśnia, że starożytne wydanie Wulgaty, które zdobyło uznanie przez długie używanie w ciągu tak wielu wieków w Kościele, jest uważane za autentyczne w publicznym nauczaniu, debatach, kazaniach i wykładach, i żeby nikt nie odważył się ani nie śmiał odrzucić go pod jakimkolwiek pretekstem¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Tamże.

¹⁵⁶ EB 61. *Recipitur vulgata editio Bibliae praescribiturque modus interpretandi sacram Scripturam.* Cyt. za: *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, red. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 2000, s. 116-117.

Autentyczność Wulgaty i jej autorytet wpływały z jej wiekowego i naznaczonego asystencją Ducha świętego zastosowania w sprawach wiary i moralności¹⁵⁷, a także były wyznaczone przez tradycję¹⁵⁸. Kolejnymi przyczynami wyboru przez tłumacza tekstu zwanego *editionem vulgatum* było używanie od wielu wieków tekstu łacińskiego w liturgii i przez pisarzy chrześcijańskich¹⁵⁹. Co więcej, Wujek uważał tekst łaciński za lepszy zwracając uwagę, że został on przecież wykonany przez św. Hieronima na rozkaz papieża Damazego oraz potwierdzony autorytetem św. Augustyna i innych ojców¹⁶⁰. Ponadto, zdaniem jezuity z Wągrowca zachodziła konieczność powrotu do „starej tradycji łacińskiej”, odrzuconej i zlekceważonej przez niekatolików¹⁶¹. Innowiercy bowiem opierali się bardziej na tekście greckim. Jeszcze jednym argumentem, dla którego Wujek zdecydował się na wybór Wulgaty za podstawę przekładu było mniejsze zniekształcenie tekstu łacińskiego, niż greckiego. Greckie teksty były zdaniem Wujka „barzo różne i między sobą niezgodne”, natomiast łacińskie „daleko lepsze i pewniejsze, poważniejsze i bezpieczniejsze i od przysad wolniejsze”¹⁶².

Spośród XVI-wiecznych łacińskich wydań Biblii na podstawę swojego przekładu Wujek wybrał Wulgatę lowańską:

Łacińskiego zasię egzemplarza onegom się trzymał, który od lowańskich teologów pilnie jest przejrzany, poprawiony i z oryginałami greckimi, syryjskimi i z łacińskimi starymi pisanymi księgami zniesiony, który tenże Plantinus w Antorfie drukował in Roku Pańskiego 1574¹⁶³.

Nie było to jednak jedyne wydanie łacińskie Nowego Testamentu, z którego tłumacz korzystał. Tekst łaciński Wujek pomocniczo czerpał także z Poliglotty antwerpskiej (królewskiej) wydanej przez Plantina w 1572 roku¹⁶⁴. Poliglota ta zawierała tekst łaciński w dwóch wariantach: łaciński przekład dokonany przez św. Hieronima

¹⁵⁷ J. M. Voste, *La Volgata al Concilio di Trento*, „Biblica” 27 (1946), s. 314.

¹⁵⁸ H. Langkammer, *Polski przekład Biblii Wujka...*, s. 57.

¹⁵⁹ J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika*, w: *Nowy Testament w przekładzie ks. dr Jakuba Wiuka...*, s. 9.

¹⁶⁰ Tamże, s. 9.

¹⁶¹ Tamże, s. 10.

¹⁶² Tamże, s. 10, 15.

¹⁶³ Tamże, s. 17.

¹⁶⁴ Tamże, s. 16-17.

(PAnL) oraz dosłowny przekład łaciński dokonany z języka syryjskiego (PAnS). Mając jednak do dyspozycji tekst Poligloty antweprskiej, która była przekładem wielojęzycznym, w swojej pracy Wujek nie ograniczył się jedynie do korzystania z przekładu łacińskiego WL, PAnL i PAnS. Odwoływał się także do tekstu greckiego (PAnG). Mimo, iż miał świadomość że „ewangelistowie i apostołowie po grecku pisali”¹⁶⁵ wiedział też, że na greckich tekstach opierali się głównie niekatolicy, bardzo mocno je zniekształcając pod kątem krytyki tekstu. Zdaniem Wujka zachodziła więc potrzeba odwoływania się do tekstu greckiego, by katolicy „za jedną pracą obój przekład przed oczami mieli”¹⁶⁶. Znając bowiem zarówno tekst łaciński jak i tekst grecki, mogli obronić się przed błędnymi naukami. Drugą przyczyną, dla której tłumacz pomocniczo korzystał z tekstu greckiego PAn była chęć udowodnienia, iż w tekście greckim jest „daleko więcej przysad i omyłek” niż w tekście łacińskim¹⁶⁷.

Trzecią przyczyną było pragnienie ułatwienia czytelnikowi lektury tekstu Pisma świętego, gdyż tam, gdzie jeden przekład był niejasny, drugi mógł okazać się łatwiejszy i bardziej klarowny. Czwartą przyczyną wyboru tekstu greckiego za wersję pomocniczą była ostrożność przed odrzuceniem lepszego wariantu. Wujek bowiem miał świadomość, że nie jest w stanie dokładnie rozsądzić czy w niektórych miejscach tekst grecki nie okazałby się lepszy od łacińskiego. Piątą przyczyną, dla której jezuita z Wągrowca zdecydował się korzystać w swojej pracy z PAnG była potrzeba porównywania tekstu biblijnego „w miejscach wątpliwych”¹⁶⁸. Chodziło zwłaszcza o takie fragmenty, gdzie w tekście łacińskim zdarzały się błędy wynikające z druku – wówczas korzystanie z tekstu greckiego ułatwiało wychwycenie tych pomyłek. Poza tym zdarzały się przypadki, że „w łacińskich tekstach różne jest czytanie” i nie wiadomo, który wariant tłumaczenia był właściwszy – w tym przypadku także pomagało sięgnięcie do tekstu greckiego, gdyż „to jest prawdziwsze, które się z nim zgadza”¹⁶⁹. Ponadto, tekst PAnG okazywał się pomocny w sytuacji, gdy tłumaczenie łacińskie było problematyczne pod względem gramatycznym i na przykład nie było wiadomo, do której części w zdaniu odnosi się jakieś słowo – wówczas można to było

¹⁶⁵ Tamże, s. 10.

¹⁶⁶ Tamże, s. 17.

¹⁶⁷ Tamże, s. 17.

¹⁶⁸ Tamże, s. 18.

¹⁶⁹ Tamże, s. 18.

ustalić na podstawie tekstu greckiego. Wreszcie, grecki tekst stanowił bezcenną pomoc dla tłumacza przy objaśnianiu związków frazeologicznych:

Bo każdy język ma własne mowy swoje, które w inszym języku nie mają. Jako na przykład ono: *Będzie miała w żywocie*, miasto: *Będzie brzemienna* jest graecismus, to jest sposób greckiej mowy. (...) Zasię hebraismus, abo sposób żydowskiej mowy jest (...) *Szukać czyjejs dusze* miasto: *Chcieć go zabić*¹⁷⁰.

Z Poligloty antwerpskiej Wujek czerpał również tekst syryjski (PAnS), zapisany w trzech wariantach: alfabetem syryjskim, alfabetem kwadratowym oraz w tłumaczeniu na łacinę. PAnG nie wyczerpała pomocniczego zbioru edycji Nowego Testamentu, używanych przez Wujka podczas przekładu. O innych tłumaczeniach Wujek napisał w sposób następujący:

Oprócz tekstu greckiego i łacińskiego miałem też przed oczyma wszystkie przekłady Nowego Testamentu polskie: krakowski, brzeski, nieświeski, Budnego i Czechowiców, a czasem też i czeski, które mi do obierania słów co nawłasniejszych polskich nie mało pomogły¹⁷¹.

Przyczyną korzystania z polskich przekładów biblijnych zarówno katolickich (przekład krakowski czyli Biblia Leopoldy) jak i niekatolickich (Biblia brzeska, prace przekładowe Szymona Budnego czy Nowy Testament w tłumaczeniu Czechowica) była więc z jednej strony konieczność aktualizacji nowego przekładu do sytuacji panującej w Polsce (a więc uwzględniająca także polemikę z innowiercami), z drugiej natomiast potrzeba stworzenia przekładu zrozumiałego w języku polskim.

¹⁷⁰ Tamże, s. 19-20.

¹⁷¹ Tamże, s. 21.

B. Metoda przekładu

Drugą istotną kwestią w pracy nad NTWj 1593 było dla Wujka opracowanie metody przekładu. Tłumacz poszedł w tym przypadku śladami św. Hieronima i przejął od niego zasadę rozumienia sensu, rozumienia tekstu oraz elegancji stylu¹⁷². Uczynił z nich jedną zasadę „złotego środka”, którą można określić jako *fideliter, sed non serviliter*¹⁷³. Oznacza to, iż Wujek pragnął trzymać się wiernie tekstu (łacińskiego), lecz nie w sposób niewolniczy. O sposobie przekładu NTWj 1593 sam napisał w następujący sposób:

W samym lepak Pisma św. na polskie przekładaniu takem się zachował (według nauki Augustyna i Hieronima św.), że – ile być mogło, a ile rzecz nasza polska dopuszczała – słowom od słowa przełożył, nic nie przydawając ani ujmując, ani odmieniając z Pisma św., a więcej własności słów greckich i łacińskich aniżeli gładkości, abo ozdobności słów polskich folgując¹⁷⁴.

Dokonując tłumaczenia Wujek dbał o to, by z jednej strony pozostać wiernym oryginałowi łacińskiemu, z drugiej zaś dostosować swój przekład do składni języka polskiego¹⁷⁵. Niekiedy tłumaczył w sposób poetycki, upodabniając się wręcz do Cyserona¹⁷⁶. Czasami też decydował się na własne modyfikacje i dodatki. Czynił tak na przykład w sytuacjach, gdy tekst łaciński czy grecki trudno było w zrozumiały sposób przetłumaczyć na język polski ze względu na różnice gramatyczne między językami biblijnymi, a polszczyzną. Gryglewicz sugeruje, że Wujkowa niejednolitość

¹⁷² 1. *reddere non tantum verbum verbo, sed sensum sensui, hunc tamen fideliter exprimere* 2. *hoc unum scio, non potuisse me interpretari, nisi quod ante intellexeram* 3. *Latini sermonis elegantiam non negligere*; cyt. za: D. Bieńkowska, *Ksiądz Jakub Wujek jako tłumacz Pisma Świętego. Charakterystyka stylistyczno-językowa przekładów*, w: *Biblia to jest Księgi Starego y Nowego Testamentu według Łacińskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przelożone. Z dokładaniem textu Żydowskiego y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudniejszych mieysc, do obrony Wiary świętej i powszechney przeciw kacerztwom tych czasów należących. Przez D. Jakuba Wuyka z Wągrowca Theologa Societatis Iesu. W Krakowie, Roku Pańskiego M.D.XCIX*, H. Rothe, I. Kwilecka, *Biblia Slavica* II/5; cz. 1 (nienumerowana); cz. 2: *Komentarz*; Padeborn – München – Wien – Zürich 2010, s. 32-33.

¹⁷³ D. Bieńkowska, *Ksiądz Jakub Wujek...*, s. 32.

¹⁷⁴ J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika...*, s. 20.

¹⁷⁵ F. Gryglewicz, *Praprzekład Ewangelii ks. Jakuba Wujka...*, s. 24.

¹⁷⁶ Stąd też kolejnym przydomkiem Wujka był „pół Cyseron polski” (łac. *semi Cicero polonus*). Zob. J. Chmiel, *400-lecie Biblii Wujka...*, s. 2.

w trzymaniu się tekstu łacińskiego może być dowodem na to, że tłumacz nie miał dostępu do Wulgaty¹⁷⁷. Tymczasem należy wyraźnie zaznaczyć, że taka metoda pracy świadczyła raczej o samodzielności i kreatywności tłumacza. Tekst Wulgaty Wujek na pewno miał w zasięgu ręki, ponieważ bez niego niemożliwe byłoby przepisanie wielu not marginalnych z Wulgaty lowańskiej¹⁷⁸.

Wobec pewnej swobody tłumaczenia jezuita z Wągrowca respektował naukę św. Pawła, by trzymać się nauk i słów starszych i utrwalonych przez wieki w Kościele, a unikać neologizmów:

Lecz, i w rzeczach około wiary i religijnej św. chrześcijańskiej rozkazuje Paweł św. trzymać się nauk i słów od starszych podanych i powierzonych, a strzec się słów nowo (zwłaszcza od heretyków wymyślonych)¹⁷⁹.

Powołując się na fragment 1 Tm 6,20¹⁸⁰ Wujek chciał uniknąć zafalszowania wiary katolickiej, którą mogła spowodować terminologia stosowana przez adwersarzy. Zasada ta jeszcze bardziej zyskała na wartości w XVI wieku, kiedy toczyły się spory teologiczne między środowiskami katolickimi, a innowierczymi. Zmiany językowe, które zrodziły się przy interpretacji i tłumaczeniu tekstów biblijnych doprowadziły do stworzenia nowych wyrazów z zakresu terminologii religijnej¹⁸¹. Stąd też Wujek niektóre ważne słowa „po staremu przekładał”, zachowując tradycyjną terminologię. Czynił tak np. tłumacząc: *sacerdos* – kapłan, a nie ofiarnik albo ofiarownik, *ecclesia* – nie zbór, ale kościół, *calix* – kielich, a nie kubek, *baptismus* – chrzest, a nie nurzanie¹⁸². Z jednej strony pozwalał sobie na pewną dowolność (polegała ona m.in. na dostosowywaniu tłumaczenia do wymogów gramatycznych języka polskiego), z drugiej jednak z ogromnym dystansem podchodził do wszelkich nowości, które

¹⁷⁷ F. Gryglewicz, *Praprzekład Ewangelii ks. Jakuba Wujka...*, s. 24.

¹⁷⁸ Kwestię relacji między NTWj 1593 a WL zawarto w artykule P. Nicko-Stępień, *Wulgata Lowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13-20*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59 (2015), s. 47-66.

¹⁷⁹ J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika...*, s. 21-22.

¹⁸⁰ „O Tymoteuszu, strzeż depozytu [wiary], unikając światowej, czczej gadaniny i przeciwstawnych twierdzeń fałszywej wiedzy”.

¹⁸¹ D. Bieńkowska, *Ksiądz Jakub Wujek...*, s. 38.

¹⁸² J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika...*, s. 22.

mogłyby w jakikolwiek sposób godzić w dogmaty katolickie. Innym razem pozostawiał słowa w ich oryginalnym brzmieniu:

Słowa niektóre żydowskie zostawiłem, tak jako je i łacińskie i greckie księgi zostawiły, wszakże na brzegu wyłożone jako: *pascha*, *rama*, *racha*, *hosanna*, drugim zaś przełożył jako: *amen amen* – zaprawdę, zaprawdę, *Gehenna* – piekło¹⁸³.

Wujek dał tym samym wyraz szacunku dla istniejącej już w Kościele terminologii religijnej, nie chcąc jej zmieniać, ale usiłując ją utrwaląć i kontynuować. Ponadto dokonywał transkrypcji nazw łacińskich; czynił to kiedy miał wątpliwości, która z wielu znanych mu form jest odpowiednia, albo gdy chodziło o słowo różnie przekładane przez tłumaczy¹⁸⁴.

Tłumacz często używał również imiesłowów – formy te czerpał z Wulgaty¹⁸⁵. Jako przykład może posłużyć Ewangelia według św. Marka, w której Wujek ponad 100 razy użył imiesłowu teraźniejszego czynnego, które w większości przypadków odpowiadają łacińskiej formie *participium praesentis activi*. Co więcej, inne formy łacińskie, takie jak konstrukcja *esse + participium* Wujek przełożył przez *verbum finitum*, tj. *erat enim docens eos quasi potestatem habens* jako *albowiem je uczył jako władzę mający* (Mk 1,22). Odwoływanie się do tradycji łacińskiej przejawia się u Wujka także poprzez odmienianie bądź nieodmienianie nazw własnych, w zależności od wariantu obecnego w Wulgacie¹⁸⁶. Równie często jak z tekstu łacińskiego Wujek korzystał z tekstu greckiego, co uwidacznia się poprzez rozpoczynanie przez niego zdań od spójników *kai – i*. Jak podkreślają Rospond i Bieńkowska, wynikało to z celowego zachowania przez Wujka stylistyki oryginału i sprzyjało zachowaniu rytmiczności tekstu¹⁸⁷.

¹⁸³ Tamże, s. 23.

¹⁸⁴ I. Kwilecka, *Badania nad staropolskimi przekładami biblijnymi*, Poznań 2003, s. 122-123.

¹⁸⁵ E. Siatkowska, *Samodzielność przekładu Nowego Testamentu przez Jakuba Wujka, Jana Blahoslava i Michała Frencla*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, Łódź 1992, s. 77.

¹⁸⁶ Więcej na ten temat E. Breza, *Odmiana nazw własnych w Nowym Testamencie Biblii Wujka i Biblii Tysiąclecia*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, Łódź 1992, s. 152-159.

¹⁸⁷ S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1962, s. 127-129; D. Bieńkowska, *Jakub Wujek – nowator czy tradycjonalista?*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, Łódź 1992, s. 146-147.

Problemem, z jakim musiał się zmierzyć Wujek było stworzenie takiego tłumaczenia, które z jednej strony byłoby wierne i trafnie oddawało sens oryginału, z drugiej zaś było jasne i zrozumiałe w języku polskim. Zachowanie równowagi w tej kwestii stanowiło dla tłumacza nie lada wyzwanie, ponieważ w łacinie czy grece istnieje szereg konstrukcji gramatycznych, które są obce językowi polskiemu. Jednym ze sposobów osiągnięcia zamierzonego efektu stało się wprowadzenie językowych dodatków rozbudowujących tekst. Były to słowa niewystępujące w tekście łacińskim czy greckim, a dodane przez Wujka i zaznaczone przez niego odmienną czcionką (kursywą), dla lepszego zrozumienia tłumaczenia przez polskiego czytelnika¹⁸⁸. Kolejną metodą przekładu było tłumaczenie takich konstrukcji jak *accusativus cum infinitivo* albo *nominativus cum infinitivo* równoważnikami zdań. Niezwykle ważną płaszczyznę stanowiły synonimy polskie, będące odpowiedzią na wieloznaczność słów w języku łacińskim. Sposobem oddawania znaczenia takich słów było u Wujka wskazywanie na marginesie w notach filologicznych kilku odpowiedników, zależnie od kontekstu¹⁸⁹. Jeszcze jednym elementem wartym podkreślenia w tłumaczeniu Wujka są środki stylistyczne wyrażające postawy emocjonalne. Jednym z najczęściej pojawiających się w Ewangeliach jest partykuła *zaprawdę*, używana dla podkreślenia wiarygodności danej kwestii. Innym są wykrzykniki, stosowane przez tłumacza jednak z umiarem, by uniknąć potoczności języka¹⁹⁰.

Co więcej, Wujek tłumacząc z Wulgaty wprowadził do tekstu przekładu NTWj 1593 wiele dodatków, które miały pełnić funkcję uzupełniającą, a które zostały usunięte przez redaktorów BW 1599. Tłumacz wprowadzał je jako rzeczowniki, czasowniki, zaimki etc. Szczegółowo na ten temat pisze Grażyna Borysławska, ale warto przytoczyć choćby kilka przykładów różnic, między NTWj 1593 a BW 1599:

- Mt 13,4: *niektóre ziarna padły* (1593) ---- *niektóre padły* (1599)
- Mt 26,48: *a ten ktory go wydał* (1593) ---- *a który go wydał* (1599)

¹⁸⁸ J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika...*, s. 20.

¹⁸⁹ Tamże, s. 35.

¹⁹⁰ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu...*, s. 213-216.

- Mk 10,23: *a obejrzawszy się Jezus rzekł uczniom swym (1593) ---- a poglądając Jezus rzekł uczniom swym*¹⁹¹.

Ponadto sposób przekładu mówią wiele o przywiązaniu Wujka do tradycji stylu biblijnego, ukazując jednocześnie jego starania o kształt polszczyzny w tłumaczeniu oraz kłopoty z oddaniem realiów i przetłumaczeniem niektórych terminów biblijnych¹⁹². Wujkowy przekład uwzględniał potrzeby polskiego katolicyzmu, który w dobie reformacji był zagrożony wpływami innowierczymi. Sam tekst przekładu jest piękny, przejrzysty i klarowny. Bp Stanisław Gądecki określił styl Wujka następująco:

Język przekładu Wujka cechuje prostota, powaga, wręcz namaszczonego styl. W rezultacie pracy translatorskiej powstał piękny tekst, pisany w sposób twórczy i oddający bardzo dobrze wiele odcieni znaczeniowych oryginału¹⁹³.

W przekładzie Wujka widać troskę o czytelnika, która przejawia się w kilku aspektach. Po pierwsze, Wujek wyjaśniał i rozbudowywał tekst, poprzez dodawanie zaimków, rzeczowników, przymiotników oraz dodawał uwagi na marginesach tam, gdzie tekst łaciński wydawał się niejasny, a język polski domagał się dopowiedzenia. Ponadto używał spolszczonych nazw greckich oraz określeń potocznych, będących w użyciu¹⁹⁴. Podał czytelnikowi system graficznych odsyłaczy, jako narzędzie do wyodrębnienia różnic między poszczególnymi wersjami tekstu biblijnego oraz odwoływał się do innych wydań, również niekatolickich i polemizował z nimi. Dzięki tym wszystkim zabiegom translatorskim i staraniom bez wątplenia można stwierdzić, że jego przekład stanowi niejako syntezę wszystkich dotychczasowych polskich

¹⁹¹ G. Borysławska, *Różnice między kolejnymi wydaniem Nowego Testamentu w przekładzie Jakuba Wujka*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica” 1 (1981), s. 3-18.

¹⁹² D. Bieńkowska, *Rola glos marginalnych...*, s. 21-22.

¹⁹³ S. Gądecki, *Słowo wstępne. Znaczenie Pisma Świętego*, w: *Biblia to jest Księgi Starego y Nowego Testamentu według Łacińskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przełożone. Z dokładaniem tekstu Żydowskiego y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudniejszych mieysc, do obrony Wiary świętej i powszechney przeciw kacerztwom tych czasów należących. Przez D. Jakuba Wuyka z Wągrowca Theologa Societatis Iesu. W Krakowie, Roku Pańskiego M.D.XCIX*, H. Rothe, I. Kwilecka, *Biblia Slavica* II/5; cz. 2: *Komentarz*; Padeborn – München – Wien – Zürich 2010, s. 14.

¹⁹⁴ E. Gieparda, *Jan Jakub Wujek. „Nowego Testamentu wierny i szczyry tłumacz*, w: *Jan Jakub Wujek. Tłumacz Biblii na język polski. W czterechsetną rocznicę wydania Nowego Testamentu 1593-1993*, red. M. Kamińska, Łódź 1994, s. 123-135.

tłumaczeń Biblii¹⁹⁵. Czy to samo można powiedzieć o Wujkowym komentarzu do NTWj 1593?

C. Koncepcja komentarza

Komentarz jest tekstem o charakterze pomocniczym, powstałym ze względu na wypowiedź o większej wadze. Jest zatem w tym sensie tworem niesamodzielnym, swoistym metatekstem¹⁹⁶. Wujkowy komentarz posiadał dwie formy: marginalną i ciągłą. Komentarz marginalny zawierał noty krytyczne, „przypiski, będące rezultatem filologicznej krytyki różnych lekcji Pisma Św.”¹⁹⁷. Stanowiły go więc noty umieszczane przez tłumacza po wewnętrznej i zewnętrznej stronie marginesów, bezpośrednio przy tekście biblijnym. Miały one różny charakter: konkordancje, noty filologiczne, krytycznotekstowe, komentarzowe, streszczająco-wypunktowujące, wskazówki liturgiczne i inne¹⁹⁸.

W celu oznaczenia poszczególnych not marginalnych Wujek posłużył się systemem odsyłaczy graficznych, który zaczerpnął z Wulgaty lowańskiej. Składał się on z następujących znaków: *, ", ►, ', ϕ, 0, ☞¹⁹⁹. Gwiazdka, cudzysłów skierowany w lewą stronę i rożek (*, ", ►) odnosiły się do różnych wariantów tłumaczenia²⁰⁰; koma (') służyła do oznaczenia końca różnego czytania²⁰¹; kluczyk (ϕ) oznaczał początek danego wersetu²⁰²; rączka (☞) oznaczała koniec perykopy; zero odnosiło się do tekstów o małym znaczeniu. Ponadto Wujek zastosował jeszcze: małe litery (a,b,c,d...), wskazujące do którego słowa w tekście odnosi się dana konkordancja; duże

¹⁹⁵ D. Bieńkowska, *Odbicie stylu przekładu Biblii J. Wujka w literaturze polskiej*, w: Jan Jakub Wujek. *Tłumacz Biblii na język polski. W czterechsetną rocznicę wydania Nowego Testamentu 1593-1993*, red. M. Kamińska, Łódź 1994, s. 163.

¹⁹⁶ J. Sobczykowa, *Mysł o języku...*, s. 14.

¹⁹⁷ D. Bieńkowska, *Jak Jakub Wujek Pismo Święte na język polski przekładał. (O warsztacie tłumacza i technice przez niego stosowanej)*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 27.

¹⁹⁸ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 590-592.

¹⁹⁹ J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika...*, s. 28-29.

²⁰⁰ Tamże, s. 16.

²⁰¹ Tamże, s. 28.

²⁰² Tamże, s. 28.

litery (A, B, C, D, E...) oznaczające dawny średniowieczny podział na sekcje²⁰³; duże litery L. G. K. S. oznaczające rękopiśmienne teksty łacińskie (L), greckie, królewskie (K – Wulgata z Poligloty antwerpskiej) i syryjskie (PAnS z Poligloty antwerpskiej); skrót wł., oznaczający własny przekład tłumacza; cudzysłów skierowany w prawą stronę (") oznaczający wykład słów trudniejszych²⁰⁴.

System odsyłaczy graficznych znacznie ułatwiał komentowanie tekstu, ponieważ nie zaburzał układu tekstu właściwego, ale w sposób precyzyjny i przejrzysty odsyłał na margines, gdzie do każdego dyskusyjnego miejsca Wujek podawał stosowne wyjaśnienie. Wyrazem troski Wujka o czytelników spoza Kościoła rzymskokatolickiego było także uwzględnienie podziału ksiąg biblijnych nie na rozdziały, ale na *zaczala* (skrót. *zacza.*) obecne w Biblii kościołów wschodnich²⁰⁵.

Wśród adnotacji umieszczanych przez Wujka na marginesach, a oznaczonych symbolami graficznymi znajdują się noty filologiczne objaśniające hebraizmy i greczyzmy. Mają one różny charakter – występują np. glosy o charakterze gramatycznym, wyjaśniające formy czasownika np. *nie będziesz zabijał* zamiast *nie zabijaj* (Mt 19,18). Inne noty z kolei objaśniają hebrajską składnię i frazeologię, np. *ciało i krew* zamiast *człowiek*, lub *człowiek w duchu nieczystym* tzn. *mający ducha nieczystego* (Mk 5,2). Jeszcze inne zawierają tłumaczenia bardziej swobodne np. *Bo nie rozumieli byli o chlebie* tzn. *Nie stali się byli mędrszymi onym cudem chlebów rozmnożonych*. Oprócz not filologicznych dotyczących hebraizmów wyróżnić można jeszcze objaśnienia greczyzmów, np. *ewangelia* – *evangelion po grecku jest dobra nowina*. Występują również noty filologiczne wyjaśniające znaczenie wyrażen łacińskich, np. *Nieprzyjazny człowiek* – *nieprzyjaciel łac. Inimicus homo*. Są i takie, których zadaniem jest dookreślanie tekstu i uczynienie go jednoznacznym tak, gdzie tekst łaciński był niejasny. Oprócz hebraizmów, latynizmów i greczyzmów, których w tłumaczeniu Wujkowym jest zdecydowanie najwięcej, wspomnieć należy jeszcze rodzaje zapożyczeń: arameizmy (np. *raka*, *abba*, *hosanna*), bohemizmy (np. *poruczyć* = *polecić*, *smęcić się* = *smuć się*, *ciemnica* = *więzienie*) czy germanizmy (*bankierz*,

²⁰³ Tamże, s. 25.

²⁰⁴ Tamże, s. 29.

²⁰⁵ Tamże, s. 30.

frasować, krużganek, skosztować)²⁰⁶. Widać więc, że tłumacz nie ograniczył się jedynie do objaśnienia terminów z zakresu języków biblijnych, ale stosował i omawiał także terminologię języków współczesnych zapewne po to, by jego tłumaczenie było jak najbardziej aktualne i dostosowane do potrzeb szerokich kręgów odbiorców.

Komentarz ciągły natomiast Wujek zamieszczał po każdym rozdziale danej księgi i nadał mu nazwę *Nauki i przestrogi*. Był to komentarz filologiczny i teologiczny – z jednej strony bowiem dużą wartość miała w nim precyzja językowa, z drugiej natomiast treści teologiczne, które językowo musiały być jasno wyrażane. W tym komentarzu Wujek powracał „do źródeł”, powołując się na stanowisko Ojców Kościoła i nadając tym samym swojemu objaśnieniu charakter patrystyczny²⁰⁷. Jego komentarz ciągły był także obszernym wyjaśnieniem prawd wiary oraz polemiką z innowierczymi przekładami – tutaj odwoływał się także do polskich przekładów niekatolickich broniąc wiary katolickiej i ukazując, gdzie adwersarze popełnili błędy w tłumaczeniu. Komentarz ten miał więc charakter również polemiczny i apologetyczny. Jeśli chodzi o źródła do Wujkowego objaśnienia, to na poziomie marginalnym główną bazą była Wulgata łowańska, z której Wujek w większości przepisywał noty, oraz pomocniczo Poliglota antwerpska, na podstawie której te noty uzupełniał:

Annotacje, to jest przydatki, abo przypiski w tym Nowym Testamencie są dwojakie. Jedne krótsze, na brzegu przy tekście, a drugie dłuższe, na końcu mało nie po każdym rozdziale położone. Te co na brzegu, rozmaite są. Bo naprzód znaczą się różne czytania, które są w Biblijej Plantynowej od łowańskich teologów z rozmaitych ksiąg łacińskich ręką pisanych, greckich i syryjskich zebrane i naznaczone²⁰⁸.

Natomiast na poziomie ciągłym podstawową pomoc stanowił komentarz Roberta Bellarmina pt. *Disputationes* oraz komentarz do angielskiego Nowego Testamentu z Reims z 1582 roku. Sam Wujek w ten sposób napisał o wykorzystanych źródłach:

²⁰⁶ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu...*, s. 100-112.

²⁰⁷ J. Sobczykowa, *Ks. Jakub Wujek jako komentator Biblii*, w: R. Słowiński (red.), *Biblia Jakuba Wujka w życiu i kulturze narodu polskiego*, Poznań 2013, s. 84.

²⁰⁸ J. Wujek, *Przedmowa do czytelnika...*, s. 23.

Drugie annotacje dłuższe, którem nazwał *Nauki i przestrogi* są mało nie po każdym rozdziale położone, które oprócz wykładów miejsc trudniejszych, osobliwie te miejsca pokazują i krótko wykładają, które albo heretycy psują i fałszują naciągając ich za wymysły swemi, albo które wiarę naszą katolicką przeciwko ich błędom znacznie potwierdzają. A te annotacje częścią z samego Pisma św., częścią też z wykładu starych onych Ojców i Doktorów kościelnych, których imiona mało nie wszędy są położone, częścią też i z nowych, a na imię z Bellarmina i z annotacyj Nowego Testamentu angielskiego od katolików w Remsie, we Francyjej roku Pańskiego 1582 wydanego, są zebrane²⁰⁹.

Komentarz hiszpańskiego jezuita, Jana Maldonata (1533-1583), zatytułowany *Commentarii in quattuor evangelistas*, który wskazuje Sobczykowa jako jeszcze jedno źródło Wujkowego tłumaczenia²¹⁰ nie był na pewno przez niego wykorzystany w pracy. Został on bowiem wydany dopiero w 1596 roku, a więc rok przed śmiercią Wujka, kiedy NTWj 1593 był już dostępny od kilku lat²¹¹, poza tym teksty komentarza autorstwa Maldonata nie pokrywają się z komentarzami Wujka. Zastanawiające jest to, dlaczego Wujek nie przyznał się otwarcie do tytułu dzieła Bellarmina, z którego korzystał. Nie wydaje się to jednak bardzo znaczące, ponieważ dość łatwo było odkryć, z którego komentarza włoskiego jezuita czerpał. Biorąc pod uwagę fakt, iż w dobie reformacji prymat Piotrowy był jedną z najbardziej dyskutowanych i podważanych kwestii, musiało to być dzieło, które ten temat poruszało. A ponieważ w dorobku Bellarmina znajduje się jeden obszerny, trzytomowy komentarz, stanowiący jakby katechizm katolicki, nietrudno było zauważyć, że w pierwszym tomie został omówiony problem prymatu Piotrowego.

Wśród cech charakterystycznych Wujkowego komentarza można wyróżnić naukowość języka, na którą składają się takie elementy jak: intelektualność, obiektywność, logiczność, abstrakcyjność, ścisłość, dokładność, spójność, jasność, zrozumiałość, ekspresywność²¹². Wynika to z samej metody pracy z tekstem – Wujek

²⁰⁹ Tamże, s. 25-26.

²¹⁰ Zob. J. Sobczykowa, *Ks. Jakub Wujek jako komentator...*, s. 85.

²¹¹ W komentarzu Maldonaty nie ma ani jednego tekstu, który Wujek zacytował.

²¹² J. Sobczykowa, *Ks. Jakub Wujek jako komentator...*, s. 97.

oprócz objaśnień problemów gramatycznych stosował także argumentację, wnioski i odsyłanie. Zawsze czynił to w sposób jasny, a każdą myśl popierał dowodami.

Przedstawiona charakterystyka pracy translatorskiej i komentatorskiej Wujka nad NTWj 1593 pokazuje różnorodność źródeł wykorzystanych przy tłumaczeniu tekstu natchnionego. Staranność Wujka w przygotowywaniu nowego przekładu Nowego Testamentu wynikała zapewne z jego przekonania o wyższości słowa pisanego nad mówionym. Wujek uważał, że dobra książka znaczy więcej niż dziesiątki wygłoszonych kazań, dlatego w swojej pracy bardzo troszczył się, aby odpowiedni poziom stylistyczny tekstu był uzupełniony o szatę graficzną i estetyczną oprawę²¹³. Koncepcja przekładu i komentarza jest wyrazem świadomej pracy naukowej Wujka – filologicznej krytyki tekstu i właściwego wykorzystania metod naukowych. Niewątpliwie świadczy także o jego dobrym przygotowaniu filologicznym i teologicznym do podjęcia tłumaczenia. Jednak konkretne przykłady biblijne, na których widoczna jest metoda przekładu i tworzenia komentarza zostaną podane z rozdziałach następujących.

²¹³ H. Barycz, *Kłopoty Jakuba Wujka z powodu Mikołaja Reja*, „Pamiętnik Literacki” 43 (1952), s. 537.

ROZDZIAŁ III

ŹRÓDŁA WYKORZYSTANE PRZEZ JAKUBA WUJKA

W poprzednim rozdziale zaprezentowano co Jakub Wujek sam napisał o źródłach, a także koncepcji przekładu i komentarza. Zostały tam wspomniane różne wydania Biblii oraz komentarzy XVI-wiecznych, które stanowiły warsztat tłumacza. Dla lepszego zrozumienia ich roli w powstaniu NTWj 1593, konieczne wydaje się przedstawienie charakterystyki tych źródeł. Teksty te zostaną podzielone na dwie kategorie: wydania Biblii oraz komentarze i inne. Wśród wydań Biblii znajdują się wersje w językach starożytnych (Wulgata łowańska i Poliglota antwerpska) i nowożytnych – zarówno polskie przekłady (Nowy Testament w przekładzie Murzynowskiego, Biblia Leopoldy, Biblia brzeska, Nowy Testament w tłumaczeniu Marcina Czechowica oraz prace Szymona Budnego) jak i Nowy Testament z Rheims. W komentarzach zaś zostanie przede wszystkim uwzględniony łaciński komentarz autorstwa Roberta Bellarmina.

A. Wydania Biblii

1. Wydania w językach starożytnych

a. Poliglota antwerpska

Poliglota ta zwana również Poliglotą królewską, Biblią Montanusa czy Poliglotą Plantiniusza należy do najbardziej ambitnych i obszernych wydań Biblii XVI-wieku, została bowiem wydana w ośmiu tomach i zawierała tekst w kilku językach: łacińskim, greckim, hebrajskim, aramejskim oraz syryjskim. Jej oficjalny tytuł brzmi *Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece et latine, Philippi II regis catholici pietate et studio ad sacrosanctae Ecclesiae usum*.

Tekst antwerpski został znacznie rozszerzony i rozbudowany w stosunku do wersji wcześniejszej, tj. Poliglotty kompluteńskiej. W Nowym Testamencie dodano tekst syryjskiej Peszitty zapisany alfabetem syryjskim i kwadratowym oraz przekład

łaciński Peszitty, zaś tekst grecki zaczerpnięto z wydania Erazma z Rotterdamu z 1527 roku. Ponadto, w Starym Testamencie uwzględniono targumy do Biblii hebrajskiej, dołączono także mapy, leksykony, gramatyki i komentarze teologiczne²¹⁴.

Wydanie poligloty powstało z inicjatywy drukarza – Christophera Plantinusa (1520-1589). Zaproponował on nowe wydanie poligloty, która miała opierać się na wcześniejszej wielojęzycznej Poliglocie kompluteńskiej, opracowanej przez Francisca Jiméneza (Ximénes) de Cisnerosa (1436-1517) i wydanej na Uniwersytecie w Alcalá de Henares (Complutum). Celem wydania antwerpskiego było uzupełnienie znikomej liczby egzemplarzy Poligloty kompluteńskiej, które zostały zatopione razem ze statkiem przewożącym księgi na Półwysep Apeniński. Drukarnia Plantinusa była jedną z największych i najprężniej działających w XVI-wiecznej Europie. Jednak z powodu pogłębiających się napięć religijnych, związanych z nurtami reformacyjnymi, groziło jej zamknięcie. Aby uratować sytuację i zapobiec zamknięciu drukarni Plantinus poprosił o wsparcie króla Filipa II (1556-1598). Władca znając dobrą opinię, jaką cieszył się Plantinus, zgodził się sfinansować wydanie. Wstępna umowa obejmowała wykonanie 129 egzemplarzy zwykłych wykonanych na papierze oraz 13 egzemplarzy królewskich wykonanych na pergaminie. Trzeba było znaleźć jednak jeszcze głównego redaktora. Prac redakcyjnych podjął się hiszpański orientalista Benito Arias Montanus (1527-1598). Uchodził on za doskonałego znawcę języka hebrajskiego. W 1568 roku został wysłany przez króla Filipa II do Antwerpii, aby tam nadzorować prace nad wydaniem poligloty. Nie pracował jednak sam, ale powołał kilkunastoosobowy zespół, złożony z najlepszych XVI-wiecznych znawców języków biblijnych. Wśród nich byli m.in. Guillaume Postel (1510–1581), Franciszek Raphelengius (1539–1597) oraz Andreas Masius (1514–1573). Montanus chciał zastąpić tekst Wulgaty, który uznawał za przestarzały, nowym tłumaczeniem Santesa Pagniniego (1470-1536/1541). Tekst Pagniniego zamieszczono jednak tylko w jednym z tomów zawierających tekst hebrajski z interlinearnym tłumaczeniem na łacinę. Co więcej, stawiał tekst hebrajski wyżej niż łaciński, za co był wielokrotnie krytykowany, m.in. przez profesora z Salamanki – Leóna de Castro (zm. 1580). Uczony zarzucał

²¹⁴R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 79.

Montanusowi zmienianie tekstu biblijnego, zbyt liberalne wykorzystanie pism rabinicznych czy postępowanie wbrew zarządzeniom Soboru Trydenckiego, uznającego priorytet Wulgaty. Papież Grzegorz XIII zaaprobował jednak Poliglotę antwerpską, a w 1580 roku hiszpańska inkwizycja oczyściła Montanusa z zarzutów o herezje.

Prace nad skompletowaniem wszystkich wersji tekstu do poligloty trwały cztery lata. Do 1572 roku wydrukowano 1200 egzemplarzy, z czego tylko 600 było w obiegu, reszta natomiast zaginęła. Wydanie poligloty było kosztownym przedsięwzięciem – średnia cena książki wynosiła około 300 guldenów, co wówczas stanowiło równowartość rocznego wynagrodzenia przeciętnego robotnika. Każdy tom posiadał stronę tytułową wykonaną w miedziorycie przez najlepszych rzemieślników antwerpskich, m.in. Johannes Wierixa (1549-1620), Pietera Huysa (1519-1584), Philippa Galla i Petera Verheidena²¹⁵.

b. Wulgata lowańska

Początki wydania lowańskiego związane są z Soborem Trydenckim, który nakazał przygotowanie jednego wydania łacińskiej Biblii obowiązującego w całym Kościele. Wówczas rozpoczęto prace nad wydaniem nowej łacińskiej Biblii. Kwestia była niezwykle ważna, ponieważ wielość i różnorodność ręcznie kopiowanych wydań dostępnych do tej pory niestety wiązała się z licznymi błędami i zniekształceniami²¹⁶. Uniwersytet w Lowanium uchodził za ośrodek, gdzie prężnie działało przeciwko rosnącym w siłę ruchom innowierczym. Ponadto z uniwersytetu lowańskiego wywodzili się najlepsi teologowie, którzy później pracowali nad ulepszeniem łacińskiej Biblii. W 1546/1547 roku Jan Hentenius wydał Biblię łacińską²¹⁷. Wydanie to zostało przygotowane pod kierunkiem Ruarda Toppera oraz Petera de Corte i

²¹⁵ Na podstawie P. M. Brekka, *The Antwerp Polyglot Bible (1572): Visual Corpus, New World "Hebre-Indian" Map, and the Religious Crosscurrents of Imperial Spain*, [praca doktorska], [b.m.] 2012, s. 11-22; 29-40.

²¹⁶ R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu...*, s. 88. Zob. również Tenże, *Biblia Polonorum...*, s. 76-77.

²¹⁷ *Biblia ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata...* Lovanii. Ex: officina Bartholomaei Gravii typographi. Anno M. D. XLVII. Mense Novembri.

ukazało się *in folio* w drukarni Barthelemy Graviusa (zm. 1578)²¹⁸. Hentenius, który posiadał znakomite wykształcenie filologiczne (znał dobrze hebrajski, grekę i łacinę), korzystał z prac Estienna oraz posiłkował się trzydziestoma manuskryptami łacińskimi i dwoma inkunabułami²¹⁹. Jego tłumaczenie nie było jednak wolne od błędów²²⁰. Jednym z najpoważniejszych uchybień Henteniusa było przeoczenie sporej ilości wariantów, co wynikało z wykorzystania zbyt małej ilości manuskryptów do pracy²²¹. Należało więc nanieść konieczne poprawki do tekstu Henteniusa, zwiększając przede wszystkim liczbę wykorzystanych manuskryptów²²². Kontynuowano więc prace posiłkując się tym razem siedemdziesięcioma manuskryptami, a nowa wersja drukowana w Antwerpii u Krzysztofa Plantinusa (1520-1589) ukazała się w 1569 roku. Te wydania przedrukowywano ponownie jeszcze dwa razy, m.in. w Wenecji u Lucantonio Giunty (ur. ok. 1505) w 1571 i 1572 roku. Dwa lata później Luc de Bruges (1552-1619) poprawił jeszcze raz poprzednie edycje i wydał nową Wulgatę, wydrukowaną w 1574 roku również u Plantinusa, pod tytułem *Biblia sacra: Quid in hac editione a Theologis Louaniensibus praesitum sit, paolo post indicatur*²²³. Wersja ta znana jako Wulgata lowańska stała się *textus receptus* w Kościele katolickim do czasu wydania Wulgaty sykstoklementyńskiej²²⁴.

Prace nad Wulgatą sykstoklementyńską pokrywają się w czasie z wydaniem edycji lowańskiej z 1574 roku. Również i w tym przypadku kluczowe były postanowienia Soboru Trydenckiego, dotyczące ujednoczenia łacińskiej Biblii. Kolejni papieże – Pius IV (1499-1565) i Pius V (1504-1572) wydali więc decyzje o powołaniu komisji mających zająć się opracowaniem jednej wersji Wulgaty, która miałaby obowiązywać w całym Kościele. Prace te jednak przez lata nie przynosiły rezultatów. Postępy uczyniła dopiero trzecia komisja, powołana przez papieża

²¹⁸ W. François, *Augustine and the Golden Age of Biblical Scholarship in Louvain (1550-1650)*, w: *Shaping the Bible in the Reformation...*, s. 238.

²¹⁹ Tamże.

²²⁰ F. H. A. Scrivener, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*, New York 1894, s. 62-63.

²²¹ Zob. ANEKS, tekst nr 3, s. 339-343.

²²² Źródłem dla WL był przekład Henteniusa oraz PAN. Zob. ANEKS, tekst nr 3, s. 339.

²²³ H. Quentin, *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*, Rome 1922, s. 128-129.

²²⁴ Zob. R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu...*, s. 89-90. Zob. również Tenże, *Biblia Polonorum...*, s. 107-108.

Sykstusa V (1521-1590). Wyznaczył on kardynała Antonia Carafę (1538-1591) na organizatora prac rewizyjnych. Przedstawiony przez niego w 1588 tekst nie spodobał się jednak papieżowi, który sam naniósł liczne poprawki. Mimo to, z jego inicjatywy w 1590 roku ukazało się wydanie znane pod nazwą Wulgata sykstyńska. Niestety wkrótce potem Sykstus V zmarł. Należało jednak kontynuować prace rewizyjne, ze względu na liczne wady Wulgaty sykstyńskiej. Krótkie pontyfikaty kolejnych papieży – Urbana VII (1521-1590), Grzegorza XIV (1535-1591) oraz Innocentego IX (1519-1591) (panowali oni tylko przez kilka lub kilkanaście miesięcy) nie przyniosły żadnej poprawy w kwestii ulepszenia Wulgaty. Dopiero po wstąpieniu na tron Piotrowy Klemensa VIII (1536-1605) wydano nową, poprawioną edycję. Był to zrewidowany tekst Wulgaty sykstyńskiej z 1590 roku. Opublikowano go pod nazwą *Wulgata sykstoklementyńska* (na cześć dwóch najbardziej zasłużonych w tej kwestii papieży) z przedmową autorstwa Roberta Bellarmina. Podkreślono w niej, że Syktus V zamierzał kontynuować prace nad ulepszeniem Wulgaty, jednak jego starania zostały przerwane przez nagłą śmierć. Teraz jednak, zgodnie z jego życzeniem dzieło to zostało dokończony. Dziś jest ono znane jako Wulgata sykstoklementyńska²²⁵.

Wujek korzystał więc przede wszystkim z wydania lowańskiego, mając jednak tę świadomość, że w wielu miejscach posiadała ona błędy. Z tego też powodu nie opierał się na niej bezkrytycznie, ale porównywał z innymi wydaniem, w tym właśnie z Wulgatą sykstoklementyńską, ale dopiero podczas prac nad drugim wydaniem Nowego Testamentu (1594), gdyż Wulgatę sykstoklementyńską Wujek nabył już po wydaniu NTWj 1593²²⁶.

2. Wydania w językach nowożytnych

a. Przekłady polskie

Nowy Testament królewiecki

Nowy Testament królewiecki był przekładem protestanckim i ukazywał się stopniowo w oficynie Aleksandra Aucepskiego (zm. 1577) w Królewcu. Pierwszą

²²⁵ Na podstawie F. H. A. Scrivener, *A Plain Introduction...*, s. 63-64.

²²⁶ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 108, 457-458.

wydaną częścią była Ewangelia według św. Mateusza, opublikowana w 1551 roku. W tym samym roku ukazały się drukiem także pozostałe Ewangelie, natomiast rok później zostały wydane *Dzieje i pisma apostołskie*. W 1553 roku ukazał się cały Nowy Testament. Według Estreichera były jeszcze dwa wydania całego Nowego Testamentu królewieckiego: z 1554 i 1555 roku. Wspomniał o nich także Wujek w *Przedmowie do czytelnika*²²⁷. Egzemplarze tych jednak nie udało się odnaleźć. Jeżeli chodzi o autora przekładu to w żadnej edycji nie zostało wyraźnie podane nazwisko tłumacza. Przez cztery wieki uważano więc, że tłumaczem Nowego Testamentu królewieckiego był jego wydawca – Jan Seklucjan (1498-1578). Taką opinię podważyły jednak badania Warmińskiego oraz Rosponda, który udowodnili, że przekład ten był dziełem Stanisława Murzynowskiego.²²⁸

Stanisław Murzynowski (1528-1553) zwany też Suszyckim, pochodził z okolic Murzynowa i Suszyc, nieopodal Włocławka. Kształcił się w gimnazjum w Królewcu, a także na Uniwersytecie w Wittenberdze. Następnie osiadł na stałe w Królewcu, gdzie zajął się edukacją oraz piśmiennictwem. Książę Albrecht (1490-1568) będący zwolennikiem reformacji, podjął starania o dokonanie przekładu Biblii na język polski. W tym celu sprowadził do Królewca wykładowcę teologii – Stanisława Rafajłowicza, który miał się zająć tłumaczeniem. Rafajłowicz (zm. 1545) jednak zmarł, a jego miejsce zajął Fryderyk Staphylus (1512-1564). Jemu także nie udało się dokończyć nowego tłumaczenia Biblii. W takiej sytuacji książę Albrecht zlecił prace nad przekładem Seklucjanowi, który sprowadził do Królewca drukarza – Aleksandra Augezdeckiego oraz znalazł nowego tłumacza Biblii. Został nim Stanisław Murzynowski. Jego praca postępowała bardzo szybko, ponieważ tłumacz korzystał z tłumaczenia już istniejącego, konfrontując je z oryginałem greckim.

Druk pierwszych egzemplarzy Ewangelii według św. Mateusza rozpoczęto w 1550 roku, jednak niedługo potem prace wstrzymano. Powodem była z jednej strony zazdrość Jana Sandeckiego-Maleckiego (1490-1567), który sam chciał przetłumaczyć

²²⁷ J. Wujek, *Przemowa do czytelnika...*, s. 2.

²²⁸ Zob. I. Warmiński, *Andrz. Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906, s. 345-376; S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandeck-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949, s. 339-362. Zob. także R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 332-334.

i wydać Nowy Testament, z drugiej natomiast postać Andreasa Osiandera (1498-1552). Na jego poglądach teologicznych opierał się bowiem Murzynowski, więc jego wpływy były widoczne w nowym tłumaczeniu. A kwestią sporną była dokładnie nauka o usprawiedliwieniu. Osiander bowiem odszedł od poglądów głoszonych przez Lutra na ten temat i zaczął twierdzić, że grzechy ludzi giną w sprawiedliwości Chrystusa jak krople w morzu. Malecki nieustannie próbował przeszkadzać Seklucjanowi w pracach wydawniczych, zgłaszając mnóstwo poprawek do tekstu. Jednak zabiegi te nie przynosiły rezultatów. Seklucjan sukcesywnie publikował kolejne części Nowego Testamentu, a w 1553 roku wydając cały Nowy Testament. Nastąpiło to już po śmierci Murzynowskiego.²²⁹

Należy jeszcze zapytać, dlaczego Murzynowski ukrył swoje nazwisko jako autora przekładu pozwalając, aby Nowy Testament królewiecki był kojarzony przede wszystkim z osobą Seklucjana? Być może sądził, że jego młody wiek (nieco ponad 20 lat) oraz wykształcenie bardziej humanistyczne niż teologiczne mogą zaszkodzić popularności dzieła. Prawdę znano jednak na dworze książęcym, o Murzynowskim jako autorze przekładu wiedzieli także przeciwnicy Osiandera oraz Sandecki-Malecki. Zapewne dlatego informacja ta była przekazywana dalej i została zapisana przez Szymona Budnego. Sam Seklucjan nie podał jednak prawdziwego nazwiska tłumacza i w jednym z listów z 1563 roku sobie przypisał to dzieło.²³⁰

Biblia Leopolicy

Biblia Leopolicy zwana także Biblią krakowską lub Szarfenbergowską była pierwszym drukowanym w całości, katolickim i wydanym w języku polskim tłumaczeniem Biblii. Ukazała się w 1561 roku in 2° w oficynie Dziedziców Marka Szarfenberga. Obecnie istnieją spore wątpliwości co do stwierdzenia, że tłumaczem tej Biblii był Jan Nycz Leopolita (1523-1572). Leopolita był zapewne korektorem i redaktorem tego przekładu, lecz nie jego autorem. Przypuszcza się, że drukarz świadomie mógł zataić nazwisko tłumacza. Wśród hipotez, kto mógł być owym tłumaczem pojawia się kilka nazwisk: autorstwo przekładu przypisuje się Leonardowi

²²⁹ Tamże, s. 336-338.

²³⁰ Tamże, s. 336.

Niezabitowskiemu (zm. 1583), Stanisławowi ze Lwowa (ok. 1484–1556) lub Walentemu Wróblowi (ok. 1475-1537) czy Tomaszowi ze Zbrudzewa (1500-1567). Wśród innych możliwości pojawia się hipoteza o protestanckim pochodzeniu pierwotnej podstawy Biblii Leopolicy. Kolejny trop (podany przez Aleksandra Brücknera i Władysława Nehringa) wskazuje, że Biblia Leopolicy nie jest przedrukiem jakiegoś XVI-wiecznego tłumaczenia ale Biblii, która w rękopisie istniała już w XV wieku i z której korzystał także Stanisław Murzynowski. Obecnie spór o autorstwo Biblii Leopolicy nie został rozstrzygnięty, chociaż najwięcej zwolenników posiada hipoteza o Leonardzie Niezabitowskim oraz wykorzystaniu Biblii XV-wiecznej.²³¹

Jeżeli chodzi o źródła dla Biblii Leopolicy to prawdopodobnie był to istniejący już w XV wieku polski przekład. Oprócz tego oczywistym źródłem była Wulgata, a ponadto *Ecclesiastes* Hieronima z Wielunia. Oprócz tego tłumacz zaglądał do tekstu hebrajskiego (dla Starego Testamentu) i greckiego (choć nie darzył ich zbytnim zaufaniem) oraz przekładów w językach narodowych, zwłaszcza do Biblii w języku czeskim z 1549 roku.²³²

Istniało kilka powodów wydania nowego przekładu Biblii. Jednym z nich była kwestia wyznaniowa. Gdy niekatolicy w środowisku pińczowskim dyskutowali o potrzebie tłumaczenia całej Biblii, Mikołaj Szarfenberg wiedział że musi ich wyprzedzić i wcześniej dać Polakom katolicki przekład Pisma świętego. Poza tym, istotny był też motyw ekonomiczny i prestiżowy, bowiem druk całej Biblii mógł zapewnić Mikołajowi Szarfenbergowi prestiż, zysk i sławę jako pierwszemu wydawcy Biblii w języku polskim. Kolejne wydania Biblii Leopolicy pochodzące z 1564 i z 1568 roku (przedruk NT) oraz z 1575 roku (2 wydania całej Biblii) były podyktowane potrzebami rynku i chęcią dotarcia do jak największej liczby czytelników. Wydanie z 1568 roku ukazało się bowiem *in octavo*, a zatem niewielkie rozmiary książki ułatwiały jej lekturę.²³³

²³¹ Tamże, s. 360-364.

²³² Tamże, s. 365.

²³³ Tamże, s. 366-367.

Biblia brzeska

Biblia brzeska, nazywana także Biblią Radziwiłłowską lub pińczowską, po raz pierwszy ukazała się w Brześciu nad Bugiem w 1563 roku. Celem jej twórców było dostarczenie ewangelikom reformowanym tekstu całego Pisma Świętego oraz propagowanie idei reformacyjnych w Polsce²³⁴. Zgodnie z głoszonymi postulatami Biblię należało czytać w językach narodowych, a ponieważ dotychczasowe niekatolickie wydanie z lat 1551-1553, znane pod nazwą Nowego Testamentu królewieckiego przestało już wystarczać, protestanci odczuli potrzebę stworzenia nowego tłumaczenia. W 1556 roku na zlecenie synodu w Pińczowie Grzegorz Orszak (1520-1567) – pierwszy rektor szkoły pińczowskiej, znający hebrajski, grekę i łacinę²³⁵, rozpoczął tłumaczenie Psalterza. Rok później odbył się natomiast synod we Włodzisławiu, podczas którego wyznaczono Stanisława Szafrąca (zm. 1598) jako osobę odpowiedzialną za społeczną kolektę na pokrycie kosztów związanych z przygotowaniem nowego tłumaczenia Biblii. Samą zaś potrzebę nowego przekładu Biblii zgłoszono podczas synodu w Wodzisławiu w 1558 roku²³⁶, a na synodzie w Pińczowie w 1559 roku ogłoszono skład osób odpowiedzialnych za przekład²³⁷. Wśród tłumaczy i redaktorów, znaleźli się zarówno Polacy, jak i ludzie pochodzący ze środowiska międzynarodowego. Inicjatorem tłumaczenia był Grzegorz Orszak, a oprócz niego w skład zespołu wchodził: Jerzy Szoman (1539-1591), Jakub Lubelczyk (1530-1563), Andrzej Trzeciecki (1530-1584) oraz być może Jan Łaski (1499-1560). Ze środowiska międzynarodowego tłumaczami i redaktorami byli Jean Thenaud i Pierre Statorius (1530-1591)²³⁸, przysłani w tym celu do Pińczowa przez samego Kalwina. Nie wyklucza się także okazjonalnego udziału Francisca Stankara (1501-1574)²³⁹. Pełna lista tłumaczy Biblii brzeskiej nie jest jednak znana. Wśród jej twórców wymienia się jeszcze: Szymona Zaciusa, Grzegorza Pawła z Brzezin,

²³⁴ R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu...*, s. 183.

²³⁵ J. Kamieniecki, *Z historii powstania Biblii brzeskiej*, w: *Biblia brzeska. Historia, język, teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, Łódź 2013, s. 31.

²³⁶ R. M. Leszczyński, *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna?* w: *Biblia brzeska. Historia, język, teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, Łódź 2013, s. 69.

²³⁷ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 387.

²³⁸ J. Czerniatowicz, *Główne problemy grezystyki...*, s. 34. Zob. R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim...*, s. 235.

²³⁹ Tenże, *Biblia Polonorum...*, s. 389.

Marcina Krowickiego, Franciszka Lismanina, Jerzego Balandratę i Bernarda Ochina, jednak należy podkreślić, że ich udział w przedsięwzięciu jest wątpliwy i dyskutowany²⁴⁰.

Prace nad tłumaczeniem rozpoczęto w 1557 roku, skoro autorzy przedmowy do Biblii brzeskiej wspominają, że pracowali nad Biblią około sześciu lat²⁴¹. Pod koniec 1562 roku Andrzej Trzeciecki młodszy przywiózł rękopis tłumaczenia do Brześcia, zaś drukiem zajął się Stanisław Murmelius lub Cyprian Bazylik (1535-1591)²⁴². W 1563 roku nowy przekład był już więc gotowy do druku. Druk sfinansował Mikołaj Radziwiłł Czarny (1515-1565), ofiarowując na ten cel 3000 czerwonych złotych.

Biblia brzeska nie opierała się wyłącznie na tekście hebrajskim i greckim, ale uwzględniała także wydanie łacińskie z 1557 roku opracowane przez Roberta Estienne'a (Stefanusa) (1503-1559) oraz przekład Nowego Testamentu z 1556 roku w tłumaczeniu Teodora Bezy (1519-1605). Co więcej, badania prowadzone przez Rajmunda Pietkiewicza pokazują, że przekład ST Biblii brzeskiej mógł być dokonany w dużej mierze na podstawie łacińskiej wersji Sante Pagniniego obecnego w Biblii Stephanusa, tylko pomocniczo opierając się na tekście hebrajskim²⁴³. Ponadto w przekładzie Biblii brzeskiej ważne miejsce zajmowała Biblia w języku francuskim, w tym przekład Pierre'a Olivétana (1546)²⁴⁴. Ponieważ Biblia francuska w XVI wieku odegrała największą rolę w powstawaniu innych przekładów Pisma świętego na języki narodowe (cała seria tzw. Biblii genewskich w różnych językach), wersja ta posłużyła tłumaczom brzeskim również do sporządzenia not komentarzowych²⁴⁵. Ponadto źródłami dla Biblii brzeskiej były pomocniczo: Septuaginta, targumy, źródła rabiniczne, dzieła Józefa Flawiusza czy Ojców Kościoła²⁴⁶. Nie wiadomo jednak czy korzystano z nich w sposób bezpośredni czy też za pośrednictwem Biblii Stefanusa.

²⁴⁰ Tamże.

²⁴¹ Tamże, s. 388.

²⁴² Tamże, s. 390; K. Pilarczyk, *Biblia Radziwiłłowska vel Brzeska vel Pińczowska: w 450. rocznicę jej wydania*, „Collectanea Theologica” 84 (2014) nr 1, s. 74-75.

²⁴³ R. Pietkiewicz, *Hebraica Veritas w Biblii brzeskiej*, „Studia Judaica” 18 (2015), nr 1 (35), s. 197-222; tenże, *Biblia Polonorum...*, s. 391.

²⁴⁴ J. Czerniatowicz, *Główne problemy grezystyki...*, s. 35-42.

²⁴⁵ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim...*, s. 236.

²⁴⁶ Tenże, *Biblia Polonorum...*, s. 392.

Biblię brzeską wydrukowano w formacie *folio*, a zatem była to duża i ciężka księga, którą czytano tylko przy stole lub pulpicie. Mimo swoich okazałych rozmiarów, tłumaczenie to było skierowane do „szerokich kręgów odbiorców” i zostało wyposażone w wiele narzędzi ułatwiających czytelnikowi lekturę. Wśród nich można wymienić: tablicę wyznaczającą po kilka rozdziałów biblijnych do przeczytania na każdy dzień miesiąca (tak aby przez cały rok przeczytać całe Pismo święte), argumenty dydaktyczno-duszpasterskie czy liczne noty komentarzowe²⁴⁷. Mogło by się więc wydawać, że po latach oczekiwania na nowy przekład Biblia brzeska zostanie przyjęta z entuzjazmem. Jednak w tle historii powstania przekładu widoczne są echa sporów doktrynalnych wokół osoby Jezusa Chrystusa i Trójcy Świętej. Nawet w samej przedmowie do Biblii brzeskiej obecne są skargi autora na ludzi odmawiających pomocy i atakujących tłumaczy²⁴⁸. Nieufność względem Biblii brzeskiej mogła wziąć się z przekonania, iż przekład ten ma elementy antytrynitarnie. Taki pogląd był spowodowany podziałem, który dokonał się wśród członków pińczowskiego zespołu dokonującego tłumaczenia. Niektórzy z nich, jak choćby, Piotr Satorius, Jerzy Szoman, Franciszek Stankar czy nawet sam sponsor przekładu – Mikołaj Radziwiłł Czarny, wystąpili przeciwko nauczaniu o Trójcy Świętej. W ten sposób wśród wyznawców ewangelicyzmu helweckiego nastąpił podział na antytrynitarny zbór braci polskich oraz na Kościół ewangelicko-reformowany broniący tradycyjnej nauki o Trójcy Świętej²⁴⁹. Obecnie jednak wiadomo, iż Biblia brzeska nie ma charakteru ani elementów antytrynitarnych. Pokazał to w swoich badaniach Rafał Marcin Leszczyński (junior). Zdaniem badacza, w kwestii zmiany poglądów przez niektórych tłumaczy na antytrynitarnie decydujący był rok 1562. W tym czasie jednak prace nad Biblią brzeską dobiegały już końca, więc wyznawcy antytrynitarianizmu nie mieli czasu ani możliwości, żeby wprowadzić duże zmiany dotyczące trynitologii i chrystologii. Poza tym, ostatecznie Biblia brzeska została skrytykowana przez antytrynitarzy i uznana za swoją przez wyznawców ewangelicyzmu helweckiego²⁵⁰. Biblia brzeska nie zawierała także poglądów unitariańskich ani socyniańskich, a skoro

²⁴⁷ Tamże, s. 396-398.

²⁴⁸ Tamże, s. 389.

²⁴⁹ R. M. Leszczyński, *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna?...*, s. 55.

²⁵⁰ Tamże, s. 98.

w 1562 roku jej egzemplarz do Brześcia osobiście dostarczył Andrzej Trzecieski uważany za gorliwego i ortodoksyjnego ewangelika reformowanego, to należy przypuszczać że nie uczyniłby tego, gdyby Biblia ta miała charakter antytrynitarny²⁵¹.

Nowy Testament w tłumaczeniu Szymona Budnego oraz wcześniejsze prace przekładowe

O Szymonie Budnym (1530-1593) niewiele wiadomo. Prawdopodobnie pochodził ze wsi Budne na Mazowszu i należał do zaściankowej szlachty. Nie jest znane również dokładne miejsce jego wykształcenia; przypuszcza się, że mógł to być Kraków lub Królewiec. Budny większość swojego życia spędził na Litwie. Tam opowiedział się za reformacją. W 1558 roku został katechistą w wileńskim zborze luterskim. Następnie pracował jako kaznodzieja w Klecku, gdzie nauczył się języka ruskiego i szerzył idee reformacyjne wśród tamtejszej ludności. Około 1563 roku zaczął wyznawać poglądy antytrynitariańskie. Opowiadał się za skrajnym unitarianizmem i nonadorantyzmem odmawiającym Chrystusowi przedwieczności i boskiej czci, sprzeciwiał się także udzielaniu chrztu dzieciom²⁵².

Jego prace przekładowe powstały jako rezultat krytyki Biblii brzeskiej. Uważał on, że wykorzystywane w tłumaczeniu brzeskim przekłady łacińskie i francuskie godzą w koncepcję przekładu. Zdaniem Budnego posługiwanie się edycjami nowożytnymi zamiast oryginalnymi (hebrajskimi i greckimi) sprawiło, że przekład Biblii brzeskiej stał się mało wiarygodny. Gdy porównano tekst Biblii brzeskiej z wersją hebrajską zauważono, iż rzeczywiście tłumacze pińczowscy nie przekładali z oryginału, ale z łaciny i z francuskiego²⁵³. Co więcej, zdaniem Budnego sam tekst był bardziej gładki stylistycznie, niż wierny oryginałowi. Kolejnym powodem krytyki Biblii brzeskiej była jej wysoka cena oraz trudna dostępność i niewygodna użytkowania. Została ona bowiem wydrukowana *in folio*, więc jej obszerne gabaryty

²⁵¹ Tamże, s. 78.

²⁵² R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 417-419.

²⁵³ Tamże, s. 422.

nie pozwalały choćby na swobodne przenoszenie księgi²⁵⁴. Bracia polscy zlecili Budnemu naniesienie koniecznych poprawek do Biblii brzeskiej, jednak on będąc zwolennikiem dosłowności przekładu stwierdził, że poprawianie tłumaczenia zawierającego tak wiele błędów jest bezcelowe i lepiej stworzyć nowy przekład. Osobiście przystąpił więc do pracy i w 1570 roku wydał swoje pierwsze tłumaczenie Nowego Testamentu oraz apokryfów. Dzieło zostało wydrukowane przez Daniela z Łęczycy, a ukazało się *in 4°* nakładem Macieja Kawieczyńskiego. Następnie Budny kontynuował prace nad tłumaczeniem całej Biblii, której druk rozpoczęto w Nieświeżu. Ponieważ jednak książkę Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) przeszedł z ewangelicyzmu reformowanego na katolicyzm, przeniósł także oficynę wydawniczą do Zaslawia (bądź też Nieświeża lub Uzdy). W Zaslawiu w tym czasie prawdopodobnie przebywał Budny, który uzyskał dostęp do drukarni. Cała Biblia ukazała się więc właśnie tam, w 1572 roku *in 4°* nakładem Macieja, Hektora i Albrechta Kawieczyńskich²⁵⁵. W wersji tej jak i poprzedniej z 1570 roku Budny opierał się przede wszystkim na tekście greckim dla Nowego Testamentu oraz na tekście hebrajskim, aramejskim i greckim dla Starego Testamentu. Wydawcy Biblii nieświeskiej wprowadzili jednak bez zgody Budnego zmiany do tekstu. Tłumacz nie zaakceptował ich, dlatego wyrzekł się tego tłumaczenia i postanowił wydać kolejną, poprawioną wersję Nowego Testamentu. Prawdopodobnie w 1573 roku Budny pozyskał nowego protektora – Jana Kiszkę, który był wyznawcą antytrynitarianizmu²⁵⁶. Wykupił on drukarnię nieświesko-zaslawską i umieścił ją w Łosku. To właśnie tam, w 1574 roku Budny wydał kolejny, trzeci już Nowy Testament, tym razem już pod swoim nazwiskiem i z własnymi notami krytycznymi²⁵⁷. Został jednak za to wydanie bardzo mocno skrytykowany przez

²⁵⁴ R. Zarębski, *Indywidualizmy nazewnicze Szymona Budnego (na przykładzie nowotestamentowych nazw geograficznych w Biblii nieświeskiej)*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica” 51 (2017) z. 2, s. 41.

²⁵⁵ *Biblia to jest księgi Starego i Nowego Przymierza, znowu z języka ebrejskiego, greckiego i łacińskiego, na polski przełożone*, Nieśwież, [Daniel z Łęczycy], nakł. M. Kawieczyński, 1572, 4°, sygn. Ossol. XVI.Qu.2339.

²⁵⁶ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 418.

²⁵⁷ *Nowy Testament znowu przełożony/ a na wielu mieyscach za pewnemi dowodami odprzysad przez Simona Budnego oczyszciony/ i krotkimi przypiskami po kraioch objaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostateczniejsze przypiski/ które każdej iak miarz odmiany przyczyny ukazuią*. Łosk, [Daniel z Łęczycy], nakł. J. Kiszka, 1574, 8°, sygn. Ossol. XVI.O.191.

wszystkie obozy wyznaniowe (w tym przez swoich współpracowników) między innymi za zbyt radykalną krytykę tekstu. Zapewne pod ich wpływem i pragnąc z nimi zgody, Budny ostatecznie zmienił swoje poglądy. Dał temu wyraz w swoim ostatnim wydaniu Nowego Testamentu – pochodzącym z 1589 roku²⁵⁸.

Nowy Testament w tłumaczeniu Marcina Czechowica

Marcin Czechowic (1532-1613) pochodził ze Zbąszynia i był polskim teologiem protestanckim oraz polemistą. Kształcił się w Akademii Lubrańskiego w Poznaniu być może w Królewcu oraz, przez krótki czas, w Lipsku. Znał dobrze język łaciński oraz grecki i trochę hebrajski. W młodości przejawiał głęboką religijność katolicką, przyjął nawet w 1555 roku święcenia kapłańskie. Jednak zainspirowany duchem reformacji przeszedł na luteranizm, a potem na ewangelicyzm reformowany. Początkowo przebywał w Wilnie, gdzie nauczał w szkole założonej przez księcia Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Około 1563 roku przeszedł na antytrynitarianizm. Po śmierci Radziwiłła, w 1566 roku przeniósł się na Kujawy, gdzie zaprzyjaźnił się z Janem Niemojewskim (1526-1598), który należał do braci polskich. W 1570 roku osiadł w Lublinie, gdzie powstały jego najważniejsze dzieła, w tym tłumaczenie Nowego Testamentu z 1577 roku, które ukazało się w drukarni Aleksa Rodeckiego (1540-1606) w Krakowie, pod tytułem *Nowy Testament. To jest wszystkie pisma Nowego Przymierza z greckiego języka na rzecz polską wiernie i szczerze przełożone. Przydane jest różne czytanie na brzegach, które się w inszych księgach najduje i rejestr na końcu.*

Geneza NTCz wiąże się z krytyką BB i BSzB. Czechowic zarzucił tłumaczom Biblii brzeskiej błędy i pomyłki w przekładzie oraz korzystanie z tekstu łacińskiego i stawianie go ponad wersję grecką. Poza tym na liście zastrzeżeń względem BSzB znalazła się zbyt dosłowność przekładu i przez to niezrozumiała polszczyzna oraz zbyt radykalna krytyka tekstu. Czechowic sam chciał stworzyć przekład, który byłby łatwiejszy w odbiorze i bardziej dostępny dla przeciętnego czytelnika niż Biblia

²⁵⁸ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 412-440; A. Łuczak, *Droga Szymona Budnego do krytycznego wydania Nowego Testamentu z 1574 roku*, *Prace slawistyczne*, t. 140, Warszawa 2016, s. 121-162.

brzeska i Nowy Testament w tłumaczeniu Budnego²⁵⁹. I nie chodziło wyłącznie o koszty zakupu Biblii, ale również o to, by język tłumaczenia był bardziej dostosowany do potrzeb mniej wykształconego czytelnika, a nie – jak to miało miejsce w przypadku Budnego – jedynie elit rozumiejących naukowy i krytyczny język przekładu. Czechowic nie stworzył jednak samodzielnie całkowicie nowego tłumaczenia, lecz wykorzystał tekst Biblii brzeskiej, który skonfrontował z wersją grecką, w trzech wariantach: drukowanej przez Simona de Colines'a (zm. ok. 1546) w 1534 roku, wydanej przez Roberta Stefanusa w 1549 roku oraz Jeana Crespina (zm. 1572) w 1553 roku. Korzystał także z Poligloty antwerpskiej oraz prac Erazma z Rotterdamu (1466-1536). Aby ułatwić czytelnikowi rozumienie tekstu Czechowic umieścił w tekście biblijnym wyjaśnienia trudniejszych fragmentów, komentarze egzegetyczne oraz indeksy. Ponieważ jednak Czechowic nie uznawał bóstwa Chrystusa, a także prymatu Piotrowego, stosował zatem inną terminologię niż ta powszechnie znana katolikom. Greckie słowo *logos* przełożył więc nie jako *słowo*, ale jako *mowa*; albo *Petros* nie jako *opoka*, ale *opoczysty*:

Co tu pospolicie *Petros* słowo to greckie piotrem przekładano, mówiąc tyś jest Piotr, jam od własności słowa greckiego na tym miejscu opoczystym przełożył, a ty i opoka przełożyć możesz. A uczyniłem to dlatego, iż tamże zaraz wszyscy tłumacze nie przekładają drugiego słówka przy nim stojącego, a z tegoż z ródła płynącego, a na tej pietrzynie, abo piotrowinie (bo by tak właśnie przyszło przekładać), ale a na tej opoce. Przetóż żeby i rzecz, i słowa swą własność miały, chociaż przeciw pospolitemu zwyczajowi, ważyłem się tego tak raczej przełożyć, niż błąd stary pochwalać i utwierdzać²⁶⁰.

Chciał tym samym zapewne podkreślić przymioty Piotra, a więc jego wiarę, na której miał być zbudowany „zbór Chrystusowy”, a nie sam fakt zbudowania na człowieku²⁶¹. W swoim przekładzie Czechowic nie wprowadzał grecyzmów, ale tworzył polski przekład oddający sens greckiego terminu, na marginesie podając tłumaczenie dosłowne.

²⁵⁹ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim...*, s. 271-273.

²⁶⁰ Komentarz do Mt 16,16 w NTCz 1577.

²⁶¹ D. A. Frick, *Polish Sacred Philology...*, s. 157.

Wydanie z 1577 roku było jednak wciąż zbyt duże i zbyt drogie, dlatego Czechowic zdecydował o wydaniu drugiej wersji Nowego Testamentu. Chodziło oczywiście o propagowanie lektury Biblii w jak najszerszym gronie czytelników. Druga wersja NTCz ukazała się w 1594 roku również w drukarni Aleksego Rodeckiego, jednak w mniejszym formacie i bez komentarza. To obniżało cenę książki, a więc Nowy Testament stał się dostępny dla szerszych kręgów odbiorców²⁶².

Polemika Czechowica z Kościołem katolickim widoczna jest jednak nie tylko w wydaniu Nowego Testamentu, ale również w jego innych pismach. Jak zwraca uwagę Magdalena Hawrysz, Czechowic często używał inwektyw o ironicznym nacechowaniu, a czasami nawet obraźliwym (np. nazywając papieża *antychrystem*). Wszelkie krytyczne działania podejmowane przez niego miały na celu wzbudzenie u odbiorcy niechęci wobec przeciwników religijnych i ich poglądów²⁶³. Oprócz polemiki z katolikami Czechowic krytykował również personalnie Jakuba Wujka, poświęcając mu dzieło pt. *Wujek To iest krotki odpis na pisanie X. Iakuba Wuyka z Wągrowca*, w którym napisał: „o nigdy nie oplakana ślepoto Wujkowa!”²⁶⁴. Nie chodziło oczywiście o ślepotę oczu, ale o godną politowania – w rozumieniu Czechowica – wiarę katolicką, której gorliwym obrońcą był Wujek.

b. Nowy Testament z Rheims

Nowy Testament z Rheims z 1582 roku był tłumaczeniem łacińskiego Nowego Testamentu na język angielski, wydanym wraz z obszernym komentarzem marginalnym i tekstowym. Początki tego wydania związane są z działalnością college'u angielskiego w Douai, we Francji. Ośrodek ten został założony w 1568 roku przez kardynała Williama Allena (1532-1594), w celu przygotowywania kapłanów do nawracania Anglików na katolicyzm i uchodził za centrum katolicyzmu angielskiego. Jego główną misją była obrona wiary i zatrzymanie rozszerzającego się protestantyzmu zarówno wśród ludności, jak i w środowisku akademickim. Jednak po

²⁶² R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum*..., s. 440-452.

²⁶³ M. Hawrysz, *Wzory XVI-wiecznej polemiki religijnej w świetle pism Marcina Czechowica: rekonesans*, „Studia Językoznawcze” 8 (2009), s. 67.

²⁶⁴ J. Kamieniecki, *Polemika z katolicyzmem i prawosławiem w Katechizmie Nieświeskim Szymona Budnego*, „Studia Białorutenistyczne” 9 (2015), s. 14.

jakimś czasie siedzibę uczelni tymczasowo przeniesiono do Rheims (również we Francji)²⁶⁵. Migracja przypadła akurat na rok 1582, dlatego też wydanie Nowego Testamentu, które się w tym czasie ukazało, znane jest pod nazwą Nowego Testamentu z Rheims.

Tłumaczenie było głównie dziełem Gregory'ego Martina (1542-1582), przy wsparciu materialnym udzielanym przez Williama Allena, Richarda Bristowa (1538-1581) i Thomasa Worthingtona (1549-1627)²⁶⁶. Celem podjęcia prac było stworzenie nowego, bardziej dopracowanego językowo i teologicznie angielskiego przekładu Nowego Testamentu, ponieważ „żadne inne książki na świecie nie są tak szkodliwe jak heretyckie tłumaczenia Pisma Świętego, zatruwające ludzi udając boski autorytet”²⁶⁷. Angielscy katolicy byli świadomi zagrożenia, jakie niesła ze sobą reformacja. Wiedzieli też, że inne narody mają swoje własne przekłady Biblii w językach ojczystych:

Minęło niemal trzysta lat od czasu, gdy – jak się mówi – Jakub Arcybiskup Genui przełożył Biblię na język włoski. Ponad dwieście lat temu, za dni Karola V, francuskiego króla, [Biblia] przełożona została sumiennie na francuski, by tym prędzej wytrząsnąć z rąk zwiedzionych ludzi nieprawdziwe heretyckie tłumaczenia sekty zwanej Waldensami. W naszym własnym kraju, mimo iż łaciński język był zawsze (by użyć słów Czcigodnego Bedy) powszechny we wszelkich prowincjach dla rozważania lub nauki Pisma Świętego, a żaden świecki przekład nie był powszechnie używany przez lud, to jednak zachowało się w języku angielskim nawet przed kłopotami, których przyczyną w naszym Kościele stali się Wycliff i jego zwolennicy, jak się okazało, jak również niektóre fragmenty wciąż pozostały, jak w prowincjonalnej konstytucji Arcybiskupa Thomasa Arundela z Canterbury, na soborze w Oksfordzie, gdzie ustanowiono, że żadna heretycka wersja przedstawiona przez Wycliffa lub jego zwolenników nie powinna być tolerowana, ani żadna inna w jego czasie lub po nim – publikowana ni dozwolona do czytania, póki nie zostanie zatwierdzona i dopuszczona uprzednio przez diecezję²⁶⁸.

Argumentacja przemawiająca za opracowaniem nowego katolickiego przekładu Nowego Testamentu była więc wciąż ta sama, niezależnie od narodowości: obrona

²⁶⁵ P. D. Wegner, *The Journey from Texts to Translations: The Origin and Development of the Bible*, Grand Rapids 1999, s. 304.

²⁶⁶ J. C. Greider, *The English Bible Translations and History*, Bloomington 2013, s. 78-80.

²⁶⁷ Zob. ANEKS, tekst nr 5, s. 350.

²⁶⁸ Tamże.

przed nowinkami reformacyjnymi. W przypadku tłumaczenia angielskiego dodatkowo istotne były jeszcze postanowienia soboru w Konstancji (1414-1418). Otóż sobór ten skrytykował Johna Wycliffe'a (1329-1384), który był inicjatorem pierwszego tłumaczenia Biblii na język angielski, za głoszone przez niego poglądy. Dla Wycliffa autorytetem nie było Magisterium Kościoła, ale wyłącznie Pismo Święte. Dlatego też odrzucał te kwestie, które według niego nie wywodziły się z Biblii, m.in.: kult relikwii i świętych, odpusty, spowiedź indywidualną. Sprzeciwiał się także bogactwu Kościoła, supremacji władzy papieskiej czy potępiał niemoralne czyny duchownych katolickich. Podważał również naukę o transsubstancjacji²⁶⁹. Poza tym Wycliffe był związany z ruchem lollardów, tj. wędrownych kaznodziejów, którzy ręcznie kopiowali i rozpowszechniali egzemplarze Biblii, co groziło licznymi zniekształceniami tekstu²⁷⁰. Wobec tylu podważanych przez Wycliffe'a prawd Kościół potępił tłumaczenie Biblii jego autorstwa, które ukazało w 1382 roku, uważając je za szkodliwe, a samego Wycliffe'a ukarano pośmiertnie poprzez wydobywanie jego ciała z grobu, spalenie na stosie i wyrzucenie prochów do rzeki. Fakt ten nie jest bez znaczenia dla późniejszych angielskich prac przekładowych nad Biblią, ponieważ od 1412 roku Kościół katolicki wprowadził całkowity zakaz posiadania nawet fragmentów Biblii w tłumaczeniu Wycliffe'a, a to przyczyniło się do znacznego opóźnienia kolejnych prac translatorskich nowych wersji angielskiej Biblii. Dopiero po ponad dwustu latach od angielskiego tłumaczenia Biblii autorstwa Wycliffe'a²⁷¹, katoliccy redaktorzy z Rheims podjęli się stworzenia nowego przekładu, który odpowiadałby potrzebom epoki. Wydrukowano jednak najpierw tylko Nowy Testament, ponieważ na Stary Testament brakło środków:

Pismo Święte, dawno temu przetłumaczone przez nas na angielski, i Stary Testament leżący wciąż przed nami z powodu braku odpowiednich środków na wydanie całości w takiej formie, jakiej dzieło o tak wielkim wpływie i znaczeniu wymagało; mamy już, przez dobroć Boga, w pełni skończony dla ciebie (ze wszech miar chrześcijański czytelniku) cały Nowy Testament,

²⁶⁹ Więcej na ten temat W. Medwid, *Sprawa Jana Wiklifa w orzeczeniach Soboru w Konstancji*, „*Studia Oecumenica*” 2015, t. 15, s. 181-201.

²⁷⁰ Więcej na temat lollardów A. Hudson, *The Ideology of Reformation, The Premature Reformation: Wycliffite Texts and Lollard History*. Oxford 1988.

²⁷¹ Tłumaczenie Wycliffa nie było jedynym wśród angielskich wydań Biblii. Wcześniejszym przekładem był Psalterz Williama z Shoreham (wydany ręcznie około 1340 roku), natomiast pierwszą kompletną drukowaną Biblią protestancką była Biblia Coverdale'a (1535).

który to jest najważniejszą, najbardziej dobroczynną i przyjemną częścią Pisma Świętego; i, zarówno jak dla organizacji wszelkiej reszty życia i doktryny, tak szczególnie dla rozstrzygnięcia wątpliwości dni obecnych, właściwszą i bardziej brzemioną, niż część jeszcze nie wydrukowana²⁷².

Tłumacze i redaktorzy NTR 1582 mieli trudne zadanie: musieli się wystrzegać błędów w rozumieniu doktryny popełnionych przez Wycliffe'a, a z drugiej strony stworzyć tłumaczenie zrozumiałe dla ludu. Wśród cenzorów, którzy dopuścili NTR 1582 do powszechnego użytku byli najwyżsi dostojnicy kościelni, m.in.: Petrus Remigius, Hubertus Morus, Joannes le Besgue, Guilelmus Balbus. W aprobacie do NTR 1582 napisali oni, iż „do zrozumienia Pisma Świętego doszli przez ubóstwo ducha”²⁷³. Te słowa można odczytać również w kontekście Wycliffa jako krytykę jego poczynań: jego przekład Biblii nie odniósł sukcesu i nie został zaakceptowany w Kościele, ponieważ jego działania były pełne pychy; teraz zaś Kościół daje ludziom nowy, lepszy przekład, ponieważ został on stworzony przez ludzi pokornych.

W pracach przekładowych tłumacze NTR 1582 korzystali z łaciny (w oryginale jest użyty termin *old vulgar Latin text*) z kilku powodów. Po pierwsze, uważali tekst łaciński za pewniejszy i mniej zniekształcony, bo posiadający wielowiekową tradycję poświadczoną przez Ojców Kościoła. Po drugie, powoływali się na autorytet św. Hieronima, który na polecenie papieża Damazego miał poprawić i ujednolicić tekst łaciński Biblii oraz wskazywali zalecenia św. Augustyna, by korzystać z tekstu łacińskiego. Poza tym łacina była językiem liturgii, a Wulgata została uznana przez Sobór Trydencki za *textus receptus*. Co więcej, tekst łaciński był uznawany przez tłumaczy i redaktorów NTR 1582 za „najpoważniejszy, najszczęśliwszy, największego majestatu, najmniejszej stroniczości, jako pozbawiony wszelkiego względu dla kontrowersji i sporów” oraz „tak dokładny i precyzyjny”, że lepszy od tekstu greckiego²⁷⁴.

²⁷² Zob. ANEKS, tekst nr 5, s. 349.

²⁷³ Tamże

²⁷⁴ Tamże, s. 358.

Mimo, iż tłumacze NTR 1582 uznawali pierwszeństwo tekstu łacińskiego, to jednak posiłkowali się także wersją grecką, która mogła niekiedy pomóc w lepszym tłumaczeniu tekstu:

Dodajemy greckie tłumaczenie na marginesie z różnych przyczyn. Kiedy jakiś sens jest trudny, uczony czytelnik może go rozważyć i sprawdzić, czy może dopomóc sobie lepiej niż przez nasze tłumaczenie (...). Niekiedy, aby usunąć niejednoznaczność łaciny lub angielskiego (...). Czasem, gdy łacina ani nie osiąga, ani nie może osiągnąć znaczenia greckiego słowa, dodajemy również grecki jako bardziej znaczący (...). Czasem, gdy greka ma dwa rozumienia, a łacina jedno tylko, dodajemy grekę (...). W ten sposób używamy greki na różnorodne sposoby i doceniamy ją tak, jak jest tego godna, i bierzemy wszystkie jej dobra dla lepszego zrozumienia łaciny, która będąc tłumaczeniem, nie zawsze może osiągnąć pełny sens głównego języka, jak widać we wszystkich tłumaczeniach²⁷⁵.

Oprócz licznych odniesień do tekstu greckiego tłumacze NTR 1582 sporządzali jeszcze inne noty marginalne, np. o charakterze objaśniającym dane sformułowanie czy słowo, a poza komentarzem marginalnym, na końcu każdego rozdziału dodali komentarz ciągły o nazwie *Annotations*:

Nieco też by pomóc wiernemu czytelnikowi w trudnościach różnych miejsc przedstawiliśmy również uzasadnione duże ADNOTACJE, aby ukazać starannemu czytelnikowi w większości miejsc odnoszących się do kontrowersji tych czasów zarówno heretyckie zepsucia i fałszywe wnioski, jak i tradycję apostołską, ekspozycje świętych Ojców, dekrety Kościoła katolickiego i najstarsze Sobory; co oznacza, że ktokolwiek nie ufał sensowi Pisma Świętego, ale raczej podążał za swym osobistym osądem lub aroganckim duchem tych członków sekt, będzie godnie przez swoją własną samowolę zwiedziony, prosząc wszystkich ludzi, aby spojrzeli ze starannością, szczerością i obojętnością na sprawę, która dotyczy nie mniej niż wiecznego zbawienia lub potępienia wszystkich ludzi²⁷⁶.

B. *Disputationes* Roberta Bellarmina

Robert Bellarmin wstąpił do Towarzystwa Jezusowego 21 września 1560 roku. W marcu 1570 roku przyjął święcenia kapłańskie i wkrótce potem otrzymał posadę

²⁷⁵ Tamże, s. 366.

²⁷⁶ Tamże, s. 357.

profesora na uniwersytecie w Lowanium, gdzie od początku zasłynął jako doskonały apologeta i polemista. Tam też działał niemiecki teolog luterański Mathias Flacius (Illyricus) (1520-1575), który napisał monumentalne dzieło zwane *Centurie magdeburskie* (13 tomów opublikowanych od 1559 do 1574 roku). Usiłował w nim skrytykować papieżstwo i wykazać, że to dopiero Luter powrócił w Kościele do głoszenia prawdziwej Ewangelii. *Centurie* zostały z entuzjazmem przyjęte przez środowisko protestanckie, stąd też katolicy szukali kogoś, kto sprostaby wyzwaniu i napisał apologię papieżstwa. Papież Grzegorz XIII (1502-1585) zlecił więc to zadanie Robertowi Bellarminowi, jezuitcie znanemu z doskonałych umiejętności apologetycznych. Od 1576 roku przez 11 lat pracował on nad argumentami odpierającymi zarzuty obozu protestanckiego wobec papieżstwa. Jego dzieło zostało zatytułowane *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis Haereticos*. Miało ono charakter komentarza, w którym każdy z trzech tomów zawierał tematycznie posegregowane wyjaśnienia danej kwestii – pierwszy wolumin dotyczył władzy papieskiej, drugi – Kościoła, a trzeci – łaski Bożej i kwestii usprawiedliwienia. Bellarmin nie napisał swojego dzieła jednak tylko i wyłącznie w oparciu o własną wiedzę, ale korzystał z dorobku swoich poprzedników – znakomitych polemistów rzymskokatolickich takich jak: Iohannes Eck (1486-1543), Ruard Tapper (1487-1559), William Lindanus (1525-1588) czy Josse Clinchtove (1472-1543)²⁷⁷.

Co ciekawe, Bellarmin nie był jedynym teologiem prowadzącym dyskusje polemiczne w formie drukowanej. Obok niego działał także Thomas Stapleton (1535-1598), który także działał w obronie papieżstwa, a którego w Kościele angielskim próbowano namówić do odrzucenia władzy papieża. Stapleton, podobnie jak Bellarmin, wykładał na uniwersytecie w Lowanium, a jego jedno z głównych dzieł wydane w Paryżu w roku 1578 (lub 1579) nosi tytuł *Principiorum fidei doctrinalium demonstratio*²⁷⁸. W tym kontekście opinia Brachy o tym, jakoby Wujek mógł

²⁷⁷ B. S. Han, *Symphonia Catholica: The Merger of Patristic and Contemporary Sources in the Theological Method of Amandus Polanus (1561-1610)*, Göttingen 2015, s. 64. Zob. także S. Tutino, *Empire of Souls: Robert Bellarmine and the Christian Commonwealth*, New York 2010, s. 49-80.

²⁷⁸C. M. N. Eire, *Reformations: The Early Modern World, 1450-1650*, New Haven 2016, s. 442-465.

korzystać również z dorobku Stapletona²⁷⁹ wydaje się nawet prawdopodobna, jednak brak jakichkolwiek poszlak źródłowych, by zweryfikować prawdziwość tej hipotezy.

Powody napisania *Disputationes* były trzy. Sam Bellarmin szczegółowo napisał o tych powodach we wstępie do swego dzieła. Pierwszym powodem była konieczność pisania przeciw heretykom:

Trzy ogółem, chrześcijański lektorze, przyczyny mnie skłoniły, bym pozwolił, by publicznie okazały się te, i jakiegokolwiek inne, dysputacje moje. Pierwsza taka mnie do tego skłoniła przyczyna, że uznałem, że sprawie Kościoła nie tylko nie szkodzi, ale pomaga to, jeśli więcej osób w tym naszym czasie pisuje. (...) Potrzebne jest bowiem, by heretycy poznali, że w obozie katolików jest nie jeden czy drugi, lecz wielu, którzy przeciw nim w pierwszej linii bojowej zebrać się odważą²⁸⁰.

Jego zdaniem zachodziła konieczność pisania książek katolickich. Innowiercy bowiem pisali wiele, a lektura ich pism przynosiła ludziom wiele szkody, gdyż ci porzucali przez to wiarę katolicką. Bellarmin nie zawahał się porównać działania niekatolików do „raka” i „zastępów szarańczy”, które przynoszą zarazę Kościołowi katolickiemu.

Drugim powodem była konieczność zebrania ważniejszych dzieł apologetycznych w jedno:

Lecz druga przyczyna jeszcze usilniej mnie pobudziła (...), by wszystkie kontrowersje w jeden jakby korpus zredagować, gdzie by one były według określonego sposobu i drogi tak przedstawione i wyjaśnione, że w krótkim czasie i nie tak wielkim nakładem, a niewielkim wysiłkiem, ci, którzy chcą, z jednego arsenału po oręż by sięgać mogli, tak by tym orężem uzbrojeni mogli, gdy tylko zajdzie potrzeba, bez wielkiego dla siebie niebezpieczeństwa w szyku bojowym przeciw wrogom stawać²⁸¹.

Bellarminowi chodziło więc także o to, by dać katolikom jeden „oręż”, to znaczy uporządkować i streścić liczne apologie katolickie. Przeciętny czytelnik nie był bowiem w stanie zapoznać się z treścią większości z tych książek, gdyż przeczytanie ich

²⁷⁹ F. Bracha, *Jakub Wujek jako dogmatyk*, „Polonia Sacra” 3 (1950) z. 1-2, s. 125.

²⁸⁰ Zob. ANEKS, tekst nr 4, s. 346.

²⁸¹ Tamże.

zajęłoby bardzo dużo czasu. Priorytetem było więc dostarczenie kompendium, które skutecznie broniłoby wiary katolickiej.

Pozostaje trzecia przyczyna, które mnie nie tylko pobudziła, lecz zupełnie, jak na początku powiedziałem, pchnęła i skłoniła, by te prace moje potomności przekazać. Gdy błogosławionej pamięci papież Grzegorz XIII, z troski o wspomnienie niemieckiego i angielskiego narodu, dwa najznakomitsze kolegia dla młodzieży niemieckiej i angielskiej w mieście Rzymie, to jest w samej twierdzy religii, założył, to zadanie mi poruczone zostało, bym alumnom tych kolegiów w naszym gimnazjum wyjaśniał, najstaranniej i najszerzej jak było to możliwe, kontrowersje wiary, i bym ich jako nowych żołnierzy Kościoła, którzy w ich własnych krajach z zastępami piekielnymi zetrzeć się mają, podług moich skromnych możliwości uzbroił²⁸².

Trzecią przyczyną napisania *Disputationes* była chęć utrwalenia na piśmie swoich wykładów prowadzonych w Rzymie. Bellarmin miał świadomość, że kształcona przez niego młodzież będzie musiała w przyszłości stanąć w obronie katolicyzmu, więc aby ułatwić swoim uczniom zapamiętanie treści, postanowił je spisać w formie wykładu apologetycznego kwestionowanych prawd wiary.

Poszczególne tomy *Disputationes* zostały wydane w Inglostadt w latach 1586/87-1593. Komentarz Bellarmina wywarł tak ogromne wrażenie w Europie, że stał się jedną z najbardziej znanych i najczęściej cytowanych ksiąg apologetycznych. Sam zaś Bellarmin zyskał tytuł apologety Rzymu i obrońcy papieskiej władzy. Cytowany przez Wujka tom pierwszy dotyczący władzy papieskiej, zawierał naukę o prymacie w kilku punktach: w pierwszym Bellarmin uzasadniał konieczność istnienia władzy w Kościele dla zachowania jedności i porządku; w drugim pisał na temat władzy rządzenia przekazanej każdemu papieżowi przez samego Chrystusa w Kościele, wykazując tym samym, że papież heretyk może być obalony przez Kościół; w trzeciej zaprzeczał protestanckim poglądom uznającym papieża za Antychrysta, a w czwartej omawiał kwestię nieomyślności papieża w sprawach wiary i moralności, jednocześnie wskazując na możliwość popełnienia przez niego pomyłki w kwestiach nienależących do oficjalnego nauczania Kościoła²⁸³.

²⁸² Tamże, s. 348.

²⁸³ J. Brodrick, *Robert Bellarmin, l'humaniste et le saint*, Bruges 1963 oraz Tenze, *The Life and Work of Blessed Robert Francis Cardinal Bellarmine S. J. 1542-1621*, London 1928.

W 1595 roku Bellarmin objął urząd prowincjała jezuitów w Neapolu, ale dwa lata później został wezwany z powrotem do Rzymu na polecenie papieża Klemensa VIII. Miał tam zostać papieskim teologiem oraz konsultorem Świętego Oficjum, w miejsce zmarłego kardynała Franciszka Toledy (1508-1759). W marcu 1599 roku został kardynałem, a trzy lata później objął arcybiskupstwo Kapui. Jednak i tym razem nie pełnił długo powierzonego mu urzędu, ponieważ na prośbę papieża Pawła V (1552-1621) wrócił do Rzymu, gdzie z powrotem pracował przy Stolicy Apostolskiej. Jako konsultor (lub generalny inkwizytor) Świętego Oficjum brał udział w procesach przeciwko Galileuszowi (1564-1642), Giordano Bruno (1548-1600) i Tommaso Campanelli (1568-1639). Po uczestnictwie w konklawe, podczas którego na stolicę Piotrową został wybrany Grzegorz XV (1554-1623), Bellarmin osiadł przy kościele p.w. św. Andrzeja na Kwirynale, gdzie zmarł w 1612 roku²⁸⁴.

Przedstawiona charakterystyka oraz historia źródeł wykorzystanych przez Wujka w pracy pozwala szerzej spojrzeć na jego pracę i bardziej dostrzec jej wartość. Przede wszystkim należy zauważyć, że teksty wybrane przez Wujka na źródła dla NTWj 1593 nie były przypadkowe, ale stanowiły przemyślane, doskonale wyselekcjonowany przez tłumacza zbiór. Przede wszystkim wydania Biblii (zarówno katolickie jak i niekatolickie) wykorzystane przez Wujka były znane, powszechnie stosowane i posiadały autorytet w Kościele. Co więcej, wiele z tych tekstów powstało jako reakcja na szerzące się herezje i podziały w Kościele. Wujek więc, idąc tą samą drogą czyli tworząc nowe tłumaczenie Nowego Testamentu także przyczynił się do obrony katolicyzmu. Na pytanie jakimi metodami i w jaki dokładnie sposób to uczynił pomogą odpowiedzię kolejne rozdziały pracy.

²⁸⁴ Na podstawie M. Barbolla, M. Firpo, M. Marino, A. Petaccia, D. Ponziani, *Rari e preziosi. Documenti dell'età moderna e contemporanea dall'archivio del Sant'Uffizio*, Roma 2009, s. 38.

ROZDZIAŁ IV
METODA PRACY JAKUBA WUJKA
ZE ŹRÓDŁAMI PRZEKŁADU I KOMENTARZA MARGINALNEGO

W tym rozdziale zostaną zaprezentowane 21. teksty dotyczące prymatu św. Piotra w tłumaczeniu NTWj 1593. Dla przejrzystego ukazania metody pracy Wujka, teksty te zostaną zestawione w tabeli z tekstami WL, PAn oraz NTR 1582. To pozwoli odpowiedzieć na pytanie na ile w tłumaczeniu Wujek był samodzielny, a na ile odtwórczy i zależny od innych źródeł? Teksty biblijne w tłumaczeniu NTWj 1593 opatrzone są symbolami graficznymi które, jak już zostało wspomniane w rozdziale II, tłumacz zaczerpnął z WL. Relację graficznych symboli między NTWj 1593 a WL przedstawi poniższa tabela:

NTWj 1593	WL
<p>Najdzie się takich odmian więcej we wszystkim Nowym Testamencie, które ujrzysz w tekście takim znakiem naznaczone ”, kędy na brzegu przy tymże znaku ” przypisano samą literę G. która znaczy, że w greckim tekście inaczej się znajduje.</p> <p>A gdzie się lepak co inaczej w greckim aniżeli w łacińskim znajdowało, tom naznaczył takim znakiem w tekście ”, który początek i koniec słów różnych znamionuje, a na brzegu pod</p>	<p>Dwie tego rodzaju skierowane na dół kreski " wskazują, że to, do czego na marginesie znak ten jest przystawiony, zawiera się w tekście oznaczonych ksiąg, w miejsce tego, co przy znaku tym w tekście edycji jest odnotowane.</p>

tymże znakiem " napisałem jako stoi w greckim, przydawszy literę G.	
Bo gdzie co więcej w greckim niż w łacińskim było, tom gwiazdką * naznaczył w tekście i na brzegu, przydawszy na końcu literę G., która znaczy, że greckie księgi królewskie tak mają.	Asteriks, to jest gwiazdka *, oznacza, że to, do czego na marginesie znak ten jest przystawiony, uzupełnione jest tekstem oznaczonych egzemplarzy, w tym miejscu, gdzie umieszczona jest inna gwiazdka.
Gdzie zasię którego słowa, albo kilku w greckim tekście nie było, które się w naszym łacińskim znajduje, tędym naznaczył rożenkiem tak w tekście ► jako i na brzegu ►położonym, przydawszy także na końcu literę G.	Obelus, to jest rożek ►, umieszczony jest w tekście przy tych wypowiedziach, które nie znajdują się w kodeksach oznaczonych tym samym rożnem na marginesie.
Lecz kędy nie tylko greckie królewskie, ale i łacińskie ręką pisane, albo i królewskie łacińskie, albo syryjskie, co więcej albo mniej, albo inaczej mają, to nie tylko literę G., ale i tymi literami L. albo NL. K. i S. wszędy naznaczono.	MS. oznacza rękopiśmienne egzemplarze Wulgaty, z których jest ta lekcja, do których takie znaki są dodane; i zazwyczaj do tych rękopisów jest dołączona. R. wskazuje, że lekcja, do której taki znak jest dołączony, zgadza się z tym tekstem Wulgaty, który jest w Biblii Królewskiej. H. wskazuje, że lekcja, do której znak ten jest przystawiony, jest albo zgodna z tekstem hebrajskim, albo do niego zbliżona. G. pokazuje to samo odnośnie greckiego tekstu Biblii Królewskiej. Zaznaczyć należy, że Biblii Królewskiej - bowiem jeśli G. q. (co oznacza „jakiś grecki tekst”), jest

	<p>umieszczone, wskazuje to, że lekcja ta zgadza się nie z tekstem greckim Biblii Królewskiej, lecz z jakimiś innymi egzemplarzami greckimi.</p> <p>C. oznacza, że parafraza chaldejską, która istnieje w dziele królewskim, jest uznana dla danej lekcji.</p> <p>S. wskazuje, że syryjski tekst tegoż królewskiego dzieła sprzyja tej lekcji.</p> <p>MS. q. oznacza, że tak czytają pewne rękopisy. Nie oznacza to jednak, że niewiele jest rękopisów, które taką lekcję mają, lecz to, że lekcja ta – czy wiele, czy niewiele jest rękopisów – jest mniej prawdopodobna, lub należy ją umieścić za inną lub za innymi; niemniej jest to taka lekcja, której nie należy zupełnie odrzucać.</p>
<p>Wiersze lepak i początki ich liczbą a znakiem kluczyka są naznaczone; i litery między nimi rozsądzone, którymi insze księgi, co wierszów nie mają, części rozdziałów dla prędszego nalezienia dzielą.</p>	<p>Ten zaś znak Ϸ oznacza początek wersu, którego cyfra jest umieszczona na boku.</p>
<p>(...) a koniec lepak tychże ewanjelij rączka pokazuje.</p>	

A. Mt 8,14-17

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ. ΚΑΤΑ ΜΑΤΘ.)	NTR 1582
14. ^h A gdy przyszedł Jezus do domu Piotrowego, ujrzał świekrę jego leżącą a mającą gorączkę.	14. Et cum venisset Iesus in domum Petri, vidit socrum eius iacentem et febricitantem:	Lectio Oblationem Septimanae praecedentis Ieiunium. 14. Quumque venisset Ieschua in aedes Schemoun, vidit socrum eius iacentem ac febre correptam.	14. Et cum venisset Iesus in domum Petri, vidit socrum eius iacentem et febricitantem:	14. Καὶ ἐλθὼν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν οἰκίαν πέτρου, εἶδεν τὴν πενθερὰν αὐτοῦ βεβλημένην καὶ πυρέσσουσαν·	14. †And * when Iesus was come into Peters house, he saw" his wives mother layde, and in a fitte of a fever:
15. I dotknął się ręki jej, i opuściła ją gorączka: i wstała, i posługowała " mu'.	15. et tetigit manum eius, et dimisit eam febris, et surrexit, & ministrabat " ei'.	15. Et tetigit manum eius, et reliquit eam febris, surrexitque ac ministravit eis.	15. Et tetigit manum eius, et dimisit eam febris; et surrexit et ministrabat ei.	15. καὶ ἥψατο τῆς χειρὸς αὐτῆς, καὶ ἀφῆκεν αὐτὴν ὁ πυρετός· καὶ ἠγέρθη, καὶ διηκόνει αὐτοῖς.	15.† and he touched her hand, and the fever left her, and she arose, and ministred to him.
16. ⁱ A gdy był wieczór, przywiedli mu wiele opętanych, i wyrzucał duchy słowem, i wszystkie którzy się źle mieli uzdrowił.	16. Vespere autem facto, obtulerunt ei multos daemonia habentes: et eiiciebat spiritus verbo: et omnes maalem habentes curavit:	16. Quum autem esset vespera, obtulerunt coram eo daemoniacos multos, et fecit exire daemonia eorum verbo, eosque omnes qui male affecti erant, sanavit.	16. Vespere autem facto, obtulerunt ei multos daemonia habentes: et ejiciebat spiritus verbo, et omnes male habentes curavit.	16. Ὁψίας δὲ γενομένης προσήνεγκαν αὐτῷ δαιμονιζομένους πολλούς; καὶ ἐξέβαλεν τὰ πνεύματα λόγῳ, καὶ πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας ἐθεράπευσεν.	16.† And when evening was come, they brought to him many that had divels: and he cast out the spirites with a word: and al that were il at ease he cured:
17. Aby się wypełniło, co jest rzeczone przez Izajasza Proroka mówiącego: ^k On niemocy nasze przyjął, i choroby * nosił.	17. ut adimpleretur quod dictum est per Isaiam prophetam dicentem, Ipse infirmitates nostras accepit: & aegrotationes * portavit.	17. Ut impleretur id quod dictum est per Eschaio prophetam, dicentem: Ipse accipiet dolores nostros, et infirmitates nostras sustinebit.	17. Ut adimpleretur quod dictum est per Isaiam prophetam, dicentem, Ipse infirmitates nostras accepit: et aegrotationes † portavit.	17. ὅπως πληρωθῆ τὸ ῥηθὲν διὰ Ἡσαίου τοῦ προφήτου λέγοντος Αὐτὸς τὰς ἀσθενείας ἡμῶν ἔλαβεν, καὶ τὰς νόσους ἐβάστασεν.	17.† that it might be fulfilled which was spoken by Esay the Prophete saying: <i>He tooke our infirmities, and bare our diseases.</i>

Noty²⁸⁵

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
14. ^h Mar: 1. c 29. Luc: 4. f 38.	14. Mar. 1. c. 29. Luc. 4. f. 38.	14. Marc. 1 c 29. Luc. 4 f 38.	14. Mr 1,29. Lu. 4,38.
15. " im. N. G. i L.	15." eis. MS.	15. ---	15. ---
16. ⁱ Mar: 1. c 32. Luc: 4. g 40.	16. Hier. Gq. S. Mar. 1. c. 32. Luc. 4. g. 40.	16. Marc. 1 c 32. Luc. 4 g 40.	16. ---
17. ^k Isa: 53. a 4. * nasze. N. L. S.	17. Esa. 53. a. 4. 1 Pe. 2. d. 24. * nostras. MS. Hier. S.	17. Esai. 53 a 4. 1 Pet. 2 d 24. † nostras	17. Esa. 53,4. 1 Pet. 2,24.

Komentarz: Sporządzając komentarz marginalny do w. 14. Wujek skorzystał z konkordancji²⁸⁶ obecnych zarówno w WL, jak i PAn i NTR 1582. W w. 15. poszedł już jednak tylko za WL wskazując, że niektóre teksty łacińskie posiadają słowo *im* odpowiadające łacińskiemu *eis*. Wujek jednak dodał jeszcze zapis G., którego nie posiada WL. Znaczy to, że wersje greckie²⁸⁷ także posiadają

²⁸⁵Objaśnienia symboli są następujące:

- *G. – oznacza, że słowo jest dodatkiem tekstu greckiego.
- ► G. – oznacza, że słowa nie ma w tekście greckim.
- "G. – oznacza, że tekst grecki ma jakiś inny wariant tłumaczenia.
- MS. (w WL) = teksty łacińskie (w NTWj 1593 oznaczane jako L. lub NL.).

²⁸⁶ Konkordancje w tekstach źródłowych zapisano oryginalnie, natomiast w komentarzach przyjęto za Biblią Tysiąclecia, wyd. 5. Terminologię dotyczącą określeń poszczególnych not marginalnych przyjęto za R. Pietkiewiczem, *Biblia Polonorum...*, s. 590-592. Rodzaje not są następujące:

- konkordancje – paralelne sigla biblijne
- noty filologiczne – dotyczące techniki przekładu, języka czy gramatyki tekstów oryginalnych;
- noty krytycznotekstowe – posiadające warianty tekstów starożytnych;
- noty komentarzowe – wyjaśniające realia biblijne czy słowa oryginalne; mogą mieć również charakter polemiczny;
- wskazówki liturgiczne – podające kultowe przeznaczenie tekstów;
- noty streszczająco-wypunktowujące – sygnalizujące najważniejsze motywy danej perykopy;
- inne – np. noty odnoszące się do dzieł patrystycznych.

²⁸⁷ N.G. = niektóre teksty greckie.

wariant *im* i rzeczywiście – PAnG posiada w tym miejscu αὐτοῖς. W w. 16. mógł kierować się zarówno konkordancjami z WL jak i PAn, pominął jednak notę krytycznotekstową z WL o manuskryptach Hieronimowych oraz jakichś greckich i syryjskich tekstach²⁸⁸. W w. 17. pierwszą konkordancję dotyczącą Księgi Izajasza mógł zaczerpnąć z WL, PAn i NTR 1582, natomiast drugą notę o charakterze krytycznotekstowym wyraźnie przepisał z WL, podając za nią również wersje (niektóre) łacińskie i syryjskie, które posiadają słowo *nasze*.

²⁸⁸ Hier.= teksty łacińskie (U Wujka oznaczone jako L.).

R. lub K. = teksty łacińskie (królewskie czyli PAnL).

Gq. = niektóre teksty greckie.

S. = teksty syryjskie (Peszitta – PAnS).

Q. = jakieś teksty.

B. Mt 10, 1-8

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ. ΚΑΤΑ ΜΑΤΘ.)	NTR 1582
1. ^a A zeznawszy dwunastcie uczniów swoich, dał im moc nad duchy nieczystymi, aby je wyganiali, i uzdrawiali wszelaką chorobę, i wszelaką niemoc.	1. Et convocatis duodecim discipulis suis, dedit illis potestatem spirituum immundorum, ut eiicerent eos, et curarent omnem languorem, & omnem infirmitatem.	1. Et vocavit duodecim discipulos suos, axdedit eis potestatem contra spiritus inquinatos ut eijcerent eos, sanarentque quemlibet dolorem & infirmitatem.	1. ET convocatis duodecim discipulis suis, dedit illis potestatem spirituum immundorum, ut eijcerent eos, & curarent omnem languorem, & omnem infirmitatem.	1.Καὶ προσκαλεσάμενος τοὺς δώδεκα μαθητὰς αὐτοῦ, ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν πνευμάτων ἀκαθάρτων, ὥστε ἐκβάλλειν αὐτὰ, καὶ θεραπεύειν πᾶσαν νόσον, καὶ πᾶσαν μαλακίαν.	1. And having called his twelve Disciples together, * he gave them" power over uncleane spirites, that they should cast them out, and should cure al maner of disease, and al maner of infirmitie.
2. A dwunastcie" Apostołów te są imiona: Pierwszy, Symon którego zowią Piotr, i Andrzej brat jego, Jakub syn Zebedeuszow, i Jan brat jego.	2. Duodecim autem apostolorum nomina sunt haec: Primus, Simon, qui dicitur Petrus, et Andreas frater eius,	2. Ipsorum autem duodecim Apostolorum, nomina sunt haec: Primus eorum Schemeoun qui vocatur Kipho, & Andreas frater eius: & Iaakoub filius Zabdai, & Jouchanon frater eius.	2. Duodecim autem Apostolorum nomina sunt haec: Primus, Simon, qui dicitur Petrus, & Andreas frater eius; Iacobus Zebedaei, & Iohannes frater eius;	2. Τῶν δὲ δώδεκα ἀποστόλων τὰ ὀνόματά ἐστι ταῦτα· πρῶτος, σίμων ὁ λεγόμενος πέτρος, καὶ ἀνδρέας ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ. ἰάκωβος ὁ τοῦ ζεβεδαίου, καὶ ἰωάννης ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ.	2. And the names of the twelve Apostles be these: the " first, Simon who is called Peter, and Andrew his brother,
3. Filip i Bartłomiej, Tomasz i Mateusz celnik ► i' Jakub Alfeuszów i * Tadeusz.	3. Iacobus Zebedaei, et Iohannes frater eius, Philippus et Bartholomaeus, Thomas et Matthaeus publicanus, ► et' Iacobus Alphaei, et * Thaddaeus,	3. Nec non Philippus, & Bar-Thoulmai, & Thoumo, & Mathai publicanus: & Jaakoub filius Chalphai, & Labbi cognominatus Thaddi.	3. Philippus & Bartholomaeus, Thomas, & Matthaeus publicanus & Iacobus Alphaei, & Lebbaeus qui cognominatus est Thaddaeus;	3. φίλιππος καὶ βαρθολομαῖος· θωμᾶς καὶ ματθαῖος ὁ τελώνης· ἰάκωβος ὁ τοῦ ἀλφαιίου, καὶ λεββαῖος ὁ ἐπικληθεὶς θαδδαῖος.	3. Iames of Zebedee, and Iohn his brother, Philip and Bartholomew, Thomas and Matthew the publican, and Iames of Alphaeus, and Thaddaeus,

4. Symon Kananejczyk, i Judasz Iszkariot, który go też wydał.	4. Simon Cananaeus, & Iudas Iscariotes, qui & tradidit eum.	4. Et Schemoun Zelotes, & Jihudo Scariouto is qui prodidit eum.	4. Simon Cananaeus, & Iudas Iscariotes, qui & tradidit eum.	4. σίμων ὁ καναναῖος, καὶ ἰούδας ὁ ἰσκαριώτης, ὁ καὶ παραδοὺς αὐτόν.	4. Simon Cananaeus, and Iudas Iscariote, who also betrayed him.
5. Tych dwunastcie posłał Jezus: rozkazując im, mówiąc: Na drogę Poganów nie zachodźcie, i do miast Samarytańskich nie wchodźcie,	5. Hos duodecim misit Iesus: praecipiens eis, dicens, In viam gentium ne abieritis, et in civitates Samaritanorum ne intraveritis:	5. Hos duodecim misit Jeschua, ac praecepit eis, dicens: In viam prophanorum, [Gentium] ne proficiscamini, nec in urbes Samaritanorum ingrediamini.	5. Hos duodecim misit Iesus: praecipiens eis, ἥ dicens: In viam gentium ne abieritis, & in civitates Samaritanorum ne intraveritis.	5. τούτους τοὺς δώδεκα ἀπέστειλεν ὁ ἰησοῦς, παραγγείλας αὐτοῖς, λέγων, εἰς ὁδὸν ἐθνῶν μὴ ἀπέλθητε, καὶ εἰς πόλιν σαμαρειτῶν μὴ εἰσέλθητε·	5. These twelve did IESUS send; commaunding them, saying, Into the way of the :: Gentiles goe ye not, and into the cities of the Samaritans enter ye not:
6. ale raczej idźcie ^b do owiec które poginęły z domu Izraelskiego.	6. sed potius ite ad oves quae perierunt domus Israël.	6. Ite potius ad oves quae perierunt ex domo Isroiel.	6. Sed potius ite ad oves quae perierunt domus Israel.	6. πορεύεσθε δὲ μᾶλλον πρὸς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα οἴκου ἰσραήλ.	6. but goe rather to the sheepe that are perished of the house of Israel.
7. A szedysz przepowiadajcie, mówiąc, Iż się przybliżyło królestwo niebieskie.	7. Euntes autem praedicate, dicentes, Quia appropinquavit regnum caelorum.	7. Quumque proficiscimini, praedicate ac dicite: Appropinquavit regnum caelorum.	7. Euntes autem praedicate, dicentes, Quia appropinquavit regnum caelorum.	7. πορευόμενοι δὲ κηρύσσετε, λέγοντες, ὅτι ἤγγικεν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.	7. And going preache, saying, That the kingdom of heaven is at hand.
8. Niemocne uzdrawiajcie, ► umarłe wskrzeszajcie, trędowate oczyszcijcie, czarty wyrzucajcie, darmoście wzięli, darmo dawajcie.	8. Infirmos curate, ► mortuos suscite, leprosos mundate, daemones eiicite; gratis accepistis, gratis date.	8. Infirmos sanate, & leprosos mundate, mortuos suscite, demoniaque eiicite: gratis accepistis, gratis date.	8. Infirmos curate, mortuos suscite, leprosos mundate, daemones eiicite, gratis accepistis, gratis date.	8. ἀσθενοῦντας θεραπεύετε, λεπρὸς καθαρίζετε, νεκροὺς ἐγείρετε, δαιμόνια ἐκβάλλετε. δωρεὰν ἐλάβετε, δωρεὰν δότε.	8. Cure the sick, raise the dead, cleanse the lepers, cast out divels: gratis you have received, gratis give ye.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
1. ^a Mar: 6. b 7 i 6. a 7. Luk: 6. c 13. i 9. a 1. i 10. a 1.	1. Mar. 3. b. 13 et 6. a. 7. Luc. 6. c. 13 et 9. a. 1.	1. Marc. 3. b 13 et 6. a 7. Luc. 6. c 13 et 9. a 1 et 10. a 1.	1. Mar. 3,13; 6,7 Lu. 6,13; 9,1
2. " Apostoł z Greckiego legat, abo poseł.	2. ---	2. ---	2. ---
3. ► G. * Lebeusz przezwiskiem 1 L. K. G. S.	3. ► G. * Lebbaeus qui cognominatus est. 1 MS. R. G. S.	3. ---	3. ---
5. Tu im daje moc kazania u samych Żydów, iż jeszcze czas był nieprzyszedł kazać u Poganów. " miasta Samaritańskiego. G.	5. ---	5. ---	5. :: They have here commission to preach only in Israel: the time being not yet come to cal the Gentiles.
6. ^b Dzie: 13. g 46.	6. Act. 13. g. 46.	6. Acto. 13 g 46.	6. ---
8. ► N. G.	8. ► Q.	8. ---	8. ---

Komentarz: W w. 1. Wujek popełnił błąd pisząc dwa razy to samo siglum biblijne, z inną literą sekcji (a i b). Konkordancje zapewne czerpał z WL, PAn i NTR 1582, przy czym Łk 10,1 podając tylko za PAn. W w. 2. tłumacz sporządził notę samodzielnie wykorzystując zapewne własną znajomość języka greckiego, ponieważ WL, PAn ani NTR 1582 nie mają w tym miejscu żadnego komentarza marginalnego. W w. 3. Wujek sugerował się już wyraźnie notami krytycznotekstowymi z WL, zachowując nawet te same symbole graficzne (rożek i gwiazdkę) przypisane do tekstów greckich, oraz podając, że PAnG nie posiada wariantu *i* (καὶ) oraz że 1 manuskrypt łaciński, PAnL, PAnG, PAnS w tym miejscu mają dodatek *Lebeusz* (Labbi, Labbaeus, λεββαῖος). Notę do w. 5. Wujek zaczerpnął z NTR 1582, natomiast drugą notę do w. 5. o charakterze krytycznotekstowym napisał samodzielnie – stanowiła ona rezultat jego własnej lektury PAnG, która posiada wariant *miasta Samaritańskiego*, tj. πόλιν σαμαρειτῶν, a nie *miast*. Konkordancja do w. 6. mogła zostać przez tłumacza przepisana z WL i PAn, natomiast nota krytycznotekstowa do w. 8. znowu jest wynikiem samodzielnej pracy Wujka, który czytając PAnG zaznaczył rożkiem, że niektóre teksty greckie, mają wariant νεκροὺς ἐγείρετε czyli

umarłych wskrzeszajcie. Wujek w tym przypadku raczej poszedł za WL i PANL, które mają *mortuos suscitare*, zaznaczając także że w niektórych tekstach greckich (N.G.) nie ma tego sformułowania.

C. Mt 14, 22-33

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ. ΚΑΤΑ ΜΑΤΘ.)	NTR 1582
22. ^s A Jezus zarazem " rozkazał uczniom' wstąpić w łódź, a uprzędzić go do drugiego brzegu, ażby rozpuścił rzesze.	22. Et statim " iussit' Iesus discipulos ascendere in naviculam, & et praecedere eum trans fretum, donec dimitteret turbas.	22. Et statim coegit discipulos suos conscendere navim, & praere sibi in ulteriorem ripam, dum ipse dimitteret turbas.	22. Et statim compulit Iesus discipulos ascendere in naviculam, & praecedere eum trans fretum, donec dimitteret turbas.	22. Καὶ εὐθέως ἠνάγκασεν ὁ ἰησοῦς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἐμβῆναι εἰς τὸ πλοῖον, καὶ προάγειν αὐτὸν εἰς τὸ πέραν, ἕως οὗ ἀπολύσει τοὺς ὄχλους.	22. And forth with IESUS commaunded his Disciples to goe up into the boate, and to goe before him over the water, til he dismissed the multitudes.
23. A rozpuściwszy rzesze, ^h wstąpił na górę sam się modlić. A gdy był wieczór, sam tam był.	23. Et dimissa turba, ascendit in montem solus orare. Vespere autem facto solus erat ibi,	23. Quumque dimisisset turbas, ascendit in montem solus ut oraret. Ad Vesperam feria prima hebdomadis secundae post Resurrectionem. Quam autem ingruissent tenebrae, solus erat illic.	23. Et dimissa turba, ascendit in montem solus orare. Vespere autem facto solus erat ibi.	23. καὶ ἀπολύσας τοὺς ὄχλους, ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος κατ' ἰδίαν προσεύξασθαι.	23. And having dismissed the multitude, * he ascended into a mountaine alone to praye. And when it was evening, he was there alone.
24. a łódź na śródki morza wały srodze tłukły, abowiem był wiatr przeciwny.	24. navicula autem in medio mari iactabatur fluctibus, erat enim contrarius ventus.	24. Caeteram navis iam recesserat a terra stadiis multis, quum agitata est plurimum a fluctibus: ventus enim erat ei e	24. Navicula autem in medio mari iactabatur fluctibus. erat enim contrarius ventus.	24. ὁψίας δὲ γενομένης μόνος ἦν ἐκεῖ. τὸ δὲ πλοῖον ἤδη μέσον τῆς θαλάσσης ἦν, βασιανιζόμενον ὑπὸ τῶν	24. But the boate in the middes of the sea was tossed with waves. for the winde was contrarie.

		regione.		κυμάτων· ἦν γὰρ ἐναντίος ὁ ἄνεμος.	
25. Lecz czwartej strażej nocnej poszedł do nich * chodząc po morzu.	25. Quarta autem vigilia noctis, venit ad eos ambulans super mare.	25. Quarta autem noctis vigilia venit ad eos Jeschua quum ambularet super aquas.	25. Quarta autem vigilia noctis, venit ad eos Iesus ambulans super mare.	25. τετάρτη δὲ φυλακῆ τῆς νυκτὸς, ἀπῆλθεν πρὸς αὐτοὺς ὁ ἰησοῦς, περιπατῶν ἐπὶ τῆς θαλάσσης.	25. And in the fourth watch of the night, he came unto them walking upon the sea.
26. A ujrząwszy go * chodzącego po morzu, zatrwożyli się, mówiąc: Iż jest obłuda. I od bojaźni krzyknęli.	26. Et videntes eum super mare ambulantem, turbati sunt, dicentes, Quia phantasma est. Et prae timore clamaverunt.	26. Et viderunt eum discipuli eius ambulantem super aquas, atque conturbati sunt, et dicebant, Est visio mendax [id est, spectrum:] ac prae timore suo clamaverunt.	26. Et videntes eum ▶ discipuli' super mare ambulantem, turbati sunt, dicentes, Quia phantasma est. Et prae timore clamaverunt.	26. καὶ ἰδόντες αὐτὸν οἱ μαθηταὶ ἐπὶ τὴν θαλάσσαν περιπατοῦντα, ἐταράχθησαν, λέγοντες, ὅτι φάντασμα ἐστίν. καὶ ἀπὸ τοῦ φόβου ἔκραζαν.	26. And seeing him upon the " sea walking, they were troubled, saying, That is a ghost. for feare they cried out.
27. A wnet im mówił Jezus, rzekąc: Mieście ufność, jaciem jest, nie bójcie się.	27. Statimque Iesus locutus est eis, dicens, Habete fiduciam: ego sum, nolite timere.	27. Ipse vero Jeschua eodem momento collocutus est eis, inquires, Bono estote animo, ego sum, ne timeatis.	27. Statimque Iesus locutus est eis, dicens, Habete fiduciam: ego sum, nolite timere.	27. εὐθέως δὲ ἐλάλησεν αὐτοῖς ὁ ἰησοῦς, λέγων, θαρσεῖτε· ἐγώ εἰμι, μὴ φοβεῖσθε.	27. And immediately IESUS spake unto them, saying: Have confidence: it is I, feare ye not.
28. A Piotr odpowiadając rzekł: Panie ieśliś ty jest, każ mi przyść do siebie po wodach.	28. Respondens autem Petrus dixit, Domine si tu es, iube me ad te venire super aquas.	28. Et respondens Kipho, dixit ei, Domine mi, si tu es, iube me venire ad te super aquas.	28. Respondens autem Petrus, dixit, Domine si tu es, iube me ad te venire super aquas.	28. ἀποκριθεὶς δὲ αὐτῷ ὁ πέτρος εἶπε, κύριε, εἰ σὺ εἶ, κέλευσόν με πρὸς σὲ ἐλθεῖν ἐπὶ τὰ ὕδατα.	28. And Peter making answer, said, Lord, if it be thou, bid me come to thee upon the waters.
29. A on rzekł: Chodź. I wystąpiwszy Piotr z łodzi, szedł po wodzie aby przyszedł do Jezusa.	29. At ipse ait, Veni. Et descendens Petrus de navicula, ambulabat super	29. Jeschua vero dixit ei, Veni. & descendit Kipho e navicula & ambulavit super aquas	29. At ipse ait, Veni. Et descendens Petrus de navicula, ambulabat super aquam ut veniret	29. ὁ δὲ εἶπεν, ἐλθέ. καὶ καταβάς ἀπὸ τοῦ πλοίου ὁ πέτρος, περιεπάτησεν ἐπὶ τὰ	29. And he said, Come. And Peter descending out of the boate," walked upon the water

	aquam ut veniret ad Iesum.	ut adiret Iesua.	ad Iesum.	ὔδατα, ἐλθεῖν πρὸς τὸν Ἰησοῦν.	to come to IESUS.
30. A widząc wiatr gwałtowny, zląkł się, a gdy począł tonać, zawołał mówiąc: Panie, zachowaj mię.	30. Videns vero ventum validum, timuit: & cum coepisset mergi, clamavit dicens, Domine, salvum me fac.	30. Sed quum vidisset ventum vehementem timuit, coepitque demergi: & attollens vocem suam, dixit, Domine mi libera me.	30. Videns vero ventum validum, timuit: & cum coepisset mergi, clamavit dicens, Domine, salvum me fac.	30. βλέπων δὲ τὸν ἄνεμον ἰσχυρὸν, ἐφοβήθη· καὶ ἄρξάμενος καταποντίζεσθαι, ἔκραξε, λέγων, κύριε, σῶσόν με.	30. But seeing the winde rough, he was afraid: and when he began to be drowned, he cried out, saying, Lord, save me.
31. A wnet Jezus ściągnąwszy rękę, zachwyił go, i rzekł mu: Małowierny, przecześ wątpił?	31. Et continuo Iesus extendens manum, apprehendit eum: & ait illi, Modicae fidei, quare dubitasti?	31. Et in ipsius horae puncto porrigit manum suam Dominus noster, & prehensens eum, dixit ei, O exigua fide praedite, quare dubitasti?	31. Et continuo Iesus extendens manum, apprehendit eum: & ait illi, Modicae fidei quare dubitasti?	31. καὶ εὐθέως ὁ ἰησοῦς ἐκτείνας τὴν χεῖρα, ἐπελάβετο αὐτοῦ, καὶ λέγει αὐτῷ, ὀλιγόπιστε, εἰς τί ἐδίστασας;	31. And incontinent :: IESUS stretching forth his hand tooke hold of him, and said unto him, O thou of litle faith, why didst thou doubt?
32. A gdy weszli w łódź, ucichnął wiatr.	32. Et cum ascendissent in naviculam, cessavit ventus.	32. Quumque conscendissent navim, conquievit ventus.	32. Et cum ascendissent in naviculam, cessavit ventus.	32. καὶ ἐμβάντων αὐτῶν εἰς τὸ πλοῖον, ἐκόπασεν ὁ ἄνεμος.	32. And when they were gone up into the boate, the wind ceased.
33. A ci którzy byli w łodzi, przyszedzszy pokłonili mu się, mówiąc: Prawdziwieś jest Syn Boży.	33. Qui autem in navicula erant, venerunt, & adoraverunt eum, dicentes, Vere filius Dei es.	33. Et venerunt ij qui navi erant, cumque adorantes dixerunt, Vere filius Dei es.	33. Qui autem in navicula erant venerunt, & adoraverunt eum, dicentes Vere filius Dei es.	33. οἱ δὲ ἐν τῷ πλοίῳ, ἐλθόντες προσεκύνησαν αὐτῷ, λέγοντες, ἀληθῶς θεοῦ υἱὸς εἶ.	33. And they that were in the boate, came and adored him, saying, In deede thou art the sonne of God. ▶

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Ewangelia w oktawę ś[więtego] Piotra i Pawła.	---	---	The Gospel upon the Octave of S. Peter and S. Paul, Iulij 6.
22. ^s Mar: 6. f 45. " przymusił uczniu swoje. 8 L. G. S.	22. Mar. 6. e. 45. " compulit 8 MS. R. Hier. G. S. Ioh. 6 b 17. Luc. 6 b. 12.	22. Mar. 6. e 45.	22. ---
23. ^h Jan 6. b 17. Luk: 6. b 12.	23. Ioh. 6. b. 17.	23. Iohan. 6. b 17. Luc. 6. b 12.	23. * Mr 6,46 Io 6,16
25. * Jezus. G.	25. ---	25. ---	25. ---
26. * uczniowie. G.	26. ---	26. ---	26. ---
32. ---	32. " ascendisset o.	32. ---	32. ---
33. ---	33. ---	33. ---	33. Notwithstanding the infirmities of them that governe the Church, yet Christ sustaineth them, and holdeth them up, yea and by them, whatsoever they are, he upholdeth and preserveth his Church.

Komentarz: Wskazówka liturgiczna u Wujka jest ta sama co w NTR 1582. W konkordancji z w. 22. Wujek poszedł za WL i PAn, popełniając jednak błąd w zapisie sekcji (f zamiast e). Notę krytycznotekstową z w. 22. zaczerpnął z WL, stosując ten sam symbol graficzny oraz podając tę samą liczbę manuskryptów – 8 łacińskich oraz PAnL, PAnG i PAnS, które posiadają wariant *przymusił* (Wujek zmodyfikował jednak nieco tę notę, dodając jeszcze *uczuie swoje*). W w. 23. tłumacz sugerował się notami z WL i PAn. Noty krytycznotekstowe do w. 25. i 26. są wynikiem spostrzeżeń Wujka zapewne dokonanych na podstawie PAnG – w w. 25. tłumacz zaznaczył, że greckie teksty w miejscu oznaczonym gwiazdką mają wariant *Jezus* (co odpowiada PAnG, która ma ὁ ἰησοῦς); w w. 26. Wujek gwiazdką oznaczył natomiast wariant *uczniowie*, idąc za PAnG, która podaje οἱ μαθηταί.

D. Mt 16, 13-23

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ. ΚΑΤΑ ΜΑΤΘ.)	NTR 1582
13. ^f A gdy przyszedł Jezus w strony Cezarejej Filipowej, pytał uczniów swoich mówiąc: ^g Czym * mienią być ludzie Syna Człowieczego?	13. Venit autem Iesus in partes Caesareae Philippi : & interrogabat discipulos suos, dicens, Quem * dicunt homines esse filium hominis ?	Commemoratione Apostolorum Sanctorum 13. Quum autem venisset Jeschua in regionem Caesareae Philippi, interrogavit discipulos suos, inquires, Quid dicunt de me homines, me esse filium hominis?	13. Venit autem Iesus in partes Caesareae Philippi : & interrogabat discipulos suos, dicens, Quem me dicunt homines esse, filium hominis ?	13. Ἐλθὼν δὲ ὁ ἰησοῦς εἰς τὰ μέρη καισαρείας τῆς φιλίππου, ἠρώτα τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, λέγων, τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι, τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου;	13. And * IESUS came into the quarters of Caesarea Philippi: and he asked his disciples, saying, "Whom say men that the Sonne of man is?"
14. A oni rzekli: Jedni Janem Krzcicielem, a drudzy Eliaszem, inszy też Jeremiaszem, abo jednym z Proroków.	14. At illi dixerunt, Alij Iohannem Baptistam, alij autem Eliam, alij verò Ieremiam, aut unum ex prophetis.	14. Ipsi vero dixerunt, Sunt qui dicunt Jouchanon Baptistam, alij vero Ilijo, alij denique Ermio aut unum ex prophetis.	14. At illi dixerunt, Alij Iohannem Baptistam, alij autem Eliam, alij vero Ieremiam, aut unum ex prophetis.	14. οἱ δὲ εἶπον, οἱ μὲν ἰωάννην τὸν βαπτιστήν· ἄλλοι δὲ, ἠλίαν· ἕτεροι δὲ, ἱερεμίαν, ἢ ἓνα τῶν προφητῶν.	14. But" they said: Some Iohn the Baptist, & othersome Elias, and others Hieremie, or one of the Prophets.
15. Rzekł im ► Jezus?: A wy kim mię być powiedacie?	15. Dicit illis Iesus : Vos autem quem me esse dicitis ?	15. Dixit eis, Vos autem quem me dicitis esse ?	15. Dicit illis Iesus, Vos autem quem me esse dicitis ?	15. λέγει αὐτοῖς, ὑμεῖς δὲ τίνα με λέγετε εἶναι;	15. IESUS saith to them, But whom do you say that I am?
16. A Simon Piotr odpowiadając rzekł: ^h Tyś jest Chrystus Syn Boga żywego.	16. Respondens Simon Petrus dixit, Tu es Christus filius Dei vivi.	16. Respondit Schemeoun Kipho, & ait, Tu es Meschicho filius Dei vivi.	16. Respondens autem Simon Petrus, dixit, Tu es Christus filius Dei vivi.	16. ἀποκριθεὶς δὲ σίμων πέτρος εἶπε, σὺ εἶ ὁ χριστὸς, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ τοῦ ζῶντος.	16. Simon Peter answered & said, <i>Thou art Christ the sonne of the living God.</i>
17. A odpowiadając Jezus rzekł mu:	17. Respondens autem Iesus, dixit ei, Beatus es	17. Respondit Jeschua, & dicit ei, Beatus es,	17. Respondens autem Iesus, dixit ei, Beatus es	17. καὶ ἀποκριθεὶς ὁ ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ,	17. And IESUS answering, said to him,

Błogosławionyś jest Simonie ⁱ Bariona, bo " ciało i krew nie objawiła tobie, ale Ociec mój, który jest w niebiesiech.	Simon Bar-Iona : quia caro & sanguis non revelavit tibi, sed pater meus, qui in caelis est.	Schemeoun Bere de-Jauno [fili columbae,] siquidem caro & sanguis non revelavit tibi, sed pater meus qui in caelis est.	Simon Bar-Iona : quia caro & sanguis non revelavit tibi, sed pater meus qui in caelis est.	μακάριος εἶ σίμων βάρ ιωνᾶ, ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀπεκάλυψέ σοι, ἀλλ' ὁ πατήρ μου ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς.	" Blessed art thou Simon bar-Iona: because flesh & blood hath not revealed it to thee, but my father which is in heaven.
18. A ja też tobie powiem, iżes ty jest " opoka', a na tejez opoce zbuduję Kościół mój, a brany piekielne nie zwyciężą " go.	18. Et ego dico tibi, quia tu es Petrus : & super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, & portae inferi non praevallebunt adversus eam.	18. Quinetiam ego dico tibi, Tu es Kipho [petra,] & super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam, & porte inferorum non praevallebunt ei.	18. Et ego dico tibi, Quia tu es Petrus : & super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, & portae inferi non praevallebunt adversus eam.	18. κἀγὼ δέ σοι λέγω, ὅτι σὺ εἶ πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς.	18. And " I say to thee, <i>That" thou art *:</i> Peter: and " upon this " Rock wil I " build my Church, and the" gates of hel shal not prevaile against it.
19. ^k I tobie dam klucze królestwa niebieskiego. A cokolwiek zwiążesz na ziemi, będzie zwiążano ► i' w niebiesiech, a cokolwiek rozwiążesz na ziemi będzie rozwiązano ► i' w niebiesiech.	19. Et tibi dabo claves regni caelorum. Et quodcumque ligaveris super terram, erit ligatum ► & ' in caelis, & quodcumque solveris super terram, erit solutum ► & ' in caelis.	19. Tibi dabo claves regni caelorum; & quicquid ligaveris in terra, erit ligatum in caelis & quod solveris in terra, erit solutum in caelis.	19. Et tibi dabo claves regni caelorum. Et quodcumque ligaveris super terram, erit ligatum & in caelis; & quodcumque solveris super terram, erit solutum & in caelis.	19. καὶ δώσω σοι τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν· καὶ ὃ ἐὰν δήσης ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς· καὶ ὃ ἐὰν λύσης ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς.	19. And I * wil give " to thee the" keies of the kingdom of heaven. And " whatsoever thou shalt binde upon earth, it shal be bound also in the heavens: and whatsoever thou shalt loose in earth it shal be loosed also in the heavens. ►
20. Tedy przykazał uczniom swoim aby nikomu nie powiedali, że on jest ► Jezusem' Chrystusem.	20. Tunc praecepit discipulis suis ut nemini dicerent quia ipse esset ► Iesus' Christus.	20. Tunc praecepit discipulis suis, ut nemini dicerent ipsum esse Meschicho.	20. Tunc praecepit discipulis suis ut nemini dicerent, quia ipse esset Iesus Christus.	20. τότε διεστειλατο τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ἵνα μηδενὶ εἴπωσιν ὅτι αὐτός ἐστιν ἰησοῦς ὁ χριστός.	20. Then he commaunded his disciples that they should tel no body that he was IESUS

		Dominica secunda post Pentecosten.			CHRIST.
21. Odtąd począł Jezus okazować uczniom swoim, iż mu trzeba odejść do Jeruzalem, i wiele cierpieć od starszych i od Doktorów, i od Arcykapłanów, i być zabitym, i trzeciego dnia zmartwychwstać.	21. Exinde coepit Iesus ostendere discipulis suis quia oporteret eum ire Jerosolymam, & multa pati a senioribus & scribis & principibus sacerdotum, & occidi, & tertia die resurgere.	21. Et ex eo tempore coepit Iesua indicare discipulis suis se profecturum Ierosolymam, & multa pati a senioribus & scribis, & principibus Sacerdotum, Scribisque, nec non interfectum iri, atque tertio die surrecturum.	21. Exinde coepit Iesus ostendere discipulis suis quia oporteret eum ire Ierosolymam, & multa pati a senioribus & scribis, & principibus sacerdotum, & occidi, & tertia die resurgere.	21. Ἀπὸ τότε ἤρξατο ὁ ἰησοῦς δεικνύειν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ὅτι δεῖ αὐτὸν ἀπελθεῖν εἰς ἱεροσόλυμα, καὶ πολλὰ παθεῖν ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων, καὶ ἀρχιερέων, καὶ γραμματέων, καὶ ἀποκτανθῆναι, καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐγερθῆναι.	21. From that time IESUS began to shew his disciples, that he must goe to Hierusalem, & suffer many things of the Ancients & Scribes & cheefe-Priests, and be killed, and the third day rise againe.
22. A odwiódszy go Piotr, począł go strofować, mówiąc: "Nie daj tego' Panie, nie przyjdzieć to na cię.	22. Et assumens eum Petrus, coepit increpare illum dicens, Absit a te Domine, non erit tibi hoc.	22. Etprehendens eum Kipho, coepit eum obiurgare, inquiring, Propitius esto tibi Domine mi, quominus hoc tibi contingat.	22. Et assumens eum Petrus, coepit increpare illum, dicens, Absit a te Domine: non erit tibi hoc.	22. καὶ προσλαβόμενος αὐτὸν ὁ πέτρος, ἤρξατο ἐπιτιμᾶν αὐτῷ, λέγων, Ἰλεῶς σοι κύριε, οὐ μὴ ἔσται σοι τοῦτο.	22. And Peter taking him unto him, began to rebuke him, saying, Lord, be it farre from thee, this shal not be unto thee.
23. A on obejrzawszy się rzekł Piotrowi: "Podź za mną szatanie", jesteś mi "zawadą, iż nie rozumiesz co jest Bożego, ale co jest ludzkiego.	23. Qui conversus, dixit Petro, Vade post me satana, scandalum es mihi: quia non sapis ea quae Dei sunt, sed ea quae hominum.	23. Ipse vero conversus ait Kipho, Abi retrorsum a me Satana; offenculo es mihi, quippe qui non sapis quae Dei sunt, sed quae sunt hominis.	23. Qui conversus, dixit Petro, Vade post me satana, scandalum es mihi: quia non sapis ea quae Dei sunt, sed ea quae hominum.	23. ὁ δὲ στραφεὶς εἶπεν τῷ πέτρῳ, ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, σκάνδαλον μου εἶ. ὅτι οὐ φρονεῖς τὰ τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ τὰ τῶν ἀνθρώπων.	23. Who turning said to Peter, Goe after me :: Satan, thou art a scandal unto me: because thou favourest not the things that are of God, but the things that are of men.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Ewangelia na dzień ś. Piotra i Pawła, i stolice Piotro[we].	---	---	The Gospel upon SS. Peter and Paul's day Jun. 29. <i>And in Cathedra Petri Roma, Ian 18. & Antiochia Febr. 22. And Petri vincula Aug. 1.</i> And on the day of the creation and coronation of the Pope, and on the Anniversarie thereof.
13. ^f Mar: 8. c 27. ^g Luk: 9. b 18. * mię 3 L. K. G. S. ale Hieronim tego słówka nie czytał.	13. Mar. 8. c. 27. Luc. 9. b. 18. *me 3. MS. R. G. S. at Hier. se non legisse, apte loquitur.	13. Marc. 8. c 27. Luc. 9. b 18.	13. * Mr 8,27 Lu. 9,18
15. ► G.	15. ---	15. ---	15. ---
16. ^h Jan 6. g 69.	16. Ioh. 6. g. 69.	16. Ioh. 6. g 69.	16. ---
17. ⁱ Jan 1. f 42. ⁱ Bariona znaczy synu Jony. " Ciało i krew, miasto człowieka. Hebraizm.	17. Ioh. 1. f. 42.	17. Ioan.1. f 42.	17. ---
18. " Piotr?. <i>Petros</i> po grecku; <i>Cepha</i> po żydowsku; skała abo opoka po polsku. " Abo jej, to jest opoki.	18. ---	18. ---	18. * Io 1,24 Io 21,15 :: That is, a Rock.
19. ^k Niż[ej]: 18. c 18. (=Mt 18,18) Jan 20. c 23. ► 9 L. G. S. ► G.	19. Inf[ra]. 18. c. 18. (=Mt 18,18) Ioh. 20. e. 23.et 21. c. 13. ► 9 MS. Hier. G. S.	19. Infr[a]. 18. c 18. (=Mt 18,18) Ioh. 20. c 23.	19. ---
20. ► 6 L. N. G. S.	20. ► 6 MS. G. q. S.	20. ---	20. ---

22. " Zlituj się nad sobą. G.	22. ---	22. ---	22. ---
23. ^l Mar: 8. d 33. " Zgorszenim.	23. Mar. 8. d. 33.	23. Marc. 8. d 33.	23. :: This word in Hebrew signifieth an adversarie, as 3 Reg. 5,4. and so it is taken here.

Komentarz: Wskazówka liturgiczna u Wujka podobna jak w NTR 1582. W w. 13. konkordancje tłumacz mógł przepisać zarówno z WL, jak i PAn oraz NTR 1582; notę krytycznotekstową do w.13. oznaczoną gwiazdką wyraźnie sporządził na podstawie WL, podając 3 manuskrypty łacińskie PAnL (WL ma w tym miejscu oznaczenie R. czyli królewskie), PAnG i PAnS, które posiadają ten wariant tłumaczenia (tj. *me*). Nota krytycznotekstowa obecna u Wujka w w. 15. jest rezultatem jego samodzielnej pracy nad krytyką tekstu, ponieważ WL, PAn ani NTR 1582 nie wspominają w tym miejscu o tekstach greckich, ale Wujek uważnie czytał PAn i dostrzegł, że tekst grecki (PAnG) nie posiada wariantu *Jezus*, który Wujek przyjął za wersjami łacińskimi i oznaczył różkiem. Konkordancje z w. 16. i 17. Wujek mógł sporządzić na podstawie WL i PAn, natomiast noty komentarzowe do w. 17. tłumacz napisał zapewne odwołując się do własnej znajomości języka hebrajskiego. W w. 18. podobnie – Wujek zapewne sam sporządził notę filologiczną dotyczącą imienia *Piotr* odwołując się do własnej znajomości języka greckiego i hebrajskiego, ale też aktualizując tę notę do rzeczywistości polskiej poprzez podanie rodzimego tłumaczenia (*skala abo opoka po polsku*) ; niewykluczone że posiłkował się również notą z NTR 1582. Druga nota filologiczna do w. 18. (*abo jej to jest opoki*) jest wynikiem samodzielnej pracy Wujka – tłumacz nie podał jednak zapisu o wariacie łacińskim ani greckim być może dlatego, że w grece i łacinie termin *ἐκκλησία/ecclesia* jest rodzaju żeńskiego, a nie męskiego jak w języku polskim. Konkordancje do w. 19. Wujek mógł przepisać z PAn; WL wprawdzie ma te same sigła biblijne, jednak ma błąd w zapisie sekcji (e zamiast c), a ponadto ma dodatkowe siglum J 21,13, które Wujek pominął. Z kolei pierwszą notę krytycznotekstową do w. 19. jezuita z Wągrowca sporządził na podstawie WL zaznaczając różkiem, że 9 manuskryptów łacińskich (w WL oznaczanych jako 9 MS. Hier.), PAnG i PAnS nie posiada wariantu *i*. Druga nota krytycznotekstowa do w. 19. jest już rezultatem samodzielnej pracy Wujka nad krytyką tekstu PAnG – różkiem tłumacz zaznaczył, że tekst grecki nie posiada *i*, co zgadza się z greckim wariantem: *ἐν τοῖς οὐρανοῖς*. Nota krytycznotekstowa do w. 20. powstała zapewne u Wujka na podstawie WL. Nota krytycznotekstowa do w. 22. znowu jest rezultatem własnej pracy Wujka i jego uważnej lektury PAn. Tłumacz zauważył, że tekst grecki (PAnG) posiada *ἴλεός σοι* i wykorzystał to tłumacząc jako *zlituj się nad sobą*. W w. 23. konkordancja u Wujka pokrywa się zarówno z WL jak i PAn, natomiast nota filologiczna (*zgorszenim*) występuje tylko u Wujka i

choć nie jest to zaznaczone bezpośrednio to zapewne została sporządzona na podstawie WL, PAnL i PAnG, które posiadają wariant *scandalum/ σκάνδαλον*.

E. Mk 14,26-42

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ. ΚΑΤΑ ΜΑΡΚ.)	NTR 1582
26. A hymn odprawiwszy wyszli na Górę oliwną.	26. Et hymno dicto exierunt in montem olivarum.	26. Et laudes cantarunt, exieruntque in Montem olivarum. Nocte Crucifixionis	26. Et hymno dicto exierunt in Montem Olivarum.	26. και ὑμνήσαντες ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν.	26. And an hymne being said, they went forth into Mount-olivet.
27. I rzekł im Jezus: ^k Wszyscy się zgorszycie ► ze mnie' tej nocy: iż napisano jest: ^l uderzę pasterza, a rozproszą się owce*.	27. Et ait eis Jesus, Omnes scandalizabimini ► in me' in nocte ista: quia scriptum est: Percutiam pastorem, & dispergentur oves *.	27. Et dixit eis Jeschua, Vos omnes offendemini in me ipsa nocte. Scriptum est enim, Percutiam pastorem, & dispergentur oves ipsius.	27. Et ait eis Iesus, Omnes scandalizabimini in me in nocte ista: quia scriptum est: Percutiam pastorem, & dispergentur oves.	27. Καὶ λέγει αὐτοῖς ὁ ἰησοῦς, ὅτι πάντες σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοὶ ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ, ὅτι γέγραπται, πατάξω τὸν ποιμένα, καὶ διασκορπισθήσεται τὰ πρόβατα.	27. And IESUS saith to them, You shal al be scandalized in me in this night: for it is written, <i>I wil strike the Pastor, and the sheepe shal be dispersed.</i>
28. Ale gdy zmartwychwstanę, ^m uprzedzę was do Galilejej.	28. Sed postquam resurrexero, praecedam vos in Galilaeam.	28. Sed quum surrexero, praeibo vobis in Galileam.	28. Sed posteaquam resurrexero, praecedam vos in Galilaeam.	28. ἀλλὰ μετὰ τὸ ἐγερθῆναί με, προάξω ὑμᾶς εἰς τὴν γαλιλαίαν.	28. But after that I shal be risen againe, I wil goe before you into Galilee.
29. A Piotr mu rzekł: Chociażby się też wszyscy zgorszyli*, ale nie ja.	29. Petrus autem ait illi, Et si omnes scandalizati fuerint *: sed non ego.	29. Dixit ei Kipho, Si omnes offendatur, ego vero non item.	29. Petrus autem ait illi, Et si omnes scandalizati fuerint in te: sed non ego.	29. ὁ δὲ πέτρος ἔφη αὐτῷ, καὶ εἰ πάντες σκανδαλισθήσονται ἐν σοι, ἀλλ' οὐκ ἐγώ.	29. And Peter said to him, Although al shal be scandalized: yet not I.
30. A rzekł mu Jezus: Zaprawdę powiemci,	30. Et ait illi Iesus, Amen dico tibi, quia tu	30. Ait illi Jeschua, Amin dico tibi, Hodie	30. Et ait illi Iesus, Amen dico tibi, Quia tu	30. και λέγει αὐτῷ ὁ ἰησοῦς, ἀμὴν λέγω σοι,	30. And IESUS saith to him, Amen I say to

iż ty dziś tej nocy, pierwszej niż dwakroć kur zapoje, trzykroć się mnie zaprzysz.	hodie in nocte hac, priusquam gallus vocem bis dederit, ter me es negaturus.	nocte ista priusquam cantaverit gallus duabus vicibus, ter negabis me.	hodie in nocte hac, priusquam gallus vocem bis dederit, ter me es negaturus.	ὅτι σήμερον ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ, πρὶν ἢ δις ἀλέκτορα φωνῆσαι, τρίς ἀπαρνήσῃ με.	thee, that thou this day in this night, before the cocke crow twice, shal thrise deny me.
31. A on tym więcej mówił: By potrzeba i umrzeć mi z tobą, nie zaprzę się ciebie. Także też i wszyscy mówili.	31. At ille amplius loquebatur, Et si oportuerit me simul commori tibi, non te negabo. Similiter autem & omnes dicebant.	31. Ille vero magis dicebat, Etiamsi mihi moriendum sit tecum, non negabo te Domine mi. Jtidem autem ut ipse & omnes discipulis dicebant.	31. At ille amplius loquebatur, Et si oportuerit me simul commori tibi, non te negabo. Similiter autem & omnes dicebant.	31. ὁ δὲ ἐκ περισσοῦ ἔλεγεν μᾶλλον, ἐὰν με δέῃ συναποθανεῖν σοι, οὐ μὴ σε ἀπαρνήσομαι ὡσαύτως δὲ καὶ πάντες ἔλεγον.	31. But he spake more vehemently, Although I should die together with thee, I wil not denie thee. And in like maner also said they al.
32. " Y przyszli" do folwarku, który' zwano Gethsemani. I rzekł uczniom swoim: ° Siedźcie tu poki się modlić będę.	32. Et veniunt in praedium, cui nomen Gethsemani. Et ait discipulis suis, Sedete hic donec orem.	32. Et venerunt in locum qui vocatur Gadsimon, aitque discipulis suis, Sedete hic, donec preces fudero.	32. Et veniunt in praedium, cui nomen Gethsemani. Et ait discipulis suis, Sedete hic donec orem.	32. καὶ ἔρχονται εἰς χωρίον οὗ τὸ ὄνομα γεθσημανῆ· καὶ λέγει τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, καθίσατε ὧδε ἕως προσεύξωμαι.	32. And they come into a farme-place called Gethsemani. And he saith to his Disciples, Sit you here, until I pray.
33. A wzięwszy z sobą Piotra i Jakuba i Jana, i począł się strachać i tęsknić sobie.	33. Et assumit Petrum & Iacobum & Ioannem secum: & coepit pavere & taedere.	33. Et duxit secum Kipho, & Iaakoub, & Iouchanon: coepitque contristari & angi.	33. Et assumit Petrum, & Iacobum, & Iohannem secum: & coepit pavere & taedere.	33. καὶ παραλαμβάνει τὸν πέτρον, καὶ ἰάκωβον, καὶ ἰωάννην μεθ' ἑαυτοῦ, καὶ ἤρξατο ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν.	33. And he taketh Peter and Iames and Iohn with him: and he began to feare and to be heavy.
34. I rzekł im: Smężna jest dusza moja aż do śmierci: zostańcie tu, a czujcie*.	34. Et ait illis, Tristis est anima mea usque ad mortem, sustinete hic, & vigilate.	34. Et ait illis, AEGritudo inest animae meae usque ad mortem: expectate me hic, & vigilate.	34. Et ait illis, Tristis est anima mea usque ad mortem: sustinete hic & vigilate.	34. καὶ λέγει αὐτοῖς, περίλυπός ἐστιν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου· μείνατε ὧδε καὶ γρηγορεῖτε μετ' ἐμου.	34. And he saith to them, My soul is sorowful even unto death: stay here, and watch.
35. I odszedzszy mało, padł na ziemię: i modlił	35. Et cum processisset paululum, procidit	35. Et accessit paululum, prociditque	35. Et cum processisset paululum, procidit	35. καὶ προελθὼν μικρὸν, ἔπεσεν ἐπὶ τῆς	35. And when he was gone forward a litle, he

się " żeby ona godzina, jeśliż można rzecz, odeszła od niego.	super terram: & orabat ut si fieri posset, transiret ab eo hora.	in terram, & orabat, ut, si fieri posset, transiret ab eo illa hora.	super terram: & orabat ut, si fieri posset, transiret ab eo hora.	γῆς, καὶ προσήχετο ἵνα εἰ δυνατόν ἐστι, παρέλθῃ ἀπ' αὐτοῦ ἡ ὥρα.	fel flat upon the ground: and he prayed that if it might be, the houre might passe from him:
36. I mówił: Abba, Ojczy, wszystko tobie jest podobno, przenies odemnie ten kielich. Wszakże nie to co ja chcę, ale co ty.	36. & dixit, Abba, pater, omnia tibi possibilia sunt, transfer calicem hunc a me sed non quod ego volo, sed quod tu.	36. Et ait, Pater, Pater mi, tu potes omnia, transfer a me calicem istum: verumtamen non voluntas mea, mei, inquam, ipsius, sed tua fiat.	36. Et dixit, Abba, pater, omnia tibi possibilia sunt: transfer calicem hunc a me, sed non quod ego volo, sed quod tu.	36. καὶ ἔλεγεν, ἄββα ὁ πατήρ, πάντα δυνατά σοι. παρένεγκε τὸ ποτήριον ἀπ' ἐμοῦ τοῦτο· ἀλλ'οὐ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σύ.	36. and he said, Abba, Father, al things are possible to thee, transferre this chalice from me. but not that which I wil, but that which thou.
37. I przyszedł, a znalazł je śpiące. I rzekł Piotrowi: Symonie, śpisz? Nie mógłżeś czuć jednej godziny?	37. Et venit, & invenit eos dormientes. Et ait Petro, Simon, dormis? non potuisti una hora vigilare?	37. Veniens autem invenit eos dormientes, aitque Kipho, Schemoun dormis? non potuisti una hora vigilare?	37. Et venit, & invenit eos dormientes. Et ait Petro, Simon dormis? non potuisti una hora vigilare?	37. καὶ ἔρχεται, καὶ εὕρισκει αὐτοὺς καθεύδοντας, καὶ λέγει τῷ πέτρῳ, σίμων καθεύδεις; οὐκ ἴσχυσας μίαν ὥραν γρηγορῆσαι;	37. And he cometh, and findeth them sleeping. And he saith to Peter, Simon, sleepest thou? couldst thou not watch one houre?
38. Czujciesz, a módlcie się byście nie przyszli w pokuszenie. Boć duch ochotny, ale ciało mdłe.	38. Vigilare, & orate ut non intretis in tentationem. Spiritus quidem promptus est, caro vero infirma.	38. Vigilare & orate, ne intretis in tentationem: Spiritus vult, & promptus est, sed est corpus infirmum.	38. Vigilare, & orate ut non intretis in tentationem. Spiritus quidem promptus est, caro vero infirma.	38. γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν. τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής.	38. Watch ye, and pray that you enter not into tentation. The spirit in deed is prompt, but the flesh infirme.
39. I zasię odszedzszy modlił się, w też słowa mówiąc.	39. Et, iterum abiens, oravit, eundem sermonem dicens.	39. Et profectus iterum oravit, & eundem sermonem dixit.	39. Et iterum abiens oravit eundem sermonem, dicens.	39. καὶ πάλιν ἀπελθὼν προσήξατο, τὸν αὐτὸν λόγον εἰπὼν.	39. And going away againe, he prayed, saying the self same word.
40. A wróciwszy się, znalazł je zasię śpiące (bo oczy ich były	40. Et reversus, denuo invenit eos dormientes (erant enim oculi eorum	40. Et conversus rursus veniens invenit eos dormientes, propterea	40. Et reversus, denuo invenit eos dormientes (erant enim oculi eorum	40. καὶ ὑποστρέψας εἶρεν αὐτοὺς πάλιν καθεύδοντας, ἦσαν γὰρ	40. And returning, againe he found them asleep (for their eies

obciążone) a niewiedzieli coby mu odpowiedzieć.	gravati) & ignorabant quid responderent ei.	quod eorum oculi gravati erant, neque sciebant quid ei dicerent.	gravati) & ignorabant quid responderent ei.	οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν βεβαρήμενοι· καὶ οὐκ ᾔδεισαν τί αὐτῷ ἀποκριθῶσι.	were heavy) and they wist not what they should answer him.
41. I przyszedł potrzebie, a rzekł im: "Śpiesz już i odpoczywacie. Dosyć przyszła godzina, oto " będzie wydan Syn Człowieczy" w ręce grzeszników.	41. Et venit tertio, & ait illis, Dormite iam & requiescite. Sufficit; venit hora: ecce, filius hominis " tradetur' in manus peccatorum.	41. Venit autem tertia vice, & ait illis, Dormite adhuc & reqiescite: prope est finis, venitque hora, & ecce traditur Filius hominis in manus flagitiosorum.	41. Et venit tertio, & ait illis, Dormite iam, & requiescite. Sufficit, venit hora. Ecce Filius hominis tradetur in manus peccatorum.	41. καὶ ἔρχεται τὸ τρίτον, καὶ λέγει αὐτοῖς, καθεύδετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε· ἀπέχει ἤλθεν ἡ ὥρα· ἰδοὺ παραδίδοται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἁμαρτωλῶν.	41. And he commeth the third time, and saith to them, Sleepe ye now, and take rest, it suffiseth, the houre is come: behold the Sonne of man shal be betraied into the hands of sinners.
42. Wstańciesz, podźmy. Oto który mię " wyda' blisko jest.	42. Surgite, eamus ecce, qui me " tradet', prope est.	42. Surgite, eamus: ecce appropinquat is qui prodit me.	42. Surgite, eamus. ecce qui me tradet, prope est.	42. ἐγείρεσθε, ἄγωμεν· ἰδοὺ ὁ παραδιδούς με ἤγγικε.	42. Arise, let us goe. behold, he that shal betray me, is at hand.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
27. ^k Jan 16. d 32. ^l Zach: 13. a 7. ► 10 L. * trzody. N. L. i G.	27. Ioh. 16. d. 32. ► 10 MS. R. Zach. 13. c. 7. * gregis. MS. G. q.	27. Ioh. 16. d 32. Zach. 13. a 7.	THURSDAY night 27. Zach 13,7
28. ^m Niz[ej]: 16. b 7. (= Mk 16,7)	28. Inf[ra]. 16. b. 7. (=Mk 16,7)	28. Inf[ra]. 16. b 7. (=Mk 16,7)	28. ---
29. * z ciebie. K. G.	29. * in te. R. G.	29. ---	29. ---
32. ⁿ Mat: 26. d 36. ^o Luk: 22. d 40. " na miejsce które. G.	32. Mat. 26. d. 36. Luc. 22. d. 40.	32. Mat. 26. d 36. Luc. 22. d 40.	32. ---
34. * ze mną. G.	34. ---	34. ---	34. ---

35." To jest, żeby był wyzwolon od męki którą miał wnet podjąć.	35. ---	35. ---	35. ---
41." Będziecie po tym spać i odpoczywać, lecz teraz już dosyć.	41." traditur. G. S.	41. ---	41. ---
42. ---	42." tradit. G. S.	42. ---	42. ---

Komentarz: Konkordancje do w. 27. Wujek przepisał za WL, jednak zauważył jeden drobny błąd i go poprawił: WL ma Zach 13. c. 7, a powinno być 13. a. 7 tak jak ma NTWj 1593. Noty krytycznotekstowej oznaczonej różkiem nie przepisał już jednak z WL, ale ją zmodyfikował. WL podaje bowiem, że w 10. rękopisach łacińskich oraz w PAnL brakuje wyrażenia *in me*, ale Wujek to sprawdził i okazało się, że WL myli się, gdyż w PAnL jest wyrażenie *in me*. Stąd tłumacz w nocie opuścił zapis R. oznaczający PAnL. W nocie krytycznotekstowej oznaczonej gwiazdką Wujek podążył za WL podając, że niektóre teksty greckie i niektóre łacińskie (ale nie w PAn), posiadają wariant *trzody* (*gregis*). Konkordancję do w. 28. tłumacz zapewne również zaczerpnął z WL i PAn, tłumacząc nawet dosłownie łaciński skrót *infra* dokładnie tak, jak ma w tym miejscu WL. Nota krytycznotekstowa do w. 29. została przez Wujka stworzona na podstawie WL, ponieważ PAn ani NTR 1582 nie mają tutaj żadnego komentarza marginalnego. Tłumacz oznaczył tę notę gwiazdką co oznacza, że PAnL i PAnG mają wariant *in te/év σοι*. Konkordancje do w. 32. tłumacz zapewne przepisał z WL lub PAn, natomiast notę krytycznotekstową do w. 32. (*na miejsce które*) sporządził na podstawie PAnG, która ma εἰς χωρίον οὐ. Podobnie nota krytycznotekstowa do w. 34. (*ze mną*) jest rezultatem samodzielnej pracy Wujka – została bowiem umieszczona na marginesie na podstawie PAn, która ma wariant μετ' ἐμοῦ. Nota do w. 35. o charakterze komentarzowym jest wynikiem własnej twórczości Wujka, który zapewne chciał wyjaśnić czytelnikowi, co miała znaczyć modlitwa Jezusa o to, by minęła go jego godzina. Również charakter komentarzowy posiada nota do w. 41., która jest wynikiem twórczej pracy Wujka.

F. Mk 14,66-72

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ. ΚΑΤΑ ΜΑΡΚ.)	NTR 1582
66. ^x A gdy Piotr był w sieni na dole, przyszła jedna z służebnic Arcykapłanowych,	66. Et cum esset Petrus in atrio deorsum venit una ex ancillis summi sacerdotis.	66. Quumque Schemeoun esset inferius in atrio, venit quaedam adolescentula quae erat summi Sacerdotis.	66. Et cum esset Petrus in atrio deorsum, venit una ex ancillis summi Sacerdotis.	66. Καὶ ὄντος τοῦ πέτρου ἐν τῇ αὐλῇ κάτω, ἔρχεται μία τῶν παιδισκῶν τοῦ ἀρχιερέως·	66. And when Peter was in the court beneath, there commeth one of the :: woman servants of the high Priest.
67. a widząc że się Piotr grzeje, pojrzawszy nań rzekła: I tyś był z Jezusem Nazareńskim.	67. & cum vidisset Petrum calefacientem se, aspiciens illum, ait, Et tu cum Iesu Nazareno eras.	67. Vidit eum calefacientem sese, & respiciens in eum dixit ei, Et tu cum Jeschua Nazareno eras.	67. Et cum vidisset Petrum calefacientem se, aspiciens illum, ait, Et tu cum Iesu Nazareno eras.	67. καὶ ἰδοῦσα τὸν πέτρον θερμαινόμενον, ἐμβλέψασα αὐτῷ λέγει, καὶ σὺ μετὰ τοῦ ναζαρηνοῦ ἰησοῦ ἦσθα.	67. And when she had seen Peter warming himself, beholding him she saith, And thou was with IESUS of Nazareth.
68. A on się zaprzął, mówiąc: Ani wiem, ani rozumiem co * mówisz. I wyszedł precz do przysionka: a kur zapiał.	68. At ille negavit, dicens, Neque scio, neque novi quid dicas. Et exiit foras ante atrium: & gallus cantavit.	68. Ipse vero inficiatus est, & ait, Ego nescio quid tu dicas. Et exiunt extra in vestibulum, & cantavit gallus.	68. At ille negavit, dicens, Neque scio, neque novi quid dicas. Et exiit foras ante atrium: & gallus cantavit.	68. ὁ δὲ ἠρνήσατο, λέγων, οὐκ οἶδα, οὐτέ ἐπίσταμαι τί σὺ λέγεις, καὶ ἐξῆλθεν ἔξω εἰς τὸ προαύλιον· καὶ ἀλέκτωρ ἐφώνησεν.	68. But he denied, saying, Neither know I, neither wot I what thou saiest. And he went forth before the court: and the cock crewe.
69. ^y A służebnica ujrzawszy go zasię, poczęła mówić tym którzy stali: Iż ten z onych jest.	69. Rursus autem cum vidisset illum ancilla, coepit dicere circumstantibus, Quia hic ex illis est.	69. Et rursus eum conspicata puella illa, coepit dicere ijs qui adstabant, Jste quoque ex ipsis est.	69. Rursus autem cum vidisset illum ancilla, coepit dicere circumstantibus, Quia hic ex illis est.	69. καὶ ἡ παιδίσκη ἰδοῦσα αὐτὸν, πάλιν ἤρξατο λέγειν τοῖς παρεστηκόσιν, ὅτι οὗτος ἐξ αὐτῶν ἐστιν.	69. And againe a wench seeing him, began to say to the standers about, That this fellow is of them.
70. ^z A on powtóre zaprzął. A zasię rychło potym ci co tam stali, rzekli Piotrowi:	70. At ille iterum negavit. Et post pusillum rursus qui astabant, dicebant	70. Ipse vero rursus negavit. Et paulo post iterum ij qui adstabant dixerunt Kipho, Vere &	70. At ille iterum negavit. Et post pusillum rursus qui astabant, dicebant	70. ὁ δὲ πάλιν ἠρνεῖτο· καὶ μετὰ μικρὸν πάλιν οἱ παρεστῶτες ἔλεγον τῷ πέτρῳ, ἀληθῶς ἐξ	70. But he denied againe. And after awhile againe they that stooode by, said to Peter,

Prawdziwie z nich jesteś: boś i Galilejczyk jest*.	Petro, Vere ex illis es: nam & Galilaeus es.	tu ex ipsis es; namque Galilaeus es, & sermo tuus similis est.	Petro, Vere ex illis es: nam & Galilaeus es.	αὐτῶν εἶ. καὶ γὰρ γαλιλαῖος εἶ, καὶ ἡ λαλιά σου ὁμοιάζει.	Verily thou art of them: for thou art also a Galilean.
71. A on począł się kłać i przysięgać: Iż nie znam człowieka tego o którym powiedacie.	71. Ille autem coepit anathematizare et iurare, Quia nescio hominem istum quem dicitis.	71. Ipse autem coepit se devovere, & iurare, Non novi hominem istum quem dicitis.	71. Ille autem coepit anathematizare & iurare, Quia nescio hominem istum quem dicitis.	71. ὁ δὲ ἤρξατο ἀναθεματίζειν καὶ ὀμνύειν, ὅτι οὐκ οἶδα τὸν ἄνθρωπον τοῦτον ὃν λέγετε.	71. But he " began to curse and to sweare, That I know not this man whom you speake of.
72. A ► wnet' powtóre kur zapiał. ^a I wspomniał Piotr na słowo, które mu mówił Jezus: Pierwej niż kur dwa kroć zapoje, trzy kroć się mnie zaprzysz." I począł płakać.	72. Et statim gallus iterum cantavit. Et recordatus est Petrus verbi quod dixerat ei Iesus, Prius quam gallus cantet bis, ter me negabis. Et coepit flere.	71. Et in illa ipsa hora gallus cantavit secunda vice. Et recordatus est Schemeoun sermonis ipsius Jeschua quem dixerat ei, Priusquam cantaverit gallus duabus vicibus, ter me negabis: coepitque flere.	72. Et statim iterum gallus cantavit. Et recordatus est Petrus verbi quod dixerat ei Iesus, Prius quam gallus cantet bis, ter me negabis. Et coepit flere.	72. καὶ ἐκ δευτέρου ἀλέκτωρ ἐφώνησε· καὶ ἀνεμνήσθη ὁ πέτρος τοῦ ῥήματος οὗ εἶπεν αὐτῷ ὁ ἰησοῦς, ὅτι πρὶν ἀλέκτορα φωνῆσαι δις, ἀπαρνήση με τρίς· καὶ ἐπιβαλὼν ἔκλαιε.	72. And immediatly the cocke crew againe. And Peter remembered the word that IESUS had said unto him, Before the cocke crow twice, thou shalt thrise deny me. And he began to weepe.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
66. ^x Mat: 26. g 69. Luk: 22. f 56.	66. Mat. 26. g. 69. Luc. 22. f. 5.	66. Mat. 26. g 69. Luc. 22. f 55.	66. :: He feareth not afterward Rome the Lady of the world, that in the house of Caiphaz was afraid of the high Priestes wench. <i>Leo in Nativ. Pet. et Paul. ser. 1.</i>
67. Jan 18. c 17.	67. Ioh. 18. c. 17.	67. Ioh. 18. c 17.	67. ---
68. * ty. G.	68. ---	68. ---	68. ---
69. ^y Mat: 26. g 71.	69. Mat. 26. g. 71.	69. Mat. 26. g 71.	69. ---
70. ^z Luk: 22. f 58.	70. Luc. 22. f. 58.	70. Luc. 22. f 58.	70. ---

Jan 18. c 17. * i mowa twa zgadza się. G.	Ioh. 18. c. 25.	Ioh. 18. c 25.	
72. ^a Mat: 26. g 75. Jan 13. d 38. ► G. "i odszedzszy płakał. G.	72. Mat. 26. g. 75. Ioh. 13. d. 38.	72. Mat. 26. g 75. Ioh. 13. d 38.	72. ---

Komentarz: Konkordancje do w. 66. Wujek zaczerpnął z WL oraz PAn. Zauważył jednak, że w odsyłaczu do Łk i WL i PAn ma błąd (5 zamiast 56 oraz 55 zamiast 56) i poprawił go. Oznacza to, że tłumacz nie przepisywał mechanicznie not, ale sprawdzał je. Noty komentarzowej do w. 66 obecnej w NTR 1582 Wujek nie zawarł wprawdzie w swoim komentarzu marginalnym, ale przetłumaczył ją dosłownie i zawarł w komentarzu ciągłym do tej perykopy. Konkordancję do w. 67. Wujek sporządził na podstawie WL oraz PAn. Nota krytycznotekstowa do w. 68. po raz kolejny dowodzi samodzielności i krytycznego myślenia Wujka. Tłumacz mając bowiem przed sobą tekst PAnG uważnie go czytał i ewentualne różnice zamieszczał w swoim komentarzu, czego przykładem jest ta właśnie nota (PAnG ma tutaj wariant $\sigma\upsilon$ czyli *ty*, tak jak to napisał Wujek). Konkordancja do w. 69. mogła zostać napisana zarówno na podstawie WL, jak i PAn. W w. 70. pierwszą konkordancję Wujek mógł zaczerpnąć tak z WL jak i PAn; w drugiej natomiast popełnił błąd zapisując J 18,17 a nie J 18,25 jak ma WL i PAn. Być może podczas pisania tłumacz spojrział akurat na w. 67., który ma J 18,17 i tym się omyłkowo zasugerował? Albo też błąd wynikał z pracy zecerów? Nota krytycznotekstowa do w. 70. oznaczona gwiazką znowu jest rezultatem wnikliwej lektury Wujka – PAnG, której tekst tłumacz miał przed oczami ma w tym miejscu wariant $\kappa\alpha\iota\ \eta\ \lambda\alpha\lambda\iota\acute{\alpha}\ \sigma\upsilon\upsilon\ \omicron\mu\omicron\iota\acute{\alpha}\zeta\epsilon\iota$, co Wujek przetłumaczył jako *i mowa twa zgadza się*. Konkordancje do w. 72. Wujek przepisał z WL i PAn, natomiast noty krytycznotekstowe już nie. Pierwsza nota dotycząca krytyki tekstu świadczy o samodzielnej pracy tłumacza, bowiem korzystając z PAnG Wujek dostrzegł, że tekst grecki nie posiada słowa *wnet*. Druga nota krytycznotekstowa do w. 72. ma podobny charakter co pierwsza, tyle że podaje odrębny wariant, a nie jego brak. Wujek podał więc zapewne za WL i PAnL *i poczył płakać*, ale jednocześnie zaznaczył, że tekst grecki ma w tym miejscu inną wersję, tj. $\kappa\alpha\iota\ \epsilon\pi\iota\beta\alpha\lambda\omega\upsilon\upsilon\ \epsilon\kappa\lambda\alpha\iota\epsilon$. Przetłumaczył ją jako *i odszedzszy płakał*, a więc nie dosłownie, bowiem literalne tłumaczenie brzmiałoby *i rzuciwszy się płakał*.

G. Lk 5,1-11

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ. ΚΑΤΑ ΛΟΥΚ.)	NTR 1582
		Dominica secunda post Surrectionem.			
1. I stało się gdy rzesze nalegały nań, aby słuchały słowa Bożego, a on stał podle Jeziora Genezaretskiego.	1. Factum est autem, cum turbae irruerunt in eum, ut audirent verbum Dei, & ipse stabat secus stagnum Genezareth.	1. FActum est autem cum coacta esset ad eum turba ad audiendum sermonem Dei, ut ipse staret iuxta littus maris Genesar.	1. FActum est autem, cum turbae irruerent in eum, ut audirent verbum Dei, & ipse stabat secus stagnum Genesareth.	1. Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ τὸν ὄχλον ἐπιχειῖσθαι αὐτῷ τοῦ ἀκούειν τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, καὶ αὐτὸς ἦν ἐστῶς παρὰ τὴν λίμνην γυνησαρέτ.	1. And it came to passe, when the multitudes pressed upon him to heare the word of God, and him self stooode beside the lake of Genesereth.
2. ^d I ujrzał dwie łodzie stojące przy jezierce, a rybitwi wyszedłszy z nich płókali sieci.	2. Et vidit duas naves stantes secus stagnum: piscatores autem descenderant, & lavabant retia.	2. Et vidit duas naves stantes super crepidinem maris, & piscatores qui descenderant ex ijs, eluebantque retia sua.	2. Et vidit duas naves stantes secus stagnum: piscatores autem descenderant, & lavabant retia.	2. καὶ εἶδεν δύο πλοῖα ἐστῶτα παρὰ τὴν λίμνην· οἱ δὲ ἄλιεῖς ἀποβάντες ἀπ' αὐτῶν, ἀπέπλυναν τὰ δίκτυα.	2. * And he saw two shippes standing by the lake: and the fishers were gone downe, and washed their nettes.
3. A wszedłszy w jedną łódź, która była Symonowa, prosił go aby maluczko odjechał od ziemie. A siadłszy, uczył rzesze z łodzi.	3. Ascendens autem in unam navem quae erat Simonis, rogavit eum a terra reducere pusillum. Et sedens, docebat de navicula turbas.	3. Una autem earum erat Schemeoun Kipho. quumque descendisset Jeschua, sedit in ea, & dixit ut prouherent eam paululum ab arida in aquas: sedebatque ac docebat turbam e navi.	3. Ascendens autem in unam navem quae erat Simonis, rogavit eum a terra reducere pusillum. Et sedens docebat de navicula turbas.	3. ἐμβὰς δὲ εἰς ἓν τῶν πλοίων, ὃ ἦν τοῦ σίμωνος, ἠρώτησεν αὐτὸν ἀπὸ τῆς γῆς ἐπαναγαγεῖν ὀλίγον. καὶ καθίσας ἐδίδασκεν ἐκ τοῦ πλοίου τοῖς ὄχλοις.	3. And he going up into " one ship that was Simons, desired him to bring it back a litle from the land. And sitting, he taught the multitudes out of the ship.
4. A gdy przestał mówić, rzekł do Symona: Zajedź na	4. Ut cessavit autem loqui, dixit ad Simonem, Duc in	4. Quumque cessasset loqui, dixit ipsi Schemeoun, Ducite in	4. Ut cessavit autem loqui, dixit ad Simonem, Duc in	4. ὥς δὲ ἐπαύσατο λαλῶν, εἶπεν πρὸς τὸν σίμονα, ἐπανάγαγε εἰς	4. And as he ceased to speake, he said to Simon, Launche forth

głębia, a zapuśćcie sieci wasze na połów.	altum, & laxate retia vestra in capturam.	profundum, et projicite retia vestra ad piscandum.	altum, & laxate retia vestra in capturam.	τὸ βάθος, καὶ χαλάσατε τὰ δίκτυα ὑμῶν εἰς ἄγρην.	into the deepe, and let loose your nettes to make a draught.
5. A Symon odpowiedziawszy, rzekł mu: Nauczycielu, przez całą noc pracując, niceśmy nie ułowili, wszakże na słowo twe zapuszczę sieć.	5. Et respondens Simon, dixit illi, Praeceptor, per totam noctem laborantes, nihil cepimus: in verbo autem tuo laxabo rete.	5. Respondens Schemeoun, et dixit ei, Rbbi, tota nocte fatigati sumus, nihilque cepimus, tamen iuxta sermonem tuum projicio rete.	5. Et respondens Simon, dixit illi, Praeceptor, per totam noctem laborantes, nihil cepimus: in verbo autem tuo laxabo rete.	5. καὶ ἀποκριθεὶς ὁ σίμων εἶπεν αὐτῷ, ἐπιστάτα, δι' ὅλης τῆς νυκτὸς κοπιάσαντες, οὐδὲν ἐλάβομεν· ἐπὶ δὲ τῷ ῥήματι σου χαλάσω τὸ δίκτυον.	5. And Simon answering, said to him, Maister, labouring al the night, we have taken nothing: but in thy word I wil let loose the nette.
6. A gdy to uczynili, zagarnęli ryb mnóstwo wielkie, aż się rwała sieć ich.	6. Et cum hoc fecissent, concluserunt piscium multitudinem copiosam, rumpebatur autem rete eorum.	6. Et quum hoc fecissent, concluserunt multos admodum pisces, ita ut disrumperatur rete eorum.	6. Et cum hoc fecissent, concluserunt ^g piscium multitudinem copiosam: rumpebatur autem rete eorum.	6. καὶ τοῦτο ποιήσαντες, συνέκλεισαν πλῆθος ἰχθύων πολὺ διερρήγνυτο δὲ τὸ δίκτυον αὐτῶν.	6. And when they had done this, they inclosed " a very great multitude of fishes, and their nette was broken.
7. I skinęli na towarzysze co byli w drugiej łodzi, aby przybyli a ratowali je. I przybyli i napełnili obie łodzi, aż się* zanurzały.	7. Et annuerunt sociis qui erant in alia navi ut venirent & adiuarent eos. Et venerunt & impleverunt ambas naviculas, ita ut * mergerentur.	7. Et innuerunt sociis suis qui erant in alia navicula, ut venirent sibi opem laturi. Quumque venissent, impleverunt ambas illas naviculas, ita ut prope mergerentur.	7. Et annuerunt socijs qui erant in alia navi ut venirent & adiuarent eos. Et venerunt & impleverunt ambas naviculas: ita ut † mergerentur.	7. καὶ κατένευσαν τοῖς μετόχοις τοῖς ἐν τῷ ἐτέρῳ πλοίῳ, τοῦ ἐλθόντας συλλαβέσθαι αὐτοῖς. καὶ ἦλθον, καὶ ἔπλησαν ἀμφοτέρα τὰ πλοῖα, ὥστε βυθίζεσθαι αὐτά.	7. And they " beckened to their fellowes that were in the other ship, that they should come and help them. And they came and filled both shippes, so that they did sinke.
8. Co widząc Symon Piotr, upadł u kolan Jezusowych, mówiąc: Wynidź ode mnie, bomci jest człowiek grzeszny, Panie.	8. Quod cum videret Simon Petrus, procidit ad genua Iesu, dicens, Exi a me, quia homo peccator sum Domine.	8. Quum autem hoc videret Schemeoun Kipho, procidit ante pedes ipsus Ieschua, et dixit ei, Peto a te Domine mi, ut discedat	8. Quod cum videret Simon Petrus, procidit ad genua Iesu, dicens, Exi a me, Domine, quia homo peccator sum.	8. ἰδὼν δὲ σίμων πέτρος, προσέπεσεν τοῖς γόνασι ἰησοῦ, λέγων, ἐξελθε ἀπ' ἐμοῦ· ὅτι ἀνὴρ ἁμαρτωλός εἰμι, κύριε.	8. Which when Simon Peter did see, he fel downe at IESUS knees, saying, Goe forth from me, because I am a sinful man, O Lord.

		a me, quippe qui homo peccator sim.			
9. Abowiem go było zdumienie ogarnęło, i wszystkie co przy nim byli, z onego połowu ryb, który pojмали.	9. Stupor enim circunderat [!] eum & omnes qui cum illo erant, in captura piscium quam ceperant.	9. Etenim pauor inuaserat eum, omnesque qui cum eo erant, propter capturam illam piscium, quam comprehenderant.	9. Stupor enim circunderat eum & omnes qui cum illo erant, in captura piscium quam ceperant.	9. θάμβος γὰρ περιέσχεν αὐτόν, καὶ πάντας τοὺς σὺν αὐτῷ ἐπὶ τῇ ἄγρᾳ τῶν ἰχθύων, ἧ συνέλαβον.	9. For he was wholly astonished and al that were with him, at the draught of fishes which they had taken.
10. Także też Jakuba i Jana syny Zebedeuszowe, którzy byli towarzysze Symonowi. I rzekł Jezus do Symona: Nie bój się: odtąd już, ludzie łowić będziesz.	10. Similiter autem Iacobum et Ioannem filios Zebedaei, qui erant socii Simonis. Et ait ad Simonem Iesus, Noli timere: ex hoc iam, homines eris capiens.	10. Jtidem autem, et Jaakoub & Jouchanon filios Zabdai qui erant socij Schemeoun. Dixit autem Jeschua, Ne timeas, post hac piscaturus es homines ad vitam.	10. Similiter autem Iacobum & Iohannem filios Zebedaei, qui erant socij Simonis. Et ait ad Simonem Iesus, Noli timere: ex hoc iam, homines eris capiens.	10. ὁμοίως δὲ καὶ ἰάκωβον καὶ ἰωάννην, υἱοὺς ζεβεδαίου, οἱ ἦσαν κοινωνοὶ τῷ σίμωνι· καὶ εἶπε πρὸς τὸν σίμωνα ὁ ἰησοῦς, μὴ φοβοῦ· ἀπὸ τοῦ νῦν ἀνθρώπους ἔσῃ ζωγρῶν.	10. In like maner also Iames and Iohn the sonnes of Zebedee, who were Simons fellowes. And IESUS said to Simon, Feare not: from this time now, thou shalt be taking men.
11. A wyciągnąwszy łodzi na ziemię, wszystko opuściwszy, szli za nim.	11. Et subductis ad terram navibus, relictis omnibus secuti sunt eum.	11. Et impulerunt illas naves ad terram, omniaque reliquerunt, ac post eum abiere.	11. Et subductis ad terram navibus, relictis omnibus securi sunt eum.	11. καὶ καταγαγόντες τὰ πλοῖα ἐπὶ τὴν γῆν, ἀφέντες ἅπαντα, ἠκολούθησαν αὐτῷ.	11. And having brought their shippes to land, leaving al things they folowed him. ►

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Ewang[elia]: niedziele 4. po Świątkach	---	---	The Gospel upon the 4 Sunday after Pentecost.
2. ^d Mat: 4 c 18. Mar: 1 b 16. G.	2. Mat. 4. c. 18. Mar. 1. b. 16.	2. Mat. 4 c 18. Mar. 1 b 16.	2. Mt 4,18 Mr 1,16
7. *małonie. NL. NG. S.	7. * penè. MS. Amb. G. q. S.	7. penè.	7. ---

Komentarz: Wskazówka liturgiczna w NTWj 1593 i NTR 1582 jest taka sama. Konkordancje do w. 2. zostały przepisane z WL i PAn, natomiast nota krytycznotekstowa do w. 2. stanowi już dowód twórczej pracy Wujka. Tłumacz nie zamieścił wprawdzie żadnego stosowanego do tej pory symbolu graficznego, ale zmienił czcionkę w tekście. W w. 2. perykopy dodatek z *nich* zapisał kursywą, a na marginesie dodał tylko literę G. Taki zapis oznacza, że greckie teksty posiadają wariant z *nich* i rzeczywiście – PAnG ma w tym miejscu ἀπ’ αὐτῶν (ale także PAnS – ma *ex ijs*), czego nie ma ani WL, ani PAnL. Nota krytycznotekstowa do w. 7. mogła zostać sporządzona przez Wujka na podstawie WL, jednak z pewną modyfikacją: MS. Amb. oznacza „manuskrypty Ambrożego” – Wujek zamienił to na NL. – „niektóre manuskrypty łacińskie”. Skrót Gq. – „jakieś teksty greckie” odpowiada u Wujka skrótowi NG. („niektóre manuskrypty greckie”), zaś S. – to teksty syryjskie z Peszitty znajdującej się w PAn. Wujek przetłumaczył łaciński wariant *penè* jako *małonie*.

H. Łk 22,29-34

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ ΚΑΤΑ ΛΟΥΚ.)	NTR 1582
29. A ja wam "zrządzam" królestwo, jako mi zrzędził Ojciec mój,	29. Et ego dispono vobis sicut disposuit mihi pater meus, regnum:	29. Et ego promitto vobis, prout promisit mihi Pater meus, regnum;	29. Et ego dispono vobis, sicut disposuit mihi pater meus, regnum:	29. κἀγὼ διατίθεμαι ὑμῖν, καθὼς διέθετό μοι ὁ πατήρ μου, βασιλείαν·	29. And I dispose to you, as my father disposed to me, a kingdom:
30. abyście jedli i pili u stołu mego w królestwie moim, i siedzieli na stolicach sądząc dwojenaście pokolenie Izraelskie.	30. ut edatis & bibatis super mensam meam in regno meo, & sedeatis super thronos iudicantes duodecim tribus Israēl.	30. Ut edatis & bibatis in mensa regni mei: & sedeatis super thronos, ac iudicetis duodecim tribus Israel.	30. Ut edatis & bibatis super mensam meam in regno meo, & sedeatis super thronos iudicantes duodecim tribus Israel.	30. ἵνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου, ἐν τῇ βασιλείᾳ μου, καὶ καθίσεσθε ἐπὶ θρόνων, κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ ἰσραήλ	30. that you may eate & drinke upon my table in my kingdom, & may sit :: upon thrones, iudging the twelve tribes of Israel.
31. A rzekł Pan: Symonie, Symonie, oto Szatan pożądał, aby was przesiał jako pszenicę,	31. Ait autem Dominus ", Simon, Simon', ecce satanas expetivit vos ut cribraret sicut triticum:	Lectio noctis Feria sexta Crucifixionis. 31. Porro dixit Jeschua, Schemoun, ecce Satanas postulat ut ventilet vos siut triticum.	31. Ait autem Dominus †, Simon, Simon, ecce satanas expetiuit vos ut cribraret sicut triticum:	31. Εἶπε δὲ ὁ κύριος, σίμων, σίμων, ἰδοὺ ὁ Σατανᾶς ἐξητήσατο ὑμᾶς, τοῦ σινιάσαι ὡς τὸν σῖτον.	31. And our Lord said: " Simon, Simon, behold Satan hath required to have you for to sift as wheate:
32. alem ja prosił za tobą aby nie ustała wiara twoja, a ty niekiedy nawróciwszy się, potwierdzaj bracią twoją.	32. ego autem rogavi pro te ut non deficiat fides tua: & tu aliquando conversus, confirma fratres tuos.	32. Ego vero rogavi pro te, ne deficiat fides tua: quin & tu quo tempore conversus fueris, tum confirma fratres tuos.	32. Ego autem rogavi pro te, ut non deficiat fides tua: & tu aliquando conversus, confirma fratres tuos.	32. ἐγὼ δὲ ἐδεήθην περὶ σοῦ, ἵνα μὴ ἐκλείπη ἡ πίστις σου. καὶ σύ ποτε ἐπιστρέψας στήριζον τοὺς ἀδελφοὺς σου.	32. BUT I HAVE PRAIED FOR THEE, that thy faith faile not: and thou once converted, confirme thy brethren.

33. A on mu rzekł: Panie, z tobą jestem gotów iść i do więzienia i na śmierć.	33. Qui dixit ei, Domine, tecum paratus sum & in carcerem & in mortem ire.	33. Schemeoun autem dixit ei, Domine mi, tecum paratus sum, & ad domum victorum [carcerem,] & ad mortem.	33. Qui dixit ei, Domine, tecum paratus sum & in carcerem, & in mortem ire.	33. ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ, κύριε, μετὰ σοῦ ἔτοιμός εἰμι καὶ εἰς φυλακὴν καὶ εἰς θάνατον πορεύεσθαι.	33. Who said to him: Lord, with thee I am readie to goe both into prison and unto death.
34. ^h A on rzekł: Pietrze, powiedamci, nie zapoje dziś kur, aż się krzykroć zaprzysz, że mię nie znasz.	34. Et ille dixit, Dico tibi Petre, non cantabit hodie gallus, donec ter abneges nosse me.	34. Dixit ei Jeschua, Dico tibi Schemeoun, non cantaturum hodie gallum, usquedum ter negaveris, me tibi haud notum esse. Item dixit eis:	34. Et ille dixit, Dico tibi, Petre, non cantabit hodie gallus, donec ter abneges nosse me.	34. ὁ δὲ εἶπε, λέγω σοι πέτρε, οὐ μὴ φωνήσει σήμερον ἀλέκτωρ, πρὶν ἢ τρίς ἀπαρνήσῃ μὴ εἰδέναι με.	34. And he said, *I say to thee, Peter, the cocke shal not crow today, til thou denie thrise that thou knowest me.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
29." odkazuję.	29. ---	29. ---	29. ---
30. ---	30. ---	30. ---	30. :: Straight after the former loving checke & admonition, he promiseth to them al that have bene partakers with him of his miseries in this life, greater preeminence in heaven, than any Potentate can have in this world, & therefore that they neede not be careful of dignitie or Supremacie.
31. ---	31." Simoni, Simon. O.	31. † Simoni, Simon.	31. ---
34. ^h Mat: 26. c 34. Mar: 14. c 30.	34. Mat. 26. c. 34. Mar. 14. c. 30.	34. Mat. 26. c 34. Mar. 14. c 30.	34. Mt 26,34 Mr 14,30

Komentarz: Notę komentarzową do w. 29. jezuita z Wągrowca sporządził samodzielnie, podając w niej inną możliwość tłumaczenia słowa *dispono*. Do w. 30. Wujek nie przypisał żadnej noty (podobnie jak WL i PAn), nie przepisał także noty objaśniającej z NTR 1582 i nie umieścił jej w komentarzu ciągłym. Również żadnej noty nie zawarł w w. 31, a więc pominął tę, którą w tym miejscu ma WL i PAn. Zapewne uznał je za nieistotne kierując się oznaczeniem „O” z WL, które oznacza mało istotny wariant. Konkordancje do w. 34. tłumacz sporządził na podstawie zarówno WL, jak i PAn oraz NTR 1582.

I. J 1,35-42

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΥΑΓΓ ΚΑΤΑ ΙΟΥΝ.)	NTR 1582
35. A nazajutrz zasię stał Jan, i dwa z uczniów jego.	35. Altera die iterum stabat Iohannes, & ex discipulis eius duo.	35. Caeterum alio die stabat Jouchanon, & duo ex discipulis eius.	35. Altera die iterum stabat Iohanes, & ex discipulis eius duo.	35. τῆ ἐπαύριον πάλιν εἰστήκει ὁ ἰωάννης καὶ ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ δύο.	35. The next day againe Iohn stode, and two of his disciples.
36. A pojrząwszy na Jezusa idącego, rzekł: Oto baranek Boży.	36. Et respiciens Iesum ambulatem, dicit, Ecce agnus Dei.	36. Et intuitus Jeschua ambulatem, ait, Ecce Agnus Dei.	36. Et resciciens Iesum ambulatem, dicit: Ecce Agnus Dei.	36. καὶ ἐμβλέψας τῷ ἰησοῦ περιπατοῦντι, λέγει, ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ.	36. And beholding IESUS walking, he saith, Behold the lambe of God.
37. I usłyszeli go dwa uczniowie mówiącego, i szli za Jezusem.	37. Et audierunt eum duo discipuli loquentem, & secuti sunt Iesum.	37. Audieruntque duo eius discipuli dum diceret, & abierunt post Jeschua.	37. Et audierunt cum duo discipuli loquentem, & secuti sunt Iesum.	37. καὶ ἤκουσαν αὐτοῦ οἱ δύο μαθηταὶ λαλοῦντος, καὶ ἠκολούθησαν τῷ ἰησοῦ.	37. And the two Disciples heard him speaking, and they folowed IESUS.
38. A obróciwszy się Jezus, i ujrzawszy je za sobą idące, rzekł im: Czego szukacie? A oni mu rzekli: Rabbi (co zowiemy, wyłożywszy,	38. Conversus autem Iesus, & videns eos sequentes se, dicit eis, Quid quaeritis? Qui dixerunt ei, Rabbi (quod dicitur,	38. Et conversus Jeschua respexit eos venientes post se, dixitque eis, Quid quaeritis? Dicunt ei, Magister noster ubi	38. Conversus autem Iesus, & videns eos sequentes se, dicit eis: Quid quaeritis? Qui dixerunt ei, Rabbi quod dicitur interpretatum	38. στραφείς δὲ ὁ ἰησοῦς, καὶ θεασάμενος αὐτοὺς ἀκολουθοῦντας, λέγει αὐτοῖς, τί ζητεῖτε; οἱ δὲ εἶπον αὐτῷ, ραββί, ὃ λέγεται	38. And IESUS turning, and seeing them folowing him, saith to them: What seeke you? Who said to him, Rabbi (which is called by

Nauczycielu) gdzie mieszka?	interpretatum, Magister) ubi habitas?	degis?	Magister, ubi habitas?	ἐρμηνευόμενον, διδάσκαλε, ποῦ μένεις;	interpretation, Maister) where dwellest thou?
39. Rzekł im: Podźcie, a oglądajcie. Przyszli ^{tedy} i widzieli gdzie mieszka, i zostali przy nim onego dnia: ^á była jakoby dziesiąta godzina.	39. Dicit eis, Venite, & videte. Venerunt, & viderunt ubi maneret, & apud eum manserunt die illo: hora autem erat quasi decima.	39. Dixit eis, Venite, & videbitis. Illi autem venerunt & viderunt ubi degeret, & apud eum fuerunt die illo: & erat quasi hora decima.	39. Dicit eis: Venite, & videte. Venerunt, & viderunt ubi maneret, & apud eum manserunt die illo: hora autem erat quasi decima.	39. λέγει αὐτοῖς, ἔρχεσθε καὶ ἴδετε. ἦλθον καὶ εἶδον ποῦ μένει· καὶ παρ αὐτῷ ἔμειναν τὴν ἡμέραν ἐκείνην. ὥρα ἦν ὡς δεκάτη.	39. He saith to them, Come and see. They came, and saw where he abode and they taried with him that day: and it was about the tenth hour.
40. A był Andrzej brat Symona Piotra jeden ze dwu, którzy słyszeli od Jana, a szli byli za nim.	40. Erat autem Andreas frater Simonis Petri unus ex duobus qui audierant a Iohanne, & sequuti fuerant eum.	40. Unus autem ex ijs qui haec audierant a Jouchanon & abierant post Jeschua, erat Andreas frater Schemeoun.	40. Erat autem Andreas frater Simonis Petri, unus ex duobus qui audierant a Ioanne, & secuti fuerant eum.	40. ἦν ἀνδρέας ὁ ἀδελφὸς σίμωνος πέτρου, εἷς ἐκ τῶν δύο τῶν ἀκουσάντων παρὰ ἰωάννου, καὶ ἀκολουθησάντων αὐτῷ.	40. And Andrew the brother of Simon Peter was one of the two that had heard of Iohn, and followed him.
41. Ten pierwaj znalazł Symona brata swego, i rzekł mu: Należliśmy Mesjasza (co jest wyłożywszy, "Christus.)	41. Invenit hic primum fratrem suum Simonem, & dicit ei, Invenimus Messiam. (quod est, interpretatum, Christus).	41. Jste vidit prius Schemeoun fratrem suum, & dixit ei, Invenimus Meschicho.	41. Invenit hic primum fratrem suum Simonem, & dicit ei, Invenimus Messiam, quod est interpretatum, Christus.	41. εὕρισκει οὗτος πρῶτος τὸν ἀδελφὸν τὸν ἴδιον σίμωνα, καὶ λέγει αὐτῷ, εὕρηκαμεν τὸν μεσσίαν· ὃ ἐστι μεθερμηνευόμενον ὃ χριστός.	41. He findeth first his brother Simon, and saith to him, We have found :: MESSIAS, which is being interpreted, CHRIST.
42. I przywiódł go do Jezusa. A wejrząwszy nań Jezus rzekł: Tyś jest Symon syn "Jonow": ty będziesz zwan Cephaz (co się wyklada, Piotr.)	42. Et adduxit eum ad Iesum. Intuitus autem eum Iesus, dixit, Tu es Simon filius "Iona": tu vocaberis Cephaz. (quod interpretatur, Petrus.)	42. Et adduxit eum ad Jeschua. Intuitus autem eum Jeschua, ait, Tu es Schemeoun filius Jauna [Columbae] tu vocaberis Kipho [Petra].	42. Et adduxit eum ad Iesum. Intuitus autem eum Iesus, dixit, Tu es Simon, filius Iona: tu vocaberis Cephaz, quod interpretatur Petrus.	42. καὶ ἤγαγεν αὐτὸν πρὸς τὸν ἰησοῦν ἐμβλέψας δὲ αὐτῷ ὁ ἰησοῦς εἶπε, σὺ εἶ σίμων ὁ υἱὸς ἰωνᾶ· σὺ κληθήσῃ κηφᾶς, ὃ ἐρμηνεύεται πέτρος.	42. And he brought him to IESUS. And IESUS " looking upon him, said, Thou art Simon the sonne of Iona: thou shalt be called :: <i>Cephaz</i> , which is interpreted, <i>Peter</i> .

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Ewangelia w wigilią Ś. Andrzeja Apostoła.	---	---	The Gospel upon S. Andrews eve.
41."to jest pomazaniec.	41. ---	41. ---	41. :: Messiah in Hebrue, in Greek Christ, in English Anointed, to witte, with the spiritual oil of grace above his brethren. Ps. 44.
42."Johannow. N. Janow. NG. Cephas, chaldejskie słowo; po Grecku πέτρα abo πέτρος po naszymu opoka, abo skała. Patrz Math: 16,18.	42."Iohanna MS q. "Iohannis G q.	42. ---	42. :: Cephas in Syriake & Peter in Greeke, in English, Rocke. See Mat. 16,18.

Komentarz: Wskazówka liturgiczna w NTWj 1593 jest taka sama jak w NTR 1582. Również w sporządzaniu noty komentarzowej do w. 41. mógł posłużyć się dłuższym komentarzem z NTR 1582. W w. 42. pierwszą notę dotyczącą różnych wariantów czytania Wujek sporządził na podstawie WL – N. czyli „niektóre” (teksty) odpowiada u niego „jakimś manuskryptom łacińskim” (MS. q.) z WL, natomiast NG. – „niektóre (teksty) greckie” to odpowiednik „jakichś manuskryptów greckich” (G. q.) z WL. Nota filologiczna do w. 42. została zaczerpnięta z NTR 1582, ale Wujek dodatkowo ją rozbudował podając dwa warianty greckie πέτρα abo πέτρος, których nie ma NTR 1582 oraz uwzględniając tłumaczenie polskie.

J. J 21,1-25

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG ((ΕΥΑΓΓ ΚΑΤΑ ΙΟΥΝ.))	NTR 1582
1. Potym okazał się zaś Jezus * u morza Tyberiadskiego. A okazał się tak:	1. Postea manifestavit se iterum Iesus * ad mare Tiberiadis. Manifestavit autem sic:	1. Postea rursus ostendit sese Jeschua discipulis suis ad mare Tiberiadis: ostendit autem sic:	1. Postea manifestavit se iterum Iesus discipulis suis ad mare Tiberiadis. Manifestavit autem sic:	1. Μετὰ ταῦτα ἐφανερώσεν ἑαυτὸν πάλιν ὁ ἰησοῦς τοῖς μαθηταῖς ἐπὶ τῆς θαλάσσης τῆς τιβεριάδος. ἐφανερώσε δὲ οὕτως·	1. After IESUS manifested him self againe at the sea of Tiberias. And he manifested thus:
2. Byli społu Symon Piotr i Tomasz, którego zowią Didymus, i ^a Nathanael, który był od Kany Galilejskiej, i ^b synowie Zebedeuszowi, i drudzy dwa z uczniów jego.	2. Erant simul Simon Petrus & Thomas qui dicitur Didymus, & Nathanaël qui erat a Cana Galilaeae, & filii Zebedaei, & alii ex discipulis eius duo.	2. Erant simul Schemeoun Kipho & Thouma qui dicitur Gemellus, & Nathanael, ille qui erat ex Koine Galilaeae, & Filij Zaebdai, duoque alij ex discipulis.	2. Erant simul Simon Petrus & Thomas qui dicitur Didymus, & Nathanael qui erat a Cana Galilaeae, & filij Zebedaei, & alij ex discipulis eius duo.	2. ἦσαν ὁμοῦ σίμων πέτρος καὶ θωμᾶς ὁ λεγόμενος δίδυμος, καὶ ναθαναὴλ ὁ ἀπὸ κανὰ τῆς γαλιλαίας, καὶ οἱ τοῦ ζεβεδαίου, καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ δύο·	2. There were together Simon Peter and Thomas who is called Didymus, and Nathanael which was of Cana in Galilee, and the sonnes of Zebedee, and two others of his disciples.
3. Rzekł im Symon Piotr: Idę ryb łowić. Rzekli mu: Pójdziem i my z tobą. I wyszli, i wsiedli w łódź*, a onej nocy nic nie ułowili.	3. Dicit eis Simon Petrus, Vado piscari. Dicunt ei, Venimus & nos tecum. Et exierunt & ascenderunt in navim: & illa nocte nihil prendiderunt.	3. Dixit eis Schemeoun Kipho, Abeo venatum pisces. Dicunt ei, Nos quoque imus tecum. Exierunt itaque & conscenderunt naviculam; & in illa nocte nihil piscati sunt.	3. Dicit eis Simon Petrus, Vado piscari. Dicunt ei, Venimus & nos tecum. Et exierunt & ascenderunt in navim: & illa nocte nihil prendiderunt.	3. λέγει αὐτοῖς σίμων πέτρος, ὑπάγω ἀλιεῦν. λέγουσιν αὐτῷ, ἐρχόμεθα καὶ ἡμεῖς σὺν σοί. ἐξῆλθον καὶ ἐνέβησαν εἰς τὸ πλοῖον εὐθὺς, καὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ νυκτὶ ἐπίασαν οὐδέν.	3. Simon Peter saith to them, I goe to fish. They say to him, We also come with thee. And they went forth and goe up into the boat: and that night they tooke nothing.
4. A gdy * było rano, stanął Jezus na brzegu, wszakoż nie poznali	4. Mane autem iam facto stetit Iesus in littore: non tamen	4. Quum autem esset mane, stetit Jeschua ad littus maris: neque	4. Mane autem iam facto stetit Iesus in litore: non tamen	4. πρωίας δὲ ἤδη γενομένης ἔστη ὁ ἰησοῦς εἰς τὸν αἰγιαλόν,	4. But when morning was now come, IESUS stooode on the shore: yet

uczniowie ^{jego} że był Jezus.	cognoverunt discipuli quia Iesus est.	noverunt discipuli Ieschua esse.	cognoverunt discipuli quia Iesus est.	οὐ μέντοι ᾔδεισαν οἱ μαθηταὶ ὅτι ἰησοῦς ἐστὶ·	the disciples knew not that it was IESUS.
5. Rzekł im tedy Jezus: Dzieci, a maciesz co jeść? Odpowiedzieli mu: Nie.	5. Dicit ergo eis Iesus, Pueri, nunquid [!] pulmentarium habetis? Responderunt ei, Non.	5. Et dixit ei Ieschua, Pueri, num habetis quid ad manducandum? Dicunt ei, Non.	5. Dicit ergo eis Iesus, Pueri, nunquid pulmentarium habetis? Responderunt ei, Non.	5. λέγει οὖν αὐτοῖς ὁ ἰησοῦς, παιδία, μήτι προσφάγιον ἔχετε; ἀπεκρίθησαν αὐτῷ, οὐ.	5. IESUS therefore saith to them, Children, have you any meat? They answered him, No.
6. Rzekł im: ^c Zapuśćcie sieć po prawej stronie łodzi, a [”] najdziecie. Zapuścili tedy, a już dalej nie mogli jej ciągnąć, przed wielkością ryb.	6. Dicit eis, Mittite in dexteram navigii rete: & invenietis. Miserunt ergo: & iam non valebant illud trahere prae multitudine piscium.	6. Ait illis, Coniicite rete a latere dextro naviculae, & invenietis. Coniccerunt igitur, nec poterant attrahere rete praemultitudine piscium quod continebat.	6. Dicit eis, Mittite in dexteram navigij rete: & invenietis. Miserunt ergo: & iam non valebant illud trahere prae multitudine piscium.	6. ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς, βάλετε εἰς τὰ δεξιὰ μέρη τοῦ πλοίου τὸ δίκτυον, καὶ εὐρήσετε. ἔβαλον οὖν, καὶ οὐκ ἔτι αὐτὸ ἐλκύσαι ἴσχυσαν ἀπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἰχθύων.	6. He saith to them, Cast the nette on the right side of the boate: and you shal finde. They therfore did cast it: and now they were not able to draw it for the multitude of fishes.
7. Rzekł tedy uczeń, on którego miłował Jezus Piotrowi: Pan ci jest. Symon Piotr usłyszawszy iż Pan jest, przepasał się suknią (abowiem był nagi) i rzucił się na morze.	7. Dicit ergo discipulus ille quem diligebat Iesus, Petro, Dominus est. Simon Petrus cum audisset quia Dominus est: tunica succinxit se (erat enim nudus) & misit se in mare.	7. Dixit autem discipulus ille, quem amabat Ieschua, ipsi Kipho, Hic est Dominus noster. Ille vero Schemeoun, quum audisset Dominum nostrum esse, accepta tunica sua, praecinxit lumbos suos, (quando quidem nudurerat?) & deiecit se in mare, ut veniret ad Ieschua.	7. Dicit ergo discipulus ille quem diligebat Iesus, Petro, Dominus est. Simon Petrus cum audisset quia Dominus est, tunica succinxit se (erat enim nudus) & misit se in mare.	7. λέγει οὖν ὁ μαθητῆς ἐκεῖνος, ὃν ἠγάπα ὁ ἰησοῦς, τῷ πέτρῳ, ὁ κύριός ἐστι. σίμων οὖν πέτρος ἀκούσας ὅτι ὁ κύριός ἐστι, τὸν ἐπενδύτην διεζώσατο· ἦν γὰρ γυμνός· καὶ ἔβαλεν ἑαυτὸν εἰς τὴν θάλασσαν·	7. That disciple therefore whom IESUS loved, saith to Peter, It is our Lord. :: Simon Peter when he had heard that it is our Lord: girded his coate unto him (for he was naked) and cast him self into the sea.
8. Lecz drudzy	8. Alii autem discipuli	8. Alij autem discipuli	8. Alij autem discipuli	8. οἱ δὲ ἄλλοι μαθηταὶ	8. But the other

uczniowie przyłynęli w łodzi (bo nie daleko byli od ziemi, ale jakoby na dwieście łokiet) ciągnąc sieć ryb.	navigio venerunt (non enim longe erant a terra, sed quasi cubitis ducentis) trahentes rete piscium.	navicula venerunt, (non enim multum aberant a terra, sed circiter ducentis cubitus) & trahebant rete illud piscium.	navigio venerunt (non enim longe erant a terra, sed quasi cubitis ducentis), trahentes rete piscium.	τῶ πλοιαρίῳ ἦλθον. οὐ γὰρ ἦσαν μακρὰν ἀπὸ τῆς γῆς, ἀλλ' ὡς ἀπὸ πηχῶν διακοσίων σύροντες τὸ δίκτυον τῶν ἰχθύων.	disciples came in the boate (for they were not farre from the land, but as it were two hundred cubits) drawing the nette of fishes.
9. Gdy tedy wyszli na ziemię, ujrzeli węgle nałożone, i rybę na nim leżącą, i chleb.	9. Ut ergo descenderunt in terram, viderunt prunas positas, & piscem superpositum, & panem.	9. Quum autem descendissent in terram, conspiciunt prunas positas, & piscem eis impositum, & panem.	9. Ut ergo descenderunt in terram, viderunt prunas positas, & piscem superpositum, & panem.	9. ὡς οὖν ἀπέβησαν εἰς τὴν γῆν, βλέπουσιν ἀνθρακιὰν κειμένην, καὶ ὀψάριον ἐπικείμενον, καὶ ἄρτον.	9. Therefore after they came downe to land, they saw hote coles lying, and fish laid thereon, and bread.
10. Rzekł im Jezus: Przynieście z tych ryb któreście teraz pojмали.	10. Dicit eis Iesus, Afferte de piscibus quos prendidistis nunc.	10. Et dixit ei Ieschua, Afferte ex piscibus quos modo piscati estis.	10. Dicit eis Iesus, Afferte de piscibus, quos prendidistis nunc.	10. λέγει αὐτοῖς ὁ ἰησοῦς, ἐνέγκατε ἀπὸ τῶν ὀψαρίων ὧν ἐπιάσατε νῦν.	10. IESUS saith to them, Bring hither of the fishes that you tooke now.
11. Wstąpił Symon Piotr i wyciągnął sieć na ziemię, pełną wielkich ryb, sta pięćdziesiąt i trzech. A choć ich tak wiele było, nie podarła się sieć.	11. Ascendit Simon Petrus, et traxit rete in terram, plenum magnis piscibus, centum quinquaginta tribus. Et cum tanti essent, non est scissum rete.	11. Et ascendit Schemouon Kipho, traxitque rete in terram plenum piscibus magnis, centum & quinquaginta tribus: & toto illo onere non scissumest rete illud.	11. Ascendit Simon Petrus, & traxit rete in terram, plenum magnis piscibus, centum quinquaginta tribus. Et cum tanti essent, non est scissum rete.	11. ἀνέβη σίμων πέτρος, καὶ εἴλκυσε τὸ δίκτυον ἐπὶ τῆς γῆς, μεστὸν ἰχθύων μεγάλων ἑκατὸν πενηκοντατριῶν· καὶ τοσοῦτων ὄντων οὐκ ἐσχίσθη τὸ δίκτυον.	11. Simon Peter went up, and drew the nette to the land, full of great fishes, an hundred fiftie three. And although they were so many, the nette was not broken.
12. Rzekł im Jezus: Podziesz, obiedwajcie. A żaden "z siedzących u stołu" nie śmiał go zopytać: Ktoś ty jest? wiedząc iż Pan jest.	12. Dicit eis Iesus, Venite, prandete. Et nemo audebat "discumbentium" interrogare eum, Tu quis es? scientes, quia	12. Et dixit eis Jeschua, Venite, prandete. Nemo autem ex discipulis audebat interrogare eum quis esset, quum scirent Dominum nostrum	12. Dicit eis Iesus, Venite, et prandete. Et nemo audebat † discumbentium interrogare eum, Tu qui es? scientes quia	12. λέγει αὐτοῖς ὁ ἰησοῦς, δεῦτε, ἀριστήσατε. οὐδεὶς δὲ ἐτόλμα τῶν μαθητῶν ἐξετάσαι αὐτόν, σὺ τίς εἶ; εἰδότες ὅτι ὁ κύριός	12. IESUS saith to them, Come dine. And none of " them that sate at meate", durst aske him, Who art thou? knowing that it is our

	Dominus est.	esse.	Dominus est.	ἐστιν.	Lord.
13. I przyszedł Jezus, i wziął chleb, a dawał im, także i rybę.	13. Et venit Iesus, et " accipit' panem et " dat' eis, & piscem similiter.	13. Accessit autem Jeschua, & accepit panem & pisces, deditque eis.	13. Et venit Iesus, & † accipit panem, & † dat eis; & piscem similiter.	13. ἔρχεται οὖν ὁ ἰησοῦς, καὶ λαμβάνει τὸν ἄρτον, καὶ δίδωσιν αὐτοῖς, καὶ τὸ ὀψάριον ὁμοίως.	13. And IESUS commeth and taketh the bread and giveth them, and the fish in like maner.
14. To już trzeci raz okazał się Jezus uczniom swoim, powstawszy z martwych.	14. Hoc iam tertio manifestatus est Iesus discipulis suis, cum resurrexisset a mortuis.	14. Hac iam tertia vice apparuit Ieschua discipulis suis, quum resurrexisset a mortuis.	14. Hoc iam tertio manifestatus est Iesus discipulis suis, quum surrexisset a mortuis.	14. τοῦτο ἤδη τρίτον ἐφανερώθη ὁ ἰησοῦς τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ἐγεθεις ἐκ νεκρῶν.	14. This now the :: third time IESUS was manifested to his disciples, after he was risen from the dead. ▶
15. Gdy tedy obiedwali, rzekł Symonowi Piotrowi Jezus: Symonie " Janow' miłujesz mię więcej niżli ci? Rzekł mu: Tak jest Panie, ty wiesz że cię miłuję. Rzekł mu: Paśże baranki moje.	15. Cum ergo prandissent, dicit Simoni Petro Iesus, Simon " Iohannis', diligis me plus his? Dicit ei, Etiam Domine: tu scis quia amo te. Dicit ei, Pasce agnos meos.	In commemoratione Schemeoun Petri, & sanctificatione Ecclesiae, consecrationeque Episcopi. 15. Quum autem prandissent, dixit Jeschua Schemeoun Kipho, Schemeoun Bariouna [fili Columbæ] amas me plusquam hi? Dicit ei, Etiam Domine mi; tu nosti quod amem te. Dixit ei Jeschua, Pasce mihi agnos meos.	15. Cum ergo prandissent, † dicit Simoni Petro Iesus, Simon † Iohannis, diligis me plus his? Dicit ei, Etiam Domine: tu scis quia amo te. Dicit ei, Pasce agnos meos.	15. Ὅτε οὖν ἠρίστησαν, λέγει τῷ σίμωνι πέτρῳ ὁ ἰησοῦς, σίμων ἰωνᾶ, ἀγαπᾷς με πλεῖόν τούτων; λέγει αὐτῷ, ναί κύριε. σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε. λέγει αὐτῷ, βόσκε τὰ ἀρνία μου.	15. Therefore when they had dined, IESUS saith to Simon Peter, Simon of Iohn, lovest thou me more then these? He saith to him, Yea Lord: thou knowest that I love thee. He saith to him, FEED MY LAMBES.

16. Rzekł mu powtore: Symonie Janow miłujesz mię? Rzekł mu: Tak <i>jest</i> Panie: ty wiesz że cię miłuję. Rzekł mu: " Paśże baranki moje'.	16. Dicit ei iterum, Simon " Iohannis', diligis me? Ait illi, Etiam Domine, tu scis quia amo te. Dicit ei, Pasce agnos meos.	16. Dixit ei iterum secunda vice, Schemoun Bariouna, amas me? Dicit ei, Etiam Domine mi; tu scis quod amem te. Dixit ei Ieschua, Pasce mihi oves meas.	16. Dicit ei iterum, Simon † Iohannis, diligis me? Ait illi, Etiam Domine, tu scis quia amo te. Dicit ei †, Pasce agnos meos.	16. λέγει αὐτῷ πάλιν δεύτερον, σίμων ἰωνᾶ, ἀγαπᾷς με; λέγει αὐτῷ, ναὶ κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε. λέγει αὐτῷ, ποιμαίνε τὰ πρόβατά μου.	16. He saith to him againe, Simon of Iohn, lovest thou me? he saith to him, Yea Lord, thou knowest that I love thee. He saith to him: c FEEDE MY LAMBES.
17. Rzecz mu potrzece: Symonie Janow miłujesz mię? Zasmucił się Piotr, że mu trzecikroć rzekł: Miłujesz mię? i powiedział mu: Panie, ty wszystko wiesz, ty znasz że cię miłuję. Rzekł mu*: Paśże owce moje.	17. Dicit ei tertio, Simon "Iohannis', amas me? Contristatus est Petrus, quia dixit ei tertio, Amas me? & dixit ei, Domine, tu omnia " scis': tu scis quia amo te. Dicit ei *, Pasce oves meas.	17. Dixit ei Ieschua rursum tertia vice, Schemoun Bariouna amas me. At tristis fuit Kipho, quod dixisset ipsi tertia vice, Amas me? proinde dixit ei, Domine mi, Tu omnia sapis, tu nosti quod amem te. Ait illi Ieschua, Pasce mihi oviculas meas.	17. Dicit ei tertio, Simon † Iohannis, amas me? Contristatus est Petrus, quia dixit ei tertio, Amas me? & dixit ei, Domine, tu omnia † scis: tu scis quia amo te. Dicit ei Iesus, Pasce oves meas.	17. λέγει αὐτῷ τὸ τρίτον, σίμων ἰωνᾶ, φιλεῖς με; ἐλυπήθη ὁ πέτρος, ὅτι εἶπεν αὐτῷ τὸ τρίτον, φιλεῖς με· καὶ εἶπεν αὐτῷ, κύριε, σὺ πάντα οἶδας· σὺ γινώσκεις ὅτι φιλῶ σε. λέγει αὐτῷ ὁ ἰησοῦς, βόσκει τὰ πρόβατά μου.	17. He saith to him the third time, Simon of Iohn, lovest thou me? Peter was stroken sad, because he said unto him the third time, Lovest thou me? And he said to him, Lord, thou knowest al things: thou knowest that I love thee. He saith to him," FEEDE MY SHEEPE.
18. ^d Zaprawdę, zaprawdę powiem ci: Gdyś był młodszym, sameś się opasował, i chodziłś kędyś chciał: lecz gdy się starzejesz, wyciągniesz ręce twe, a inny cię opasze, i poprowadzi gdzie * nie chcesz.	18. Amen, amen dico tibi, cum esses iunior cingebas te, & ambulabas ubi volebas. cum autem senueris, extends manus tuas, & alius te cinget, & ducet quo * non vis.	18. Amin dico tibi, quum puer esses, tu ipse cingebas lumbos tuos, & ibas quo volebas, quum autem senueris extends manus tuas, aliusque cinget tibi lumbos tuos, et ducet te quo nolles.	18. Amen, amen dico tibi: cum esses iunior, cingebas te, & ambulabas ubi volebas cum autem senueris, extends manus tuas, & alius te cinget, & ducet quo tu non vis.	18. ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, ὅτε ἦς νεώτερος, ἐζώννυες σεαυτὸν, καὶ περιεπάτεις ὅπου ἤθελες· ὅταν δὲ γηράσης, ἐκτενεῖς τὰς χεῖράς σου, καὶ ἄλλος σε ζώσει, καὶ οἴσει ὅπου οὐ θέλεις.	18. Amen, amen I say to thee, when thou wast younger, thou didst girde thy self, and didst walke where thou wouldest. but when thou shalt be old, thou shalt stretch forth thy handes, and " another shal girde thee, and leade thee whither thou

					wilt not.
19. A to mówił, dawając znać którą śmiercią miał " uwielbić' Boga. A to powiedziawszy, rzekł mu: Podź za mną.	19. Hoc autem dixit, significans qua morte clarificaturus esset Deum. Et cum hoc dixisset, dicit ei, Sequere me.	19. Hoc autem dixit, ut indicaret qua morte glorificaturus esset Deum. Et quum haec dixisset, ait illi, Post me venito.	19. Hoc autem dixit, significans qua morte clarificaturus esset Deum. Et cum hoc dixisset, dicit ei, Sequere me.	19. τοῦτο δὲ εἶπε, σημαίνων ποίῳ θανάτῳ δοξάσει τὸν θεόν. καὶ τοῦτο εἰπὼν, λέγει αὐτῷ, ἀκολουθεῖ μοι.	19. And this he said, signifying by what death he should glorifie God. ▶ And when he had said this, he saith to him, Follow me.
20. A Piotr obróciwszy się, ujrzał onego ucznia, którego miłował Jezus, pozad idącego, e który też położył się był przy wieczerzy na piersiach jego, i mówił: Panie, któryż jest ten co cię wyda?	20. Conversus Petrus, vidit illum discipulum, quem diligebat Iesus, sequentem, qui & recubuit in coena super pectus eius, & dixit: Domine quis est qui tradet te?	In Commemorationeem Iouchanon Evangelistae. 20. Conversus autem Schemoun vidit discipulum illum, quem amabat Jeschua pone venientem, qui recubuerat in coena super pectus ispius Ieschua, dixeratque: Domine mi, quis est ille qui te prodit?	20. Conversus Petrus, vidit illum discipulum, quem diligebat Iesus, sequentem, qui & recubuit in coena super pectus eius, & dixit, Domine, quis est qui tradet te?	20. Ἐπιστραφείς δέ ὁ πέτρος βλέπει τὸν μαθητὴν ὃν ἠγάπα ὁ ἰησοῦς, ἀκολουθοῦντα, ὃς καὶ ἀνέπεσεν ἐν τῷ δείπνῳ ἐπὶ τὸ στῆθος αὐτοῦ, καὶ εἶπε, κύριε, τίς ἐστὶν ὁ παραδιδούς σε;	20. Peter turning, saw that disciple whom IESUS loved, following, *who also leaned at the supper upon his breast, and said, Lord who is he that shal betray thee?
21. Tego tego ujrzałwszy Piotr, rzekł Jezusowi: Panie, a ten co?	21. Hunc ergo cum vidisset Petrus, dicit Iesu, Domine, hic autem quid?	21. Hunc quum vidisset Kipho dixit: Jeschua Domine mi, hic autem quid?	21. Hunc ergo cum vidisset Petrus, dicit Iesu, Domine, hic autem quid?	21. τοῦτον ἰδὼν ὁ πέτρος, λέγει τῷ ἰησοῦ, κύριε, οὗτος δὲ τί;	21. Him therefore when Peter had seen, he saith to IESUS, Lord, and this man what?
22. Powiedział mu Jezus: " Tak chcę' aby ten został aż przyjdę, co tobie do tego? ty podź	22. Dicit ei Iesus, " Sic' eum volo manere donec veniam, quid ad te? tu me sequere.	22. Dixit ei Jeschua: Si velim hunc manere usquedum veniam, quid ad te? tu me sequere.	22. Dicit ei Iesus, † Si eum volo manere donec veniam, quid ad te? tu me sequere.	22. λέγει αὐτῷ ὁ ἰησοῦς, ἔὰν αὐτὸν θέλω μένειν ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σε; σύ ἀκολουθεῖ	22. IESUS saith to him, c So I wil have him to remaine til I come, what to thee? follow

za mną.				μοι.	thou me.
23. Gruchnęła tedy ta mowa między bracią, iż on uczeń nie umrze. Lecz nie rzekł Jezus: Nie umrze, ale:” Tak chcę’ żeby on został aż przyjdę, co tobie do tego?	23. Exivit ergo sermo iste inter fratres, quia discipulus ille non moritur. Et non dixit ei Iesus, Non moritur. sed,” Sic’ eum volo manere donec veniam, quid ad te?	23. Exivit itaque hic sermo inter fratres, illum discipulum non esse moriturum: Jeschua autem nequaquam dixerat, Non morietur, sed: Si velim hunc manere usque dum veniam, quid ad te?	23. † Exivit ergo sermo iste inter fratres, quia discipulus ille non moritur. & non dixit ei Iesus, Non moritur: sed, † Sic eum volo manere donec veniam, quid ad te?	23. ἐξῆλθεν οὖν ὁ λόγος οὗτος εἰς τοὺς ἀδελφοὺς, ὅτι ὁ μαθητὴς ἐκεῖνος οὐκ ἀποθνήσκει· καὶ οὐκ εἶπεν αὐτῷ ὁ ἰησοῦς, ὅτι οὐκ ἀποθνήσκει, ἀλλ’, ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σε;	23. This saying therefore went abroad among the brethren, that that disciple dieth not. And IESUS did not say to him, he dieth not: but, So I wil have him to remaine til I come, what to thee?
24. Tenci jest on uczeń, który świadczył o tym, i to napisał: a wiemy że prawdziwe jest świadectwo jego.	24. Hic est discipulus ille qui testimonium perhibet de his, & scripsit haec: & scimus quia verum est testimonium eius.	24. Hic est discipulus ille, qui testatus est de his omnibus, quique scripsit haec: & scimus verum esse testimonium eius.	24. Hic est discipulus ille qui testimonium perhibet de his, & scripsit haec: & scimus quia verum est testimonium eius.	24. οὗτός ἐστιν ὁ μαθητὴς ὁ μαρτυρῶν περὶ τούτων, καὶ γράψας ταῦτα· καὶ οἶδαμεν ὅτι ἀληθῆς ἐστὶν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ.	24. This is that disciple which giveth testimonie of these things, and hath written these things: and we know that his testimonie is true. ▶
25. ^f Jest też <i>jeszcze</i> i innych wiele <i>rzeczy</i> , które czynił Jezus: które gdyby się z osobna pisały, tuszę iż i sam świat nie mógłby ogarnąć ksiąg któreby się pisać mogły*.	25. Sunt autem & alia multa quae fecit Iesus: quae si scribantur per singula, nec ipsum arbitror mundum capere posse eos qui scribendi sunt, libros.	25. Sunt autem & alia quam plurima, quae fecit Jeschua: quae si sigillatim scriberentur, ne ipse mundus quidem, ut puto, sufficeret ijs qui scriberentur libris.	25. Sunt autem & alia multa quae fecit Iesus: quae si scribantur per singula, nec ipsum arbitror mundum capere posse eos qui scribendi sunt, libros.	25. ἔστι δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ ὅσα ἐποίησεν ὁ ἰησοῦς, ἅτινα ἐὰν γράφηται καθ’ ἓν, οὐδὲ αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία. ἀμὴν.	25. But there are *many :: other things also which IESUS did: which if they were written in particular, neither the world it self I think were able to contain those bookes that should be written.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
1-14. Ewangelia we środę po Wielkiejnocy.	---	---	1-14. The Gospel on Wenesday in Easter Weeke.
15-19. Ewangelia w wigilią Piotra i Pawła Ś[więtego].	---	---	15-19. The Gospel on the eve of SS. Peter and Paul.
20-25. Ewangelia na dzień Ś. Jana Apostoła.	---	---	20-24: The Gospel upon S. Iohn the Evangelist's day in Christmas, Decembris 27.
1. * uczniom. 4 L. K. G. S.	1. * discipulis 4 MS. R. G. S.	1. ---	1. ---
2. ^a VVyz[ej]: 1. g 45. (=J 1,45) ^b Mat: 4. c 21. Mar: 1. b 19.	2. Sup[ra]. 1. g. 45. (=J 1,45) Mat. 4. c. 21. Mar. 1. b. 19.	2. Sup[ra]. 1. g 45. (=J 1,45) Mat. 4. c 21. Mar. 1. b 19.	2. ---
3. * natychmiast. G.	3. ---	3. ---	3. ---
4. * już. G.	4. ---	4. ---	4. ---
5. ---	5. ---	5. ---	5. ---
6. ^c Luk: 5. a 4. "dostaniecie.	6. Luc. 5. a. 4.	6. Luc. 5. a 4.	6. ---
7. ---	7. ---	7. ---	7. :: See in S. Augustine <i>tract. 122 in Io.</i> the great mysterie here of concerning the CHURCH, and in S. Gregorie <i>hom. 24 in Evang.</i> and S. Bernard <i>li. 2 c. 8 de consid.</i> Peters PRIMACIE here mystically signified.
12. " z uczniów. G. S.	12. " discentium 1 MS. " discipulorum G. S.	12. † discentium.	12. " <i>the disciples</i>
13. ---	13. " accepit MS Aug. S. " dabat MS S.	13. † accepit. † dabat.	13. ---
14. ---	14. ---	14. ---	14. :: Not the third apparition, but the

			third day of his apparitions. For he appeared in the very day of his Resurrection often, againe upon Low Sunday, then this third time, And S. Marke saying last he appeared, c. 16,14: meaneth his last apparition on the first day.
15."Jonasow, abo Jonow: i także niżej dwakroć. 2 L. G. S.	15. " Iona & bis infra 2 MS. G. S.	15. † dixit. † Iona.	15. ---
16."Abo, rządźże owce moje. G.	16. ---	16. † Iona. † iterum.	16. <i>c ποιμαινε</i> to feed & rule. (the other two feeds, βοσχε) <i>c</i> So readeth St. Ambrose <i>in Ps. 45 & ser. 20 in Ps. 118.</i> St. Aug. <i>tract. 134 in Io.</i> & most ancient copies and bookes extant in Latin. Other reade, <i>If I will: other, If so I will</i> etc.
17. * Jezus. 1. L. G. S.	17." nosti MS. G. * Iesus. 1 MS. G. S.	17. † Iona. † nosti.	17. ---
18. ^d 2. Piot: 1. c 14. * ty. NL.	18. 2 Pe 1.c. 14. * tu MS q.	18. 2 Pet. 1. c 14.	18. ---
19."objaśnić.	19. ---	19. ---	19. ---
20. ^e Wyż[ej]: 13. c 23. (=J 13,23)	20. Sup[ra]. 13. c. 23. (=J 13,23)	20. Sup. 13 c 23.	20. Io 13,23
22." Jeśli chcę. NL. K. G. S. Jeśli tak chcę. 2 L. Hier.	22." Si MS. G. S. " Si sic 2 MS. Hier. 1.1. in Iovinianum Q. n.	22. † sic.	22. ---
23." Jeśli chcę. 4. L. K. G. S. Jeśli tak chcę 3 L.	23."Si. 4 MS. G. S. "Si sic 3 MS.	23. † exiit. † si, vel si sic.	23. ---
25. ^f Wyż[ej]: 20. g 30. (=J 20,30)	25. Sup[ra]. 20. g. 30. (=J 20,30)	25. Sup[ra]. 20. g 30. (=J 20,30)	25. :: How few things are written of

* Amen. G.			Christ's actes & doctrine in comparison of that which he did and spake and yet the Heretikes will needes have al in Scripture, trusting not the Apostles' owne preaching, or report of anything that our Master did or said, if it be not written.
------------	--	--	--

Komentarz: Wskazówki liturgiczne są takie same w NTWj 1593 i NTR 1582. Notę krytycznotekstową do w. 1. Wujek sporządził na podstawie WL, podając za nią 4 manuskrypty łacińskie, PAnL, PAnG i PAnS, które posiadają w tekście słowo *uczniom*. Konkordancje do w. 2. tłumacz mógł sporządzić na podstawie zarówno WL, jak i PAn; przetłumaczył również łaciński skrót: *supra* tj. *wyżej*. Noty krytycznotekstowe do w. 3. i 4., które tłumacz oznaczył gwiazdką są rezultatem jego własnej pracy i świadczą o uważnej lekturze PAnG. W pierwszym przypadku Wujek zaznaczył bowiem, że tekst grecki posiada wariant *natychemiast*, co zgadza się z εὐθὺς; w drugim przypadku podał natomiast wariant z PAnG *już* (ἤδη). Konkordancję do w. 6. Wujek przepisał z WL albo PAn, natomiast notę filologiczną dodał od siebie, podając inny wariant przekładu (*najdziecie – dostaniecie*). Notę krytycznotekstową do w. 12. Wujek prawdopodobnie przepisał z WL, podobnie jak notę krytycznotekstową do w. 15. Pomiął jednak notę z WL do w. 13., być może nie wydała mu się ona istotna. Notę filologiczną do w. 16. Wujek wprawdzie sporządził sam na podstawie lektury PAnG, ale mógł też posiłkować się komentarzem do tego wersetu zawartym w NTR 1582. Notę krytycznotekstową do w. 17. Wujek zapewne zaczerpnął z WL. Konkordancja do w. 18. pochodzi z WL i PAn, natomiast nota krytycznotekstowa do w. 18. powstała na podstawie WL. Nota filologiczna do w. 19. jest wynikiem samodzielnej pracy Wujka i przedstawia inny wariant tłumaczenia. Konkordancję do w. 20. Wujek mógł przepisać z WL i PAn, tłumacząc także łaciński skrót *sup[ra]* jako *wyż[ej]*. Nota krytycznotekstowa do w. 22. została sporządzona na podstawie WL, ale z pewną modyfikacją: Wujek dodał bowiem jeszcze informację o tekstach królewskich (tj. Poliglote), ponieważ w PAnL dostrzegł również wariant *si*. Notę krytycznotekstową do w. 23. Wujek znów przepisał z WL, błędnie dodając jednak zapis o księgach łacińskich królewskich (PAnL), które posiadają wariant *si*. PAnL ma bowiem w tym miejscu *sic*, a nie *si*. Być może Wujek zasugerował się notą z PAn, która podaje dla tego miejsca: *si, vel si sic*. Konkordancja do w. 25. w NTWj 1593 jest taka sama jak w WL i PAn, ale już nota krytycznotekstowa do w. 25., którą Wujek oznaczył gwiazdką świadczy o jego samodzielnej lekturze PAnG, którą Wujek czytał i w której dostrzegł wariant ἀμήν.

K. Dz 2,14-36

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
14. A stanąwszy Piotr z jedenaścią, podniósł głos swój i odpowiedział im: Mężowie Żydowscy i wszyscy, którzy mieszkacie w Jeruzalem, niech to wam jawno będzie, a przyjmicie do uszu słowa moje.	14. Stans autem Petrus cum undecim, levavit vocem suam, & locutus est eis, Viri Iudaei, & qui habitatis Ierusalem universi, hoc vobis notum sit, & auribus percipite verba mea.	14. Postea vero stans Schemeoun Kihpo cum undecim Apostolis, extulit vocem suam, & ait illis, Viri Iihoudaei, omnesque qui habitatis in Ourischlem, hoc vobis notum esto, & auscultate sermones meos.	14. Stans autem Petrus cum undecim, levavit vocem suam, & locutus est eis: Viri Iudaei, & qui habitatis Ierusalem universi, hoc vobis notum sit, & auribus percipite verba mea.	14. σταθεις δε πέτρος συν τοις ένδεκα, έπηρε την φωνήν αυτού, και άπεφθέγγετο αυτοις, άνδρες ιουδαίοι, και οι κατοικοϋντες ιερουσαλήμ άπαντες, τουτο υμίν γνωστόν έστω, και ένωτίσασθε τὰ ρήματά μου.	14. <i>a</i> But :: Peter standing with the Eleven, lifted up his voice, and spake to them, Ye men, Iewes, and all you that dwel in Hierusalem, be this knowen to you, and with your eares receive my wordes.
15. Abo wiem nie sąc pijani ci, jako wy mniemacie, gdyż jest trzecia godzina na dzień,	15. Non enim, sicut vos aestimatis, hi ebrii sunt, cum sit hora diei tertia:	15. Non enim ut nos putatis, isti ebrij sunt, quum ecce adhuc sit hora tertia.	15. Non enim, sicut vos aestimatis, hi ebrij sunt; cum sit hora diei tertia:	15. οϋ γάρ, ώς υμεις ύπολαμβάνετε, οϋτοι μεθύουσιν· έστι γάρ ώρα τρίτη τής ήμέρας·	15. For these are not drunke, as you suppose, whereas it is the third hour of the day:
16. aleć to jest co powiedziano przez Proroka Joela:	16. sed hoc est quod dictum est per prophetam Ioël,	16. Sed hoc illud est quod dictum est per Iouil Prophetam:	16. Sed hoc est quod dictum est per prophetam Ioël:	16. αλλά τουτο έστι το ειρημένον δια του προφήτου ιωήλ·	16. But this is it that was said by the Prophet Ioël:
17. ^d I będzie, w ostateczne dni (mówi Pan) wyleję z Ducha mego na wszelkie ciało, a prorokować będą synowie waszy i córki wasze, a młodzieńcy waszy widzenia będą	17. Et erit, in novissimis diebus (dicit Dominus) effundam de Spiritu meo super omnem carnem: & prophetabunt filij vestri & filiae vestrae, & iuvenes vestri visiones	17. Futurum est diebus novissimis, ut effundam Spiritum meum super omnem carnem: & vaticinabuntur filij vestri & filiae vestrae, & iuvenes vestri visiones videbunt, &	17. Et erit in novissimis diebus, dicit Dominus, effundam de Spiritu meo super omnem carnem: & prophetabunt filij vestri, & filiae vestrae, & iuvenes vestri visiones	17. και έσται έν ταις έσχάταις ήμέραις, λέγει ο θεός, έκχεω από του πνεύματός μου επί πᾶσαν σάρκα, και προφητεύουσιν οι υιοι υμών και αι θυγατέρες υμών, και οι νεανίσκοι	17. <i>And it shal be, in the last daies (saith our Lord) of my Spirit I wil powre out upon al flesh: and your sonnes and your daughters shal prophecie, and your young men shal</i>

miewać, a starcom waszym " sny się śnić będą.	videbunt, & seniores vestri somnia somniabunt.	seniores vestri somnia somniabunt.	videbunt, & seniores vestri somnia somniabunt.	ὕμῶν ὀράσεις ὄψονται, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὕμῶν ἐνυπνία ἐνυπνιασθήσονται.	<i>see visions, and your annicients shal dreame dreames.</i>
18. A k temu w oneż dni, na sługi me, i na służebnice moje wyleję z Ducha mego, i będą prorokować,	18. Et quidem super servos meos, & super ancillas meas in diebus illis effundam de Spiritu meo, & prophetabunt:	18. Ac super servos meos superque ancillas meas effundam Spiritum meum in diebus illis, & vaticinabuntur.	18. Et quidem super servos meos, & super ancillas meas in diebus illis effundam de Spiritu meo, & prophetabunt:	18. καὶ γε ἐπὶ τοὺς δούλους μου καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου, καὶ προφητεύσουσι.	18. <i>And upon my servants trely, and upon my bandmaidens wil I powre out in those daies, of my Spirit, and they shal propheticie:</i>
19. i dam cuda na niebie wzgorę i znamiona na ziemi nisko, krew, i ogień, i kurzawę dymu.	19. & dabo prodigia in caelo sursum, & signa in terra deorsum, sanguinem, & ignem, & vaporem fumi.	19. Et edam signa in caelo, & virtutes super terram, sanguinem, & ignem, & vaporem sumi.	19. Et dabo prodigia in caelo sursum, & signa in terra deorsum, sanguinem, & ignem, & vaporem fumi.	19. καὶ δώσω τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, καὶ σημεῖα ἐπὶ τῆς γῆς κάτω, αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα καπνοῦ.	19. <i>and I wil give wonders in the heaven above, and signes in the earth beneath, bloud, and fire, and vapour of smoke.</i>
20. Słońce się obróci w ciemność, a księżyc w krew, przedtym niż przyjdzie on dzień Pański wielki i znaczny.	20. Sol convertetur in tenebras & luna in sanguinem, antequam veniat dies Domini magnus & manifestus.	20. Sol convertetur in caliginem, & Luna in sanguinem, priusquam veniat dies Domini magnus & tremendus.	20. Sol convertetur in tenebras, & luna in sanguinem, antequam veniat dies Domini magnus & manifestus.	20. ὁ ἥλιος μεταστραφήσεται εἰς σκότος, καὶ ἡ σελήνη εἰς αἷμα, πρὶν ἢ ἐλθεῖν τὴν ἡμέραν κυρίου τὴν μεγάλην καὶ ἐπιφανῆ.	20. <i>The sunne shal be turned into darkenes, and the moone into bloud, before the great and manifest day of our Lord doth come.</i>
21. I stanie się, e iż wszelki którybykolwiek wzywał imienia Pańskiego, zbawion będzie.	21. Et erit omnis quicumque (!) invocaverit nomen Domini, salvus erit.	21. Et futurum est, ut quicumque invocaverit nomen Domini, servetur.	21. Et erit, omnis quicumque invocaverit nomen Domini, salvus erit.	21. καὶ ἔσται, πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσῃται τὸ ὄνομα κυρίου, σωθήσεται.	21. <i>And it shal be, every one whosoever calleth upon the name of our Lord, shal be saved.</i>
		Crepusculo Dominicæ magnæ Rurrectionis.			

22. Mężowie Izraelscy, słuchajcie słów tych. Jezusa Nazareńskiego, męża od Boga pochwalonego u was mocami i cudami i znamiony, które czynił Bóg przezeń między wami, jako * sami wiecie,	22. Viri Israēlitae, audite verba haec: Iesum Nazarenum virum approbatum a Deo in vobis, virtutibus & prodigiis & signis quae fecit Deus per illum in medio vestri, sicut * vos scitis:	22. Viri filij Isroiel, audite hos sermones: Jeschua illum Nazarenum virum, qui a Deo apparuit apud vos virtutibus & praeclare factis illis quae Deus edidit inter vos per manum ipsius, ut et vos nostis.	22. Viri Israelitae audite verba haec: Iesum Nazarenum virum approbatum a Deo in vobis, virtutibus & prodigiis & signis quae fecit Deus per illum in medio vestri, sicut † vos scitis:	22. Ἄνδρες ἰσραηλῖται, ἀκούσατε τοὺς λόγους τοῦτου· ἰησοῦν τὸν ναζωραῖον, ἄνδρα ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἀποδεδειγμένον εἰς ὑμᾶς δυνάμεσιν καὶ τέρασι καὶ σημείοις, οἷς ἐποίησε δι' αὐτοῦ ὁ θεὸς ἐν μέσῳ ὑμῶν, καθὼς καὶ αὐτοὶ οἴδατε·	22. Ye men of Israel hear these wordes, IESUS of Nazareth a man approved of God among you, by miracles and wonders and signes which God did by him in the middes of you, as you know:
23. tego naznaczoną radą i przejrzaniem Bożym wydanego, * przez ręce niebożników przybiwszy do krzyża zatraciliście.	23. hunc definito consilio & praescientia Dei traditum, per manus iniquorum affligentes, interemistis,	23. Hunc inquam quum ad hoc expositus esset praescientia & voluntate Dei, tradidistis manibus sceleratis, crucique affixistis, atque trucidastis.	23. Hunc definito consilio & praescientia Dei traditum, per manus iniquorum affligentes, interemistis.	23. τοῦτον τῇ ὀρισμένῃ βουλῇ καὶ προγνώσει τοῦ θεοῦ ἔκδοτον λαβόντες διὰ χειρῶν ἀνόμων, προσπήξαντες ἀνείλετε·	23. this same," by the determinate counsel and prescience of God being delivered, you by the handes of wicked men have crucified and slaine.
24. Którego Bóg wzbudził rozwiązawszy boleści" piekła, jakoż była rzecz niepodobna, aby od niego miał być on zatrzyman.	24. quem Deus suscitavit solutis doloribus inferni, iuxta quod impossibile erat teneri illum ab eo.	24. Deus autem suscitavit eum, solvitque funes inferorum, siquidem impossibile erat eum retineri in inferis.	24. Quem Deus suscitavit solutis doloribus inferni, iuxta quod impossibile erat teneri illum ab eo.	24. ὃν ὁ θεὸς ἀνέστησε, λύσας τὰς ὀδῖνας τοῦ θανάτου, καθότι οὐκ ἦν δυνατὸν κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπ' αὐτοῦ·	24. whom God hath raised up " loosing the sorrowes of hel, according as it was impossible that he should be holden of it.
25. Abowiem Dawid o nim mówi: ^f Upatrowałem zawždy Pana przed sobą, bo mi jest po prawicy, abych nie był wzruszon.	25. David enim dicit in eum, Providebam Dominum in conspectu meo semper: quoniam a dextris est mihi ne commovear.	25. David enim dixit de eo, Coram me prospiciebam Dominum meum semper, quippe qui a dextera mea sit, ne commovear.	25. David enim dicit in eum: Providebam Dominum in conspectu meo, semper: quoniam a dextris est mihi ne commovear.	25. δαυιδ γὰρ λέγει εἰς αὐτόν· προωρώμην τὸν κύριον ἐνώπιόν μου διὰ παντός, ὅτι ἐκ δεξιῶν μου ἐστίν, ἵνα μὴ σαλευθῶ.	25. For David saith concerning him, <i>I foresaw the Lord in my sight alwaies: because he is at my right hand that I be not moved.</i>

26. Dla tegoż się rozweseliło serce moje, a rozdarował się język mój, nad to i ciało moje odpoczynie w nadziei.	26. Propter hoc laetatum est cor meum, & exsultavit lingua mea: insuper & caro mea requiescet in spe.	26. Propterea laetatum est cor meum, et exultavit gloria mea, atque adeo corpus meum commorabitur in spe.	26. Propter hoc laetatum est cor meum, & exsultavit lingua mea: insuper & caro mea requiescet in spe.	26. διὰ τοῦτο εὐφράνθη ἡ καρδία μου, καὶ ἠγαλλιάσατο ἡ γλῶσσά μου. ἔτι δὲ καὶ ἡ σὰρξ μου κατασκηνώσει ἐπ' ἐλπίδι,	26. <i>For this, my hart hath been glad and my tongue hath reioyced: moreover my flesh also shal rest in hope.</i>
27. Abowiem nie zostawisz dusze mojej w piekle, ani dasz świętemu twemu "oglądać skażenia".	27. Quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis Sanctum tuum videre corruptionem.	27. Quia non derelinques animam meam in inferis, nec dabis [fines] ut Sanctus tuus videat corruptionem.	27. Quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis Sanctum tuum videre corruptionem.	27. ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ᾄδου, οὐδὲ δώσεις τὸν ὁσίον σου ἰδεῖν διαφθοράν.	27. <i>Because thou wilt not leave " my soul :: in hel, nor give thy Holy one to see :: corruption.</i>
28. Oznajmiłeś drogi żywota', napełnij mnie radością " z obliczem twoim.	28. Notas mihi fecisti vias vitae. replebis me iucunditate cum facie tua.	28. Revelasti mihi vias vitae: replebis me laetitia cum vultu tuo.	28. Notas mihi fecisti vias vitae: replebis me iucunditate cum facie tua.	28. ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς, πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου.	28. <i>Thou hast made knowen to me the waies of life: thou shalt make me ful of ioyfulness with thy face.</i>
29. Mężowie bracia, niech mogą bezpiecznie mówić ku wam o Patriarsze Dawidzie, ^g że * umarł, i pogrzebion jest, i grób jego jest u nas, aż do dnia dzisiejszego.	29. Viri fratres, liceat audenter dicere ad vos de patriarcha David quoniam * defunctus est, & sepultus est: & sepulchrum eius est apud nos, usque in hodiernum diem.	29. Viri fratres, licet palam dicere apud vos de patriarcha David, eum & mortuum esse & sepultum, & monumentum eius esse apud nos ad hunc usque diem.	29. Viri fratres, liceat audenter dicere ad vos de Patriarcha David, quoniam † defunctus est, & sepultus est: & sepulchrum eius est apud nos, usque in hodiernum diem.	29. ἄνδρες ἀδελφοί, ἐξὸν εἰπεῖν μετὰ παρρησίας πρὸς ὑμᾶς περὶ τοῦ πατριάρχου δαβίδ, ὅτι καὶ ἐτελεύτησε καὶ ἐτάφη, καὶ τὸ μνήμα αὐτοῦ ἔστιν ἐν ἡμῖν ἄχρι τῆς ἡμέρας ταύτης.	29. <i>Ye men, brethren, let me boldly speak to you of the Patriarch David: that * he died, and was buried: and his sepulchre is with us until this present day.</i>
30. Będąc tedy Prorokiem, i wiedząc że ^h mu Bóg obiecał pod przysięgą, iż z owocu	30. Propheta igitur cum esset, & sciret quia iureiurando iurasset illi Deus de fructu	30. Et enim Propheta fuit, & sciebat iureiurando sibi iurasse Deum; De fructu	30. Propheta igitur cum esset, & sciret quia iureiurando iurasset illi Deus de fructu lumbi	30. προφήτης οὖν ὑπάρχων, καὶ εἰδὼς ὅτι ὄρκῳ ὤμοσεν αὐτῷ ὁ θεὸς ἐκ καρποῦ τῆς	30. <i>Whereas therefore he was a Prophet, and knew that by an othe God had sworne to him</i>

biodr jego * miał posadzić na stolicy jego,	lumbi eius sedere super sedem eius:	ventris tui collocabo super solium tuum.	eius sedere super sedem eius:	ὄσφύος αὐτοῦ τὸ κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν χριστὸν, καθίσει ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ,	<i>that of the fruit of his loynes there should sit upon his seat:</i>
31. przeglądając powiedział o zmartwychwstaniu Chrystusowym, iż ⁱ ani zostawion jest ⁷ w piekle, ani ^k ciało jego ⁷ ujrzano zepsowania ⁷ .	31. providens locutus est de resurrectione Christi, quia neque derelictus est in inferno, neque caro eius vidit corruptionem.	31. Prospexitque & locutus est de resurrectione Meschicho, eum non iri derelictum in inferis, ne corpus quidem ipsius visurum corruptionem.	31. Providens locutus est de resurrectione Christi, quia neque derelictus est in inferno, neque caro eius vidit corruptionem.	31. προϊδὼν ἐλάλησεν περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ χριστοῦ, ὅτι οὐ κατελείφθη ἡ ψυχὴ αὐτοῦ εἰς ᾄδου, οὐδὲ ἡ σὰρξ αὐτοῦ εἶδεν διαφθοράν.	31. Foreseeing he spake of the resurrection of Christ, for neither was he left in hel, neither did his flesh see corruption.
32. Tegoć Jezusa wzbudził Bóg, ^l czego my wszyscy jesteśmy świadkowie.	32. Hunc Iesum resuscitavit Deus, cuius omnes nos testes sumus.	32. Hunc Jeschua suscitavit Deus, & nos omnes sumus testes ipsius.	32. Hunc Iesum resuscitavit Deus, cuius omnes nos testes sumus.	32. τοῦτον τὸν ἰησοῦν ἀνέστησεν ὁ θεός, οὗ πάντες ἡμεῖς ἐσμεν μάρτυρες·	32. This IESUS hath God raised againe, whereof al we are witnesses.
33. Prawicą tedy Bożą będąc podwyższony, a obietnice Ducha Świętego wzięwszy od Ojca, wylał ⁷ tego, którego ⁷ wy * widzicie i słyszycie.	33. Dexterā igitur Dei exaltatus, & promissione Spiritus sancti accepta a Patre, effudit ⁷ hunc quem ⁷ vos videtis & auditis.	33. Porro ille dextera Dei exaltatus est, et accepit a Patre promissum quod est de Spiritu Sanctitatis, & effudit hoc donum, quod ecce vos videtis & auditis.	33. Dexterā igitur Dei exaltatus, & promissione Spiritus sancti accepta a Patre, effudit † hunc quem vos videtis & auditis.	33. τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ θεοῦ ὑψωθείς, τὴν τε ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος ἁγίου λαβὼν παρὰ τοῦ πατρὸς, ἐξέχευε τοῦτο ὃ νῦν ὑμεῖς βλέπετε καὶ ἀκούετε.	33. Being exalted therefore by the right hand of God, and having received of his father the promise of the holy Ghost, he hath powred out this whom ⁷ you see and hear.
34. Abowiem Dawid nie wstał do nieba, lecz sam powie: ^m Rzekł Pan Panu memu: siądź na prawicy mojej,	34. Non enim David ascendit in caelum: dicit autem ipse, Dixit Dominus Domino meo, sede a dextris meis,	34. Non enim David ascendit in coelum, quandoquidem ipse ait: Dixit Dominus Domino meo, sede a dextera mea.	34. Non enim David ascendit in caelum: dicit autem ipse, Dixit Dominus Domino meo, Sede a dextris meis,	34. οὐ γὰρ δαβιδ ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς, λέγει δὲ αὐτὸς, εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου, κάθου ἐκ δεξιῶν μου,	34. For David ascended not into heaven: but he saith, <i>Our Lord hath said to my Lord. sit on my right hand,</i>
35. aż położę	35. donec ponam	35. Usquedum ponam	35. Donec ponam	35. ἕως ἄν θῶ τοὺς	35. <i>until I make thine</i>

nieprzyjacioły twe podnóżkiem nóg twoich.	inimicos tuos scabellum pedum tuorum.	inimicos tuos suppedaneum pedibus tuis.	inimicos tuos scabellum pedum tuorum.	ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου.	<i>enemies the foote stoole of thy feete.</i>
36. Niechajżeć tedy wie za pewne wszytek dom Izraelski, iż go i Panem, i " Chrystusem' uczynił Bóg, tego to Jezusa, któregoście wy ukrzyżowali.	36. Certissime sciat ergo omnis domus Israël, quia & Dominum eum, & Christum fecit Deus, hunc Iesum, quem vos crucifixistis.	36. Certo sciat igitur tota domus Jsroiel, Dominam & Meschicho factum esse a Deo hunc Ieschua, quem vos in crucem egistis.	36. Certissime sciat ergo omnis domus Israel, quia & Dominum eum, & Christum fecit Deus, hunc Iesum, quem vos crucifixistis.	36. ἀσφαλῶς οὖν γινωσκέτω πᾶς οἶκος ἰσραήλ, ὅτι καὶ κύριον καὶ χριστὸν αὐτὸν ὁ θεὸς ἐποίησε, τοῦτον τὸν ἰησοῦν ὃν ὑμεῖς ἐσταυρώσατε.	36. Therefore let al the house of Israël know most certainly that God hath made him both Lord, and CHRIST, this IESUS, whom you have crucified.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
---	---	---	The lesson before the Epistle on Imber wednesday inwhitsonweeke.
14. Piotr jako głowa wszystkich Apostołów, po zesłaniu Ducha Ś[więtego] pierwsze czyni kazanie.	14. ---	14. ---	14. :: Peter the head of the rest and now newly replenished with all knowledge and fortitude, maketh the first Sermon.
17. ^d Ioel: 2. g 28. Iza: 44. a 3. " Bóg. G. " To jest przez sny pokaże im wolą moją.	17. Ioel. 2. g. 28. Isa. 44. a. 3.	17. Ioel. 2. g 28. Esa. 44. a 3.	17. Ioël. 2,28
20. G.	20. ---	20. ---	20. ---
21. ^e Ioel: 2. g 32. Rzym: 10. c 13.	21. Ioel. 2. g. 32. Rom. 10. c. 13.	21. Ioel. 2. g 32. Rom. 10. c 13.	21. ---

22. * i. 5 L. G. S.	22. * & 5 MS. G. S.	22. ---	22. ---
23. * poimawszy. G.	23. ---	23. ---	23. ---
24. " śmierci. G.	24. ---	24. ---	24. ---
25. ^f Psal: 15. b 8.	25. Psal. 15. b. 8.	25. Psal. 15. b 8.	25. Psalm 15,8
27. " skazać się. Heb[raizm].	27. ---	27. ---	27. :: Who but an infidel (saith St. Augustine) wil denie Christ to have descended to Hell? ep. 99 :: As his soul suffered no pains in Hell, so neither did his body take any corruption in the grave.
28. " przywróciłeś mi żywot. Heb[raizm]. " z obliczności twojej. Heb[raizm].	28. ---	28. ---	28. ---
29. ^g 3 Krol: 2. b 10. (=1 Krl 2,10) * i. 4 L. G. S.	29. 3 Reg. 2. b. 10. (=1 Krl 2,10) * & 4 MS. G. S.	29. † & 3 Reg. 2. b 10. (=1 Krl 2,10)	29. 3 Reg. 2,10 (=1 Krl 2,10)
30. ^h Psal: 131. c 11. * ile wedle ciała Chrystusa miał wzbudzić. G.	30. Psal. 131. c. 11.	30. Psal. 131. c 11.	30. Ps 131,11
31. ⁱ Psal: 15. b 10. ^k Niż[ej]: 13. c 35. (=Dz 13,35) "nie miała zostać dusza jego. G. "nie skaziło się. Heb[raizm].	31. Psal. 15. b. 10. Inf[ra]. 13. c. 25. (= Dz 13,25)	31. Psal. 15. b 10. Inf[ra]. 12. c 25. (= Dz 13,25)	31. ---
32. ^l Wyż[ej]: 1. b 8. (=Dz 1,8)	32. ---	32. Sup[ra]. 1. b 8. (=Dz 1,8)	32. ---
33. " ten dar który. NL. S. to co. G. * teraz. G.	33. " hoc donum quod. MS. S.	33. † Hoc donum quod.	33. " <i>this gift which</i>
34. ^m Psal: 109. a 1.	34. Psal. 109. a. 1.	34. Psal. 109. a 1.	34. Ps 109,1
36. " królem. Heb[raizm].	36. ---	36. ---	36. ---

Komentarz: Notę streszczająco-wypunktowującą do w. 14. Wujek napisał na podstawie NTR 1582. Noty do w. 17. podzielił na 3 grupy: konkordancje przepisał z WL i PAn, notę krytycznotekstową dodał samodzielnie na podstawie lektury PAnG, w której dostrzegł wariant *Bóg* (θεός); nota komentarzowa *To jest przez sny pokaże im wolą moją* także stanowi rezultat twórczej pracy tłumacza. Nota krytycznotekstowa do w. 20. na marginesie zawiera tylko literę G., ale za to odnoszący się do niej wariant odnaleźć można w tekście. Wujek wyróżnił go kursywą, zapisując *on*, ponieważ śledził tekst PAnG i dostrzegł, że pojawia się tam wariant τὴν ἡμέραν; zinterpretował zapewne rodzajnik jako zaimek. Konkordancje do w. 21. są wynikiem korzystania z marginaliów WL i PAn. Nota o charakterze krytycznotekstowym przypisana do w. 22. została zaczerpnięta z WL. Nota krytycznotekstowa do w. 23. świadczy po raz kolejny o samodzielnej pracy Wujka, który na podstawie PAnG podał inny wariant tj. *poimawszy* (λαβόντες). Oznaczony przez Wujka kursywą wariant *do krzyża* nie znajduje się bezpośrednio w tekście greckim (stąd nie ma odnośnika marginalnego), ale wynika pośrednio z samego czasownika greckiego – προσπήγνυμι znaczy bowiem „przybić (do krzyża)”. Nota krytycznotekstowa do w. 24. znów dowodzi twórczej pracy Wujka z PAnG, ponieważ to na jej podstawie podał on wariant *śmierci* (τοῦ θανάτου). Konkordancja w w. 25. w NTWj 1593 pokrywa się z tą w WL, PAn i NTR 1582. Noty filologiczne w w. 27. i 28. są własnym dodatkiem tłumacza. Konkordancja do w. 29 została przepisana z WL, PAn i NTR 1582, natomiast nota krytycznotekstowa do tego wersetu powstała już tylko na podstawie WL. Konkordancja w w. 30 jest taka sama u Wujka jak i w WL, PAn i NTR 1582, ale już inny wariant tłumaczenia obecny w nocie krytycznotekstowej do tego wersetu, tj. *ile wedle ciała Chrystusa miał wzbudzić*, co Wujek dostrzegł w PAnG, która ma w tym miejsce κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν χριστὸν. Konkordancje do w. 31. tłumacz przepisał z WL i PAn, jednak zauważył w nich błędy (WL i PAn mają Dz 13,25, a powinno być Dz 13,35) i poprawił. Nota krytycznotekstowa do w. 31. zawierająca inny wariant wypatrzony przez Wujka w PAnG. Grecki tekst z Poliglotty ma w tym miejscu οὐ κατελείφθη ἡ ψυχὴ αὐτοῦ εἰς ᾄδου, co Wujek przetłumaczył jako *nie miała zostać dusza jego (w piekle)*. Nota filologiczna do w. 31. objaśniająca hebraizm stanowi z kolei własny dodatek Wujka. Konkordancję do w. 32. Wujek przepisał z PAn, bo tylko ona zawiera jakąkolwiek notę do tego wersetu. Nota krytycznotekstowa do w. 33 w NTWj 1593 pokrywa się z tą z WL – w której MS. oznacza „teksty łacińskie” oddane przez Wujka skrótem NL. tj. „niektóre teksty łacińskie.”. Oprócz noty *ten dar który*, Wujek dodał jeszcze informację o tekstach greckich (G.), które posiadają wariant *to co*, a których nie wspomina WL. Nota ta jest zapewne wynikiem samodzielnej lektury tekstu PAnG, która ma w tym miejscu τοῦτο ὃ. Mając przed oczami tekst PAnG tłumacz dostrzegł zapewne również kolejny wariant tj. *teraz* (νὺν), który zamieścił w drugiej nocie krytycznotekstowej do w. 33. Konkordancja do w. 34. u Wujka jest taka sama jak w WL, PAn i NTR 1582, natomiast nota filologiczna do w. 36. stanowi rezultat własnej pracy Wujka.

L. Dz 3,1-10

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
1. A Piotr i Jan wstępowali do kościoła, na godzinę modlitwy dziesiątą.	1. PEtrus autem & Iohannes ascendebant in templum, ad horam orationis nonam.	1. FActum est autem quum ascenderent Schemeoun Kipho et Iouchanon simuli in templum tempore precationis hora nona:	1. PEtrus autem & Iohannes ascendebant in templum, ad horam orationis nonam.	1. Ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ πέτρος καὶ ἰωάννης ἀνέβαινον εἰς τὸ ἱερόν, ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἑνάτην·	1. And Peter and Iohn went up into the temple, at the :: ninth hour of praier.
2. A mąż niektóry chromy ► będąc' z żywota matki swej był noszon, którego na każdy dzień kładziono u drzwi kościelnych, które zwano Nadobne, aby prosił jałmużny u tych którzy do kościoła wchodzili.	2. Et quidam vir qui erat claudus ex utero matris suae, baiulabatur: quem ponebant quotidie ad portam templi, quae dicitur Speciosa, ut peteret eleemosynam ab introeuntibus in templum.	2. Ut ecce virum quendam claudum ab utero matris suae baiularent homines illi qui solici erant eum efferre & ponere ad ianuam templi, quae vocatur Speciosa, ut peteret eleemosynam ab iis, qui introibant in templum.	2. Et quidam vir qui erat claudus ex utero matris suae, baiulabatur: quem ponebant quotidie ad portam templi, quae dicitur Speciosa, ut peteret eleemosynam ab introeuntibus in templum.	2. καὶ τις ἀνὴρ χωλὸς ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ ὑπάρχων ἐβαστάζετο, ὃν ἐτίθουν καθ' ἡμέραν πρὸς τὴν θύραν τοῦ ἱεροῦ τὴν λεγομένην ὠραίαν, τοῦ αἰτεῖν ἐλεημοσύνην παρὰ τῶν εἰσπορευομένων εἰς τὸ ἱερόν·	2. And a certaine man that was lame from his mothers wombe, was carried; whom they laid every day at the gate of the temple, that is called Specious, that he might aske almes of them that went into the temple.
3. Ten ujrzawszy Piotra i Jana gdy mieli wniść do kościoła, prosił o jałmużnę.	3. Is cum vidisset Petrum & Iohannem incipientes introire in templum, rogabat ut eleemosynam acciperet.	3. Js quum vidisset Schemeoun & Iouchanon introeutes in templum, petiit ab eis ut darent ipsi eleemosynam.	3. Is cum vidisset Petrum & Iohannem incipientes introire in templum, rogabat ut eleemosynam acciperet.	3. ὃς ἰδὼν πέτρον καὶ ἰωάννην μέλλοντας εἰσιεῖν εἰς τὸ ἱερόν, ἠρώτα ἐλεημοσύνην.	3. He, when he had seen Peter and Iohn about to enter into the temple, asked to receive an almes.
4. A Piotr z Janem pilnie nań patrząc, rzekł mu: Wejrzy na nas.	4. Intuens autem in eum Petrus cum Iohanne, dixit, Respice in nos.	4. Et respexerunt in eum Schemeoun & Iouchanon, dixeruntque ei, Jntuere nos.	4. Intuens autem in eum Petrus cum Iohanne, dixit, Respice in nos.	4. ἀτενίσας δὲ πέτρος εἰς αὐτὸν σὺν τῷ ἰωάννη, εἶπε, βλέψον εἰς ἡμᾶς.	4. But Peter with Iohn looking upon him, said, Look upon us.

5. A on patrzył na nie, spodziewając się co wziąć od nich.	5. At ille intendebat in eos, sperans se aliquid accepturum ab eis.	5. Ipse autem intuitus est eos, sperans se ab eis aliquid accepturum.	5. At ille intendebat in eos, sperans se aliquid accepturum ab eis.	5. ὁ δὲ ἐπεῖχεν αὐτοῖς, προσδοκῶν τι παρ αὐτῶν λαβεῖν.	5. But he looked earnestly upon them, hoping that he should receive something of them.
6. I rzekł Piotr: Srebrac ani złota nie mam, lecz co mam, to tobie dawam: W imię Jezusa Chrystusa Nazareńskiego wstań, a chodź.	6. Petrus autem dixit, Argentum & aurum non est mihi: quod autem habeo, hoc tibi do: In nomine Iesu Christi Nazareni surge, & ambula.	6. Ait illi Schemoun, Aurum & argentum non habeo: sed quod habeo do tibi: In nomine Domini nostri Ieschua Meschicho Nozroio surge, ambula.	6. Petrus autem dixit, Argentum & aurum non est mihi: quod autem habeo, hoc tibi do: In nomine Iesu Christi Nazareni surge, & ambula.	6. εἶπε δὲ πέτρος, ἀργύριον καὶ χρυσίον οὐχ ὑπάρχει μοι· ὁ δὲ ἔχω, τοῦτό σοι δίδωμι· ἐν τῷ ὀνόματι ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ ναζωραίου ἐγείραι καὶ περιπάτει.	6. But Peter said, Silver and gold I have not, but " that which I have, the same I give to thee: In the name of IESUS CHRIST of Nazareth arise, and walke.
7. A ująwszy go za prawą rękę jego, podniósł go: i wnet były utwierdzone goleni jego i stopy.	7. Et apprehensa manu eius dextera, allevavit eum, & protinus consolidatae sunt bases eius & plantae.	7. Et apprehendit manum eius dexteram, & erexit eum: eoque momento obfirmati sunt pedes eius ac plantae.	7. Et apprehensa manu eius dextera, allevavit † eum, & protinus consolidatae sunt bases eius & plantae.	7. καὶ πιάσας αὐτὸν τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἤγειρε. παραχρῆμα δὲ ἐστερεώθησαν αὐτοῦ αἱ βάσεις καὶ τὰ σφυρά.	7. And taking his right hand, he lifted him up, and forthwith his feete and soles were made strong.
8. A wyskoczywszy stanął, i chodził, i wszedł z nimi do kościoła, chodząc i skacząc, i chwając Boga.	8. Et exiliens stetit, & ambulabat: & intravit cum illis in templum ambulans, & exiliens, & laudans Deum.	8. Proinde exiliens stetit & ambulavit; & ingressus est cum eis templum, ambulans, & saliens, & glorificans Deum.	8. Et exiliens stetit, & ambulabat: & intravit cum illis in templum ambulans, & exiliens, & laudans Deum.	8. καὶ ἐξαλλόμενος ἔστη, καὶ περιεπάτει, καὶ εἰσῆλθε σὺν αὐτοῖς εἰς τὸ ἱερόν περιπατῶν καὶ ἀλλόμενος καὶ αἰνῶν τὸν θεόν.	8. And springing he stooode, and walked: and went in with them into the temple walking, and leaping, and praising God.
9. I widział go wszytek lud chodzącego, i Boga chwającego.	9. Et vidit omnis populus eum ambulantem, & laudantem Deum.	9. Viditque totus populus ambulantem, & glorificantem Deum.	9. Et vidit omnis populus eum ambulantem, & laudantem Deum.	9. καὶ εἶδεν αὐτὸν πᾶς ὁ λαὸς περιπατοῦντα καὶ αἰνοῦντα τὸν θεόν.	9. And al the people saw him walking and praising God.
10. I poznawali go, iż on był który dla jałmużny siadał u drzwi	10. Cognoscebant autem illum, quod ipse erat qui ad	10. Et agnoverunt cum esse qui mendicans sedebant quotidie &	10. Cognoscebant autem illum, quod ipse erat qui ad	10. ἐπεγίνωσκον τε αὐτὸν ὅτι οὐτὸς ἦν ὁ πρὸς τὴν ἐλεημοσύνην	10. And they knew him, that, it was he which sate for almes at the

Nadobnych kościelnych, i napelnieni byli zdumienia i zapamiętania, z tego co się mu przydało.	eleemosynam sedebat ad Speciosam portam templi: & impleti sunt stupore & extasi in eo quod contigerat illi.	petebat eleemosynam ad portam quae vocatur Speciosa: & impleti sunt stupore & admiratione super eo quod acciderat.	eleemosynam sedebat ad Speciosam portam templi: & impleti sunt stupore & extasi in eo quod contigerat illi.	καθήμενος ἐπὶ τῇ ὡραία πύλῃ τοῦ ἱεροῦ, καὶ ἐπλήσθησαν θάμβους καὶ ἐκστάσεως ἐπὶ τῷ συμβεβηκότι αὐτῷ.	Specious gate of the temple: and they were exceedingly astonied and agast at that that had chanced to him.
---	---	--	---	--	--

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Lekcja w wigilię Ś[więtego] Piotra i Pawła.	---	---	The Epistle upon SS. Peter and Pauls eve, Iun. 28.
1. ---	1. ---	1. ---	1. :: This maketh for distinction of Canonical houres and diversitie of appointed times to pray in. <i>See Annot. c. 10,9.</i>
2. ► G.	2. ---	2. ---	2. ---
6. Piotr pierwsze cudo uczynił na potwierdzenie chrześcijańskiej wiary.	6. ---	6. ---	6. ---
7. ► G.	7. ---	7. † eum.	7. ---

Komentarz: Wskazówka liturgiczna zamieszczona przez Wujka jest analogiczna jak w NTR 1582. Nota krytycznotekstowa do w. 2. jest dziełem Wujka i rezultatem jego lektury PAnG. Tłumacz porównał zapewne tekst grecki z wersjami łacińskimi, syryjską oraz angielską i zauważył, że PAnG nie posiada słowa *będq̄c*. Rożkiem oznaczył zatem to słowo, którego brak w PAnG. Nota streszczająco-wypunktowująca do w. 6. jest dodatkiem Wujka; tłumacz w ten sposób zaznacza teksty Piotrowe w Dz. Nota krytycznotekstowa do w. 7. jest także po raz kolejny wynikiem Wujkowej pracy z PAnG, w której tłumacz dostrzegł brak zaimka *go*.

M. Dz 3,11-26

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
<p>11.” Gdy się tedy trzymał <i>on chromy uzdrowiony</i> Piotra’ i Jana, zbieżał się wszystek lud ku nim do krużganku który zwano Salomonowym, zdumiawszy się.</p>	<p>11. Cum” teneret’ autem Petrum & Iohannem, cucurrit omnis populus ad eos ad porticum quae appellatur Salomonis, stupentes.</p>	<p>Feria secunda Candidatorum.</p> <p>11. Quumque ipse teneret Schemeoun & Iouchanon, cucurrit totus populus mirabundus ad eos in porticum quae dicitur ipsius Schemeoun.</p>	<p>11. Cum † teneret autem Petrum & Iohannem, cucurrit omnis populus ad eos ad porticum quae appellatur Salomonis, stupentes.</p>	<p>11. κρατοῦντος δὲ τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ τὸν πέτρον καὶ ἰωάννην, συνέδραμε πρὸς αὐτοὺς πᾶς ὁ λαὸς ἐπὶ τῇ στοᾷ τῇ καλουμένῃ Σολομῶντος, ἔκθαμβοι.</p>	<p>11. And as he held Peter and Iohn, al the people ranne to them unto the porche which is called Solomons, wondering.</p>
<p>12. A ujrzawszy Piotr, odpowiedział do ludu: Mężowie Izraelscy, co się temu dziwujecie? albo przecz się nam przypatrujecie, jakobychmy własną mocą albo ” pobożnością’ to sprawić mieli żeby ten to chodził?</p>	<p>12. Videns autem Petrus, respondit ad populum, Viri Israëlitae quid miramini in hoc, aut nos quid intuemini, quasi nostra virtute aut ” pietate’ fecerimus hunc ambulare?</p>	<p>12. Quod quum vidisset Schemeoun, respondit & dixit eis: Viri filij Isroiel, quid miramini propter hoc, aut cur nos intuemini, quasi virtute nostra aut propria potestate hoc effecerimus ut iste ambulet?</p>	<p>12. Videns autem Petrus, respondit ad populum: Viri Israelitae, quid miramini in hoc, aut nos quid intuemini, quasi nostra virtute aut † pietate fecerimus hunc ambulare?</p>	<p>12. ἰδὼν δὲ πέτρος ἀπεκρίνατο πρὸς τὸν λαόν, ἄνδρες ἰσραηλῖται, τί θαυμάζετε ἐπὶ τούτῳ ἢ ἡμῖν τί ἀτενίζετε ὡς ἰδίᾳ δυνάμει ἢ εὐσεβείᾳ πεποιηκόσι τοῦ περιπατεῖν αὐτόν;</p>	<p>12. But Peter seing them, made answer to the people, Ye men of Israel, why marvel you at this, or why looke you upon us, as though ” by our power or holines we have made this man to walke?</p>
<p>13. Bóg Abraamów, i ► Bóg’ Izaakow, i ► Bóg’ Jakobow, Bóg ojców naszych uwielbił Jezusa</p>	<p>13. Deus Abraham, & Deus Isaac, & Deus Iacob, Deus patrum nostrorum glorificavit</p>	<p>13. Deus ille Abrohom, Jschok & Iaacoub, Deus Patrum nostrorum glorificavit Filium</p>	<p>13. Deus Abraham, & Deus Isaac, & Deus Iacob, Deus patrum nostrorum, glorificavit</p>	<p>13. ὁ θεὸς ἀβραὰμ καὶ ἰσαὰκ καὶ ἰακώβ, ὁ θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν ἐδόξασε τὸν παῖδα</p>	<p>13. The God of Abraham, and the God of Isaac, and the God of Iacob, the God of our</p>

Syna swego, któregoście wy wydali, i zaprzeliście się go przed Piłatem, gdyż było zdanie jego aby był wypuszczon.	filium suum Iesum, quem vos quidem tradidistis & negastis ante faciem Pilati, iudicante illo dimitti.	suum Ieschua, illum quem vos prodidistis et abnegastis in conspectu Pilati, quum ipse aequum iudicaret eum esse absolvendum.	filium suum Iesum, quem vos quidem tradidistis & negastis ante faciem Pilati, iudicante illo dimitti.	αὐτοῦ ἰησοῦν, ὃν ὑμεῖς παρεδώκατε, καὶ ἠρνήσασθε αὐτόν κατὰ πρόσωπον πλάτου, κρίναντος ἐκείνου ἀπολύειν.	fathers hath glorified his son IESUS, whom you in deede delivered and denied before the face of Pilate, he iudging him to be released.
14. ^a A wyście się zaprzeli świętego i sprawiedliwego, i prosiliście aby wam darował mężobójcę,	14. Vos autem sanctum & iustum & negastis, & petistis virum homicidam donari vobis:	14. Vos autem sanctum & iustum abnegastis, & postulastis vobis virum homicidam ut daretur vobis.	14. Vos autem sanctum & iustum negastis, & petistis virum homicidam donari vobis:	14. ὑμεῖς δὲ τὸν ἅγιον καὶ δίκαιον ἠρνήσασθε, καὶ ἠτήσασθε ἄνδρα φονέα χαρισθῆναι ὑμῖν·	14. But you denied the holy and the iust one, * and asked a mankiller to be given unto you.
15. a zamordowaliście sprawcę żywota, którego Bóg wzbudził od umarłych, czego my świadkami jesteśmy.	15. authorem vero vitae interfecistis, quem Deus suscitavit a mortuis, cuius nos testes sumus.	15. Illum vero principem vitae interfecistis, quem suscitavit Deus a mortuis; & nos omnes sumus testes eius.	15. Authorem vero vitae interfecistis, quem Deus suscitavit a mortuis; cuius nos testes sumus.	15. τὸν δὲ ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς ἀπέκτεινατε, ὃν ὁ θεὸς ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, οὗ ἡμεῖς μάρτυρες ἐσμεν·	15. but the author of life you killed, whom God hath raised from the dead, of which we are witnesses.
16. A w wierzę imienia jego, umocniło tego którego ► wy' widzicie i znacie, imię jego, i wiara która przezeń jest, dała temu to zupełne zdrowie przed wami wszystkimi.	16. Et in fide nominis eius, hunc quem vos videtis & nostis, confirmavit nomen eius: & fides quae per eum est, dedit * integram sanitatem istam in conspectu omnium vestrum.	16. Et in fide nominis ipsius hunc quem videtis & nostis ille confirmavit & sanavit: & fides quae per ipsum est, dedit huic istam sanitatem coram vobis omnibus.	16. Et in fide nominis eius, hunc quem vos videtis & nostis, confirmavit nomen eius: & fides, quae per eum est, dedit * illi integram sanitatem istam in conspectu omnium vestrum.	16. καὶ ἐπὶ τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, τοῦτον ὃν θεωρεῖτε καὶ οἶδατε, ἐστερέωσεν τὸ ὄνομα αὐτοῦ, καὶ ἡ πίστις ἣ δι' αὐτοῦ ἔδωκεν αὐτῷ τὴν ὀλοκληρίαν ταύτην ἀέναντι πάντων ὑμῶν.	16. And in the :: faith of his name, this man whom you see and know, his name hath strengthened: & the faith which is by him, hath given this perfect health in the sight of all you.
17. A teraz bracia wiem żeście to z nieświadomości	17. Et nunc fratres scio quia, per ignorantiam fecistis, sicut &	17. Nunc autem, fratres mei, scio per errorem vos hoc fecisse, prout	17. Et nunc fratres scio quia per ignorantiam fecistis, sicut &	17. καὶ νῦν ἀδελφοί, οἶδα ὅτι κατὰ ἄγνοιαν ἐπράξατε, ὡσπερ καὶ οἱ	17. And now (brethren) I know that you did it through ignorance, as

uczynili, jako i przelozeni waszy.	principes vestri.	fecerunt & primates vestri.	principes vestri.	ἄρχοντες ὑμῶν.	also your princes.
18. A Bóg`który' przez usta wszech Proroków * pierwiej opowiedział, iż Chrystus ► jego' cierpieć miał, tak ziścił.	18. Deus autem " qui' praeunntiavit per os omnium prophetarum, pati Christum suum, sic implevit.	18. At Deus sicuti praeunntiaverat per os omnium Prophetarum, passurnum Meschicho, ita implevit.	18. Deus autem quae praeunntiavit per os omnium Prophetarum, pati Christum suum, sic implevit.	18. ὁ δὲ θεὸς ἅ προκατήγγειλεν διὰ στόματος πάντων τῶν προφητῶν αὐτοῦ, παθεῖν τὸν χριστὸν, ἐπλήρωσεν οὗτο.	18. But God who foreshowed by the mouth of al the prophets, that his CHRIST should suffer, hath so fulfilled it.
19. A przetoż pokutujcie, i nawróćcie się, aby były zgładzone grzechy wasze.	19. Poenitemini igitur & convertimini, ut deleantur peccata vestra:	19. Poenitentiam ergo agite, & convertimini, ut deleantur peccata vestra;	19. Poenitemini igitur, & convertimini, ut deleantur peccata vestra:	19. μετανοήσατε οὖν καὶ ἐπιστρέψατε εἰς τὸ ἐξάλειφθῆναι ὑμῶν τὰς ἁμαρτίας,	19. Be Penitent therfore & convert, that your sinnes may be put out. ►
20. Aby gdy przyjdą czasy ochłody od obliczności Pańskiej, a posłałby wam opowiedanego Jezusa Chrystusa *,	20. ut cum venerint tempora refrigerij a conspectu Domini, & miserit eum qui praedicatus est vobis Iesum Christum,	20. Et obveniant vobis tempora quietis a conspectu Domini; mittatque vobis illum, qui paratus erat vobis, Ieschua Meschicho.	20. Ut cum venerint tempora refrigerij a conspectu Domini, & miserit eum qui praedicatus est vobis Iesum Christum,	20. ὅπως ἂν ἔλθωσι καιροὶ ἀνανύξεως ἀπὸ προσώπου τοῦ κυρίου, καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῖν ἰησοῦν χριστόν,	20. that, when the times shal come of refreshing by the sight of our Lord, and he shal send him that hath been preached unto you JESUS CHRIST,
21. który potrzeba aby był w niebie aż do czasu naprawienie wszech rzeczy, które <i>naprawienie</i> opowiedział Bóg od wieku przez usta * swych świętych proroków.	21. quem oportet quidem caelum suscipere usque in tempora restitutionis omnium, quae locutus est Deus per os sanctorum suorum, a saeculo prophetarum.	21. Quem oportet coelo capi usque ad complementum temporum illorum omnium, de quibus locutus est Deus per os sanctorum Prophetarum suorum a saeculo.	21. Quem oportet quidem caelum suscipere usque in tempora restitutionis omnium, quae locutus est Deus per os sanctorum suorum, a saeculo Prophetarum.	21. ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ θεὸς διὰ στόματος πάντων τῶν ἁγίων αὐτοῦ προφητῶν ἀπ' αἰῶνος.	21. c Whom :: heaven truly must receive until the times of the restitution of al things, which God spake by the mouth of his holy prophets from the beginning of the world.
22. Abowiemci Mojżesz mówił*: ^b Iz	22. Moyses quidem dixit, Quoniam	22. Mousche enim dixit: Prophetam	22. Moyses quidem dixit: Quoniam	22. μωσῆς μὲν γὰρ πρὸς τοὺς πατέρας εἶπεν, ὅτι	22. Moyses indeed said: <i>That a prophet shall the</i>

Proroka wzbudzi wam Pan Bóg wasz z braciej waszej jako mnie, onego słuchać będziecie we wszystkim co do was mówić będzie.	prophetam suscitabit vobis Dominus Deus vester de fratribus vestris tanquam (!) me: ipsum audietis iuxta omnia quaecumque locutus fuerit vobis.	suscitabit vobis Dominus ex fratribus vestris sicuti me: hunc audite in omnibus quae collocutus fuerit vobis.	Prophetam suscitabit vobis Dominus Deus vester de fratribus vestris tanquam me: ipsum audietis iuxta omnia quaecumque locutus fuerit vobis.	προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν ἐκ τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν, ὡς ἐμέ· αὐτοῦ ἀκούσεσθε κατὰ πάντα ὅσα ἂν λαλήσῃ πρὸς ὑμᾶς·	<i>Lord your God raise up to you of your brethren, as my self: him you shall heare according to all things whatsoever he shall speake to you.</i>
23. I stanie się to: iż Wszelka dusza, któraby nie słuchała Proroka onego, będzie wykorzeniona z ludu.	23. Erit autem, omnis anima quae non audierit prophetam illum, exterminabitur de plebe.	23. Et futurum est ut omnis anima quae non audierit Prophetam illum, anima inquam illa pereat a populo suo.	23. Erit autem, omnis anima quae non audierit Prophetam illum, exterminabitur de plebe.	23. ἔσται δὲ πᾶσα ψυχή ἣτις ἐὰν μὴ ἀκούσῃ τοῦ προφήτου ἐκείνου, ἐξολοθρευθήσεται ἐκ τοῦ λαοῦ.	23. <i>And it shall be, every soul that shall not heare that prophet, shall be destroyed out of the people.</i>
24. Aleć i wszyscy prorocy od Samuela, i inni po nich, ile ich kolwiek mówiło, opowiedali też ty dni.	24. Et omnes prophetae a Samuel, & deinceps qui locuti sunt * annuntiaverunt dies istos.	24. Et Prophetae omnes a Schemouil & iis qui post eum fuerunt, locuti sunt ac praedicarunt de diebus istis.	24. Et omnes Prophetae a Samuel, & deinceps qui locuti sunt, † annuntiaverunt dies istos.	24. καὶ πάντες δὲ οἱ προφήται ἀπὸ Σαμουὴλ καὶ τῶν καθεξῆς, ὅσοι ἐλάλησαν, καὶ κατήγγειλαν τὰς ἡμέρας ταύτας.	24. <i>And al the Prophets from Samuel and afterward that have spoken, told of these daies.</i>
25." Wyście są syny prorockimi, i testamentu który postanowił Bóg z ojcy naszymi, mówiąc do Abraama: ° I w nasieniu twoim błogosławione będą wszystkie narody ziemie.	25. Vos estis filij prophetarum & testamenti quod disposuit Deus ad patres nostros, dicens ad Abraham, Et in semine tuo benedicentur omnes familiae terrae.	25. Vos estis filij Prophetarum & foederis quod iniit Deus cum Patribus nostris, dum dixit Abrohom, In semine tuo benedictionem consequentur omnes familiae terrae.	25. Vos estis filij Prophetarum, & Testamenti quod disposuit Deus ad Patres † nostros, dicens ad Abraham, Et in semine tuo benedicentur omnes familiae terrae.	25. ὑμεῖς ἐστε υἱοὶ τῶν προφητῶν, καὶ τῆς διαθήκης ἧς διέθετο ὁ θεὸς πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν, λέγων πρὸς ἀβραάμ, καὶ τῷ σπέρματί σου ἐνευλογηθήσονται πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῆς γῆς.	25. <i>You are the children of the Prophets and of the testament which God made to our fathers, saying to Abraham, And in thy seed shall al the families of the earth be blessed.</i>
26. Wamci naprzód Bóg, wzbudziwszy z	26. Vobis primum Deus suscitans Filium suum,	26. Vobis primum suscitavit, misitque	26. Vobis primum Deus suscitans Filium suum,	26. ὑμῖν πρῶτον ὁ θεὸς ἀναστήσας τὸν παῖδα	26. <i>To you first God raising up his sonne,</i>

martwych Syna swego *, posłał go wam błogosławiącego, aby się nawrócił każdy od złości swej.	misit eum benedicentem vobis: ut convertat se unusquisque a nequitia sua.	Deus Filium suum qui benediceret vobis, si conversi fueritis & egeritis poenitentiam de flagitiis vestris.	misit eum benedicentem vobis, ut convertat se unusquisque a nequitia sua.	αὐτοῦ ἰησοῦν, ἀπέστειλεν αὐτὸν εὐλογοῦντα ὑμᾶς ἐν τῷ ἀποστρέφειν ἕκαστον ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν.	hath sent him blessing you: that every one should convert him self from his naughtines.
--	---	--	---	--	--

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Lekcja we śródę po Wielkiejnocy.	---	---	The Epistle upon wenesday in Easter week.
11. "Gdy tedy trzymali Piotra. NL.	11." tenerent MS. " videret o.	11. † tenerent.	11. ---
12. Piotr sam do ludzi mowi. " zwierzchnością abo władzą. NL.S.	12." potestate. MS. S.	12. † potestate.	12. ---
13. ► G. G.	13. ---	13. ---	13. ---
14. " Mat: 27. c 20. Mar: 15. b 11. Luk: 23. c 18. Jan: 18. g 40.	14. Mat. 27. c. 20. Mar. 15. b. 11. Luc. 23. c. 18. Ioh. 18. g. 40.	14. Mat. 27 c 20. Mat. 25 b 11. Luc. 23 c 28. Ioh. 18 g 40.	14. Luc. 23,18
16. ► G. 1 L. K. G. S.	16." vidistis G. * illi. 1 MS. R. G. S.	16. † vidistis.	16. :: This faith was not the faith of the lame man (for he looked only for almes) nor a special faith of the Apostles owne salvation: but the whole beleefe of Christian Religion.
17."co. 5 L. G. jako. S.	17." quae. 5 MS. G. " quemadmodum S.		

18. * swych. G. ▶ G.	18. ---	18. ---	18. ---
20. * bylibyście zbawieni.	20. ---	20. ---	20. ---
21. * wszech. G.	21. ---	21. ---	21. :: Some Heretikes fouly corrupt this place, thus: <i>Who must be conteined in heaven</i> , of purpose (as they protest) to hold Christ in heaven, from the B. Sacrament. <i>Beza</i> . As though his presence there, drew him out of heaven. Neither can they pretend the Greeke, which is word for word as in the vulgar latin and as we translate. <i>ε ὄν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι</i>
22. ^b 5 Moj: 18. c 15. * do Ojców. G.	22. Deu. 18. c. 15.	22. Deut. 18 c 13.	22. Deu. 18,15
23. "wszelki człowiek. Heb[raizm].	23. ---	23. ---	23. ---
24. 5 L. G. S.	24. * & 5 MS. G. S.	24. † &.	24. ---
25. ^c 1 Moj: 12. a 3 i 21. b 12 i 22. d 18. i 26 a 4. " To jest, wam naprzód należą proroctwa, i obietnice o Chrystusie Ojcom podane. Hebr.	25. Gen. 12. a. 3. & 21. b. 12. & 22. d. 18. & 26. a. 4.	25. Gen. 12 a 3. 21 ; b 12. 22. d 18. 26. a 4. † vestros.	25. Gen. 22,18; 26,4
26. * Jezusa. G.	26. ---	26. ---	26. ---

Komentarz: Wskazówka liturgiczna w NTWj 1593 i NTR 1582 jest taka sama. Sporządzając notę krytycznotekstową do w. 11. Wujek zapewne sugerował się WL, która skrótem MS. określa rękopiśmienne teksty łacińskie (w NTWj 1593 opisane jako NL.). Pierwsza nota do w. 12. posiada charakter streszczająco-wypunktowujący WL. Obie noty krytycznotekstowe do w. 13. są dziełem Wujka na podstawie PAnG – w pierwszym przypadku tłumacz zaznaczył różkiem dwukrotnie w swoim tekście, gdzie w greckim tłumaczeniu brak słowa *Bóg*; w drugim przypadku jezuita z Wągrowca nie zastosował żadnego symbolu graficznego, ale kursywą w tekście zaznaczył słowo, które posiada PAnG, a którego nie posiadają pozostałe tłumaczenia, tj. *go* (αὐτόν). Konkordancje do w. 14. tłumacz zapewne przepisał z WL, ale mógł to uczynić również na podstawie PAn. W pierwszej nocie krytycznotekstowej do w. 16. Wujek zaznaczył różkiem, że tekst PAnG nie posiada słowa *wy*, w drugiej nocie krytycznotekstowej do w. 16. nie umieścił żadnego symbolu graficznego na marginesie, ale kursywą w tekście zaznaczył słowo *temu*, do którego odniósł notę marginalną; poszedł w niej za WL wskazując, że 1 rękopis łaciński, PAnL, PAnG i PAnS posiadają w tym miejscu słowo *illi*/αὐτῶ. Nota krytycznotekstowa do w. 17. po raz kolejny została przez Wujka zaczerpnięta z WL, z tym że tłumacz połączył dwie noty z WL w jedną: w swoim tekście słowo *to* zaznaczył kursywą, a na marginesie wskazał, że 5 rękopisów łacińskich i greckich zamiast słowa *to* posiada wariant *co* (*quae*), oraz że PAnS zamiast wariantu *sicut* posiada *quemadmodum*. Pierwsza nota krytycznotekstowa do w. 18. znów jest rezultatem samodzielnej pracy Wujka, który gwiazdką zaznaczył, że w tekście PAnG dodatkowo pojawia się wariant *swych* (αὐτοῦ). Z kolei w drugiej nocie krytycznotekstowej do w. 18. Wujek znowu na podstawie samodzielnej lektury PAnG zauważył, że tekst ten nie posiada zaimka *jego*, dlatego też słowo *to* w swoim tłumaczeniu oznaczył różkiem. W w. 18. tłumacz również słowo *który* oznaczył różkiem, ale go nie skomentował. Nota do w. 20. choć oznaczona gwiazdką, nie ma charakteru krytycznotekstowego, ale komentarzowy – jezuita z Wągrowca wyjaśnił po prostu, że *posłać opowiedanego Chrystusa* = *być zbawionym*. Nota do w. 21. z powrotem ma już jednak charakter krytycznotekstowy i stanowi wynik wnikliwej pracy Wujka z tekstem PAnG, który dodatkowo posiada wariant *wszech* (tj. *wszystkich*) πάντων, którego nie posiadają tłumaczenia łacińskie, syryjskie ani angielskie. Konkordancja do w. 22. mogła zostać zaczerpnięta z WL albo NTR 1582 (PAn ma w tym miejscu błąd, podając werset 13. zamiast 15.), ale już nota krytycznotekstowa w w. 22. oznaczona gwiazdką jest własnym dodatkiem Wujka – tłumacz zauważył, że PAnG ma dodatkowo wariant *do ojców* (πρὸς τοὺς πατέρας). Notę filologiczną do w. 23. Wujek mógł napisać samodzielnie, na podstawie własnej znajomości języka hebrajskiego. Nota krytycznotekstowa do w. 24. w NTWj 1593 powstała zapewne na podstawie WL i PAn. Konkordancje do w. 25. Wujek zapewne przepisał z WL lub PAn, notę filologiczną stworzył samodzielnie, być może sugerując się

też PAn. Nota krytycznotekstowa do w. 26. została przez niego uwzględniona na podstawie wariantu obecnego w PAnG – tylko tekst grecki ma bowiem jeszcze dodatek *Jezusa* (ἰησοῦν).

N. Dz 4,1-20

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
1. A gdy oni mówili do ludu, nadeszli kapłani i urząd kościelny i Saduceuszowie,	1. LOquentibus autem illis ad populum, supervenerunt sacerdotes & magistratus templi & Sadducaei,	1. Quumque illi hos sermones loquerentur ad populum, insurrexerunt in eos Sacerdotes & Zadoukaei, & praefecti templo.	1. LOquentibus autem illis ad populum, supervenerunt Sacerdotes & magistratus templi & Sadducaei,	1. Λαλούντων δὲ αὐτῶν πρὸς τὸν λαόν, ἐπέστησαν αὐτοῖς οἱ ἱερεῖς καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, καὶ οἱ σαδδουκαῖοι,	1. And when they were speaking to the people, the Priests and magistrates of the temple and the Sadducees came upon them,
2. frasując się iż * uczyli lud, a opowiadali " w Jezusa' powstanie od umarłych.	2. dolentes quod docerent populum, & annuntiarent in "Iesum' resurrectionem ex mortuis:	2. Quum excandescerent in eos, quippe qui docerent populum, & praedicarent in Meschicho resurrectionem a mortuis.	2. Dolentes quod docerent populum, & annuntiarent in † Iesum resurrectionem ex mortuis.	2. διαπονούμενοι διὰ τὸ διδάσκειν αὐτοὺς τὸν λαόν, καὶ καταγγέλλειν ἐν τῷ ἰησοῦ τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν·	2. being grieved that they taught the people, and shewed in IESUS the resurrection from the dead:
3. I pojмали je, i podali do więzienia do jutra, bo już był wieczór.	3. & iniecerunt in eos manus, & posuerunt eos in custodiam, in crastinum, erat enim iam vespera.	3. Proinde iniecerunt in eos manus, & custodierunt es in diem posterum, quod prope esset vespera.	3. Et iniecerunt in eos manus, & posuerunt eos in custodiam in crastinum. erat † enim iam vespera.	3. καὶ ἐπέβαλον αὐτοῖς τὰς χεῖρας, καὶ ἔθεντο εἰς τήρησιν εἰς τὴν αὔριον· ἦν γὰρ ἑσπέρα ἤδη.	3. and they laid handes upon them, and put them into ward, until the morow, for it was now evening.
4. A wiele tych którzy słowa <i>ony</i> słyszeli,	4. Multi autem eorum qui audierant verbum,	4. Multi autem qui audierant sermonem,	4. Multi autem eorum qui audierant verbum,	4. πολλοὶ δὲ τῶν ἀκουσάντων τὸν λόγον	4. And :: many of them that had heard the word,

uwierzyło, i była liczba mężów jak miarż pięć tysięcy.	crediderunt: & factus est numerus virorum quinque millia.	crediderunt: et erant numero circiter quinquies mille viri.	crediderunt: & factus est numerus virorum quasi quinque milia.	ἐπίστευσαν, καὶ ἐγενήθη ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν ὡσεὶ χιλιάδες πέντε.	beleeved: and the number of the men was made five thousand.
5. I stało się nazajutrz, zebrali się przełożeni ich, i starszy i Doktorowie w Jeruzalem,	5. Factum est autem in crastinum, ut congregarentur principes eorum, & seniores & scribae in Ierusalem.	5. Caeterum postero die congregati sunt Principes, & Seniores & Scribae:	5. Factum est autem in crastinum, ut congregarentur Principes eorum & Seniores & Scribae in Ierusalem.	5. ἐγένετο δὲ ἐπὶ τὴν αὔριον συναχθῆναι αὐτῶν τοὺς ἄρχοντας καὶ πρεσβυτέρους καὶ γραμματεῖς εἰς ἱερουσαλήμ.	5. And it came to passe on the morow, that their princes, and Auncients, and Scribes were gathered into Hierusalem.
6. i Annasz Arcykapłan, i Kajfasz, i Jan, i Aleksander, i ile ich jedno było z rodu " kapłańskiego'.	6. & Annas princeps sacerdotum, & Caiphas & Iohannes, & Alexander, & quotquot erant de genere sacerdotali.	6. Itemque Chanon summus Sacerdos, & Kaiopho, & Jouchanon, & Alexander, & quotquot erant ex genere summorum Sacerdotum:	6. Et Annas princeps Sacerdotum, & Caiphas & Iohannes, & Alexander, & quotquot erant de genere Sacerdotali:	6. καὶ ἄνναν τὸν ἀρχιερέα, καὶ καϊάφαν, καὶ ἰωάννην, καὶ ἀλέξανδρον, καὶ ὅσοι ἦσαν ἐκ γένους ἀρχιερατικοῦ.	6. and Annas the high priest, and Caiphas and Iohn, and Alexander, and as many as were of the priests stocke.
7. I stawiwszy je pośrzodku, pytali: którą mocą abo którym imieniem wyście to uczynili?	7. Et statuentes eos in medio, interrogabant: In qua virtute aut in quo nomine fecistis hoc vos?	7. Quumque statuissent eos in medio, interrogabant eos, Quanam virtute, aut quo nomine hoc fecistis?	7. Et statuentes eos in medio, interrogabant, In qua virtute aut in quo nomine fecistis hoc vos?	7. καὶ στήσαντες αὐτοὺς ἐν τῷ μέσῳ, ἐπυνθάνοντο, ἐν ποίᾳ δυνάμει ἢ ἐν ποίῳ ὀνόματι ἐποιήσατε τοῦτο ὑμεῖς;	7. And setting them in the middes, they asked: In what power or in what name have you done this?
8. Tedy Piotr napelniony Duchą świętego, rzekł do nich: Książęta ludu i starszy izraelscy*:	8. Tunc repletus Spiritu sancto Petrus, dixit ad eos, Principes populi & seniores **:	8. Tunc Schemeoun Kipho repletus est Spiritus Sanctitatis, & dixit eis: Principes populi, & Seniores domus Jsroiell, audite:	8. Tunc repletus Spiritu sancto Petrus, dixit ad eos: Principes populi & seniores Israel: †	8. τότε πέτρος πλησθεὶς πνεύματος ὑγίου (!) εἶπε πρὸς αὐτούς, ἄρχοντες τοῦ λαοῦ καὶ πρεσβύτεροι τοῦ ἰσραήλ,	8. Then Peter replenished with the holy Ghost, said to them, Ye princes of the people & Auncients:
9. Jeśli nas dziś "	9. Si nos hodie	9. Si nos hodie in ius	9. Si nos hodie	9. εἰ ἡμεῖς σήμερον	9. If we this day be

sądziecie o dobrodziejstwo niemocnemu człowiekowi uczynione, przez koby ten był uzdrowiony,	diiudicamur in benefacto hominis infirmi, in quo iste salvus factus est,	vocamur a vobis propter beneficium quod collatum est in hominem aegrotum, quomodo iste sanitati sit restitutus:	diiudicamur in benefacto hominis infirmi, in quo iste salvus factus est;	ἀνακρινόμεθα ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς, ἐν τίνι οὗτος σέσωσται,	examined for a good deede upon an impotent man, in what he hath been made whole,
10. niechżeć wam wszem jawno będzie, i wszytkiemy ludowi Izraelskiemu, żeć przez imię Jezusa Chrystusa Nazareńskiego, kćóregoście wy ukrzyżowali, kćórego Bóg wzbudził od umarłych, przez tegoć ten stoi <i>tu</i> zdrowy przed wami.	10. notum sit omnibus vobis & omni plebi Israel, quia in nomine Iesu Christi Nazareni, quem vos crucifixistis, quem Deus suscitavit a mortuis, in hoc iste astat coram vobis sanus.	10. Hoc notum sit vobis, totique populo Jsroieli, quod in nomine Ieschua Meschicho Nazareni illius, quem vos in crucem egistis, quem Deus excitavit a mortuis, in hoc ipso <i>inquam</i> ecce stat iste coram vobis sanus.	10. Notum sit omnibus vobis, & omni plebi Israel, quia in nomine Iesu Christi Nazareni, quem vos crucifixistis, quem Deus suscitavit a mortuis, in hoc iste astat coram vobis sanus.	10. γνωστὸν ἔστω πᾶσιν ὑμῖν καὶ παντὶ τῷ λαῷ ἰσραὴλ, ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ ναζωραίου, ὃν ὑμεῖς ἐσταυρώσατε, ὃν ὁ θεὸς ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, ἐν τούτῳ οὗτος παρέστηκεν ἐνώπιον ὑμῶν ὕγις.	10. be it knowen to al you and to al the people of Israel, that in the name of IESUS CHRIST of Nazareth, whom you did crucifie, whom God hath raised from the dead, in this same this man standeth before you whole.
11. ^a Tenci jest kamień on wzgardzony od was budujących, który się przydał na głowę węgielną.	11. Hic est lapis qui reprobatus est a vobis aedificantibus: qui factus est in caput anguli.	11. Hic est lapis iste quem vos reprobastis aedificantes, qui factus est in caput anguli:	11. Hic est lapis qui reprobatus est a vobis aedificantibus, qui factus est in caput anguli.	11. οὗτός ἐστιν ὁ λίθος ὃς ἐξουθενηθεὶς ὑφ' ὑμῶν τῶν οἰκοδόμούντων, ὃ γενόμενος εἰς κεφαλὴν γωνίας.	11. This is <i>the stone that was reiected of you the builders: which is made into the head of the corner.</i>
12. I nie masz w zadnym innym zbawienia. Abowiem "nie jest pod niebem inne imię dane ludziom, kćórymsbyśmy mieli być zbawieni".	12. & non est in alio aliquo salus. Nec enim aliud nomen est sub caelo datum hominibus, in quo oporteat nos salvos fieri.	12. Nec est in quoquam alio redemptio. Non enim est nomen aliud sub coelo quod datum sit hominibus, in quo oporteat eos servari.	12. Et non est in alio aliquo salus. Nec enim aliud nomen est sub caelo datum hominibus, in quo oporteat nos salvos fieri.	12. καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία. οὐδὲν γὰρ ὄνομα ἕτερον ἔστιν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς.	12. and there is not salvation in any other. for neither is there any other name under heaven given to men, wherein we must be saved.

13. Widząc tedy bezpieczeństwo Piotrowę i Janowę, i porozumiewszy iż byli ludzie prości i bez nauki, dziwowali się, i poznali je iż byli z Jezusem;	13. Videntes autem Petri constantiam & Iohannis, comperto quod homines essent sine literis & idiotae, admirabantur, & cognoscebant eos quoniam cum Iesu fuerant,	13. Quumque audissent sermonem Schemeon & Jouchanon quem palam dixerant, intellexerunt eos esse literarum imperitos, et idiotas, eosque admirati sunt; atque agnoverunt ipsos cum Jesu versatos fuisse.	13. Videntes autem Petri constantiam & Iohannis, comperto quod homines essent sine litteris & idiotae, admirabantur, & cognoscebant eos, quoniam cum Iesu fuerant:	13. θεωροῦντες δὲ τὴν τοῦ πέτρου παρρησίαν καὶ ἰωάννου, καὶ καταλαβόμενοι ὅτι ἄνθρωποι ἀγράμματοί εἰσι καὶ ἰδιῶται, ἐθαύμαζον, ἐπεγίνωσκόν τε αὐτοὺς ὅτι σὺν τῷ ἰησοῦ ἦσαν·	13. And seeing Peters constancie and Iohns, understanding that they were men unlettered, and of the vulgar sort, they marveled, and they knew them that they had been with IESUS:
14. lecz widząc człowieka z nimi stojącego który był uzdrowion, nie mieli co przeciw temu mówić.	14. hominem quoque videntes stantem cum eis qui curatus fuerat, nihil poterant contradicere.	14. Conspiciebant porro adstantem cum eis claudum illum qui sanatus fuerat; nihilque poterant eis contradicere.	14. Hominem quoque videntes stantem cum eis qui curatus fuerat, nihil poterant contradicere.	14. τὸν δὲ ἄνθρωπον βλέποντες σὺν αὐτοῖς ἐστῶτα τὸν θεραπευμένον, οὐδὲν εἶχον ἀντειπεῖν.	14. seeing the man also that had been cured, standing with them, they could say nothing to the contrarie.
15. I kazawszy im precz ustąpić z Rady, namawiali się,	15. Iusserunt autem eos foras extra concilium secedere: & conferebant ad invicem,	15. Tunc iusserunt eos exire a Synagoga sua; dicebantque alius ad alium:	15. Iusserunt autem eos foras extra concilium secedere: & conferebant ad invicem,	15. κηλεύσαντες δὲ αὐτοὺς ἔξω τοῦ συνεδρίου ἀπελθεῖν, συνέβαλον πρὸς ἀλλήλους,	15. But they commaunded them to goe aside forth out of the council: and they conferred together,
16. mówiąc: Cóż uczynimy tym ludziom? gdyż jednak znaczne znamię przez nie uczynione, jest wiadome wszystkim mieszkającym w Jeruzalem, a zaprzec nie możemy.	16. dicentes, Quid faciemus hominibus istis? quoniam quidem notum signum factum est per eos, omnibus habitantibus Ierusalem: manifestum est, & non possumus negare.	16. Quid faciemus hominibus istis? ecce enim signum illud manifestum, quod editum est per oes omnibus incolis Ourischlem notum est; nec possumus inficiari.	16. Dicentes: Quid faciemus hominibus istis? quoniam quidem notum signum factum est per eos, omnibus habitantibus Ierusalem manifestum est, & non possumus negare.	16. λέγοντες, τί ποιήσομεν τοῖς ἀνθρώποις τούτοις; ὅτι μὲν γὰρ γνωστὸν σημεῖον γέγονε δι' αὐτῶν, πᾶσι τοῖς κατοικοῦσιν ἱερουσαλήμ φανερόν, καὶ οὐ δυνάμεθα ἀρνησασθαι.	16. saying, What shal we doe to these men? for a notorious signe in deede hath been done by them, to al the inhabitants of Hierusalem: it is manifest, and we can not denie it.

17. Ale iżby się więcej nie rozślawało między ludzi, zagroźmy im srodze, aby więcej w imię to żadnemu człowiekowi nie mówili.	17. Sed ne amplius divulgatur in populum, comminemur eis, ne ultra loquantur in nomine hoc ulli hominum.	17. Sed ne magis fama ist haec peruagetur, interminemur eis, ne amplius loquantur in nomine isto ulli hominum.	17. Sed ne amplius divulgatur in populum, comminemur eis, ne ultra loquantur in nomine hoc ulli hominum.	17. ἀλλ'ἵνα μὴ ἐπὶ πλεῖον διανεμηθῆ εἰς τὸν λαόν, ἀπειλῆ ἀπειλησώμεθα αὐτοῖς μηκέτι λαλεῖν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τούτῳ μηδενὶ ἀνθρώπῳ.	17. But that it be no further spread abroad among the people, let us threaten them, that they speake no more in this name to any man.
18. A wezwawszy ich, zakazali <i>im</i> , aby koniecznie nie mówili ani uczyli w imię Jezusowe.	18. Et vocantes eos, denuntiaverunt ne omnino loquerentur, neque docerent in nomine Iesu.	18. Proinde advocarunt eos, & praeceperunt eis, ne omnino loquerentur aut docerent in nomine Jeschua.	18. Et vocantes eos, denuntiaverunt ne omnino loquerentur, neque docerent in nomine Iesu.	18. καὶ καλέσαντες αὐτοῦς, παρήγγειλαν αὐτοῖς τὸ καθόλου μὴ φθέγγεσθαι, μηδὲ διδάσκειν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ ἰησοῦ.	18. And calling them, they charged them that they should not speake at al, nor teache in the name of IESUS.
19. Lecz Piotr i Jan odpowiedziawszy rzekli do nich: Jeźliż jest sprawiedliwa przed Bogiem, was radszej niżli Boga słuchać, <i>sami</i> rozsądźcie.	19. Petrus vero & Iohannes respondentes, dixerunt ad eos, Si iustum est in conspectu Dei, vos potius audire quam Deum, iudicate.	Martyrum. 19. Responderunt Schemeoun Kipho & Jouchanon, ac dixerunt eis, An rectum sit apud Dei, vobis obedire potius, quam Deo; iudicate.	19. Petrus vero & Iohannes respondentes, dixerunt ad eos, Si iustum est in conspectu Dei, vos potius audire, quam Deum; iudicate.	19. ὁ δὲ πέτρος καὶ ἰωάννης ἀποκριθέντες πρὸς αὐτοὺς εἶπον, εἰ δίκαιόν ἐστιν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, ὑμῶν ἀκούειν μᾶλλον ἢ τοῦ θεοῦ, κρίνατε.	19. But Peter and Iohn answering, said to them, :: If it be iust in the sight of God, to heare you rather then God, iudge ye.
20. Bo <i>my</i> nie możemy <i>tego</i> cośmy widzieli i słyszeli nie mówić.	20. non enim possumus quae vidimus & audivimus non loqui.	20. Non enim possumus quod vidimus & audivimus non loqui.	20. Non enim possumus quae vidimus & audivimus, non loqui.	20. οὐ δυνάμεθα γὰρ ἡμεῖς ἃ εἶδομεν καὶ ἠκούσαμεν, μὴ λαλεῖν.	20. for we can not but speake the things which we have seen and heard.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
2. * oni. G. "w Jezusie. 7 L. G.	2." Iesu. 7 MS. G.	2. † Iesu.	2. ---
3. ---	3. ---	3. † autem.	3. ---
4. G.	4. ---	4. ---	4. :: Here againe we see the proceeding and increase of the Church visibly.
6." Arcykapłańskiego. G. Ród Arcykapłański: iż ich wiele było, choć jeden tylko był najwyższy między nimi. patrz J 11,51.	6. ---	6. ---	6. ---
8. L. K. G. S. III. Piotr u sądu za wszystkich odpowiada. * słuchajcie. NL. S.	8. * Israel 3 MS. G. S. * audite MS. S.	8. † audite.	8. ---
9. " abo sądownie pytacie.	9. ---	9. ---	9. ---
10. ---	10. ---	10. † Domini nostri.	10. The name of IESUS. <i>See Annot. Philip. 2,10.</i>
11. " Psal: 117. d 22. Matt: 21. d 42. Mar: 12. a 10. Luk: 20. c 17. Iza: 28. d 17. 1. Piot: 2. a 7. Rzym: 9. g 33.	11. Ps. 117. d. 22. Mat. 21. d. 42. Mar. 12. a. 10. Luc. 20. c. 17. Isa. 28. d. 16. 1 Pe. 2. a. 7. Rom. 9. g. 33.	11. Psal. 117 b 18. Mat. 21 b 42. Mat. 12 c 10. Luc. 20 c 17. Isa. 28 d 16. 1 Pet. 2 a 7. Rom. 9 g 33.	11. Ps 117,22
12." nie masz nikogo innego danego ludziom, przez ktoregoby mogli być zbawieni. Hebr[aizm].	12. ---	12. ---	12. ---

13. ---	13. ---	13. ---	13. The Apostles constancie, learning and wisdom after the coming of the Holy Ghost being but idiots, that is, simple unlettered men and timorous before.
18. G.	18. ---	18. ---	18. ---
19. ---	19. ---	19. ---	19. :: Their constancie and courage after their confirmation, being so weake before. And if any Magistrate commaund against God, that is to say, forbid Catholike Christian men to preach or serve God, this same must be their answer, though they be whipped and killed for their labot. See c. 5 v. 29.
20. G.	20. ---	20. ---	20. ---

Komentarz: Pierwszą notę krytycznotekstową do w. 2. Wujek sporządził sam na podstawie PAnG, która posiada wariant *oni* (αὐτοὺς). Drugą notę krytycznotekstową do w. 2. przepisał natomiast z WL, podając za nią że 7 manuskryptów łacińskich i PAnG posiada wariant *w Jezusie*/ἐν τῷ ἰησοῦ. Nota krytycznotekstowa do w. 4. jest rezultatem samodzielnej pracy Wujka z tekstem PAnG, gdzie dostrzegł on rodzajnik τὸν (λόγον), który przetłumaczył jako *ony*. Podobnie pierwszą notę krytycznotekstową do w. 6. jezuita z Wągrowca napisał korzystając z tekstu PAnG, w którym dostrzegł inny wariant, tj. nie *kapłańskiego*, ale *arcykapłańskiego* (ἀρχιερατικοῦ). Drugą notę do w. 6. o charakterze komentarzowym Wujek napisał samodzielnie, podając również odsyłacz do J 11,51. Pierwsza nota do w. 8. ma charakter krytycznotekstowy i odnosi się do słowa *izraelscy*. Wujek zdaje się ją czerpać z WL, jednak nie podaje liczby manuskryptów łacińskich posiadających ten wariant, a jedynie same teksty, tj. łacińskie, PAnL, PAnG i PAnS, w których znajduje się dodatek *izraelscy*. Druga nota, z rzymskim numerem IIII to nota streszczająco-wypunktowująca, będąca

dziełem Wujka. O tego typu notach Wujek pisze we wstępie do *Dziejów Apostolskich*²⁸⁹. Trzecia nota do w. 8. ma charakter krytycznotekstowy i została przez Wujka przepisana z WL. Nota do w. 9. jest filologiczna, ponieważ podaje inną możliwość przekładu. Konkordancje do w. 11. w NTWj 1593 mogły zostać przepisane na podstawie zarówno WL, jak i PAn, z jednym wyjątkiem: Wujek podaje Iz 28,17 odnosząc go do wersetu, w którym mowa o kamieniu węgielnym. Tymczasem o kamieniu węgielnym w Księdze Izajasza jest mowa w wersecie 16., a zatem WL i PAn mają rację, a Wujek popełnił tutaj błąd. Być może spojrzął akurat na notę wyżej (Łk 20,17) i tym się omyłkowo zasugerował, może to być także błąd zecerów. Poza tym w w. 18. Wujek dostrzegł jeszcze dwa błędy w PAn – PAn ma Ps 117,18, a powinno być Ps 117,22 (Wujek więc poszedł za WL, która ma ten wariant), podobnie w Mk 12,10 PAn ma błąd w zapisie sekcji (c zamiast a), dlatego jezuita z Wągrowca skorzystał z WL. Nota filologiczna do w. 12. stanowi w NTWj 1593 typowy przykład objaśnienia hebraizmu i jest dziełem samego Wujka. Nota krytycznotekstowa do w. 18. oznaczona jest przez Wujka w tekście kursywą; a zatem znaczy to że wariant *im* znajduje się w PAnG i rzeczywiście – tekst grecki posiada w tym miejscu αὐτοῖς. Analogicznym przykładem jest nota do w. 20.: tutaj G. umieszczone na marginesie odnosi się do słów zapisanych w tekście kursywą, tj. *my* oraz *tego*, które odpowiadają greckim ἡμεῖς ἃ.

O. Dz 8,14-25

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
14. A usłyszawszy Apostołowie, którzy byli w Jeruzalem, iż Samaria przyjęła słowo Boże, posłali do nich	14. Cum autem audissent Apostoli qui erant in Ierosolymis, quod recepisset Samaria verbum Dei: miserunt	Feria secunda hebdomadis praecedentis Ieiunium. 14. Porro quum audissent Apostoli qui erant in Ourischlem populum Schamaritanorum	14. Cum autem audissent Apostoli qui erant Ierosolymis, quod recepisset Samaria verbum Dei, miserunt	14. Ἀκούσαντες δὲ οἱ ἐν ἱεροσολύμοις ἀπόστολοι ὅτι δέδεκται ἡ Σαμάρεια τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, ἀπέστειλαν	14. And when the Apostles who were in Hierusalem, had heard that Samaria had received the word of

²⁸⁹ Tego typu noty występują tylko u Wujka w *Dziejach Apostolskich* i numerują kolejne epizody związane z działalnością Piotra.

Piotra i Jana.	ad eos Petrum & Iohannem.	recepisse sermonem Dei, miserunt ad eos Schemeoun Kipho & Jouchanon.	ad eos Petrum & Iohannem.	πρὸς αὐτοὺς τὸν πέτρον καὶ ἰωάννην·	God: they" sent unto them :: Peter & Iohn.
15. Którzy gdy przyszli, modlili się za nimi, aby wzięli Ducha Świętego.	15. Qui cum venissent, oraverunt pro ipsis, ut acciperent Spiritum sanctum.	15. Itaque descenderunt, et precati sunt pro eis ut reciperent Spiritum Sanctitatis.	15. Qui cum venissent, oraverunt pro ipsis, ut acciperent Spiritum sanctum.	15. οἵτινες καταβάντες προσηύξαντο περὶ αὐτῶν, ὅπως λάβωσιν πνεῦμα ἅγιον·	15. Who when they were come, praied for them, that they might receive the holy Ghost.
16. Abowiem jeszcze nie przyszedł był na żadnego z nich, ale tylko okrzyżeni byli w imię Pana Jezusowe.	16. Nondum enim in quenquam (!) illorum" venerat', sed baptizati tantum erant in nomine Domini Iesu.	16. (Nondum enim ingressus fuerat in quenquam eorum, sed tantum baptizabantur in nomine Domini nostri Jeschua).	16. Nondum enim in quenquam illorum supervenerat; sed baptizati tantum erant in nomine Domini Iesu.	16. οὐπω γὰρ ἦν ἐπ' οὐδενὶ αὐτῶν ἐπιπεπωκός, μόνον δὲ βεβαπτισμένοι ὑπῆρχον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου ἰησοῦ.	16. For he was not yet come upon any of them, but they were only baptized in the name of our Lord IESUS.
17. Tedy na nie wkładali ręce, i brali Ducha świętego.	17. Tunc imponebant manus super illos, & accipiebant Spiritum sanctum.	17. Tunc imponebant eis manum, & recipiebant Spiritum Sanctitatis.	17. Tunc imponebant manus super illos, & accipiebant Spiritum sanctum.	17. τότε ἐπετίθουν τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτούς, καὶ ἐλάμβανον πνεῦμα ἅγιον.	17. Then did" they impose their handes upon them, and they" received the holy Ghost. ▶
18. A ujżrzawszy Symon, że przez wkładanie rąk Apostolskich był dawan Duch święty, przyniósł im pieniądze,	18. Quum vidisiet (!) autem Simon, quia per impositionem manus Apostolorum, daretur Spiritus sanctus, obtulit eis pecuniam,	18. Conspicatus autem Simoun per impositionem manus Apostolorum dari Spiritum Sanctitatis, obtulit eis ergentum;	18. Cum vidisset autem Simon, quia per impositionem manus Apostolorum, daretur Spiritus Sanctus, obtulit eis pecuniam:	18. θεασάμενος δὲ ὁ σίμων ὅτι διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τῶν ἀποστόλων δίδοται τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, προσήνεγκεν αὐτοῖς χρήματα,	18. And when Simon had seen that by the imposition of the hand of the Apostles, the holy Ghost was given, he" offered them money,
19. mówiąc: Dajcie mi też tę moc, aby ten na kćoregobychkolwiek	19. dicens, Date & mihi hanc potestatem, ut cuicumque imposuero	19. Dicens: Date etiam mihi potestatem hanc, ut cuicumque imposuero	19. Dicens; Date & mihi hanc potestatem, ut cuicumque imposuero	19. λέγων, δότε κάμοι τὴν ἐξουσίαν ταύτην, ἵνα ᾧ ἐὰν ἐπιθῶ τὰς	19. saying, Give me also this power, that on whomsoever I impose

<p>ręce włożył, wziął Ducha Ś.</p>	<p>manus, accipiat Spiritus sanctum.</p>	<p>manum, recipiat Spiritus Sanctitatis.</p>	<p>manus, accipiat Spiritus sanctum.</p>	<p>χειρας, λαμβάνη πνεῦμα ἅγιον.</p>	<p>my handes, he may receive the holy Ghost.</p>
<p>20. Lecz Piotr rzekł do niego: Pięniądze twe niech z tobą będą na zginienie, żeś mniemał izby dar Boży miał być za pieniądze nabywany.</p>	<p>20. Petrus autem dixit ad eum: Pecunia tua tecum sit in perditionem: quoniam donum Dei existimasti pecunia possideri.</p>	<p>20. Cui dixit Schemeoun Kipho, Argentum tuum tecum abeat in perditionem, quippe qui putaveris donum Dei divitiis mundi acquiri.</p>	<p>20. Petrus autem dixit ad eum: Pecunia tua tecum sit in perditionem: quoniam donum Dei existimasti pecunia possideri.</p>	<p>20. πέτρος δὲ εἶπεν πρὸς αὐτόν, τὸ ἀργύριόν σου σὺν σοὶ εἶη εἰς ἀπόλειαν, ὅτι τὴν δωρεὰν τοῦ θεοῦ ἐνόμισας διὰ χρημάτων κτᾶσθαι.</p>	<p>20. But Peter said to him, Thy money be with thee unto perdition: because thou hast thought that the gift of God is purchased with money.</p>
<p>21. Nie masz" w rzeczy tej' cząstki ani działu, bowiem serce twe nie jest proste przed Bogiem.</p>	<p>21. Non est tibi pars, neque sors in sermone isto. cor enim tuum non est rectum coram Deo.</p>	<p>21. Non est tibi pars, ne sors quidem in fide ista, quia cor tuum rectum non est coram Deo.</p>	<p>21. Non est † tibi pars, neque sors in sermone isto: cor enim tuum non est rectum coram Deo.</p>	<p>21. οὐκ ἔστι σοι μερίς οὐδὲ κλῆρος ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ· ἡ γὰρ καρδία σου οὐκ ἔστιν εὐθεῖα ἐνώπιον τοῦ θεοῦ·</p>	<p>21. Thou hast no part, nor lot in this word. For thy hart is not right before God.</p>
<p>22. Pokutujże tedy za tę złość twoją, a proś Boga, awabyć było odpuszczone to umysłenie serca twego.</p>	<p>22. Poenitentiam itaque age ab hac nequitia tua: & roga Deum, si forte remittatur tibi haec cogitatio cordis tui.</p>	<p>22. Verum poenitentiam age de ista malitia tua, & Deum implora, si forte remittatur tibi dolus cordis tui.</p>	<p>22. Poenitentiam itaque age ab hac nequitia tua: & roga Deum, si forte remittatur tibi haec cogitatio cordis tui.</p>	<p>22. μετανόησον οὖν ἀπὸ τῆς κακίας σου ταύτης, καὶ δεήθητι τοῦ θεοῦ, εἰ ἄρα ἀφεθήσεται σοὶ ἡ ἐπίνοια, τῆς καρδίας σου·</p>	<p>22." Doe penance therefore from this thy wickednesse: and pray to God ", if perhaps this cogitation of thy hart may be remitted thee.</p>
<p>23. Abowiem cię widzę być w gorzkości żółci, i wiązaniu nieprawości.</p>	<p>23. In felle enim amaritudinis, & obligatione iniquitatis video te esse.</p>	<p>23. Siquidem in hepate amaritudinis & in vinculis iniquitatis video te esse.</p>	<p>23. In felle enim amaritudinis, & obligatione iniquitatis video te esse.</p>	<p>23. εἰς γὰρ χολὴν πικρίας καὶ σύνδεσμον ἀδικίας ὁρῶ σε ὄντα.</p>	<p>23. For I see thou art in the gall of bitterness and the obligation of iniquitie.</p>
<p>24. A odpowiedziawszy Symon rzekł: Módlcie się wy za mną do Pana,</p>	<p>24. Respondens autem Simon dixit: Precamini vos pro me ad</p>	<p>24. Respondit Simoun & ait; Petite vos pro me a Deo, ne quid mihi</p>	<p>24. Respondens autem Simon, dixit: Precamini vos pro me ad</p>	<p>24. ἀποκριθεὶς δὲ ὁ σίμων εἶπε, δήθητε ὑμεῖς ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς</p>	<p>24. And Simon answering said:" Pray you for me to our Lord,</p>

aby na mnie takiego nic nie przyszło coście powiedzieli.	Dominum, ut nihil veniat super me horum quae dixistis.	obveniat eorum quae dixistis.	Dominum, ut nihil veniat super me horum quae dixistis.	τὸν κύριον, ὅπως μηδὲν ἐπέλθῃ ἐπ' ἐμὲ ὧν εἰρήκατε.	that nothing come upon me of these things which you have said.
25. A tak oni świadectwo wydawszy i opowiedziawszy słowo Pańskie, wrócili się do Jeruzalem, i w wielu krainach Samarytańskich Ewangelią opowiedali.	25. Et illi quidem testificati & loquuti verbum Domini, redibant Ierosolymam, & multis regionibus Samaritanorum evangelizabant.	25. Schemeoun autem ei Iouchanon quum testificati essent eis, docuissentque sermonem Dei, reversi sunt ad Ouirschlem, & in pagis multis Schamaritanorum evangelizarunt.	25. Et illi quidem testificati & loquuti verbum † Domini, redibant Ierosolymam, & multis regionibus Samaritanorum evangelizabant.	25. Οἱ μὲν οὖν διαμαρτυράμενοι καὶ λαλήσαντες τὸν λόγον τοῦ κυρίου, ὑπέστρεψαν εἰς ἱερουσαλήμ, πολλὰς τε κώμας τῶν Σαμαρειτῶν εὐηγγελίσαντο.	25. And they in deede having testified and spoken the word of our Lord, returned to Hierusalem, and evangelized to many countries of the Samaritans.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Lekcja we wtorek Świąteczny.	---	---	The Epistle upon Tuesday in Whitsun week. And in a votive of the Holy Ghost.
14. Piotr często bierze za towarzysza Jana, iż panieństwo jest miłe kościołowi. <i>Arator apud Bedam in Act. Apost.</i> VIII. Piotr potwierdza Samarytany.	14. ---	14. ---	14. :: <i>Saepe sibi socium Petrum facit esse Ioannem: Ecclesia quia virgo placet.</i> Arator apud Bedam in Act.
16. ---	16." supervenerat 1 MS. R. G.	16. ---	16. ---
21." wł[ąściwie]: w tym słowie. Hebr[ajizm]. Oto grzech umysłem tylko popełniony. IX. Piotr pierwszego heretyka	21. ---	21. † enim.	

potępia.			
22. ---	22. ---	22. ---	22. <i>c</i> μετανόησον ἀπό. See Apocal. 9,21
25." miasteczkach G.	25. ---	25. † Dei.	25. ---

Komentarz: Wskazówka liturgiczna w części pokrywa się z NTR 1582. Notę komentarzową do w. 14. tłumacz zaczerpnął również z NTR 1582, natomiast nota streszczająco-wypunktowująca oznaczona cyfrą rzymską (VIII) znajduje się tylko w NTWj 1593. Również wszystkie noty do w. 21. są dziełem tylko Wujkowym: pierwsza ma charakter filologiczny i stanowi objaśnienie hebraizmu, druga nota jest notą komentarzową, a trzecia jest notą streszczająco-wypunktowującą.

P. Dz 10,9-48

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
9. Lecz nazajutrz gdy oni byli w drodze i przybliżali się do miasta, wszedł Piotr na górę <i>domu</i> modlić się" o godzinie szóstej.	9. Postera autem die iter illis facientibus, & appropinquantibus civitati, ascendit Petrus in superiora, ut oraret circa horam sextam.	Apostolorum et Feria sexta Auri. 9. Postero autem die quum illi pergerent in via, & appropinquantibus civitati, Schemoun conscendit tectum, ut precaretur hora sexta.	9. Postera autem die iter illis facientibus, & appropinquantibus civitati, ascendit Petrus in superiora, ut oraret circa horam sextam.	9. Τῇ δὲ ἐπαύριον ὁδοιπορούντων ἐκείνων καὶ τῇ πόλει ἐγγιζόντων, ἀνέβη πέτρος ἐπὶ τὸ δῶμα προσεύξασθαι, περὶ ὥραν ἕκτην.	9. And the next day whiles they were going on their iourney, and drawing nigh to the citie, Peter went up into the higher partes," to pray about the sixt hour.
10. A będąc głodny chciał " jeść". Lecz gdy mu oni gotowali,	10. Et cum esuriret, voluit gustare. Parantibus autem illis,	10. Esuriit autem, volebatque manducare. Quumque illi pararent	10. Et cum esuriret, voluit gustare. Parantibus autem illis,	10. ἐγένετο δὲ πρόσπεινος, καὶ ἤθελε γεύσασθαι.	10. And being hungrie, he was desirous to take somewhat. And as they

przyszło nań zachwycenie.	cecidit super eum mentis excessus:	ei, incidit in eum mentis excessus.	cecidit super eum mentis excessus:	παρασκευαζόντων δὲ ἐκείνων, ἐπέπεσεν ἐπ' αὐτὸν ἕκστασις,	were preparing, there fel upon him an excesse of minde:
11. I ujrzzał niebo otworzone, a zstępujące <i>k niemu</i> naczynie jakieś, jakoby prześcieradło wielkie za cztery końce * spuszczone ▶ z nieba' ku ziemi,	11. & " vidit' caelum apertum, & descendens vas quoddam, velut linteum magnum, quatuor initiis submitti de caelo in terram,	11. Et suspexit coelos apertos, & vas quoddam devinctum quatuor angulis, eratque simile linteo magno, & protrahebatur a coelo in terram.	11. Et vidit caelum apertum, & descendens vas quoddam, velut linteum magnum, quatuor initiis submitti de caelo in terram;	11. καὶ θεωρεῖ τὸν οὐρανὸν ἀνεωγμένον, καὶ καταβαῖνον ἐπ' αὐτὸν σκεῦός τι ὡς ὀθόνην μεγάλην, τέσσαρσιν ἀρχαῖς δεδεμένον, καὶ καθιέμενον ἐπὶ τῆς γῆς.	11. And he saw the heaven opened, and a certaine vessel descending, as it were a great linen sheete with foure corners let downe from heaven to the earth,
12. w którym były wszystkie czworonogie <i>zwierzęta</i> " i gadziny ziemskie', i ptastwa powietrzne.	12. in quo erant omnia quadrupedia & serpentia terrae, & volatilia caeli.	12. Erat autem in eo omne genus animantium quadrupedum, & reptilia terrae, & volucres coeli.	12. In quo erant omnia quadrupedia & serpentia terrae, & volatilia caeli.	12. ἐν ᾧ ὑπῆρχεν πάντα τὰ τετράποδα τῆς γῆς καὶ τὰ θηρία καὶ τὰ ἔρπετά, καὶ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ.	12. wherein were al foure-footed beasts, and that creepe on the earth, and soules of the aire.
13. I stał się głos do niego: Wstań Pietrze, rzeż a jedz.	13. Et facta est vox ad eum, Surge Petre: occide, & manduca.	13. Voxque pervenit ad eum, dicens: Schemeoun, surge, macta & manduca.	13. Et facta est vox ad eum, Surge Petre: occide, & manduca.	13. καὶ ἐγένετο φωνὴ πρὸς αὐτόν, ἀναστάς πέτρε, θῦσον, καὶ φάγε.	13. And there came a voice to him, Arise Peter: kil, and eate.
14. A Piotr rzekł: Nie daj tego Panie, gdyżem nigdy nie jadł nic pospolitego " i' nieczystego.	14. Ait autem Petrus, Absit Domine, quia nunquam manducavi omne commune & immundum.	14. At Schemeoun dixit: Absit Domine mi: quia nunquam comedi quicquam commune & immundum.	14. Ait autem Petrus, Absit Domine: quia nunquam manducavi omne commune aut immundum.	14. ὁ δὲ πέτρος εἶπε, μηδαμῶς κύριε, ὅτι οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον.	14. But Peter said: God forbid, Lord: for I did never eate any common and unclean thing.
15. A głos zasię powtóre do niego: Co Bóg oczyścił, tego ty	15. Et vox iterum secundo ad eum, " Quae' Deus purificavit,	15. Et iterum secundae vice vox extitit ad eum, Ea quae Deus	15. Et vox iterum secundo ad eum: † Quae Deus purificavit,	15. καὶ φωνὴ πάλιν ἐκ δευτέρου πρὸς αὐτόν, ἃ ὁ θεὸς ἐκαθάρισε, σὺ	15. And :: voice came to him againe the second time, That

nie zow pospolitym.	tu commune ne dixeris.	mundavit, tu ne profanes.	tu commune ne dixeris.	μη κοίνου.	which God hath purified, do not thou call common.
16. A to się po krzykroć stało," i wnet' naczynie ono wzięto jest do nieba.	16. Hoc autem factum est per ter. & statim receptum est vas in caelum.	16. Hoc autem factum est tribus vicibus: & sublatum est vas in coelum.	16. Hoc autem factum est per ter. Et statim receptum est vas in caelum.	16. τοῦτο δὲ ἐγένετο ἐπὶ τρίς· καὶ πάλιν ἀνελήφθη τὸ σκεῦος εἰς τὸν οὐρανόν.	16. And this was done thrise. and forthwith the vessel was taken up againe into heaven.
17. A gdy Piotr sam w sobie wątpił coby to za widzeni było, które widział, alic mężowie, którzy od Korneliusza byli posłani, pytający się * o domu Symonowym, stanęli u wrót.	17. Et dum intra se haesitaret Petrus quidnam esset visio quam vidisset, ecce viri, qui missi fuerant a Cornelio, inquirentes domum Simonis, astiterunt ad ianuam.	17. Quumque miraretur Schemoun apud se quanam esset illa visio quam viderat, accesserunt viri illi qui missi fuerant a Cornelio, & percontati sunt de domo in qua diversabatur Schemoun.	17. Et dum intra se haesitaret Petrus quidnam esset visio quam vidisset, ecce viri, qui missi erant a Cornelio, inquirentes domum Simonis, adstiterunt ad ianuam.	17. ὥς δὲ ἐν ἑαυτῷ διερωτῆσαι ὁ πέτρος τί ἂν εἶη τὸ ὄραμα ὃ εἶδε, καὶ ἰδοὺ οἱ ἄνδρες οἱ ἀπεσταλμένοι ἀπὸ τοῦ κορνηλίου διερωτήσαντες καὶ μαθόντες τὴν οἰκίαν σίμωνος, ἐπέστησαν ἐπὶ τὸν πυλῶνα	17. And whiles Peter doubted within himself, what the vision should be that he had seen, behold the men that were sent from Cornelius, inquiring for Simons house, stood at the gate.
18. A zawoławszy, pytali jeśliby tam Symon, którego zowią Piotrem, gospodę miał.	18. Et cum vocassent, interrogabant, si Simon, qui cognominatur Petrus, illic haberet hospitium.	18. Venerunt itaque & substiterunt pro foribus atrij: & evocarunt inde quempiam ac percontati sunt an Schemoun qui vocatur Kipho, illic diversaretur.	18. Et cum vocassent, interrogabant, si Simon, qui cognominatur Petrus, illic haberet hospitium.	18. καὶ φωνήσαντες διέπυθάνοντο εἰ σίμων ὁ ἐπικαλούμενος πέτρος ἐνθάδε ξενίζεται.	18. And when they had called, they asked, if Simon that is surnamed Peter, were lodged there.
19. A gdy Piotr rozmyślał o widzeniu, rzekł mu Duch: Oto cię szukają trzej mężowie.	19. Petro autem cogitante de visione, dixit Spiritus ei, Ecce viri tres quaerunt te.	19. Quumque Schemoun meditaretur visionem, dixit ei Spiritus, Ecce tres viri quaerunt te.	19. Petro autem cogitante de visione, dixit Spiritus ei, Ecce viri tres quaerunt te.	19. τοῦ δὲ πέτρου ἐνθυμουμένου περὶ τοῦ ὁράματος, εἶπεν αὐτῷ τὸ πνεῦμα, ἰδοὺ ἄνδρες τρεῖς ζητοῦσι σε·	19. And as Peter was thinking of the vision, the Spirit said to him, Behold three men doe seeke thee.

20. ^a Przetoż wstawszy zejdz, a idz z nimi, nic nie wątpiac, gdyżem je ja posłał.	20. Surge itaque, & descende, & vade cum eis, nihil dubitans: quia ego misi illos.	20. Surge, descende & proficiscere cum eis, nihil mente tua ambigens, quandoquidem misi eos.	20. Surge itaque, & descende, & vade cum eis, nihil dubitans: quia ego misi illos.	20. ἀλλὰ ἀναστὰς κατάβηθι, καὶ πορεύου σὺν αὐτοῖς μηδὲν διακρινόμενος, διότι ἐγὼ ἀπέσταλκα αὐτούς.	20. Arise therefore, and get thee downe, and goe with them, doubting nothing: for I have sent them.
21. A Piotr zszedszy do onych mężów *, rzekł: Otom ja jest, którego szukacie: cóż jest za przyczyna dla którejście przyszli?	21. Descendens autem Petrus ad viros, dixit, Ecce, ego sum quem quaeritis: quae causa est, propter quam venistis?	21. Tunc descendit Schemoun ad viros illos, & dixit eis, Js sum quem quaeritis. Que causa est propter quam venistis?	21. Descendens autem Petrus ad viros, dixit: Ecce, ego sum quem quaeritis: quae causa est propter quam venistis?	21. καταβάς δὲ πέτρος πρὸς τοὺς ἄνδρας τοὺς ἀπεσταλμενοὺς ἀπὸ τοῦ κορνηλίου, εἶπεν πρὸς αὐτοῖς, ἰδοὺ ἐγὼ εἰμι ὃν ζητεῖτε· τίς ἡ αἰτία δι' ἣν ἦν πάρεστε;	21. And Peter going downe to the men, said, Behold, I am he whom you seeke: what is the cause, for the which you are come?
22. A oni rzekli: Korneliusz Rotmistrz, mąż sprawiedliwy i bojący się Boga, i mający świadectwo od wszego narodu Żydowskiego, napomnion jest od anioła świętego, aby cię wezwał w dom swój, a słuchał słów od ciebie'.	22. Qui dixerunt, Cornelius centurio, vir iustus & timens Deum, & testimonium habens ab universa gente Iudaeorum, responsum accepit ab Angelo sancto accersire te in domum suam, & audire verba abs te.	22. Cui dicunt, Vir quidam est nomine Cornelius centurio timens Deum, ac de quo <i>honorificum</i> fert testimonium tota gens Iihoudaeorum, cui dictum est per visionem ab Angelo sancto, ut mittens introducat te domum suam, & audiat sermonem tuum a te.	22. Qui dixerunt, Cornelius Centurio, vir iustus & timens Deum, & testimonium habens ab universa gente Iudaeorum, responsum accepit ab Angelo sancto accersiri te in domum suam, & audire verba abs te.	22. οἱ δὲ εἶπον, κορνηλίος ἑκατοντάρχης, ἀνὴρ δίκαιος καὶ φοβούμενος τὸν θεὸν, μαρτυρούμενός τε ὑπὸ ὄχλου τοῦ ἔθνους τῶν ἰουδαίων, ἐχρηματίσθη ὑπὸ ἀγγέλου ἀγίου μεταπέμψασθαί σε εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, καὶ ἀκοῦσαι ῥήματα παρὰ σοῦ.	22. Who said, Cornelius the Centurion, a iust man & that feareth God, and having testimonie of al the nation of the Iewes, received an answer of an holy Angel to send for thee into his house, and to heare wordes of thee.
23. Tedy wprowadziwszy je, przyjął do gospody. A nazajutrz wstawszy*, wyszedł z nimi, i	23. Introducens ergo eos, recepit hospitio. Sequenti autem die surgens profectus est cum illis: & quidam ex	23. Et introduxit eos Schemoun, eosque excepit hospitio. Proinde surrexit postero die, exiitque &	23. Introducens ergo eos, recepit hospitio. Sequenti autem die surgens profectus est cum illis: & quidam ex	23. εἰσκαλεσάμενος οὖν αὐτούς ἐξέενισε. τῇ δὲ ἐπαύριον ὁ πέτρος, ἐξῆλθε σὺν αὐτοῖς, καὶ τινες τῶν ἀδελφῶν τῶν	23. Therefore bringing them in, he lodged them. And the day following he arose and went with them: and

niektórzy z braciej z Joppy szli z nim.	fratribus ab Ioppe comitati sunt eum.	profectus est cum eis, & comitatus est eos unusquisque ex fratribus Ioupensibus.	fratribus ab Ioppe comitati sunt eum.	ἀπὸ ἰόππης συνῆλθον αὐτῷ.	certaine of the brethren of Ioppe accompanied him.
24. A drugiego dnia" wszedł do Cezariej. Lecz Korneliusz czekał ich, wezwawszy krewnych swych i powinnych przyjaciół.	24. Altera autem die introivit Caesaream. Cornelius vero expectabat illos, convocatis cognatis suis, & necessariis amicis.	24. Postridie vero ingressi sunt Caesaream. Cornelius autem praestolabatur eos congregatis ad se omnibus filiis cognationis suae, necnon amicis, & necessariis quos habebat.	24. Altera autem die introivit Caesaream. Cornelius vero exspectabat illos, convocatis cognatis suis & necessariis amicis.	24. καὶ τῇ ἐπαύριον εἰσῆλθον εἰς τὴν καισάρειαν. ὁ δὲ κορνήλιος ἦν προσδοκῶν αὐτοῦς, συγκαλεσάμενος τοὺς συγγενεῖς αὐτοῦ καὶ τοὺς ἀναγκαίους φίλους.	24. And on the morow he entered into Caesarea. And Cornelius expected them, having called together his kinne, and special frends.
25. I stało się gdy wychodził Piotr, zabieżawszy mu Korneliusz, przypadszy do nóg jego pokłonił się.	25. Et factum est cum introisset Petrus, obuius venit ei Cornelius: & procidens ad pedes eius adoravit*.	Feria tertia praecedente Ieiunium. 25. Quumque introiret Schemeoun, occurrit ei Cornelius, & procidens ad pedes eius, adoravit.	25. Et factum est cum introisset Petrus, obuius venit ei Cornelius: & procidens ad pedes eius adoravit †.	25. Ὡς δὲ ἐγένετο ελθεῖν τὸν πέτρον, συναντήσας αὐτῷ ὁ κορνήλιος, πεσὼν ἐπὶ τοῦς πόδας προσεκύνησεν.	25. And it came to passe, when Peter was come in, Cornelius came to meete him, and falling at his feete" adored.
26. A Piotr go podniósł, mówiąc: Wstań, i jaciem też jest człowiek.	26. Petrus vero elevavit eum, dicens, Surge, & ego ipse homo sum.	26. Schemeoun autem erexit eum, ac dixit ei: Surge, & ego ipse homo sum.	26. Petrus vero elevavit eum, dicens: Surge, & ego ipse homo sum.	26. ὁ δὲ πέτρος ἤγειρεν αὐτὸν, λέγων, ἀνάστηθι· κἀγὼ αὐτὸς ἄνθρωπος εἰμι.	26. But Peter lifted him up saying, Arise, my self also am a man.
27. A rozmawiając z nim wszedł, i znalazł wiele tych co się byli	27. Et loquens cum illo intravit, & invenit multos qui convenerant,	27. Quumque colloqueretur ei, introiit, & reperit	27. Et loquens cum illo intravit, & invenit multos qui convenerant:	27. καὶ συνομιλῶν αὐτῷ εἰσῆλθε, καὶ εὗρίσκει	27. And talking with him, he went in, and findeth many that were

zeszli.		multos qui convenerant illic.		συνεληλυθότας πόλλοις,	assembled.
28. I rzekł do nich: Wy wiecie że się nie godzi Żydowi złączać abo schadzać się z cudzoziemcem, ale mnie Bóg ukazał żebym żadnego człowieka nie nazywał pospolitym abo nieczystym.	28. dixitque ad illos, Vos scitis quomodo abominatum sit viro Iudaeo coniungi, aut accedere ad alienigenam: sed mihi ostendit Deus, neminem communem aut immundum dicere hominem.	28. Et dixit eis, Vos scitis non licere viro Jihoudaeo sese adiungere homini extraneo, qui non sit filius generationis suae: mihi vero Deus indicavit ut neminem dicerem pollutum aut profanum.	28. Dixitque ad illos, Vos scitis quomodo abominatum sit viro Iudaeo coniungi, aut accedere ad alienigenam: sed mihi ostendit Deus, neminem communem aut immundum dicere hominem.	28. ἔφη τε πρὸς αὐτούς, ὑμεῖς ἐπίστασθε ὡς ἀθέμιτόν ἐστιν ἀνδρὶ ἰουδαίῳ, κολλᾶσθαι ἢ προσέρχεσθαι ἀλλοφύλῳ· καὶ ἐμοὶ ὁ θεὸς ἔδειξε μηδένα κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον λέγειν ἄνθρωπον·	28. and he said to them, You know how abominable it is for a man that is a Iewe, to ioyne, or to approyche unto a stranger: but God hath showed to me, to call no man common or uncleane.
29. A przetożem * oprócz wątpienia przyszedł wezwany. Pytam tedy, dla czegoście mię wezwali?	29. Propter quod sine dubitatione veni accersitus. Interrogo ergo, quam ob causam accersistis me?	29. Quamobrem expedite veni quum misissetis post me [ad me] verum rogo vos, quam ob causam misistis ad me?	29. Propter quod sine dubitatione veni accersitus. Interrogo ergo, quam ob causam accersistis me?	29. διὸ καὶ ἀναντιρρήτως ἦλθον μεταπεμφθεὶς. πυνθάνομαι οὖν, τίτι λόγῳ μετεπέμψασθέ με;	29. For the which cause, making no doubt, I came when I was sent for. I demaund therfore, for what cause you have sent for me?
30. A Korneliusz rzekł: Od czwartego dnia aż do tej godziny * modliłem się o dziewiątej godzinie w domu moim, a oto mąż stanął przede mną w odzieniu jasnym,	30. Et Cornelius ait, A nudiusquarta die, usque ad hanc horam, orans eram hora nona in domo mea, & ecce vir stetit ante me in veste candida,	30. Dixit autem ei Cornelius, Quatuor sunt dies etiam nunc, ex quo ecce ieiunus sum, & hora nona quum precarer domi meae, adstitit vir quidam coram me albis indutus.	30. Et Cornelius ait, A nudiusquarta die, usque ad hanc horam, orans eram hora nona in domo mea, & ecce vir stetit ante me in veste candida:	30. καὶ ὁ κορνήλιος ἔφη, ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην νηστεύων, καὶ τὴν ἐνάτην ὥραν προσευχόμενος ἐν τῷ οἴκῳ μου, καὶ ἰδοὺ ἀνὴρ ἔστη ἐνώπιόν μου ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ,	30. And Cornelius said, Foure daies since, until this houre, I was c praying the ninthe houre in my house, and behold :: a man stoode before me in white apparel,
31. i rzekł: Korneliuszu, wysłuchana jest	31. & ait, Corneli, exaudita est oratio tua,	31. Dixitque mihi, Corneli, exaudita est	31. Et ait, Corneli, exaudita est oratio tua,	31. καὶ φησί, κορνήλιε, εἰσηκούσθη σου ἡ	31. and said: Cornelius, thy praier is heard, and

modlitwa twoja, i jałmużny twoje wspomniane są przed Bogiem.	& eleemosynae tuae commemoratae sunt in conspectu Dei.	oratio tua, & de eleemosynis tuis commemoratio fuit coram Deo.	& eleemosynae tuae commemoratae sunt in conspectu Dei.	προσευχή, και αι ἐλεημοσύνη σου ἐμνήσθησαν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ.	thy almes-deedes are in memorie in the sight of God.
32. A przetoż pošli do Joppy, a przyzow Symona, którego nazywają Piotrem, ten ma gospodę w domu Symona garbarza nad morzem*.	32. Mitte ergo in Ioppen, & accersi Simonem qui cognominatur Petrus: hic hospitatur in domo Simonis coriarj iuxta mare.	32. Proinde mitte ad Jouppi civitatem, & accerse Schemoun qui vocatur Kipho, ecce diversatur in domo Schemoun coriarj iuxta littus maris; qui quum venerit, colloquetur tibi.	32. Mitte ergo in Ioppen, & accersi Simonem qui cognominatur Petrus: hic hospitatur in domo Simonis coriarj iuxta mare.	32. πέμψον οὖν εἰς ἰόππην, και μετακάλεσαι σίμωνα, ὃς ἐπικαλεῖται πέτρος· οὗτος ξενίζεται ἐν οἰκίᾳ σίμωνος βυρσέως παρὰ θάλασσαν, ὃς παραγενόμενος λαλήσει σοι.	32. Send therefore to Ioppe, and call hither Simon that is surnamed Peter: he lodgeth in the house of Simon a tanner by the sea side.
33. A także zaraz posłał do ciebie, a tyś dobrze uczynił żeś przyszedł. Teraz tedy my wszyscy jesteśmy tu przed tobą, abyśmy słuchali wszystkiego tego co tobie jest rozkazano od Pana.	33. Confestim ergo misi ad te: & tu benefecisti veniendo. Nunc ergo omnes nos in conspectu tuo adsumus, audire omnia quaecunque tibi praecepta sunt a Domino.	33. Extemplo igitur misi ad te, & tu benefecisti qui adveneris. Nunc itaque nos omnes coram te adsumus, volumusque audire quicquid tibi iniunctum est a Deo.	33. Confestim ergo misi ad te: & tu benefecisti veniendo. Nunc ergo omnes nos in conspectu tuo adsumus, audire omnia quaecunque tibi praecepta sunt a Domino.	33. ἐξαιτῆς οὖν ἔπεμψα πρὸς σέ, σύ τε καλῶς ἐποίησας παραγενόμενος. νῦν οὖν πάντες ἡμεῖς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ πάρεσμεν ἀκοῦσαι πάντα τὰ προστεταγμένα σοι ὑπὸ τοῦ θεοῦ.	33. I immediatly therefore I sent to thee: and thou hast done wel in comming. Now therefore al we are present in thy sight, to heare al things whatsoever are commaunded thee of the Lord.
34. A Piotr otworzywszy usta swe ⁷ rzekł: Prawdziwem doznał tego, ^b iż się Bóg na	34. Aperiens autem Petrus os suum, dixit, In veritate comperi quia non est personarum acceptor Deus.	Feria quarta praecedente Ieiunium. 34. Aperuit autem Schemoun os suum, & ait: In veritate comprehendo Deum, non esse acceptorem	34. Aperiens autem Petrus os suum, dixit: In veritate comperi quia non est personarum acceptor Deus:	34. Ἀνοίξας δὲ πέτρος τὸ στόμα εἶπεν, ἐπ'ἀληθείας καταλαμβάνομαι ὅτι οὐκ ἔστι	34. And Peter opening his mouth, said, In very deede I perceive that God is not an acceptor of persons.

osoby nie ogląda,		vultus.		προσωπολήπτῃς ὁ θεός,	
35. ale w każdym narodzie kto się go boi a czyni sprawiedliwość, jest u niego przyjemnym.	35. sed in omni gente, qui timet eum, & operatur iustitiam, acceptus est illi.	35. Sed in omnibus gentibus quicunque timet eum & operatur quod rectum est, is acceptus est ei.	35. Sed in omni gente, qui timet eum, & operatur iustitiam, acceptus est illi.	35. ἀλλ' ἐν παντὶ ἔθνει ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, δεκτὸς αὐτῷ ἐστί.	35. but in every nation, he that feareth him, and c worketh iustice, is acceptable to him.
36. Słowo * posłał ► Bóg' synom Izraelskim, opowiadając pokój przez Jezusa Chrystusa (tenci jest Panem wszystkich).	36. Verbum misit Deus filiis Israel, annuntians pacem per Iesum Christum: (hic est omnium Dominus).	36. Est enim verbum illud quod misit ad filios Jsroiell, & annuntiavit pace & requiem per Jeschua Meschicho: hic est Dominus omnium.	36. Verbum misit Deus filiis Israel, annuntians pacem per Iesum Christum: (hic est omnium Dominus).	36. τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλε τοῖς υἱοῖς ἰσραὴλ, εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην διὰ ἰησοῦ χριστοῦ, οὗτός ἐστι πάντων κύριος.	36. The word did God send to the children of Israel, preaching peace by IESUS CHRIST (this is Lord of al.)
37. Wy wiecie które się stało słowo " po wszystkim Żydostwie. ► Bo' począwszy c od Galilejej po krzcie który Jan opowiedał,	37. Vos scitis, quod factum est verbum per universam Iudaeam, incipiens enim a Galilaea, post baptismum, quod praedicavit Iohannes.	37. Sed & vos nostis sermonem qui habitus est in tota Jihoudaea, a Galilea <i>initio facto</i> , post baptismum quod praedicavit Jouchanon:	37. Vos scitis, quod factum est verbum per universam Iudaeam, incipiens enim a Galilaea, post baptismum, quod praedicavit Iohannes:	37. ὑμεῖς οἴδατε τὸ γενόμενον ῥῆμα καθ ὅλης τῆς ἰουδαίας ἀρξάμενον ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας, μετὰ τὸ βάπτισμα ὃ ἐκήρυξεν ἰωάννης,	37. b You know the word that hath been made through al Iewrie, for * beginning from Galilee, after the baptisme which Iohn preached.
38. Jezusa onego z Nazaretu jako pomazał Bóg Duchem świętym i mocą, który chodził czyniąc dobrze, i uzdrawiając wszystkie opadowane przez diabła, abowiem z nim był Bóg.	38. Iesum a Nazareth, quomodo unxit eum Deus Spiritu sancto & virtute, qui pertransiit benefaciendo & sanando omnes oppressos a diabolo, quoniam Deus erat cum illo.	38. Super Ieschua a Nozerath, quem Deus unxit Spiritu Sanctitatis & virtute. Et is est qui perlustrabat regionem, & sanabat eos qui laesi fuerant a malo; quoniam Deus erat cum eo.	38. Iesum a Nazareth quomodo unxit eum Deus Spiritu sancto & virtute, qui pertransivit benefaciendo & sanando omnes oppressos a diabolo, quoniam Deus erat cum illo.	38. ἰησοῦν τὸν ἀπὸ ναζαρέτ, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ θεὸς πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει, ὃς διῆλθεν εὐεργετῶν καὶ ἰώμενος πάντας τοὺς καταδυναστευομένους ὑπὸ τοῦ διαβόλου, ὅτι ὁ θεὸς ἦν μετ' αὐτοῦ.	38. IESUS of Nazareth how God anointed him with the holy Ghost and with power, who went through out doing good and healing al that were oppressed of the Devil, because God was with him.

39. A my jesteśmy świadkami wszystkiego co czynił w krainie Żydowskiej, i w Jeruzalem, którego * zabili zawiesiwszy na drzewie.	39. Et nos testes sumus omnium quae fecit in regione Iudaeorum & Ierusalem, quem occiderunt suspendentes in ligno.	39. Nosque sumus testes de omnibus quae edidit in universa terra Iihoudaeae & Ourischlem: hunc ipsum suspenderunt Iihoudaei in ligno, atque trucidarunt.	39. Et nos testes sumus omnium quae fecit in regione Iudaeorum & Ierusalem, quem occiderunt suspendentes in ligno.	39. καὶ ἡμεῖς ἐσμεν μάρτυρες πάντων ὧν ἐποίησεν ἐν τῇ χώρᾳ τῶν ἰουδαίων καὶ ἐν ἱερουσαλήμ, ὃν καὶ ἀνεῖλον κρεμάσαντες ἐπὶ ξύλου·	39. And we are witnesses of al things that he did in the countrie of the Iewes and in Hierusalem, whom they killed hanging him upon a tree.
40. Tegoć Bóg wzbudził dnia trzeciego, i dał go żeby był objawiony	40. Hunc Deus suscitavit tertia die, & dedit eum manifestum fieri	40. Et hunc suscitavit Deus tertia die, deditque ei ut videretur palam;	40. Hunc Deus suscitavit tertia die, & dedit eum manifestum fieri,	40. τοῦτον ὁ θεὸς ἤγειρε τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ ἔδωκεν αὐτὸν ἐμφανῆ γενέσθαι;	40. Him God raised up the third day and " gave him to be made manifest,
41. nie wszystkiemu ludowi, ale świadkom przedtym zgotowanym od Boga, nam którzyśmy pospołu z nim jedli i pili potym, gdy wstał od umarłych.	41. non omni populo, sed testibus praeordinatis a Deo: nobis, qui manducavimus & bibimus cum illo * postquam resurrexit a mortuis.	41. Non quidem toti populo, sed nobis qui a Deo electi sumus, ut simus ei testes, qui comedimus cum eo ac bibimus post resurrectionem eius a domo mortuorum [a mortuis].	41. Non omni populo, sed testibus praeordinatis a Deo: nobis, qui manducavimus & bibimus cum illo postquam resurrexit a mortuis.	41. οὐ παντὶ τῷ λαῷ, ἀλλὰ μάρτυσι τοῖς προκεχειροτονημένοις ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἡμῖν, οἵτινες συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ, μετὰ τὸ ἀναστῆναι αὐτὸν ἐκ νεκρῶν.	41. not to al the people, but to us, who did eat and drinke with him after he rose again from the dead.
42. I rozkazał nam opowiedać ludowi i świadczyć, iż on jest którego Bóg nazaczył sędzią żywych i umarłych.	42. Et praecepit nobis praedicare populo, & testificari quia ipse est qui constitutus est a Deo iudex vivorum & mortuorum.	42. Praecepit autem nobis ut praedicaremus ac testaremur populo, eum esse qui definitus est a Deo iudex vivorum & mortuorum.	42. Et praecepit nobis praedicare populo, & testificari quia ipse est qui constitutus est a Deo iudex vivorum & mortuorum.	42. καὶ παρήγγειλεν ἡμῖν κηρύξαι τῷ λαῷ καὶ διαμαρτύρασθαι ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ ὀρισμένος ὑπὸ τοῦ θεοῦ κριτὴς ζώντων καὶ νεκρῶν·	42. And he commaunded us to preach to the people, and to testifie that it is he that of God was appointed iudge of the living and of the dead.
43. Temuć ^d wszyscy Prorocy świadectwo	43. Huic omnes Prophetiae testimonium	43. Et de eo testati sunt omnes Prophetae, ut	43. Huic omnes Prophetae testimonium	43. τούτῳ πάντες οἱ προφηταὶ μαρτυροῦσιν,	43. To him al the prophets give

wydają, iż każdy weźmie grzechów odpuszczenie przez imię jego, któżkolwiek weń wierzy.	perhibent, remissionem peccatorum accipere per nomen eius omnes qui credunt in eum.	quisquis crediderit per nomen eius, recipiat remissionem peccatorum.	perhibent, remissionem peccatorum accipere per nomen eius omnes qui credunt in eum.	ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβεῖν διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ πάντα τὸν πιστεύοντα εἰς αὐτόν.	testimonie, that al receive remission of sinnes by his name, which beleeve in him. ▶
44. Ty słowa, gdy jeszcze Piotr mówił, przypadł Duch święty na wszystkie słuchające słowa.	44. Adhuc loquente Petro verba haec, cecidit Spiritus sanctus super omnes qui audiebant verbum.	44. Quumque ipse Schemoun loqueretur hos sermones, Spiritus Sanctitatis operuit eos omnes qui audiebant sermonem.	44. Adhuc loquente Petro verba haec, cecidit Spiritus sanctus super omnes qui audiebant verbum.	44. ἔτι λαλοῦντος τοῦ πέτρου τὰ ῥήματα ταῦτα, ἐπέπεσε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπὶ πάντας τοὺς ἀκούοντας τὸν λόγον·	44. As Peter was yet speaking these wordes, the holy Ghost fel upon al that heard the word.
45. I zdumiali się” oni którzy byli z obrzezania’ wierni co z Piotrem przyszli, e iż też na pogany dar Duchu Ś[więtego] był wylan.	45. Et obstupuerunt ex circuncisione (!) fideles qui venerant cum Petro, quia & in nationes gratia Spiritus sancti effusa est.	45. Caeterum mirati sunt & obstupuerunt fratres illi circuncisi qui venerant cum eo, quod etiam super Gentes donii Spiritus Sanctitatis effusum esset.	45. Et obstupuerunt ex circuncisione fideles qui venerant cum Petro, quia & in nationes gratia Spiritus sancti effusa est.	45. καὶ ἐξέστησαν οἱ ἐκ περιτομῆς πιστοὶ ὅσοι συνῆλθον τῷ πέτρῳ, ὅτι καὶ ἐπὶ τὰ ἔθνη ἡ δωρεὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐκκέχυται.	45. And the faithful of the Circumcision that came with Peter, were astonied, for that the grace of the holy Ghost was poured out upon the Gentiles also.
46. Aboziem słyszeli je mówiące językami i wielbiące Boga. Tedy Piotr odpowiedział:	46. Audiebant enim illos loquentes linguis, & magnificantes Deum. Tunc respondit Petrus:	46. Siquidem audiebant eos loquentes unaquaque lingua, & magnificabant Deum. Proinde dicebat Schemoun:	46. Audiebant enim illos loquentes linguis, & magnificantes Deum. Tunc respondit Petrus:	46. ἤκουον γὰρ αὐτῶν λαλοῦντων γλώσσαις, καὶ μεγαλυνόντων τὸν θεόν. τότε ἀπεκρίθη ὁ πέτρος,	46. For they heard them speaking with tonges, and magnifying God. Then Peter answered,
47. Izali kto może bronić wody, żeby ci nie byli okrzczeni, którzy wzięli Duchu Ś[więtego] jako i my?	47. Nunquid aquam quis prohibere potest, ut non baptizentur hi qui Spiritum sanctum acceperunt sicut & nos?	47. Num aquas quis potest prohibere quominus baptizentur isti, qui ecce receperunt Spiritum Sanctitatis	47. Numquid aquam quis prohibere potest, ut non baptizentur hi qui Spiritum sanctum acceperunt sicut & nos?	47. μήτι τὸ ὕδωρ κωλύσαι δύναται τις, τοῦ μὴ βαπτισθῆναι τούτους, οἵτινες τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον	47. Can any man forbid water, that these should not be ” baptized which have received the holy Ghost as wel as we?

		sicut & nos?		ἔλαβον, καθὼς καὶ ἡμεῖς;	
48. I rozkazał je krzcić w imię Pana Jezusa ▶ Chrystusa'. Tedy go prosili aby zmieszkał u nich na kilka dni.	48. Et iussit eos baptizari in nomine Domini Iesu Christi. Tunc rogaverunt eum ut maneret apud eos aliquot diebus.	48. Tunc praecepit eos baptizari in nomine Domini nostri Jeschua Meschicho: & efflagitarunt ab eo ut permaneret apud se per dies aliquot.	48. Et iussit eos baptizari in nomine Domini Iesu Christi. Tunc rogaverunt eum ut maneret apud eos aliquot diebus.	48. προσέταξε τε αὐτοὺς βαπτισθῆναι ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου ἰησοῦ. τότε ἠρώτησαν αὐτὸν ἐπιμεῖναι ἡμέρας τινάς.	48. And he commaunded them to be baptized in the name of our Lord IESUS CHRIST. ▶ Then they desired him that he would tarie with them certaine daies.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Lekcja w Poniedziałek Wielkanocny ww 37-43.	---	---	The Epistle upon Munday in Easter week.
Lekcja w poniedziałek świąteczny ww. 42-48.	---	---	The Epistle upon Munday inwhitsonweeke.
9." na zwierzchnie piętro domu. " to jest, o południu.	9. ---	9. ---	9. ---
10."objedwać.	10. ---	10. ---	10. ---
11. XI. przywilej Piotrów. G. * uwiązane i. G. ▶ G.	11." videt 1 MS. G.	11. ---	11. ---
12."ziemskie, i bestie, i gadziny. G.	12. ---	12. ---	12. ---
14."abo. G.	14. ---	14. ---	14. ---
15. ---	15." Quod. MS.	15. † Quod.	15. :: Here God first uttered to Peter that the time was come to preach also to the Gentiles, and to converse with

			them for their salvation, no lesse than with the Iewes, with ful freedom to eate al meats without respecte of the prohibition of certaine, made in the old Law.
16. "zasię. G.	16. ---	16. ---	16. ---
17. * i wywiadujący. G.	17. ---	17. ---	17. ---
20. " Niz[ej]: 15 b. 7. (= Dz 15,7)	20. Inf[ra]. 15. b. 7. (=Dz 15,7)	20. ---	20. ---
21. * którzy byli posłani od Korneliusza. G.	21. ---	21. ---	21. ---
22. "a był nauczon od ciebie. Hebr.	22. ---	22. ---	22. ---
23.* Piotr. G.	23. ---	23. ---	23. ---
24. " weszli. G.	24. ---	24. ---	24. ---
25. ---	25. * eum o.	25. † eum.	25. ---
29. * też. G.	29. ---	29. ---	29. ---
30. * pościłem, i. G.	30. ---	30. ---	30. <i>c</i> At the time of praier specially God sendeth men comfortable visitations. <i>c In the Greeke, fasting & praying.</i> :: Note these apparitions and visions to S. Peter, Cornelius, and others, in the Scriptures very often, against the incredulit of our Heretikes, that wil beleeve neither vision nor miracle, not expressed in Scripture: these being beleved of Christian men even before they were written.
31. Czasu modlitwy Pan Bog			31. ---

nawięcej spuszcza pociechy i nawiedzania swoje.			
32. * który przyszedzsy powie tobie. G.	32. ---	32. ---	32. ---
33. " przed Bogiem. G. " od Boga. G.	33. ---	33. ---	33. ---
34. ^b 5. Moy: 10 d. 17. 2. Kron: 19 c. 7. Job: 34 b. 19. Mąd: 6 b. 8. Syr: 35 b. 16. Rzym: 2 b. 11. Galat: 2 b. 6. Ephes: 6 b. 9. Kolos: 3 d. 25. 1 Piot: 1 c. 17. ► G.	34. Deu. 10. d. 17. 2 Pa. 19. c. 7. Iob. 34. b. 19. Sap. 6. b. 8. Eccl. 35. b. 16. Rom. 2. b. 11. Gal. 2. b. 6. Eph. 6. b. 9. Col. 3. d. 25. 1 Pet. 1. c. 17.	34. Deu. 10 d 17. 2 Para[lipomenon] 19 c 7. Iob. 34 b 19. Sap. 6 b 8. Eccl. 35 b 16. Rom. 2 b 11. Gal. 2 b 6. Eph. 6 b 9. Colo. 3 d 25. 1 Petr. 1 c 17.	34. ---
			35. <i>c</i> Not such as beleeve only, but such as feare God and worke iustice, are acceptable to him.
36. * które. G. ► G.	36. ---	36. ---	36. ---
37. ^c Mat: 4 c. 18. Luk: 4 b. 14. XII. Piotr napierwszy Poganom Ewangelią opowieda. " rzecz która się stała. Hebra[izm]. ► G.	37. Mat. 4. c. 18. Luc. 9. b. 18.	37. Mat. 4 c 18. Luc. 4 b 14.	37. <i>b</i> Mat. 4,12
38. G.	38. ---	38. ---	38. ---

39. * też. G.	39. ---	39. ---	39. ---
41. ---	41. * Q. [dalej zapis nieczytelny].	41. ---	41. ---
43. ^d Ier: 31 f. 34. Mich: 7. d 18.	43. Iere. 31. f. 34. Mich. 7. d. 18.	43. Ier. 31 f 34. Mich. 7 d 18.	43. ---
45. ^e Niz[ej]: 15 b. 8. (=Dz 15,8) " Żydowie.	45. Inf[ra]. 15 b. 8. (=Dz 15,8)	45. Inf[ra]. 15 b 8. (=Dz 15,8)	45. ---
48. ► G.	48. ---	48. ---	48. ---

Komentarz: Obydwie wskazówki liturgiczne pokrywają się w NTWj 1593 i NTR 1582. Obie noty komentarzowe do w. 9. są dziełem Wujka i mają charakter objaśniający. Nota do w. 10. również jest notą filologiczną i podaje alternatywny wariant tłumaczenia. Pierwsza nota do w. 11. ma u Wujka charakter typowo streszczająco-wypunktowujący, a cyfrą rzymską numeruje kolejny epizod związany z osobą Piotra. Druga nota do w. 11. jest notą krytycznotekstową – Wujek w tekście kursywą oznaczył słowo *k niemu*, które zauważył w PAnG (ἐπ’αὐτὸν), stąd zaznaczył, że tekst grecki posiada ten wariant, a inne tłumaczenia go nie mają. Kolejna nota krytycznotekstowa do w. 11. znajduje się tylko w NTWj 1593 ; została oznaczona gwiazdką i znowu jest wynikiem wnikliwej lektury Wujka, który w PAnG zauważył wariant *uwiązane i* (δεδεμένον, καὶ), ale sam ten wariant w swoim tekście pominął. Ostatnia z kolei nota krytycznotekstowa do w. 11. także jest obecna tylko w NTWj 1593 – tłumacz zaznacza w niej, że wariantu z *nieba* nie ma w tekście greckim. Nota krytycznotekstowa do w. 12. jest dziełem Wujkowym i podaje odmienny wariant, który znajduje się w PAnG, tj. zamiast *czworonogie zwierzęta i gadziny ziemskie* ma *ziemskie i bestie i gadziny* (τῆς γῆς καὶ τὰ θηρία καὶ τὰ ἔρπετὰ). Ponadto Wujek zaznaczył w swoim tłumaczeniu kursywą wyraz *zwierzęta* jako własny dodatek, ponieważ w tekście greckim bezpośrednio on nie występuje, ale słowo τὰ τετράποδα oznaczające *zwierzęta czworonożne*. Nota krytycznotekstowa do w. 14. i 16. po raz kolejny jest obecna tylko w NTWj 1593 i jest wynikiem uważnej lektury PAnG – tam pojawiają się odmienne warianty tłumaczenia, a mianowicie *abo* zamiast *i* (w tekście greckim jest ἢ) oraz *zasię* zamiast *wnet* (πάλιν). W w. 17. Wujek oznaczył gwiazdką dodatek znajdujący się w PAnG, którego nie podają pozostałe wersje, tj. *i wywiadujący* (greckie słowo διερωτήσαντες posiada te dwa znaczenia, dlatego Wujek je rozróżnił). Konkordancja do w. 20. została zaczerpnięta z WL. Nota krytycznotekstowa do w. 21. obecna tylko u Wujka podaje odmienny wariant znajdujący się w PAnG, tzn. *którzy byli posłani od Korneliusza* (τοὺς ἀπεσταλμενοὺς ἀπὸ τοῦ Κορνηλίου). Nota do w. 22. ma charakter filologiczny i stanowi Wujkowe objaśnienie hebraizmu. Noty krytycznotekstowe do w. 23.,

29. i 30. znajdują się tylko w NTWj 1593 i są rezultatem Wujkowej lektury PAnG – gwiazdki oznaczają, że dane warianty są dodatkami obecnymi tylko w PAnG, które jednak Wujek w swoim tekście pominął; zatem w pierwszym przypadku u Wujka brak słowa *Piotr* (ὁ πέτρος), w drugim – słowa *też* (καὶ), w trzecim – *pościłem*, *i* (ἡμῶν νηστεύων, καὶ). Nota krytycznotekstowa do w. 24. obecna tylko u Wujka podaje natomiast odmienny wariant tłumaczenia w PAnG – zamiast *wszedł* jak u Wujka, w greckim tekście jest *weszli* (εἰσῆλθεν). Nota do w. 31. ma charakter komentarzowy i Wujek napisał ją samodzielnie. W w. 32. NTWj 1593 pomija w tekście sformułowanie *który przyszedzszy powie tobie*, znajdujące się w PAnG (ὁ παραγεγόμενος λαλήσει σοι), dlatego wariant ten został umieszczony przez tłumacza z Wągrowca na marginesie i oznaczony gwiazdką. Noty krytycznotekstowe do w. 33. także są rezultatem pracy Wujka z tekstem PAnG, w której dostrzegł on odmienne warianty tłumaczenia: zamiast *przed tobą* tekst grecki ma *przed Bogiem* (ἐνώπιον τοῦ θεοῦ), a zamiast *od Pana* ma *od Boga* (ὑπὸ τοῦ θεοῦ). Wszystkie konkordancje odnoszące się do w. 34. jezuita z Wągrowca mógł przepisać z WL i PAn, natomiast notę krytycznotekstową do w. 34. sporządził samodzielnie dostrzegając, że PAnG nie posiada wariantu *swe*. Noty krytycznotekstowe do w. 36. znowu pojawiają się tylko w NTWj 1593 jako rezultat Wujkowej lektury PAnG – pierwsza nota wskazuje, że w tekście greckim pojawia się dodatkowo wariant *które* (ὅν), pominięty przez Wujka w tłumaczeniu polskim, druga nota wskazuje, że tekst grecki nie posiada słowa *Bóg*, które Wujek w swoim tekście zamieścił. Pierwsza konkordancja do w. 37. w NTWj 1593 pokrywa się z tą z WL i PAnG, drugą natomiast jezuita z Wągrowca zdaje się czerpać na podstawie tylko PAn, bowiem WL prawdopodobnie ma w tym miejscu błąd: Łk 9,18 odnosi się do pytania, za kogo tłumy uważają Jezusa, tymczasem konkordancją paralelną do w. 37. jest tylko Łk 4,14 jak podaje Wujek i PAn. Kolejna nota w w. 37. ma charakter streszczająco-wypunktowujący; jest dziełem Wujka i dodatkowo numeruje kolejny epizod związany z działalnością Piotra. Następna nota do w. 37. ma charakter filologiczny i jest objaśnieniem hebraizmu. Ostatnia, krytycznotekstowa nota do w. 37. znajduje się tylko w NTWj 1593 i wskazuje, że tekst PAnG nie posiada słowa *bo*, które Wujek umieścił w swoim tekście. Noty krytycznotekstowe do w. 38. i 39. dowodzą samodzielnej pracy Wujka z tekstem PAnG: nota do w. 38. wskazuje, że zaznaczone kursywą w tekście NTWj 1593 słowo *onego* znajduje się w PAnG (τὸν), a nota do w. 39. wskazuje, że tekst grecki posiada jeszcze dodatek *też*, który Wujek w swoim tekście pominął. Konkordancje do w. 43. i 45. tłumacz przepisał z WL i PAnG, a w nocie krytycznotekstowej do w. 48. wskazał samodzielnie, że tekst PAnG nie posiada wariantu *Chrystusa*.

R. Dz 11,1-18

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
1. I usłyszeli Apostołowie i bracia, którzy byli w Judskiej ziemi, że i pogani przyjęli słowo Boże.	1. Audierunt autem Apostoli & fratres qui erant in Iudaea, quoniam & Gentes receperunt verbum Dei.	1. Audierunt autem Apostoli & fratres qui erant in Jihoudeaea ipsas etiam Gentes recepisse sermonem Dei.	1. Audierunt autem Apostoli & fratres qui erant in Iudaea, quoniam & Gentes receperunt verbum Dei.	1. Ἦκουσαν δὲ οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ὄντες κατὰ τὴν ἰουδαίαν, ὅτι καὶ τὰ ἔθνη ἐδέξαντο τὸν λόγον τοῦ θεοῦ.	1. And the Apostles and brethren that were in Iewrie, heard that the Gentiles also received the word of God.
2. A gdy Piotr przyszedł do Jeruzalem spierali się z nim ci, którzy byli z obrzezania' mówiąc:	2. Cum autem ascendisset Petrus Ierosolymam, disceptabant adversus illum qui erant ex circuncisione, dicentes,	Feria quinta praecedente Ieiunium 2. Quumque ascendisset Schemoun ad Ourischlem, litigabant cum eo ij qui erant ex Circumcisione,	2. Cum autem ascendisset Petrus Ierosolymam, disceptabant adversus illum qui erant ex circumcisione:	2. καὶ ὅτε ἀνέβη πέτρος εἰς ἱεροσόλυμα, διεκρίνοντο πρὸς αὐτὸν οἱ ἐκ περιτομῆς,	2. And when Peter was come up to Hierusalem they that were of the Circumcision reasoned against him, saying,
3." Czemuś wszedł' do ludzi nie obrzezanych, i jadłeś z nimi?	3. Quare introisti ad viros praeputium habentes, & manducasti cum illis?	3. Dicentes: Ad homines praeputium habentes introisti, & manducasticum eis.	3. Dicentes, Quare introisti ad viros praeputium habentes, & manducasti cum illis?	3. λέγοντες, ὅτι πρὸς ἄνδρας ἀκροβυστίαν ἔχοντας εἰσῆλθες, καὶ συνέφαγες αὐτοῖς.	3. Why didst thou enter in to men uncircumcised, and didst eate with them?
4. A począwszy Piotr, wykladał im porządkiem mówiąc:	4. Incipiens autem Petrus exponebat illis ordinem, dicens:	4. Et exorsus est Schemoun sigillatim ad eos verba faciendo.	4. Incipiens autem Petrus, exponebat illis ordinem, dicens:	4. ἀρξάμενος δὲ ὁ πέτρος ἐξετίθετο αὐτοῖς καθεξῆς, λέγων,	4. But Peter began and declared to them the order, saying:
5. Jam był w mieście Joppie modląc się, i widziałem w zachwyceniu widzenie, zstępujące niejaki	5. Ego eram in civitate Ioppe orans, & vidi in excessu mentis visionem, descendens vas quoddam velut	5. Quum precarer in Jouppi, vidi per visionem descendere vas quoddam, quod erat simile linteo, eratque	5. Ego eram in civitate Ioppe orans, & vidi in excessu mentis † visionem, descendens vas quoddam velut	5. ἐγὼ ἦμην ἐν πόλει ἰόπη προσευχόμενος, καὶ εἶδον ἐν ἐκστάσει ὄραμα, καταβαῖνον σκευὸς τι ὡς ὀθόνην	5. *I was in the citie of Ioppe praying, & I saw in an excesse of mind a vision, a certaine vessel descending as it were a

naczynie, jakoby prześcieradło wielkie, za cztery końce spuszczone z nieba, i przyszło aż do mnie.	lintheum magnum quatuor initiis summitti de caelo, & venit usque ad me.	deuinctum quatuor angulis, & demittebatur a coelo, & usque ad me pervenit.	lintheum magnum quatuor initiis summitti de caelo, & venit usque ad me.	μεγάλην, τέσσαρσιν ἀρχαῖς καθιεμένην ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ἦλθεν ἄχρις ἐμοῦ·	great sheete with foure corners let downe from heaven, and it came even unto me.
6. w które pilnie patrząc obaczyłem i ujrzałem czworonogie ziemskie <i>zwierzęta</i> , i bestie, i gadziny, i ptactwa powietrzne.	6. In quod intuens consyderabam (!), & vidi quadrupedia terrae, & bestias, & reptilia, & volatilia caeli.	6. Proinde illud intuitus sum, vidique in eo esse animantia quadrupedia, & reptilia terrae, atque ad eo volucres coeli.	6. In quod intuens, considerabam, & vidi quadrupedia terrae, & bestias, & reptilia, & volatilia caeli.	6. εἰς ἣν ἀτενίσας κατενόουν, καὶ εἶδον τὰ τετράποδα τῆς γῆς καὶ τὰ θηρία καὶ τὰ ἐρπετὰ, καὶ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ.	6. Into which I looking considered, and saw foure footed beastes of the earth, and cattel, and such as creepe, and soules of the aire.
7. I usłyszałem głos mówiący ku mnie: Wstań Pietrze, rzeź, a jedz.	7. Audivi autem & vocem dicentem mihi, Surge Petre, occide & manduca.	7. Et audivi vocem dicentem mihi: Schemeoun, surge, macta & manduca.	7. Audivi autem & vocem dicentem mihi, Surge Petre, occide & manduca.	7. ἤκουσα δὲ φωνῆς λεγούσης μοι, ἀναστάς πέτρε, θῦσον καὶ φάγε.	7. And I heard also a voice saying to me: Arise Peter, kil and eate.
8. I rzekłem: Żadnym sposobem Panie, abowiem nigdy nic pospolitego abo nieczystego nie weszło w usta moje.	8. Dixi autem, Nequaquam Domine: quia * commune aut immundum nunquam introivit in os meum.	8. At dixi: Absit Domine mi: nihil unquam introiit in os meum quod immundum esset & profanum.	8. Dixi autem, Nequaquam Domine: quia omne commune aut immundum nunquam introivit in os meum.	8. εἶπον δέ, μηδαμῶς κύριε, ὅτι πᾶν κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον οὐδέποτε εἰσῆλθεν εἰς τὸ στόμα μου.	8. And I said, Not so Lord: for common or uncleane thing never entered into my mouth.
9. I odpowiedział * powtóre głos z nieba: Co Bóg oczyścił, tego ty nie zow pospolitym.	9. Respondit autem * vox secundo de caelo: Quae Deus mundavit, tu ne commune dixeris.	9. Rursus autem vox dixit mihi e coelo, Quod Deus mundavit, tu ne profanes.	9. Respondit autem mihi vox secundo de caelo: Quae Deus mundavit, tu ne commune dixeris.	9. ἀπεκρίθη δὲ μοι φωνὴ ἐκ δευτέρου ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἧ ὁ θεὸς ἐκαθάρισε, σὺ μὴ κοίνου.	9. And a voice answered the second time from heaven: That which God hath made cleane, doe not thou cal common.
10. A to się stało po trzykroć, i zasię wszystko wciągniono do	10. Hoc autem factum est per ter: & recepta sunt omnia rursum in	10. Jd factum est tribus vicibus. & receperunt sese omnia in coelum.	10. Hoc autem factum est per ter: & recepta sunt omnia rursum in	10. τοῦτο δὲ ἐγένετο ἐπὶ τρίς, καὶ πάλιν ἀνεσπάσθη ἅπαντα εἰς	10. And this was done thrise: and al were taken up againe into

nieba.	caelum.		caelum.	τὸν οὐρανόν.	heaven.
11. Aliści natychmiast trzech mężowie przystąpili ku domowi, w którym był, z Cezarejej do mnie posłani.	11. Et ecce, viri tres confestim astiterunt in domo in qua eram, missi a Caesarea ad me.	11. Et eo ipso momento tres viri qui missi fuerant ad me a Cornelio ex Caeresea, venerunt, steterunque pro foribus atrij in quo diversabar.	11. Et ecce viri tres confestim astiterunt in domo in qua eram, missi a Caesarea ad me.	11. καὶ ἰδοὺ ἐξαυτῆς τρεῖς ἄνδρες ἐπέστησαν ἐπὶ τὴν οἰκίαν ἐν ἣ ἦμην, ἀπεσταλμένοι ἀπὸ καισαρείας πρὸς με.	11. And behold, three men immediatly were come to the house wherein I was, sent to me from Caesarea.
12. I rzekł mi Duch, abych z nimi szedł nie wątpiąc. Szli też ze mną i ci sześć bracia, i weszliśmy w dom <i>onego</i> męża.	12. Dixit autem spiritus mihi, ut irem cum illis, nihil haesitans. Venerunt autem mecum & sex fratres isti: & ingressi sumus in domum viri.	12. Dixit autem mihi Spiritus: Proficiscere cum eis absquae heasitatione. Et venerunt mecum isti quoque sex fratres, ingressique sumus aedes viri.	12. Dixit autem Spiritus mihi ut irem cum illis, nihil haesitans. Venerunt autem mecum & sex fratres isti, & ingressi sumus in domum viri.	12. εἶπε δὲ μοι τὸ πνεῦμά, συνελθεῖν αὐτοῖς, μηδὲν διακρίνόμενον. ἦλθον δὲ σὺν ἐμοὶ καὶ οἱ ἕξ ἀδελφοὶ οὗτοι, καὶ εἰσήλθομεν εἰς τὸν οἶκον τοῦ ἀνδρός,	12. And the spirit said to me, that I should goe with them, doubting nothing. And there came with me these six brethren also: and we went in to the mans house.
13. I opowiedział nam jako widział anioła w domu swym stojącego i mówiącego mu: Pošli * do Joppy, a przyzow Symona, którego nazywają Piotrem,	13. Narravit autem nobis, quomodo vidisset angelum in domo sua, stantem & dicentem sibi, Mitte in Ioppen, & accersi Simonem, qui cognominatur Petrus,	13. Et renuntiavit nobis quomodo vidisset domi suae Angelum adstantem et dicentem sibi, Mitte ad Iouppi civitatem, et accerse Schemouon qui vocatur Kipho.	13. Narravit autem nobis quomodo vidisset angelum in domo sua, stantem & dicentem sibi, Mitte in Ioppen, & accersi Simonem, qui cognominatur Petrus,	13. ἀπήγγειλεν τε ἡμῖν πῶς εἶδε τὸν ἄγγελον ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ σταθέντα καὶ εἰπόντα αὐτῷ, ἀπόστειλον εἰς ἰόππην ἄνδρα, καὶ μετάπεμψαι σίμωνα τὸν ἐπικαλούμενον πέτρον,	13. And he told us, how he had seen an Angel in his house, standing and saying to him, Send to Ioppe, and call hither Simon, that is surnamed Peter,
14. któryć powie" słowa' przez które zbawion będziesz ty i wszytek dom twój.	14. qui loquetur tibi verba in quibus salvus eris tu & universa domus tua.	14. Et ille colloquetur tibi sermones quibus servaberis tu & tota domus tua.	14. Qui loquetur tibi verba in quibus salvus eris tu & universa domus tua.	14. ὃς λαλήσει ῥήματα πρὸς σε, ἐν οἷς σωθήσῃ σὺ καὶ πᾶς ὁ οἶκός σου.	14. who shal speake to thee wordes wherein thou shalt be saved and al thy house.
15. A gdym <i>ja</i> począł mówić, Duch Ś.	15. Cum autem coepissem loqui, cecidit	15. Quumque exorsus essem loqui, obtexit eos	15. Cum autem coepissem loqui, cecidit	15. ἐν δὲ τῷ ἄρξασθαί με λαλεῖν, ἐπέπεσε τὸ	15. And when I had begonne to speake, the

przypadł na nie, jako i na nas z początku.	Spiritus sanctus super eos, sicut & in nos in initio.	Spiritus Sanctitatis, tanquam & nos a principio.	Spiritus sanctus super eos, sicut & in nos in initio.	πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτούς, ὡςπερ καὶ ἐφ' ἡμᾶς ἐν ἀρχῇ.	holy Ghost fel upon them, as upon us also in the beginning.
16. I wspomniałem na słowo Pańskie, jako powiedział: " Janci krzcł wodą, ale wy będziecie krzczeni Duchem świętym.	16. Recordatus sum autem verbi Domini, sicut dicebat, Iohannes quidem baptizavit aqua, vos autem baptizabimini Spiritu sancto.	16. Proinde recordatus sum sermonis Domini nostri, quum diceret: Jouchanon quidem baptizavit aqua; vos autem baptizabimini Spiritu Sanctitatis.	16. Recordatus sum autem verbi Domini, sicut dicebat, Iohannes quidem baptizavit aqua, vos autem baptizabimini Spiritu sancto.	16. ἐμνήσθην δὲ τοῦ ῥήματος κυρίου, ὡς ἔλεγεν, ἰωάννης μὲν ἐβάπτισεν ὕδατι, ὑμεῖς δὲ βαπτισθήσεσθε ἐν πνεύματι ἁγίῳ.	16. And I remembred the word of our Lord, according as he said, <i>Iohn in deede baptized with water, but you shal be baptized with the holy Ghost.</i>
17. Jeśliż im tedy " równą łaskę' dał Bóg, jako i nam którzyśmy uwierzyli w Jezusa Chrystusa, a cóżem ja zacz był, żebych mógł zabronić Bogu?	17. Si ergo eamdem gratiam dedit illis Deus, sicut & nobis qui credidimus in Dominum Iesum Christum: ego quis eram, qui possem prohibere Deum?	17. Si ergo Deus aeque dedit illud donum Gentibus illis quae crediderunt in Dominum nostrum Jeschua Meschicho, sicut & nobis, ego quis eram qui sufficerem ad prohibendum Deum?	17. Si ergo eamdem gratiam dedit illis Deus, sicut & nobis qui † credidimus in Dominum Iesum Christum: ego quis eram, qui possem prohibere Deum?	17. εἰ οὖν τὴν ἴσην δωρεὰν ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ θεὸς, ὡς καὶ ἡμῖν πιστεύσασιν ἐπὶ τὸν κύριον ἰησοῦν χριστόν, ἐγὼ δὲ τίς ἤμην δυνατὸς κωλύσαι τὸν θεόν;	17. If therfore God hath given them the same grace, as to us also that beleaved in our Lord IESUS CHRIST: who was I that might prohibite God?
18. A to usłyszawszy umilkli, i chwalili Boga, mówiąc: Toć tedy i Poganom dał Bóg pokutę ku żywotowi.	18. His auditis tacuerunt: & glorificaverunt Deum, dicentes, Ergo & Gentibus poenitentiam dedit Deus ad vitam.	18. Quumque hos sermones audissent, quieverunt, & glorificaverunt Deum, ac dicebant; Jam etiam Gentibus Deus dedit poenitentiam ad vitam.	18. His auditis, tacuerunt: & glorificaverunt Deum, dicentes: Ergo & Gentibus poenitentiam dedit Deus ad vitam.	18. ἀκούσαντες δὲ ταῦτα, ἡσύχασαν, καὶ ἐδόξαζον τὸν θεόν, λέγοντες, ἄραγε καὶ τοῖς ἔθνεσιν ὁ θεὸς τὴν μετάνοιαν ἔδωκεν εἰς ζωὴν.	18. Having heard these things, they :: held their peace: and glorified God, saying, God then to the Gentiles also hath given repentance unto life.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
2."Żydzi wierni.	2. ---	2. ---	2. ---
3."iżeś wszedł G.	3. ---	3. ---	3. ---
5. ---	5. ---	5. † meae.	5. * Act. 10,9
8. ---	8. * omne. R. G. S.	8. ---	8. ---
9. * mi. K. G. S.	9. * mihi. R. G. S.	9. ---	9. ---
12. G.	12. ---	12. ---	12. ---
13. * męże. G.	13. ---	13. ---	13. ---
14. " rzeczy. Hebr. abo to, przez co zbawion będziesz.	14. ---	14. ---	14. ---
16. " Vvyz[ej]. 1 c. 25. (=Dz 1,25) Mat: 3 c. 11. Mar: 1 b. 8. Luk: 3 c. 16. Jan 1 d. 26. Niz[ej]: 19 a. 4. (=Dz 19,4)	16. Sup[ra]. 1. a. 5. (=Dz 1,5) Mat. 3. c. 11. Marc. 1. b. 8. Luc. 3. c. 16. Ioh. 1. d. 26. Inf[ra]. 19. a. 4. (=Dz 19,4)	16. Sup[ra]. 1 a 5. (=Dz 1,5) Mat. 3 c 11. Marc. 1 b 8. Luc. 3 c 16. Ioh. 1 d 26. Inf[ra]. 19 a 4. (=Dz 19,4)	16. Act. 1,5
17." równy dar. G.	17. ---	17. † credimus.	17. ---
18. ---	18. ---	18. ---	18. :: Good Christians heare and obey gladly such truthes as be opened unto them from God by their cheefe Pastors, by vision, revelation, or otherwise.

Komentarz: Nota komentarzowa do w. 2. pojawia się tylko u Wujka i objaśnia że *być z obrzezania* = *być wiernym Żydem*. Notę krytycznotekstową do w. 3. tłumacz sporządził na podstawie własnej lektury PANg, która posiada wariant *iżeś wszedł* (ὄτι εισῆλθες). Nota krytycznotekstowa do w. 9. została przepisana z WL. W w. 12. wariant *onego* Wujek dostrzegł w tekście PANg, w swoim tekście zaznaczył więc to słowo kursywą, a na marginesie umieścił literę G. na oznaczenie, że wersja ta pojawia się w tekście greckim

(tak Wujek zapewne zinterpretował rodzajnik τοῦ (ἄνδρός). Nota krytycznotekstowa do w. 13. oznaczona gwiazdką wskazuje, że tekst PAnG posiada jeszcze dodatek *męże* (ἄνδρας). Nota filologiczna do w. 14. podaje alternatywne tłumaczenie ῥήματα, które jest odpowiednikiem hebrajskiego דְּבָרִים. Stąd Wujek zaznaczył, że jest to hebraizm i dodał teologiczne wyjaśnienie, że chodzi o słowa i czyny zbawcze. W pierwszej konkordancji do w. 16. Wujek prawdopodobnie popełnił błąd pisząc Dz 1,25, a nie jak ma WL i PAn Dz 1,5. Powinno być jednak Dz 1,5 ponieważ tylko ten werset jest związany tematycznie z Dz 11,16. Kolejne konkordancje do w. 16. Wujek już poprawnie przepisał za WL i PAn. Nota krytycznotekstowa do w. 17. stanowi natomiast w NTWj 1593 rezultat samodzielnej pracy tłumacza z tekstem PAnG; Wujek wskazał, że tekst grecki zamiast *równą łaskę* posiada wariant *równy dar* (ἴσην δωρεάν).

S. Dz 12,1-17

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
1. A pod onymże czasem" obórzyl się mocą król Herod', aby utrapił niektóre z kościoła.	1. Eodem autem tempore misit Herodes rex manus, ut affligeret quosdam de ecclesia.	1. Porro in illo tempore iniecit manus in quosdam qui erant in Ecclesia, ut male acciperet eos Herodes ille rex, qui cognominatus est Agripus.	1. Eodem autem tempore misit Herodes rex manus, ut affligeret quosdam de ecclesia.	1. Κατ'ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν ἐπέβαλεν ἡρώδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας κακῶσαι τινὰς τῶν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας.	1. And at the same time Herod the king set his handes, to afflict certaine of the Church.
2. A dał ściąć Jakuba brata Janowego.	2. Occidit autem Iacobum fratrem Iohannis gladio.	2. Trucidavit autem gladio Jaakoub fratrem Jouchanon.	2. Occidit autem Iacobum fratrem Iohannis gladio.	2. ἀνεῖλε δὲ ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν ἰωάννου μαχαίρα.	2. And he killed Iames the brother of Iohn with the sword.
3. A widząc że się to spodobało Żydom, przydał <i>ktemu</i> , że	3. Videns autem quia placeret Iudaeis, apposuit apprehendere	3. Quumque vidisset hoc placuisse Iihoudaeis, pergebat	3. Videns autem quia placeret Iudaeis, apposuit ut	3. καὶ ἰδὼν ὅτι ἀρεστὸν ἔστι τοῖς ἰουδαίοις, προσέθετο συλλαβεῖν	3. And seing that it pleased the Iewes, he added to apprehend

pojmał i Piotra. A były dni Przaśników.	& Petrum. Erant autem dies Azymorum.	comprehendere etiam Schemoun Kipho: (erant autem dies Azymorum).	apprehenderet & Petrum. Erant autem dies Azymorum.	καὶ πέτρον· ἦσαν δὲ ἡμέραι τῶν ἀζύμων·	Peter also. And it was the daies of the Azymes.
4. Którego pojmaawszy podał do ciemnicę, poruczywszy go pod czwórę straż gdzie było w każdej po czterech żołnierzach, aby go strzegli, chcąc go po Paszce wywieść ludowi.	4. Quem cum apprehendisset, misit in carcerem, tradens quatuor quaternionibus militum "custodiendum", volens post Pascha producere eum populo.	4. Itaque prehendit eum, & coniecit in carcerem, eumque tradidit sexdecim militibus custodiendum, ut post Pezcho traderet eum populo Jihoudaeorum.	4. Quem cum apprehendisset, misit in carcerem, tradens quatuor quaternionibus militum ad custodiendum eum, volens post Pascha producere eum populo.	4. ὃν καὶ πιάσας ἔθετο εἰς φυλακὴν παραδοὺς τέσσαρσι τετραδίοις στρατιωτῶν φυλάσσειν, αὐτόν, βουλόμενος μετὰ τὸ πάσχα ἀναγαγεῖν αὐτόν τῷ λαῷ.	4. Whom when he had apprehended, he cast into prison, delivering him to :: foure quaternions of souldiers to be kept, meaning after the Pasche to bring him forth to the people.
5. A tak tedy Piotra chowano w ciemnicy. Lecz modlitwa bez przestanku działa się od kościoła ku Bogu za nim.	5. Et Petrus quidem servabatur in carcere. Oratio autem fiebat sine intermissione ab Ecclesia ad Deum pro eo.	5. Quumque ipse Schemoun custodiretur in carcere, preces assiduae pro eo offerebantur ab Ecclesia Deo.	5. Et Petrus quidem servabatur in carcere. Oratio autem fiebat sine intermissione ab ecclesia ad Deum pro eo.	5. ὁ μὲν οὖν πέτρος ἐτηρεῖτο ἐν τῇ φυλακῇ. προσευχὴ δὲ ἦν ἐκτενῆς γινομένη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας πρὸς τὸν θεὸν περὶ αὐτοῦ.	5. And Peter in deede was kept in prison. But " praier was made of the Church without intermission unto God for him.
6. A gdy go miał wywieść Herod, onejże nocy spał Piotr między dwiema żołnierzmi, związany dwiema łańcuchy, a stróże przed drzwiami strzegli ciemnice.	6. Cum autem producturus eum esset Herodes, in ipsa nocte erat Petrus dormiens inter duos milites, vinctus catenis duabus: & custodes ante ostium custodiebant carcerem.	6. Et in illa ipsa nocte, cuius diluculo tradendus erat, dum dormiret Schemoun inter duos milites, vinctusque esset duabus catenis, & alij custodirent fores carceris:	6. Cum autem producturus eum esset Herodes, in ipsa nocte erat Petrus dormiens inter duos milites, vinctus catenis duabus: & custodes ante ostium custodiebant carcerem.	6. ὅτε δὲ ἔμελλεν προάγειν αὐτόν ὁ ἠρώδης, τῆ νυκτὶ ἐκείνῃ ἦν ὁ πέτρος κοιμώμενος μεταξύ δύο στρατιωτῶν, δεδεμένος ἀλύσει δυοί, φύλακές τε πρὸ τῆς θύρας ἐτήρουν τὴν φυλακὴν.	6. And when Herod would have brought him forth, the same night Peter was sleeping betwene two souldiers, bound with" two chaines: and the keepers before the doore kept the prison.
7. A oto anioł Pański przystąpił, a jasność się	7. Et ecce angelus Domini astitit: & lumen	7. Angelus Domini astitit supra eum, & lux	7. Et ecce angelus Domini astitit; & lumen	7. καὶ ἰδοὺ ἄγγελος κυρίου ἐπέστη, καὶ φῶς	7. And behold an Angel of our Lord stodee in

oświeciła w gmachu, a trąciwszy w bok Piotrow, obudził go, mówiąc: Wstań rychło. I opadły łańcuchy z rąk jego.	refulsit in habitaculo: percussoque latere Petri, excitavit eum, dicens, Surge velociter. Et ceciderunt catenae de manibus eius.	defluxit in totam domum: & pupugit ei latus, & excitavit eum: dixitque ei, Surge festinanter. Et deciderant catenae ex manibus eius.	refulsit in habitaculo: percussoque latere Petri, excitavit eum, dicens, Surge velociter. Et ceciderunt catenae de manibus eius.	ἔλαμψεν ἐν τῷ οἰκήματι. πατάξας δὲ τὴν πλευρὰν τοῦ πέτρου, ἤγειρεν αὐτὸν, λέγων, ἀνάστα ἐν τάχει. καὶ ἐξέπεσον αὐτοῦ αἱ ἀλύσεις ἐκ τῶν χειρῶν.	presence: and light shined in the house: and striking Peters side, he raised him, saying, Arise quickly. And the chaines fel from his hands.
8. I rzekł do niego anioł: Opasz się," i obuj ubranie twoje'. I uczynił tak. I rzekł mu: Weźm na się płaszcz twój, a idź za mną.	8. Dixit autem angelus ad eum, Praecingere, & calcea te "caligas tuas'. Et fecit sic. Et dixit illi, Circumda tibi vestimentum tuum, & sequere me.	8. Et dixit ei Angelus, Accinge lumbos tuos, & calcia sandalia tua. Et ita fecit. Rursus autem dixit ei, Obvolue te pallio tuo, & sequere me.	8. Dixit autem angelus ad eum: Praecingere, & calcea te caligas tuas. Et fecit sic. Et dixit illi, Circunda tibi vestimentum tuum, & sequere me.	8. εἶπε τε ὁ ἄγγελος πρὸς αὐτόν, περιζῶσαι, καὶ ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου. ἐποίησε δὲ οὕτω. καὶ λέγει αὐτῷ, περιβαλοῦ τὸ ἱμάτιόν σου, καὶ ἀκολούθει μοι.	8. And the Angel said to him, Gird thee, and put on thy shoes. And he did so. And he said to him, Put thy garment about thee, & follow me.
9. A wyszedzszy szedł za nim, a nie wiedział żeby to była prawda co się działo przez anioła, lecz mniemał żeby widzenie widział.	9. Et exiens sequebatur eum, & nesciebat quia verum est quod fiebat per angelum: existimabat autem se visum videre.	9. Exiit itaque & ambulabat post eum, quum nesciret verumne esset id quod fiebat per Angelum: putabat enim se visum videre.	9. Et exiens sequebatur eum, & nesciebat quia verum est quod fiebat per angelum: existimabat autem se visum videre.	9. καὶ ἐξελθὼν ἠκολούθει αὐτῷ, καὶ οὐκ ᾔδει ὅτι ἀληθές ἐστι τὸ γινόμενον διὰ τοῦ ἀγγέλου, ἐδόκει δὲ ὄραμα, βλέπειν.	9. And going forth he folowed him, & he knew not that it was true which was done by the Angel: but he thought that he saw a vision.
10. A gdy minęli pierwszą i wtórą straż, przyszli do brany żelaznej, która wiedzie do miasta, która się im dobrowolnie otworzyła. A wyszedzszy, przeszli jedną ulicę, i natychmiast odszedł	10. Transeuntes autem primam & secundam custodiam, venerunt ad portam ferream quae ducit ad civitatem, quae ultro aperta est eis. Et exeuntes processerunt vicum unum: & continuo discessit	10. Quumque trasissent custodiam primam & secundam, venerunt usque ad portam ferream, & aperta est eis ultro. at quum existiissent, ac pertransissent plateam quandam, discessit ab	10. Transeuntes autem primam & secundam custodiam, venerunt ad portam ferream quae ducit ad civitatem, quae ultro aperta est eis. Et exeuntes processerunt vicum unum: & continuo discessit	10. διελθόντες δὲ πρώτην φυλακὴν καὶ δευτέραν, ἦλθον ἐπὶ τὴν πύλην τὴν σιδηρὰν, τὴν φέρουσιν εἰς τὴν πόλιν, ἣτις αὐτομάτη ἠνοιχθη αὐτοῖς. καὶ ἐξελθόντες προῆλθον ῥύμην μίαν, καὶ εὐθέως ἀπέστη ὁ	10. And passing through the first & the second watch, they came to the yron gate that leadeth to the citie, which of it self opened to them. And going out, they went forward one streate: and incontinent

anioł od niego.	angelus ab eo.	eo Angelus.	angelus ab eo.	ἄγγελος ἀπ' αὐτοῦ.	the Angel departed from him.
11. A Piotr przyszedłszy k sobie rzekł: Teraz znam prawdziwie, iż Pan posłał anioła swego, i wyrwał mię z ręki Herodowej, i " ze wszystkiego oczekiwania ludu Żydowskiego.	11. Et Petrus ad se reversus, dixit: Nunc scio vere quia misit Dominus angelum suum, & eripuit me de manu Herodis, & de omni expectatione plebis Iudaeorum.	11. Tunc cognovit Schemeoun, et ait: Nunc scio verissime Dominum misisse Angelum suum, meque liberasse de manu Heroudis regis, & ex eo quod machinabantur adversum me Jihoudaei.	11. Et Petrus ad se reversus, dixit: Nunc scio vere quia misit Dominus angelum suum, & eripuit me de manu Herodis, & de omni exspectatione plebis Iudaeorum.	11. καὶ ὁ πέτρος γενόμενος ἐν ἑαυτῷ εἶπε, νῦν οἶδα ἀληθῶς ὅτι ἐξαπέστειλε κύριος τὸν ἄγγελον αὐτοῦ, καὶ ἐξείλετο με ἐκ χειρὸς Ἡρώδου καὶ πάσης τῆς προσδοκίας τοῦ λαοῦ τῶν ἰουδαίων.	11. And Peter returning to him self, said, Now I know in very deede that our Lord hath sent his Angel, and delivered me out of Herods hand, & from al the expectation of the people of the Iewes. ▶
12. A obaczywszy się, przyszedł do domu Mariej matki Jana, którego nazywano Markiem, gdzie było wiele zgromadzonych * i modlących się.	12. Consyderansque (!), venit ad domum Mariae matris Iohannis, qui cognominatus est Marcus, ubi erant multi congregati & orantes.	12. Quod quum intelligeret, venit domum Mariam matris Jouchanon illius qui cognominatus est Marcus, propterea quod multi fratres illic erant congregati, & precabantur.	12. Consideransque, venit ad domum Mariae matris Iohannis, qui cognominatus est Marcus, ubi erant multi congregati & orantes.	12. συνιδὼν τε ἦλθεν ἐπὶ τὴν οἰκίαν μαρίας τῆς μητρὸς ἰωάννου τοῦ ἐπικαλουμένου μάρκου, οὗ ἦσαν ἱκανοὶ συνηθροισμένοι ἀδελφοὶ καὶ προσευχόμενοι.	12. And considering, he came to the :: house of Marie the mother of Iohn, who was surnamed Marke, where many were gathered and praying.
13. A gdy " on' kołatał we drzwi u wrót, wyszła dziewczka " widzieć' imieniem" Roda.	13. Pulsante autem "eo' ostium ianuae, processit puella ad videndum, nomine Rhode.	13. Pulsavit autem fores atrij, & egressa est ut ei responderet puella, nomine Rouda.	13. Pulsante autem † eo ostium ianuae, processit puella ad videndum, nomine Rhode.	13. κρούσαντος δὲ τοῦ πέτρου τὴν θύραν τοῦ πυλῶνος, προσῆλθεν παιδίσκη ὑπακοῦσαι, ὀνόματι ρόδη.	13. And when he knocked at the doore of the gate, there came forth a wenche to see, name Rhode.
14. A poznwszy Piotrow głos, od radości nie otworzyła wrót, lecz wbieżawszy oznajmiła iż Piotr stał przed	14. Et ut cognovit vocem Petri, prae gaudio non aperuit ianuam, sed intro currens nuntiavit stare	14. Et agnovit vocem Schemeoun: ac prae gaudio suo non aperuit ei ostium; sed reversa est cursu, ac dixit eis:	14. Et ut cognovit vocem Petri, prae gaudio non aperuit ianuam; sed intro currens, nuntiavit stare	14. καὶ ἐπιγνοῦσα τὴν φωνὴν τοῦ πέτρου, ἀπὸ τῆς χαρᾶς οὐκ ἤνοιξε τὸν πυλῶνα, εἰσδραμοῦσα δὲ	14. And as she knew Peters voice, for ioy she opened not the gate, but running in she told that Peter stooode before the

wroty.	Petrum ante ianuam.	Ecce Schemeoun stat pro foribus atrij.	Petrum ante ianuam.	ἀπήγγειλεν ἐστάναι τὸν πέτρον πρὸ τοῦ πυλῶνος·	gate.
15. A oni rzekli do niej: Szalejesz. Ale ona twierdziła, iż się tak rzecz ma. A oni mówili: Anioł to jego jest.	15. At illi dixerunt ad eam, Insanis. Illa autem affirmabat sic se habere. Illi autem dicebant, Angelus eius est.	15. Cui dicunt, Terrore conturbata es. Illa vero asseverabat rem ita se habere. Dicunt ei, Fortasse angelus eius est.	15. At illi dixerunt ad eam, Insanis. Illa autem affirmabat sic se habere. Illi autem dicebant, Angelus eius est.	15. οἱ δὲ πρὸς αὐτὴν εἶπον, μαινῆ. ἡ δὲ διίσχυριζετο οὕτως ἔχειν. οἱ δ' ἔλεγον, ὁ ἄγγελός αὐτοῦ ἐστίν.	15. But they said to her, Thou art mad. But she affirmed that it was so. But they said, It is "his Angel.
16. A Piotr przedsię kołatał. A gdy otworzyli, ujrzeli go i zdumieli się.	16. Petrus autem perseverabat pulsans. Cum autem aperuissent*, viderunt eum, & obstupuerunt.	16. Schemeoun autem pulsabat fores: proinde axierunt, eumque conspicati obstupuerunt.	16. Petrus autem perseverabat pulsans. Cum autem † aperuissent, viderunt eum, & obstupuerunt.	16. ὁ δὲ πέτρος ἐπέμενε κρούων· ἀνοίξαντες δὲ εἶδον αὐτὸν, καὶ ἐξέστησαν.	16. And Peter continued knocking. And when they had opened, they saw him, & were astonied.
17. A kinąwszy na nie ręką, aby umilknęli, rozpowiedział im jako Pan wywiódł go z ciemnice, i rzekł: Oznajmicie to Jakubowi i braciej. A wyszedzszy szedł na inne miejsce.	17. Annuens autem eis manu, ut tacerent, narravit quomodo Dominus eduxisset eum de carcere, dixitque, Nuntiate Iacobo & fratribus haec. Et egressus abiit in alium locum.	17. Porro indicabat eis sublata manu ut tacerent: & ingressus est, ac renuntiavit eis quomodo Dominus eduxerat eum de carcere. ac dixit eis, Renuntiate haec Iaaakoub & fratribus. Et egressus profectus est in alium locum.	17. Annuens autem eis manu, ut tacerent, narravit quomodo Dominus eduxisset eum de carcere: dixitque, Nuntiate Iacobo & fratribus haec. Et egressus abiit in alium locum.	17. κατασεισας δὲ αὐτοῖς τῇ χειρὶ σιγᾶν, διηγήσατο αὐτοῖς πῶς ὁ κύριος αὐτὸν ἐξήγαγεν ἐκ τῆς φυλακῆς. εἶπε δὲ, ἀπαγγείλατε ἰακώβῳ καὶ τοῖς ἀδελφοῖς ταῦτα. καὶ ἐξελθὼν ἐπορεύθη εἰς ἕτερον τόπον.	17. And beckening with his hand to them, that they should hold their peace, he told how our Lord had brought him out of prison, and he said, " Tel these things to Iames & to the brethren. And going forth he went :: into another place.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
Lekcja w dzień Ś[więtych] Piotra i Pawła.	---	---	The Epistle upon SS. Peter and Pauls day, Iun. 29.
1." wł[aściwie] wrzucił Herod król ręce.	1. ---	1. ---	1. ---
2. XIII. Piotrow przywilej.	2. ---	2. ---	2. ---
	4." tradentque o. " ad custodiendura eum. MS. R. G. S.	4. ---	4. :: As Peters person was more notorious than others, & therefore better garded than other, for feare he should escape: so Gods providence in preserving & delivering him for the longer government of his Church, is very marvelous.
5. XIII. Przywilej Piotrow.	5. ---	5. ---	5. ---
8."a podwiąsz boty twoje. G.	8." sandalia tua. G. S.	8. ---	8. ---
11." od śmierci której czekał lud Żydowski.	11. ---	11. ---	11. ---
12. * braciej. G.	12. ---	12. ---	12. :: It is much for the praise of these good Christians that the assemble to Gods service & praier was kept in their houses in the time of persecution, & that the Apostle came thither straight out of prison, as his first refuge. as now Christian people doe much to their commendation, in places where Heresie doth reigne.
13."Piotr. 3 L. G. "posłuchać. G.	13." Petro. 3 MS. G.	13. † eo ad ostium, Petro ostium,	13. ---

"Róża po naszymu.			
16. ---	16. * ostium o.	16. † aperuisset ostium,	16. ---
17. G.	17. ---	17. ---	17. :: Though God had so miraculously delivered him, yet he would not tempt God by tarying among his persecutors, but according to Christes commaundment fled for a time.

Komentarz: Wskazówka liturgiczna w NTWj 1593 jest taka sama jak w NTR 1582, zaś nota komentarzowa do w. 1. jest rezultatem twórczej pracy Wujka, który podał dosłowny przekład tekstu łacińskiego i greckiego. Nota do w. 2. ma charakter streszczająco-wypunktowujący i pojawia się tylko u Wujka, tak samo jak nota do w. 5, która podaje numerację epizodów Piotrowych i jest dziełem Wujkowym. Nota krytycznotekstowa do w. 8. świadczy po raz kolejny i samodzielnej i twórczej pracy Wujka na podstawie tekstu PAnG – zauważył on, że tekst grecki posiada zamiast wariantu *i obuj ubranie twoje* posiada *a podwiesz boty twoje* (καὶ ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου). Wujek mógł się w tym miejscu też sugerować notą z WL, jednak pominął wzmiankę o PAnS, która także ma wariant *sandalia tua*. Nota do w. 11. ma charakter typowo komentarzowy i jest dziełem tylko Wujka. Nota krytycznotekstowa do w. 12. oznaczona gwiazdką wskazuje, że PAnG posiada jakiś dodatek i rzeczywiście – w tekście greckim jest *braciej* (ἀδελφοί). Pierwsza nota do w. 13. została przez Wujka przepisana z WL; druga jest wynikiem jego samodzielnej lektury PAnG, w której zamiast *widzieć* pojawia się wariant *posłuchać* (ὑπακοῦσαι); trzecia nota do w. 13. o charakterze filologicznym jest dodatkiem Wujka i stanowi aktualizację do warunków polskich. Krytycznotekstowa nota do w. 17. znowu jest natomiast zawarta tylko u Wujka na podstawie PAnG: jezuita z Wągrowca w swoim tekście kursywą oznaczył wyraz *im*, który znajduje się w tekście greckim (αὐτοῖς).

T. Dz 15,7-12

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ)	NTR 1582
7. A gdy było wielkie sprzecznianie, wstawszy Piotr rzekł do nich: ^b Mężowie bracia, wy wiecie że od dawnego czasu Bóg <i>mię</i> obrał między nami, aby przez usta moje Poganie słuchali słowa Ewangeliej i wierzyli.	7. Cum autem magna conquisitio fieret, surgens Petrus dixit ad eos, Viri fratres, vos scitis quoniam ab antiquis diebus Deus in nobis elegit, per os meum audire Gentes verbum Evangelij, & credere.	7. Multaque habita disceptatione, surrexit Schemeoun & dixit eis, Viri fratres, vos scitis a primis diebus per os meum, meum, inquam, elegisse Deum ut audirent Gentes sermonem Evangelij, & crederent.	7. Cum autem magna conquisitio fieret, surgens Petrus dixit ad eos, Viri fratres, vos scitis quoniam ab antiquis diebus Deus in nobis elegit, per os meum audire Gentes verbum Evangelij, & credere.	7. πολλῆς δὲ συζητήσεως γενομένης, ἀναστὰς πέτρος εἶπε πρὸς αὐτούς· ἄνδρες ἀδελφοί, ὑμεῖς ἐπίστασθε ὅτι ἀφ' ἡμερῶν ἀρχαίων ὁ θεὸς ἐν ἡμῖν ἐξελέξατο, διὰ τοῦ στόματός μου ἀκοῦσαι τὰ ἔθνη τὸν λόγον τοῦ εὐαγγελίου, καὶ πιστεῦσαι.	7. And when there was made a ^b great disputation, " Peter rising up said to them, Men brethren, you know that* of old daies God among us " chose, that by my mouth the Gentiles should heare the word of the Gospel, and beleeve.
8. A Bóg który zna serca, dał <i>im</i> świadectwo, dawszy im Duchą Ś[więtego] jako i nam,	8. Et qui novit corda Deus, testimonium perhibuit, dans illis Spiritum sanctum sicut & nobis,	8. Et Deus qui novit corda, suffragatus est eis, deditque eis Spiritum Sanctitatis sicut & nobis.	8. Et qui novit corda Deus, testimonium perhibuit, dans illis Spiritum sanctum sicut & nobis,	8. καὶ ὁ καρδιογνώστης θεὸς ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς, δὸς αὐτοῖς, τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, καθὼς καὶ ἡμῖν,	8. And God which knoweth the hartes, gave testimonie, *giving unto them the holy Ghost as wel as to us,
9. i nie uczynił żadnej różnice między nami i nimi, wiarą oczyściwszy serca ich.	9. & nihil discrevit inter nos & illos, fide purificans corda eorum.	9. Nihilque discrevit inter nos, & eos, quippe qui purgaverit fide corda eorum.	9. Et nihil discrevit inter nos & illos, fide purificans corda eorum.	9. καὶ οὐδὲν διέκρινε μεταξύ ἡμῶν τε καὶ αὐτῶν, τῇ πίστει καθάρισας τὰς καρδίας αὐτῶν.	9. and hath put no difference betwene us and them, :: by faith purifying their harts.
10. Teraz tedy przecz kusicie Boga, kładąc jarzmo na szyję uczniów, którego ani	10. Nunc ergo quid tentatis Deum, imponere iugum super cervices discipulorum,	10. Nunc ergo quid tentatis Deum, ut imponatis iugum ceruici discipulorum, quod nec	10. Nunc ergo quid tentatis Deum, imponere iugum super cervices discipulorum,	10. νῦν οὖν τί πειράζετε τὸν θεόν ἐπιθεῖναι ζυγὸν ἐπὶ τὸν τράχηλον τῶν μαθητῶν, ὃν οὐτε	10. Now therfore why tempt you God, to put a yoke upon the neckes of the disciples, which

ojcowie naszy, ani my, znościeśmy nie mogli?	quod neque patres nostri neque nos portare potuimus?	patres nostri, nec nos potuimus per ferre?	quod neque patres nostri neque nos portare potuimus?	οἱ πατέρες ἡμῶν οὔτε ἡμεῖς ἰσχόσαμεν βαστάσαι;	neither our fathers nor we have been able to beare?
11. Ale przez łaskę Pana Jezusa Chrystusa wierzymy, iż będziemy zbawieni, tak jako i oni.	11. Sed per gratiam Domini Iesu Christi credimus salvari, quemadmodum & illi.	11. Sed per gratiam Domini nostri Jeschua Meschicho credimus nos servatum iri perinde ut nos.	11. Sed per gratiam Domini Iesu Christi credimus salvari, quemadmodum & illi.	11. ἀλλὰ διὰ τῆς χάριτος κυρίου ἰησοῦ χριστοῦ πιστεύομεν σωθῆναι, καθ' ὃν τρόπον καὶ ἐκεῖνοι.	11. but by the grace of our Lord IESUS CHRIST we beleeeve to be saved, in like maner as they also.
12. I umilknęło wszystko zgromadzenie, a słuchali Barnabasza i Pawła, opowiadających jako wielkie znamiona i cuda czynił Bóg między pogany przez nie.	12. Tacuit autem omnis multitudo: & audiebant Barnabam & Paulum narrantes quanta Deus fecisset signa & prodigia in Gentibus per eos.	12. Tacuit autem tota turba, & audiebant Paulum & Barnabba referentes quanta edidisset Deus per manus ipsorum signa & virtutes inter Gentes.	12. Tacuit autem omnis multitudo: & audiebant Barnabam & Paulum narrantes quanta Deus fecisset signa & prodigia in Gentibus per eos.	12. ἐσίγησε δὲ τὸ πλῆθος ἅπων, καὶ ἤκουον βαρναβᾶ καὶ παύλου ἐξηγουμένων ὅσα ἐποίησεν ὁ θεὸς σημεῖα καὶ τέρατα ἐν τοῖς ἔθνεσι δι' αὐτῶν.	12. And al the multitude held their peace: and they heard Barnabas and Paul telling what great signes and wonders God had done among the Gentiles by them.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
7. ^b Wyz[ej] 10 c. 20. (= Dz 10,20) XV. Piotr wszędy przodkuje, i na tym pierwszym Synodzie.	7. Sup[ra]. 10. c. 20. (= Dz 10,20)	7. Sup[ra]. 10 b 20. (= Dz 10,20)	7. ^b See the Annotation verse 28 toward the end. Act. 10,20
8. ^c Wyz[ej] 10 g. 45. (=Dz 10,45) XVI. Piotr obran od Boga, aby on naprzród opowiadał Ewangelię, nie tylko Żydom, ale i Poganom.	8. Sup[ra]. 10. G. 45. (= Dz 10,45)	8. Sup[ra]. 10 b 45. (= Dz 10,45)	8. * Act. 10,45
9. Wiara oczyszczenia serca, ale ona	9. ---	9. ---	9. :: By that faith which Acts 10,45

która przez miłość sprawuje uczynki dobre. Bo wiara martwa nikogo nie oczyszcza. Patrz cap. 16,31.			worketh by charitie. for a dead faith can not purifie the hart of man. See chap. 16,31.
11. ---	11. ---	11. ---	11. ---

Komentarz: Konkordancje do w. 7. i 8. pokrywają się w NTWj 1593 z tymi, które ma WL i PAn (oraz NTR 1582). Jednak PAn ma w Dz 10,20 błąd w zapisie sekcji (b zamiast c), dlatego Wujek w tym przypadku bardziej za WL. Noty streszczająco-wypunktowujące do w. 7. i 8. stanowią już natomiast własny dodatek Wujka, w którym wylicza on kolejne epizody Piotrowe w Dz. Nota komentarzowa do w. 9. została zaś sporządzona w oparciu o NTR 1582.

U. Ga 2,1-16

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΠΙΣΤΟΛΕ ΠΡΟΣ ΓΑΛ.)	NTR 1582
1. Potym po czternaście lat, szedłem zasię do Jeruzalem z Barnabaszem, wziąwszy z sobą i Tytusa.	1. Deinde post annos quatuordecim, iterum ascendi Ierosolymam cum Barnaba, assumpto & Tito.	1. Iterum autem a quatuordecim annim ascendi ad Ourischlem cum Barbabba, & duxi mecum Titum.	1. DEinde post annos quatuordecim, iterum ascendi Ierosolymam cum Barnaba, assumpto & Tito.	1. Ἐπειτα διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν πάλιν ἀνέβην εἰς ἱεροσόλυμα μετὰ βαρνάβα, συμπαραλαβὼν καὶ τίτον.	1. Then after fourteene years I went up againe to Hierusalem with Barnabas, taking Titus also with me.
2. A szedłem z objawienia, i znaszałem z nimi Ewangelią, którą przepowiem między Pogany, a z osobna" z tymi którzy się zdali ▶	2. Ascendi autem secundum revelationem: & contuli cum illis Evangelium quod praedico in Gentibus, seorsum	2. Ascendi autem per revelationem, & patefeci eis evangelium quod praedico inter Gentes, ac privatim illis ostendi qui existimantur	2. Ascendi autem secundum revelationem: & contuli cum illis Evangelium quod praedico in Gentibus, seorsum	2. ἀνέβην δὲ κατὰ ἀποκάλυψιν, καὶ ἀνεθέμην αὐτοῖς τὸ εὐαγγέλιον ὃ κηρύσσω ἐν τοῖς ἔθνεσι, κατ'ἰδίαν δὲ τοῖς	2. And I went up according to revelation: and " conferred with them the Gospel which I preach among the Gentiles, but apart with

być czym', abym snać na daremno nie biegł abo też nie biegał.	autem iis qui videbantur ▶ " aliquid esse': ne forte in vacuum currem aut cucurrissem.	aliquid esse, ne in vanum cucurrissem, aut currem.	autem iis qui videbantur † aliquid esse: ne forte in vacuum currem aut cucurrissem.	δοκοῦσι, μήπως εἰς κενὸν τρέχω, ἢ ἔδραμον.	then that seemed to be something, lest perhaps "in vaine I should runne or had runne.
3. Ale i Tytus który ze mną był, będąc Poganinem, nie był przymuszon obrzezać się,	3. Sed neque Titus qui mecum erat, cum esset Gentilis, compulsus est circumcidi:	3. Nec etiam Titus qui mecum erta, quum esset Aramaeus [<i>Gentilis,</i>] vi adactus est ut circuncideretur.	3. Sed neque Titus, qui mecum erat, cum esset Gentilis, compulsus est circumcidi.	3. ἀλλ' οὐδὲ τίτος ὁ σὺν ἐμοί, ἕλλην ὢν, ἠναγκάσθη περιτμηθῆναι·	3. But neither Titus which was with me, whereas he was a Gentil, was compelled to be circumcised:
4. ▶ ale' dla pokrycie wprowadzonej fałszywej braciej, którzy się wkradli, aby wyszpiegowali wolność naszą, którą mamy w Jezusie Chrystusie, aby nas zniewolili,	4. ▶ sed' propter subintroductos falsos fratres, qui subintroierunt explorare libertatem nostram, quam habemus in Christo Iesu, ut nos in servitute redigerent.	4. Sed propter falsos fratres qui ingressi sunt ad nos, ut explorarent libertatem quam habemus in Jeschua Meschicho, ut in servitute me redigerent.	4. Sed propter subintroductos falsos fratres qui subintroierunt explorare libertatem nostram quam habemus in Christo Iesu, ut nos in servitute redigerent:	4. διὰ δὲ τοὺς παρεισάκτους ψευδαδέλφους, οἵτινες παρεισῆλθον κατασκοπῆσαι τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν ἣν ἔχομεν ἐν χριστῷ ἰησοῦ, ἵνα ἡμᾶς καταδουλώσωνται·	4. but because of the false brethren craftely brought in, which craftely came in to espie our libertie that we have in Christ IESUS, that they might bring us into servitude.
5. ▶ którymeśmy' i na chwilę poddanością nie ustąpili, aby prawda Ewangeliej trwała u nas.	5. Quibus ▶ neque' ad horam cessimus " subiectioni': ut veritas Evangelij permaneat apud vos.	5. Sed ne ad horae quidem plenitudinem abieimus nos ad subiectionem eorum, ut veritas evangelij permaneret apud vos.	5. Quibus neque ad horam cessimus † subiectioni: ut veritas Evangelij permaneat apud vos.	5. οἷς οὐδὲ πρὸς ὥραν εἵξαμεν τῇ ὑποταγῇ, ἵνα ἡ ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου διαμείνη πρὸς ὑμᾶς.	5. To whom we yelded not subiection no not for an houre, that the truth of the Gospel may remaine with you.
6. A od tych którzy się zdali być czym, (jakiemi kiedy byli, nic mi na tym. Bóg ^a nie ma względu na osobę	6. Ab iis autem qui videbantur esse aliquid (quales aliquando fuerint, nihil mea interest. Deus	6. Jlli autem qui videbantur esse aliquid, quales vero fuerint, non est mihi curae: Deus enim facies hominum	6. Ab iis autem qui videbantur esse aliquid, quales aliquando fuerint, nihil mea interest. Deus personam	6. ἀπὸ δὲ τῶν δοκούντων εἶναι τι, ὁποῖοί ποτε ἦσαν οὐδέν μοι διαφέρει· πρόσωπον θεός	6. But of them that seemed to be something, (what they were some-time, it is nothing to me. * God

człowieczą). Bo którzy się zdali być ► czym' mnie się niczym nie przyłożyli.	personam hominis non accipit) mihi enim qui videbantur esse ► aliquid', nihil contulerunt.	non accipit, [<i>delectum personarum non habet,</i>] illi, inquam, ipsi nihil contulerunt in me.	hominis non accipit; mihi enim qui videbantur esse aliquid, nihil contulerunt.	ἀνθρώπου οὐ λαμβάνει. ἐμοὶ γὰρ οἱ δοκοῦντες, οὐδὲν προσανέθεντο.	accepteth not the person of man) for to me, they that seemed to be something," added nothing.
7. Owszem przeciwnym obyczajem, ujrzawszy że mi jest zwierzona Ewangelia nieobrzezania, jako Piotrowi obrzezania,	7. Sed e contra cum vidissent quod creditum est mihi Evangelium praeputij, sicut Petro circuncisionis (!)	7. Jmo contra : viderunt enim mihi concreditum esse Evengelium praeputij, sicut concreditum est Kihp circuncisionis.	7. Sed e contra, cum vidissent quod creditum est mihi Evangelium praeputij, sicut † Petro circuncisionis.	7. ἀλλὰ τοῦναντίον, ἰδόντες ὅτι πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀκροβυστίας, καθὼς πέτρος περιτομῆς.	7. But contrariwise when they had seen, that to me was committed the Gospel of the c prepuce, as " to Peter of the circumcison
8. (abowiem ten który dał moc Piotrowi na Apostolstwo obrzezania, dał moc i mnie między pogany).	8. (qui enim operatus est Petro in Apostolatum circuncisionis: operatus est & mihi inter Gentes)	8. Js enim qui effīcax fuit in Kipho ad Apostolatum circuncisionis, effīcax in me quoque fuit in Apostolatu gentium.	8. Qui enim operatus est Petro in Apostolatum circuncisionis: operatus est & mihi inter Gentes.	8. ὁ γὰρ ἐνεργήσας πέτρῳ εἰς ἀποστολὴν τῆς περιτομῆς ἐνήργησε καὶ ἐμοὶ εἰς τὰ ἔθνη.	8. (for he that wrought in Peter to the Apostleship of the circumcison, wrought in me also among the Gentiles)
9. A poznawszy łaskę mnie daną, Jakub i Cephas i Jan, którzy się zdali być filarami, dali mi i Barnabie prawicę społeczności, aby my między Pogany, a oni między obrzezanymi <i>przepowiedali,</i>	9. & cum cognovissent gratiam quae data est mihi, Iacobus & Cephas & Iohannes qui videbantur columnae esse, dextras dederunt mihi & Barnabae societatis: ut nos in Gentes, ipsi autem in circuncisionem:	9. Quumquae cognovissent gratiam quae mihi data est, Jaakoub, & Kipho, & Jouchanon, qui quidem habebantur ut qui essent columnae, dextram societatis dederunt mihi & Barnabae, ut nos in inter Gentes, ipsi vero in circuncisionem:	9. Et cum cognovissent gratiam quae data est mihi, Iacobus & Cephas & Iohannes, qui videbantur columnae esse, dextras dederunt mihi & Barnabae societatis: ut nos in Gentes, ipsi autem in circuncisionem:	9. καὶ γόντες τὴν χάριν τὴν δοθεῖσάν μοι, ἰάκωβος καὶ κηφᾶς, καὶ ἰωάννης, οἱ δοκοῦντες στῦλοι εἶναι, δεξιὰς ἔδωκαν ἐμοὶ καὶ βαρναβᾶ κοινωνίας· ἵνα ἡμεῖς εἰς τὰ ἔθνη, αὐτοὶ δὲ εἰς τὴν περιτομήν.	9. and when they had knowne the grace that was given me, Iames and Cephas and Iohn, which seemed to be pillars," gave to me and Barnabas the right handes of societie:
10. tylko abyśmy	10. tantum ut pauperum	10. Tantum ut	10. Tantum ut	10. μόνον δὲ τῶν	10. that we unto the

pamiętali na ubogie, com też z pilnością czynił.	memores essemus, quod etiam sollicitus fui hoc ipsum facere.	pauperum memores essemus. proinde mihi curae fuit hoc ipsum agere.	pauperum memores essemus, quod etiam sollicitus fui hoc ipsum facere.	πτωχῶν ἵνα μνημονεύωμεν· ὁ καὶ ἐσπούδασα αὐτὸ τοῦτο ποιῆσαι.	Gentiles, & they unto the circumcision: only that we should be mindful of the poore: the which same thing also I was careful to doe.
11. A gdy przyszedł "Cephas" do Antiochiej, sprzeciwiłem się mu w twarz, iż był godzien naganienia'.	11. Cum autem venisset "Cephas" Antiochiam: in faciem ei restiti, quia reprehensibilis erat.	Quitidie. 11. Quum autem venisset Kipho Antiochiam, in faciem ipsius illum coargui, quoniam offendebantur in eo.	11. Cum autem venisset † Petrus Antiochiam: in faciem ei restiti, quia reprehensibilis erat.	11. Ὅτε δὲ ἦλθεν πέτρος εἰς ἀντιόχειαν, κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην· ὅτι κατεγνωσμένος ἦν.	11. And when Cephas was come to Antioche," I resisted him c in face, because he was" reprehensible.
12. Abo wiem przed tym niż przyszli niektórzy do Jakuba, wespół z Pogany jadał, a gdy przyszli, zchranił się i odłączał się od nich, bojąc się tych którzy byli z obrzezania.	12. Prius enim quam venirent quidam a Iacobo, cum Gentibus edebat: cum autem venissent, subtrahebat & segregabat se, timens eos qui ex circumcisione erant.	12. Ut qui antequam venissent quidam a Jaakoub, cum Gentibus comederet: quum autem venissent, subduceret sese ac separaret, quippe qui timeret ab eis, qui ex circumcisione erant.	12. Prius enim quam venirent quidam a Iacobo, cum Gentibus edebat: cum autem venissent, subtrahebat & segregabat se, timens eos qui ex circumcisione erant.	12. πρὸ τοῦ γὰρ ἐλθεῖν τινὰς ἀπὸ ἰακώβου, μετὰ τῶν ἐθνῶν συνήσθιεν· ὅτε δὲ ἦλθον, ὑπέστειλλε καὶ ἀφώριζεν ἑαυτόν, φοβούμενος τοὺς ἐκ περιτομῆς·	12. For before that certaine came from Iames, he did eate with the Gentiles: but when they were come, he withdrew and separated himself, feating them that were of the circumcision.
13. I pomagali mu tego zmyślania inni Żydowie, tak iż też i Barnabasz był uwiedzion od tegoż zmyślania.	13. Et simulationi eius consenserunt caeteri Iudaei, ita ut & Barnabas duceretur ab eis in illam simulationem.	13. Et simulabant una cum eo ad hoc caeteri quoque Jiouhoudaei, ita ut & Barnabba abduceretur in acceptionem vultus eorum [illorum	13. Et simulationi eius consenserunt caeteri Iudaei, ita ut & Barnabas duceretur ab eis in illam simulationem.	13. καὶ συνυπεκρίθησαν αὐτῷ καὶ οἱ λοιποὶ ἰουδαῖοι. ὥστε βαρναβᾶς συναπήχθη αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει.	13. And to his simulation consented the rest of the Iewes, so that Barnabas also was ledde of them into that simulation.

		<i>simulationem</i>].			
14. Ale gdym obaczył iż nie prosto szli według prawdy Ewangeliej, rzekłem " Cephasowi' przed wszystkimi: Jeśli ty będąc Żydem po pogańsku żywiesz, a nie po żydowsku? Czemuż pogany przymuszasz żyć po żydowsku?	14. Sed cum vidissem quod non recte ambularent ad veritatem Evangelij, dixi Cephae coram omnibus: Si tu cum Iudaeus sis, gentiliter vivis, & non Iudaice: quomodo Gentes cogis Iudaizare?	14. Quum viderem eos non recta incedere in veritate Evangelij, dixi Kipho coram omnibus, Si tu Iihoudaeus quum sis, Aramice [<i>Gentilitio more</i>] vivis, & non Jihoudaice, quomodo cogis Gentes Jihoudaico more vivere?	14. Sed cum vidissem quod non recte ambularent ad veritatem Evangelij, dixi Cephae coram omnibus: Si tu cum Iudaeus sis, gentiliter vivis, & non Iudaice: quomodo Gentes cogis iudaizare?	14. ἀλλ' ὅτε εἶδον ὅτι οὐκ ὀρθοποδοῦσι πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου, εἶπον τῷ πέτρῳ ἔμπροσθεν πάντων, εἰ σὺ ἰουδαῖος ὑπάρχων, ἔθνικῶς ζῆς καὶ οὐκ ἰουδαϊκῶς, τί τὰ ἔθνη ἀναγκάζεις ἰουδαΐζειν;	14. But when I saw that they walked not rightly to the veritie of the Gospel, I said to Cephas before them al: If thou being a Iewe, livest Gentile-like & not Iudaically: how doest thou compel the Gentiles to Iudaize.
15. My z narodu Żydowie, a nie z Poganów grzesznicy.	15. Nos natura Iudaei, & non ex Gentibus peccatores.	15. Si enim nos qui proporia natura Jihoudaei sumus, nec fuimus ex Gentibus peccatores.	15. Nos natura Iudaei, & non ex Gentibus peccatores.	15. ὑμεῖς φύσει ἰουδαῖοι, καὶ οὐκ ἐξ ἔθνῶν ἀμαρτωλοί·	15. We are by nature Iewes, and not of the Gentiles, sinners.
16. Lecz ^b wiedząc, iż nie bywa usprawiedliwiony człowiek z uczynków zakonu, jedno przez wiarę Jezusa Chrystusa, i my w Chrystusa Jezusa" wierzymy' abyśmy byli usprawiedliwieni z wiary Chrystusowej, a nie z uczynków zakonu; przeto iż żadne ciało nie będzie	16. Scientes autem quod non iustificatur homo ex operibus legis, nisi per fidem Iesu Christi: & nos in Christo Iesu " credimus', ut iustificemur ex fide Christi, & non ex operibus legis: propter quod ex operibus legis non iustificabitur omnis caro.	16. Quandoquidem scimus non iustificari hominem ex operibus Legis, sed per fidem Jeschua Meschicho, & nos in Jeschua Meschicho credimus, ut ex fide in Meschicho iustificemur, non autem ex operibus Legis, quoniam ex operibus Legis non iustificatur omnis [<i>ulla</i>] caro.	16. Scientes autem quod non iustificatur homo ex operibus Legis, nisi per fidem Iesu Christi: & nos in Christo Iesu † credimus, ut iustificemur ex fide Christi: & non ex operibus Legis: propter quod ex operibus Legis non iustificabitur omnis caro.	16. εἰδότες ὅτι οὐ δικαιοῦται ἄνθρωπος ἐξ ἔργων νόμου, ἐὰν μὴ διὰ πίστεως ἰησοῦ χριστοῦ, καὶ ἡμεῖς εἰς χριστὸν ἰησοῦν ἐπιστεύσαμεν, ἵνα δικαιωθῶμεν ἐκ πίστεως χριστοῦ, καὶ οὐκ ἐξ ἔργων νόμου· διότι οὐ δικαιωθήσεται ἐξ ἔργων νόμου πᾶσα σὰρξ.	16. But knowing that *man is not iustified by the workes :: of the Law, but by the faith of IESUS Christ: we also beleeve in Christ IESUS, that we may be iustified by the faith of Christ, and not by the workes of the Law: for the which cause, by the workes of the Law no flesh shal be iustified.

usprawiedliwione z uczynków zakonu.					
--	--	--	--	--	--

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
2. " z przeważniejszymi. G. N. L. ▶ 7 L. G.	2. ▶ 7 MS. Hier. G. " maiores esse. MS. q.	2. † maiores.	2. ---
4. ▶ N. L.	4. ▶ MS. q.	4. ---	4. ---
5. ▶ 15 L.	5. ▶ Q. n. " subiectione. 3 MS. Q. n.	5. † subiectione.	5. ---
6. " 5 Moy. 10 d. 17. 2 Kron. 19 c. 7. Job. 34 b. 19. Mąd. 6 b. 8. Syr. 35 b. 16. Rzym. 2 b. 11. Ephe. 6 b. 9. Kolos. 3 d. 25. Dzie. 10 c. 34. 1 Piot. 1 c. 17. ▶ 6 L. G.	6. Deu. 10. d. 17. 2 Par. 9. c. 17. Iob. 34. b. 19. Supr. 6. b. 8. (= Ga 6,8) Eccl. 35. b. 16. Rom. 2. b. 11. Eph. 6. b. 9. Col. 3. d. 25. Act. 10. c. 34. 1 Pet. 1. c. 17. ▶ 6 MS. Hier. G.	6. Deut. 10 d 17. 2 Par[alipomenon]. 9 c 19. Iob. 34 b 15. Sap. 6 b 8. Eccl. 35 b 16. Rom. 2 b 11. Ephe. 6 b 9. † &. Colos. 3 d 25. Acto. 10 c 34. 1 Pet. 1 c 17.	6. * Deu. 10,17
7. ---	7. ---	7. ---	7. c See the marginal Annotation Rom. 2. v. 25.
11. " Piotr. L. K. G. " naganiony. G. abo strofowany od Poganów.	11. " Petrus. MS. R. Hier. G.	11. † Cephas.	11. c That is, <i>in presence, before them all</i> , as Beza him self expoundeth it. Yet the English Bezites to the more disgracing of S. Peter, translate, <i>to his face</i> , No. Test. an. 1580.

			<i>ε κατὰ πρόσωπον</i>
14. "Piotrowi. G.	14. ---	14. ---	14. ---
16. ^b Rzym. 3 c. 19 c. 20. "uwierzyliśmy. 3 L. G.	16. Rom. 3. c. 19. c. 20. " credidimus. 3 MS. Hier. G. Rom. 3 c 20.	16. Rom. 3 c 19 c 20. † credidimus. Rom. 3 c 20.	16. * Rom. 3,19-20 :: By this and by the discourse of this whole epistle, you may perceive, that when iustification is attributed to faith, the workes of Charitie be not excluded, but the works of Moyses law: hat is, the ceremonies, sacrifices and sacraments thereof principally, and consequently al workes done merely by nature and freewill, without the faith, grace, spirit, & aide of Christ.

Komentarz: Noty krytycznotekstowe do w. 2. Wujek przepisał z WL, jednak zamienił ich kolejność. W w. 4. u Wujka pojawia się oznaczenie NL („jakieś manuskrypty łacińskie”), co odpowiada zapisowi MS.q. z WL. Nota krytycznotekstowa do w. 5. zdaje się być u Wujka sporządzona na podstawie WL, jednak pojawia się pytanie, skąd Wujek wiedział, że 15. manuskryptów łacińskich podaje wariant *którymeśmy* skoro WL posiada tylko adnotację Q.n. tj. „szukaj uwag”? Konkordancje do w. 6. Wujek przepisał z WL lub z PAn, jednak z trzema wyjątkami: WL ma 2 Krn 9,17 a PAn 2 Krn 9,19. Te teksty jednak nie są paralelne do stwierdzenia, że *Bóg nie ma względu na osoby*. Wujek zapewne to zauważył i sam poprawił na 2 Krn 19,7 gdzie jest mowa o tym, że nie ma u Boga niesprawiedliwości, stronniczości i przekupstwa. Ten fragment najbardziej pasuje do Ga 2,6. Druga sporna konkordancja to Hi 34,19, gdzie Wujek poszedł za WL; PAn ma w tym miejscu Hi 34,15 ale ten fragment nie pasuje do kontekstu Ga 2,6. Trzecia z kolei to Mdr 6,8 (tutaj Wujek prawidłowo kierował się PAn), a nie jak ma WL *Supra* = Ga 6,8. Ostatnia nota do w. 6. o charakterze krytycznotekstowym została przez Wujka przepisana z WL, tak samo jak nota krytycznotekstowa do w. 11. Druga nota krytycznotekstowa do w. 11. została napisana w oparciu o PAnG, gdzie zamiast wariantu *godzien naganienia* jest wariant *naganiony* (*κατεγνωσμένος*) – druga część ten noty stanowi już własny komentarz Wujka. Nota krytycznotekstowa do w. 14. znowu jest

rezultatem samodzielnej pracy Wujka z PAnG, gdzie zamiast *Cephasowi* pojawia się wariant *Piotrowi* (τῷ πέτρῳ). Obie noty do w. 16. zostały natomiast przepisane z WL.

W. 1 P 5,12-14

NTWj 1593	WL	PAnS (Interpr. Syriaca)	PAnL (Translat. B. Hieronymi)	PAnG (ΕΠΙΣΤΟΛΕ Α ΠΕΤΡΟ 1.)	NTR 1582
12. Pisałem na krótcie przez Sylwana, jako rozumiem, wam wiernego brata, napominając i świadcząc, iż ta jest prawdziwa łaska Boża, w której stoicie.	12. Per Sylvanum fidelem fratrem vobis, ut arbitror, breviter scripsi: obsecrans & contestans, hanc esse veram gratiam Dei, in qua statis.	12. Pauca haec, ut arbitror, scripsi vobis per Sylvanum fratrem fidelem: & persuasum habeo ac testificor hanc esse veram gratiam Dei in qua statis.	12. Per Silvanum fidelem fratrem vobis, ut arbitror, breviter scripsi: obsecrans & contestans hanc esse veram gratiam Dei, in qua statis.	12. διὰ σιλουανοῦ ὑμῖν τοῦ πιστοῦ ἀδελφοῦ, ὡς λογίζομαι, δι' ὀλίγων ἔγραψα, παρακαλῶν καὶ ἐπιμαρτυρῶν ταύτην εἶναι ἀληθῆ χάριν τοῦ θεοῦ εἰς ἣν ἐστήκατε.	12. By Sylvanus a faithful brother to you, as I thinke, I have breefely written: beseching and testifying that this is the true grace of God, wherein you stand.
13. Pozdrawia was kościół który jest w Babilonie," także wybrany', i Marek syn mój.	13. Salutatur vos ecclesia, quae est in Babylone, " coelecta: & Marcus filius meus.	13. Postulat pacem vestram Ecclesia illa electa, quae est in Bobil, & Marcus filius meus.	13. Salutatur vos ecclesia, quae est in Babylone, † coelecta: & Marcus filius meus.	13. ἀσπάζεται ὑμᾶς ἢ ἐν βαβυλῶνι συνεκλεκτῇ, καὶ μάρκος ὁ υἱός μου.	13. The Church saluteth you," that is in Babylon, coelect: and Marke my sonne.
14. Pozdrówcie jeden drugiego w pocałowaniu "świętym. Łaska wam' wszystkim, którzyście w Chrystusie Jezusie. Amen.	14. Salutate invicem in osculo sancto: Gratia vobis omnibus qui estis in Christo Iesu. Amen.	14. Postulate pacem mutuum cum osculo sancto. Pax cum omnibus vobis qui in Meschicho estis, Amin.	14. Salutate invicem in osculo sancto: Gratia vobis omnibus qui estis in Christo Iesu. Amen.	14. ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγάπης: εἰρήνη ὑμῖν πᾶσι τοῖς ἐν χριστῷ ἰησοῦ. ἀμήν.	14. *Salute one ano ther in a holy kisse. Grace be to al you which are in Christ IESUS. Amen.

Noty

NTWj 1593	WL	PAn	NTR 1582
13." abo spółwybrany, to jest uczestnik wybrania waszego.	13."collecta. o.	13. † collecta.	13. ---
14." miłości. Pokój wam. G.	14. ---	14. ---	14. * Ro. 16,16 1 Cor. 16,20 2 Cor. 13,12

Komentarz: Notę do w. 13. Wujek mógł sporządzić na podstawie WL i PAn, jednak dodatkowo nieco ją poszerzył. Z kolei nota krytycznotekstowa do w. 14. została tradycyjnie sporządzona na podstawie analizy PAnG, która zamiast wariantu (pocałowaniu) *świętym* posiada wariant *miłości* (ἀγάπης), a zamiast *laska wam* ma *pokój wam* (ἰρήνη ὑμῖν).

ROZDZIAŁ V
METODA PRACY JAKUBA WUJKA
ZE ŹRÓDŁAMI KOMENTARZA CIĄGŁEGO

W niniejszym rozdziale zostanie omówiony komentarz ciągły do tekstów Piotrowych w tłumaczeniu NTWj 1593. Dla bardziej precyzyjnego ukazania metody pracy Wujka ze źródłami, poszczególne teksty zostaną oznaczone kolorami, które wyjaśni poniższa legenda.

LEGENDA (znaczenie kolorów):

A – fragment zaczerpnięty z NTR 1582

A – fragment zaczerpnięty z RB

A – własne dodatki Wujka

A – dostosowywanie komentarza do realiów polskich

A – inne źródło

A – błędy

A. Mt 8, 14-17

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Bezżeństwo kapłańskie.</i>]</p> <p>[wewn.: 14.] <i>Świekrę jego.</i>) O Pietrze pewna jest, że miał żonę. Ale jako pisze Hieronim Ś. [wewn.: Hier.: Adver. Iou.] Apostołowie jedni żon nigdy nie mieli, a drudzy co je pierwej mieli, po swym powołaniu na urząd Apostolski tak je opuścili [zewn.: <i>Apostoli aut virgines fuerunt aut post nuptias continentes</i>], że ich potym nigdy nie uznali. Czego Hieronim dowodzi z słów onych Pańskich: Każdy który opuści dla mnie żonę rć., i z Apostolskich: Otośmy my opuścili wszystko [wewn.: Matt: 19,28.29]. Przetóż ten zwyczaj był w kościele od czasów Apostolskich, że i żonaci mogli być na kapłaństwo przypuszczeni, ale tylko mężowie jednej żony [wewn.: 1. Tim: 3.2], abo po śmierci żony swej, abo jeszcze za żywota za jej przyzwoleniem, gdy też ona wieczną czystość ślubi. A jeśli Greccy kapłani i Ruscj Popi inaczej czynią, niech</p>	<p>[zewn.: Priests mariage.]</p> <p>14. <i>His wives mother.</i>) Of Peter specially among the rest it is evident that he had a wife, but (as S. Hierom fayth) [wewn.: <i>Lib. 1 adv. Iou. c. 14</i>] after they were called to be Apostles, they had no more carnal companie with their wives, as he proveth there by the very wordes of our Saviour, * <i>He that hath left wife etc.</i> [wewn.: Mt. 19.29]. And so in the Latin Church hath been alwayes used, that married men may be and are daily made Priests, either after the death of the wife, or with her consent to live in perpetual continencie. And if the Greekes have Priests that doe otherwise, S. Epiphanius a Greeke Doctor [wewn.: <i>Epiph. hae. 59</i>] telleth them that they doe it agaynst the ancient Canons, and * Paphnutius [wewn.: <i>Sozom. Li. 1. c. 22. Socrat. li. 1. c. 8</i>] plainely signifieth the same in the first Councel of Nice. But this is most playne, that there was never either in the Greeke Church or the Latin, authentical example of any that married after holy</p>		

<p>słuchają Epiphanięgo Doktora Graeckiego [wewn.: Epiph: haeresi 59], że to czynią przeciw starym kanonom i ustawom kościelnym. Co też i Paphnucius na pierwszym Synodzie Nicejskim jaśnie pokazuje. O czym Zozomenus lib. 1. cap. 22. y Socrates lib. 1. cap. 8. I jest to rzecz pewna, iż żaden nigdy nie był, nie tylko w Łacińskim, ale ani w Greckim kościele, któryby przyjąwszy kapłaństwo, miał potym pojąć żonę.</p>	<p>Orders.</p>		
--	----------------	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. Łatwo da się zauważyć podobieństwo w układzie tekstu komentarza NTWj 1593 i NTR 1582. Tekst został uporządkowany według wersetów, do których się odnosi: dotyczy to w.14., co zostało zaznaczone w obu przypadkach – u Wujka na specjalnie przeznaczonym do tego marginesie wewnętrznym, w NTR 1582 na początku akapitu. Całość tekstu w obu przypadkach stanowi jeden zwarty akapit. Akapity zaczynają się od fragmentu z w. 14. zapisanego kursywą i zakończonego kropką oraz nawiasem okrągłym: *Świekrę jego.) – His wives mother.)*. W obu przypadkach nagłówki wskazujące na tematykę komentarza zostały umieszczone na zewnętrznych marginesach – u Wujka zapisane kursywą, a w NTR 1582 antykwą – *Beżeństwo kapłańskie.) – Priests mariage.)*. Ponadto w NTR 1582 wszystkie przypisy do źródeł zostały umieszczone na marginesach; w NTWj 1593 dwa z nich (do Sozomenusa i Socratesa) znalazły się w kolumnie głównej. Wersja angielska ma przypisy drukowane kursywą, a polska antykwą (dotyczy całego komentarza). Najbardziej zauważalną różnicą w

graficznym układzie tekstu jest zastosowanie w NTWj 1593 ramki, gdyż komentarz NTR 1582 jest drukowany bez ramki – praktyka ta powtarza się w całym komentarzu.

2. Przekład źródeł. Wujek w komentarzu do Mt 8,14-17 korzysta prawie wyłącznie z NTR 1582. Większość tekstu tłumaczy wiernie, ale stosuje również parafrazę i rozwinięcie.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. Obydwa komentarze cytują wprost tekst z Mt 19,29. Wujek jednak nieco rozszerza ten cytat o słowa apostoła Piotra („Otośmy opuścili wszystko”) i dodaje w przypisie w. 28., choć tu się myli, bo słowa te znajdują się w w. 27. Poza tym, obydwaj komentatorzy podobnie skracają cytat z Mt 19,29. Co więcej, Wujek mniej dokładnie podaje dane bibliograficzne źródeł. W przypisie do *Adversus Jovinianum* św. Hieronima nie wskazuje na księgę ani na rozdział, co czyni autor angielski. Wydaje się jednak, że dokładne namiary na odpowiedni tekst zostały pominięte, ponieważ Wujek na zewnętrznym marginesie podał łaciński cytat z tego dzieła: *Apostoli aut virgines...* . Tekst ten był prawdopodobnie znany w Kościele Katolickim i dość często przytaczany, ponieważ kilka wieków później m.in. św. Alfons Liguori zacytował dokładnie ten sam tekst²⁹⁰. Wujek inaczej też skraca niektóre tytuły i nazwy własne lub też podaje je w całości, co zapewne zależy od miejsca dostępnego na marginesach. Autor angielski odwołuje się do słów Pafnitiusa, ale cytuje je za Sozomenusem i Sokratesem. Być może Wujek uznał to za niejasne i sam umieścił te noty w tekście głównym, szerzej komentując przypis: *O czym Sozomenus [...] i Socrates...* .

4. Własne dodatki Wujka. Wujek w pracy nad komentarzem w kilku miejscach wykazał się inwencją twórczą. Przytoczył na marginesie łaciński cytat z *Adversus Jovinianum* co wskazuje, że prawdopodobnie miał do dyspozycji jeszcze inne źródła lub opracowania. Co więcej, dodał od siebie dwa cytaty biblijne – Mt 19,29 oraz 1 Tm 3,2. Mt 19 jest wprawdzie podany w NTR 1582, ale bez w. 28 (a zapewne Wujkowi chodziło jednak o Mt 19,28). Pierwszy tekst przytoczył dosłownie, drugi wplótł w tekst

²⁹⁰ A. M. de Liguori, *Opera dogmatica contra gli eretici pretesi riformati*, t. 2, Monza 1831, s. 156.

komentarza w nieco zmienionej formie. Wujek w stosunku do NTR 1582 wprowadził jeszcze kilka drobnych modyfikacji: dwa razy odniósł się do autorytetu apostołskiego (NTR 1582 nie ma pierwszego odniesienia, a zamiast drugiego ma *in the Latin Church*). Ponadto raz dodał *i ustawom kościelnym*. Dodatki te podnoszą wagę przytaczanych argumentów. Jeden raz Wujek zaadaptował komentarz do polskich warunków. NTR 1582 pisze o małżeństwach kapłanów greckich, a Wujek dodał jeszcze *i Ruscy Popi*. Przy okazji też Wujek zmienił kolejność wymieniania Kościołów: *In the Greeke Church or Latin* (NTR 1582), w *Łacińskim, ale ani w Greckim kościele* (NTWj 1593). Zmiana ta zapewne jest przypadkowa i niczego nie wnosi do polskiego komentarza.

5. Błędy. Wujek raz popełnił błąd oznaczając wersety cytatów biblijnych (zob. wyżej, Mt 19,28).

B. Mt 10, 1-8

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: Cuda.]</p> <p>[wewn.:1] <i>Dał im moc.</i>) Tak potrzebne były cuda na onych początkach kościoła Chrystusowego, ku potwierdzeniu nauki, którą na on czas poczęto było opowiadać, że je nie tylko sam Pan Chrystus czynił, ale też Apostołom i innym wiernym dał moc ku ich czynieniu.</p> <p>[zewn.: Piotrowe przodkowanie.]</p> <p>[wewn.:2] <i>Pierwszy Symon.</i>) Piotr był</p>	<p><i>I. Power.</i>) Miracles were so necessarie to the confirmation of their doctrine beginning then to be preached, that not only Christ him self did miracles, but also he gave to his Apostles power to doe them.</p> <p>[zewn.: Peters Primacie.]</p> <p><i>2. First Simon.</i>) Peter the first, not in</p>		

<p>pirwszym, nie z strony powołania (Bo jako Ambroży ś. pisze [wewn.: Amb. In 2 Corin: 12.], pierwaj Andrzej niżli Piotr był powołan: A przedsię nie on otrzymał przodkowanie, ale Piotr) lecz z strony zwierzchności i przełożenstwa nad innymi Apostoły. [zewn.: Haeretycy fałszują pismo Ś.]. Które przodkowanie Piotrowe tak się jaśnie znaczy tym słowem Pirwszy, i samych heretyków rozsądkiem i świadectwem, że Beza successor Kalwinów, choć jawnie wyznawa, iż wszystkie tak Łacińskie jako i Greckie księgi mają to słowo Pirwszy [wewn.: Bez: in annot: Novi Testamen.], wszakże nie wstydzi się mówić, iż podobno to słówko do tekstu wtrącone jest od tych, którzy bronią Piotrowego przodkowania Stąd widzimy, iż heretykowie tak wiele dbają na tekst Grecki jako i na Łaciński, gdy jest przeciwko im, ponieważ tak niewstydliwie śmieją jasnemu słowu Bożemu fałsze przypisować, a za tym wszystko pismo w wątpliwość przywozić.</p>	<p>calling, but in preeminence, for (as S. Ambrose faith in 2 Cor. 12.) <i>Andrew first folowed our Saviour before Peter: and yet the Primacie Andrew receaved not, but Peter.</i> Which preeminence of S. Peter above the other Apostles is so playnly signified in this word, <i>First</i>, by the iudgement even of Heretikes, that Beza, not withstanding he confesseth the consent of al copies both Latin and Greeke, yet is not ashamed to say, that he suspecteth that this word was thrust into the text by some favourer of Peters Primacie [zewn.: <i>Beza in Annot. novi Test. 1556</i>]. Whereby we have also that they care no more for the Greeke then for the Latin, when in maketh agaynst them: but at their pleasure say that al is corrupted.</p>		
--	---	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. Znowu łatwo zauważyć podobieństwo w układzie tekstu komentarza NTWj 1593 i NTR 1582: numery nagłówków do w. 1. i 2. u Wujka zostały zapisane na marginesie wewnętrznym, natomiast w komentarzu angielskim dołączone do tekstu głównego. Akapity zaczynają się od fragmentu z w. 1., a kończą na w. 2., obydwie nagłówki wewnętrzne zapisano kursywą i zakończono kropką oraz nawiasem okrągłym: *Dał im moc.) – Power.)* oraz *Pierwszy Symon.) – First Simon.)*. Jeśli chodzi o nagłówki zapisane na marginesach zewnętrznych to w w. 1. pojawia się własny dodatek Wujka – [zewn.: *Cuda*], którego brak w NTR 1582. Poza tym w obu przypadkach nagłówki wskazujące na tematykę komentarza zostały umieszczone na zewnętrznych marginesach – u Wujka zapisane kursywą, a w NTR 1582 antykwą: [zewn.: *Piotrowe przodkowanie.*] – [zewn.: *Peters Primacie.*]. Ponadto, przypis do źródła w NTR 1582 wpleciony do tekstu, a u Wujka umieszczony na marginesie. (Ambrose faith in 2 Cor. 12./ jako Ambroży Ś. Pisze [zewn.: *Amb. In 2 Corin: 12.*]). Dodatkowo w samym tekście komentarza u Wujka wyraz „Pierwszy” został zapisany antykwą, natomiast w komentarzu angielskim – kursywą (*First*).

2. Przekład źródeł. Wujek w komentarzu do Mt 10,1-8 znowu korzysta prawie wyłącznie z NTR 1582. Większość tekstu tłumaczy wiernie.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. Obydwa komentarze odnoszą się do dzieła Teodora Bezy *In Annot. Novi Test.*, jednak NTR 1582 podaje rok wydania dzieła (1556), a Wujek je pomija; jezuita z Wągrowca skraca także nazwisko autora podając *Bez.* zamiast *Beza*, jak ma NTR 1582. W obu przypadkach wspomniane jest także dzieło św. Ambrożego *In 2. Corin. 12*, w NTR 1582 i NTWj 1593 tytuły są zapisane podobnie (z drobną różnicą: NTWj: *In 2 Corin./* NTR 1582: *in 2 Cor.*).

4. Własne dodatki Wujka. Wujek w pracy nad komentarzem dwukrotnie wykazał się inwencją twórczą. W tekście głównym do w. 1. dodał „i innym wiernym” oraz (Beda) „successor Kalwinów” (być może miał wątpliwość czy przeciętny polski czytelnik skojarzy Bezę z kalwinistami, dlatego to wyjaśnił), natomiast na marginesie zewnętrznym nagłówek *Haeretycy fałszują pismo Ś.*

5. Błędy. Wujek nie popełnił żadnych błędów w zapisie.

C. Mt 14, 22-33

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Ciało P. Chrystusowe.</i>]</p> <p>[wewn.:26] <i>Chodzącego po morzu.</i>) Gdyż nie tylko P. Christus, ale i Piotr mocą jego tu po morzu chodzi tedyć jasna rzecz jest, że też mógł P. Chrystus ciałem swoim, nad przyrodzenie jego, wnieść przez drzwi zamknięte [wewn.: J 20.26], i być zupełny pod osobą malutkiego chleba. <i>Epiphanius in Anchorato.</i></p> <p>[zewn.: <i>Piotrowa zwierzchność.</i>]</p>	<p>26. <i>Walking.</i>) When not only Christ, but by his power Peter also walketh upon the waters, it is evident that he can dispose of his owne body above nature and contrary to the natural conditions thereof, as to goe through a doore. <i>Io. 20</i>, to be in compasse of a litle bread. <i>Epiphanius in Anchorato.</i></p> <p>[zewn.: <i>Peters Primacie.</i>]</p>		

<p>[wewn.: 29] <i>Szedł po wodzie.</i>) Piotr (jako św. Bernat pisze) [wewn.: Lib: 2 de consid. c. 9]. chodząc po morzu jako i P. Chrystus, pokazał się być jedynym Wikarjim abo namiastkiem P. Chrystusowym, który nie nad jednym ludem, ale nad wszystkimi miał być przełożony. Abowiem wiele wód znaczą wiele narodów [Apo. 17.15]. Którą władzą i jurisdikcją mają także Piotrowi potomkowie, Rzymscy Papieżowie, jako tamże twierdzi Bernat ś.</p> <p>[zewn.: <i>Przełożeni niedoskonali.</i>]</p> <p>[wewn.: 31] <i>Małowierny.</i>) Acz przełożeni kościelni są niedoskonali, wszakże je P. Chrystus posila, i przez nie, jacykolwiek są, swój kościół sprawuje i zachowuje.</p>	<p>29. <i>Walked.</i>] Peter (faith S. Bernard) walking upon the waters, as Christ did, declared him self the only Vicar of Christ, which should be ruler not over one people, but over al. For many waters, are many peoples. <i>Bernard. li. 2. de cosid. c. 8.</i> See the place, how he deduceth from Peter the like authoritie and iurisdiction to his successor the Bishop of Rome.</p>		
--	---	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. Jeśli chodzi o nagłówki zapisane na marginesach zewnętrznych to w w. 26. pojawia się własny dodatek Wujka – [zewn.: *Ciało P. Chrystusowe.*], którego brak w NTR 1582. Poza tym

w NTWj 1593 i NTR 1582 nagłówki wskazujące na tematykę komentarza zostały umieszczone na zewnętrznych marginesach – u Wujka zapisane kursywą, a w NTR 1582 antykwą: [zewn.: *Piotrowa zwierzchność.*] – [zewn.: Peters Primacie.].

2. Przekład źródeł. Wujek w komentarzu do Mt 14,22-33 znowu korzysta prawie wyłącznie z NTR 1582 dość wiernie tłumacząc tekst angielskiego komentarza. Nawiązał ponadto do paralelnych tekstów biblijnych.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. Obydwa komentarze odnoszą się do dzieła św. Bernarda *Liber 2. de consideratione c.8.* W NTR 1582 cały przypis do źródła został umieszczony w tekście, a u Wujka autor dzieła został wspomniany w tekście głównym, zaś na marginesie podano tylko tytuł dzieła. W NTR 1582 i NTWj 1593 tytuły są zapisane prawie tak samo (Wujek dokonuje tylko drobnej zmiany pisząc *Bernat* a nie *Bernard*). Ponadto Wujek zapisał inny numer wersetu dzieła (9. a nie 8.), popełniając tym samym błąd.

4. Własne dodatki Wujka. Wujek w tekście komentarza zawarł kilka własnych dodatków, których nie ma w NTR 1582. Po pierwsze, notę zapisaną na marginesie zewnętrznym, do w. 26 ([zewn.: *Ciało P. Chrystusowe.*]). Po drugie, w w. 26. dodał słowo „zamknięte” którego nie ma w tekście NTR 1582, a także dodał numer wersetu do fragmentu Ewangelii według św. Jana (J 20,26). Ponadto w w. 29. dodał „abo namiastkiem P.” oraz konkordancję Ap 17,15, której brak w NTR 1582 (tekst angielski odwołuje się do tego fragmentu, ale nie podaje siglum). Co więcej dodał objaśnienie „Piotrowi potomkowie, Rzymscy Papieżowie”, co podnosi wartość komentarza. Wreszcie, cały akapit do w. 31. łącznie z nagłówkiem jest dziełem Wujka i nie ma go w ogóle w komentarzu angielskim.

5. Błędy. Jak już zostało wspomniane wyżej, Wujek raz popełnił błąd w zapisie numeru wersetu cytowanego dzieła Bernarda (9. zamiast 8.).

D. Mt 16, 13-23

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Piotr głowa Apostołów.</i>]</p> <p>[wewn.: 14] <i>A oni rzekli.)</i> Gdy P. Chrystus pytał uczniów swoich o ludzkim o sobie mniemaniu, tedy mu wszyscy Apostołowie odpowiedzieli. Ale gdy ich zapytał, coby też sami o nim rozumieli, tedy Piotr, jako księżę i głowa wszystkich Apostołów, sam za wszystkie odpowiedział. <i>Chrysostomus Homil: 55. in Matthaeum.</i></p> <p>[zewn.: <i>Piotr napirwszy poznał dwie nawiższe tajemnice wiary chrześcijańskiej.</i>]</p> <p>[wewn.: 16] <i>Tyś jest Chrystus.)</i> [1] Piotr napirwszy z Boskiego objawienia poznał dwie najwiższe tajemnice wiary naszej: rozdzielność person w Bóstwie i wcielenie Syna Bożego. <i>Hilarius</i> na to miejsce i <i>Athanasius sermone 4. contra</i></p>	<p><i>14. But they said.)</i> Then Christ asked the peoples opinion of him, the Apostles al indifferently made answer: but when he demaunded what them selves thought of him, then loe Peter the mouth and head of the vhole felowship answered for al. <i>Chrys. ho. 55. in Mat.</i></p>	<p><i>Disputationes, lib. I, cap. XIX.</i> [1] Nam Hilarius in Psal. 131. vocat Petrum primum Filij Dei confessorem, & lib. 6 de Trinitate dicit eum loqutum esse, quod vox humana nondum protulerat. Et in cap. 16 Matth., dicit Petrum dignum</p>	

<p><i>Arianos, Chrysostomus, Cyrillus, Augustinus i Leo. [1].</i> Abowiem przystało, aby ten który miał być głową i fundamentem kościoła Chrystusowego [wewn.: Mat: 16.18 i 19.], i którego wiarę miał nieomylną uczynić [wewn.: Lu: 22. 32.], [2] przodek też otrzymał w tym wyznaniu, które tak dalece przechodziło wszystko przyrodzenie i wszytek rozum ludzki (zwłaszcza patrząc na człowieczeństwo i na ułomność ciała P. Chrystusowego), iż dla tej wiary i jawnego jej wyznania, nazwany jest Piotr błogosławionym, jako i Abraham dla swej wiary, i otrzymał jako i on, wielbić wielkie, a znamienite obietnice, tak sobie, jako i potomkom swoim [wewn.: Rzy: 4.3]. Przetoż ś[w]. Bazylus mówi, iż Piotr, dla zacności wiary, zbudowanie Kościoła na sobie otrzymał [wewn.: <i>Basilus libro 2. contra Euno</i>]. [2]</p> <p>[zewn.: Zapłata Piotrowi za wyznanie dana.]</p> <p>[wewn.: 17] <i>Błogosławionys jest</i></p>	<p>17. <i>Blessed are thou.</i>) Though some</p>	<p>factum, qui quod in Christo Dei est, primus cognosceret. Athanasius sermon 4, contra Arianos dicit, Petrum omnium primum cognovisse Christi divinitatem, deinde autem alios omnes discipulos. Similia habent Chrysostomus in c. 16. Matth. Cyrillus lib. 12 in Ioannem ca 64. Augustinus sem 124 de tempore & Leo serm. 2 de natali Petri & Pauli [1].</p>	
--	--	---	--

<p><i>Simonie synu Jony.) [3]</i> Theophilaktus tak na to miejsce pisze: „Oddarował Pan Piotrowi dawszy mu tę wielką zapłatę, iż na nim Kościół swój zbudował”. [3] A Chryzostom tak wykląda te słowa [wewn.: Hom: 55 in Matth]: Jakoś ty jest własnym synem Jonaszowym, takem ja jest synem ojca mego, tejsze istności z nim. [zewn.: <i>Chrystus rodzony Syn Boży</i>]. Bo gdyby był Piotr nie wierzył, że Chrystus jest Synem Bożym przyrodzonym, urodzonym z Ojca, ale tylko synem uczynionym abo sposobionym, nie trzebaćby mu było na to objawienia z nieba, aniby był zasłużył tak wielkiego błogosławieństwa.</p>	<p>other (as Nathanael Io 1.49) seeme to have before beleved and professed the same thing, for which Peter is here counted blessed, yet it may be plainely gathered by this place, and so S. Hilarie and others thinke[wewn.: <i>Hilar. can. 6 in Mat. et Li. 6. de Trinit.; Chry. Ho. 55. In Mat.</i>], that none before this did further utter of him, then that he was the sonne of God by adoption as other Saincts be, though more excellent then other be. For it was of congruitie and Christes special appointment, that he upon whom he intended to found his new Church, and whole [2] faith he would make infallibile, should have the preeminence of this first profession of Christes natural divinite, or, that he was by nature the very sonne of God, a thing so farre above the capacitie of nature, reason, flesh and bloud, and so repugnant to Peters sense and fight of Christes humanitie, flesh and infirmities that for the beleefe and publike profession thereof he is counted blessed, as Abraham was for his faith: and hath great promises for him self and his posteritie, as the said Patriarche had for him and his seede. According as s. Basil faith, Because he excellend in faith, he received the building of the Church</p>		
--	---	--	--

<p>[zewn.: <i>Piotr jest ta opoka, na której P. Chrystus Kościół swój zbudował.</i>]</p> <p>[wewn.: 18] <i>Tyś jest Opoka.) Z greckiego tak się właśnie ma przełożyć: Tyś jest opoka, abo skała, a na tej opoce, abo skale zbuduję mój Kościół. Przetoż się tu jawnemi fałszerzemi Pisma Świętego pokazali Czechowic i Budny, tłumacze Nowego Testamentu, Nowokrzczeńcy, gdy tak przełożył jeden: Tyś jest opoczysty; a drugi: Tyś jest skalny. Bo w greckim nie jest πετράιος ani πετρήεις, ani πέτρινος, ani πετρώδης, którym imieniem zowie Mateusz [wewn.: Mat: 13.5] i Marek ś[w.] [wewn.: Mar: 4.5]</i></p>	<p>committed to him [wewn.: <i>Basil. li 2 adv. Eunom</i>]. [2].</p> <p><i>18. And I say to thee.) [3] Our Lord recompenseth Peter for his confesssion, geving him a great reward, in that upon him he builded his Church. Theophilactus upon this place. [3].</i></p> <p>[zewn.: PETER]</p> <p><i>18. Thou are Peter.) Christ (in the first of John v. 42) foretold and appointed that this man then named Simon, should afterward be called <i>Cephas</i>, or <i>Petrus</i>, that is to say, a <i>Rocke</i>, not then uterring the cause, but now expressing the same, videlicet (as S. Cyril writeth) <i>For that upon him, is upon a firme rocke his Church should be builded.</i>[wewn.: <i>Cyril li 2 c.12 Com. in Io.</i>]. Whereunto S. Hilarie argeing faith, <i>O happie foundation of the Church in the imposing of thy new name etc.</i> [wewn.: <i>Hilar. in hunc locis</i>]. And yet Christ here doth not so much call him by the</i></p>		<p>NTCz Mt 16, 18: <i>f</i> A ja też tobie powiedam, iżes ty jest opoczysty, a na tej opoce zbuduję zbór mój, a brany piekielne nie zmogą go.</p> <p>NTSzB Mt 16,18: A ja lepak mówię tobie, iż ty jesteś * skalny, a na tej skale zbuduję moją cerkew, a brony piekielne nie przemogą jej.</p>
---	--	--	---

<p>ziemie opoczystą, na której nasienie wszczedszy wnet usycha, ale [4] πέτρος, co zgoła toż jest co i πέτρα po naszymu kamień [4], opoka, abo skała; po syryjsku, chaldejsku i po żydowsku <i>Cepha</i> [wewn.: Ian. 1.42]. A gdyż to jest pewna, że Pan Chrystus do Piotra nie po łacinie, ani po grecku, ale językiem zwyczajnym, po syryjsku mówił: [5] Tyś jest <i>Cepha</i>, a na tej <i>Cephie</i> zbuduję mój Kościół. Tedyć i to rzecz nad słońce jaśniejsza, że Pan tymi słowy nie na kim inszym jedno na Pietrze obiecał Kościół swój zbudować, uczyniwszy go pierwszym po sobie fundamentem, to jest głową Kościoła swojego. Bo co jest fundament w budowaniu, to jest głowa w ciebie, król w królestwie, a gospodarz w domu. A przetoż zbór walny Chalcedoński, na którym było 630. Ojców Greckich i Łacińskich, zowie Piotra opoką i fundamentem kościoła powszechnego [wewn.: Acti: 3][5]. I przed dwanaście set lat, jako Augustyn ś[w.] świadczy, toż śpiewano jawnie w Kościele, w onych wierszach [6] ś[w.] Ambrożego [wewn.:In Ps: cot. par.</p>	<p>name Peter or Rocke, as he doth affirme him to be a rocke: signifying by that Metaphore, both that he was designed for the foundation and ground worke of his house, which is the Church: and also that he should be of invincible force, firmitie, durablenes, and stabilitie, to sustaine al the windes, waves, and stormes that might fall or beate against the same. And the Adversaries obiecting against this, that Christ only is the Rocke or foundation, wrangle against the very expresse scriptures and Christes owne wordes, geuing both the name and the thing to this Apostle. And the simpe may learne by S. Basil wordes [wewn.: Basil. Li. De poenit.], how the case standeth. Though (faith he) <i>Peter be a rocke, yet he u not a rock as Christ is. For Christ is the true unmoveable rocke of him self, Peter is unmoveable by Christ the rocke For Iesus doth communicate and impart his dignities, not voyding him self of them, but holding them to him self, besto weth them also upon others. He is the light, and yet, 2. You are the light: he is the Priest, and yet he 3. maketh Priests: he is the rocke, and he made a rocke.</i> [wewn.: 2 Mt 3.14, 3 Luc 22.19].</p>	<p><i>Disputationes, lib. I, cap. XIX.</i> [6] Hinc Augustinus in Psalmum</p>	
--	--	---	--

<p>don.] [zewn.: <i>Hoc ipsa Petra Ecclesiae canente culpam diluit.</i>] [6]. [7] Prze co Hieronim ś[w.] i Augustyn ś[w.] namiastki Piotra ś. i stolicę jego zową tą opoką, na której Pan Chrystus Kościół swój zbudował [wewn.: Hiero: Ad Damasum]; iż Piotr jest opoka, nie jako prosty człowiek, abo szczególna osoba, ale jako Biskup najwyższy po Chrystusie Bo P. Chrystus, jako ś[w.] Basilius powiada, tytułów i zacności swoich rad użycza drugim [wewn.: Basi: hom: de poenit.]. Kapłanem jest i kapłany czyni. Opoką jest i opoką czyni; a rzeczy swe własne daje sługom swoim [7]. Ale jeśli przeciwnicy wszystkim Doktorom chrześcijańskim wiary nie dawają, niech na koniec samym Żydom wierzą. Niech słuchają co Elias, Rabin Żydowski pisze tymi słowy: <i>Cepha</i> po Chaldejsku znaczy skałę i mocność. Którym imieniem nazwał Jezus Nazareński ucznia swego, dając znać, iż on miał być głową i twierdzeniem wiary jego [wewn.: Elias in Thisbi]</p>	<p>18. And upon this rocke.) [5] Upon that which he said Peter was, wil he build his Church: and therefore by most evident sequle he foundeth his Church upon Peter. [zewn.: Thou art <i>Cephah</i> and upon this <i>Cephah</i>]. And the Adversaries wrangling against this, do against their owne conscience and knowledge: specially seing they know and confesse that in Christes wordes speaking in the Syriake tonge, there was no difference at al betwene Petrus and Petra: yea and that the Greeke wordes also though differing in termination, yet signifie one thing, to wit, a <i>rocke</i> or <i>stone</i>, as them selves also translate it. Io 1,42 [5].</p> <p>[zewn.: [4] πέτρος πέτρα] rocke.</p> <p>[7] So that they which professe to follow the Hebrew or Syriake and the Greeke, and to translate immediatly out of them into Latin or English, should if they had dealt sincerely, have thus turned Christes wordes, <i>Thou are a rocke, and upon this rocke: or Thou are Peter, and upon this peter Wil I build my</i></p>	<p>contra partem Donati: <i>Numerate, inquit, sacerdotes vel ab ipsa sede Petri, ipsa est petra, quam non vincunt superbae inferorum portae.</i> [6].</p>	
---	--	---	--

	<p><i>Church:</i> For so Christ spake by their owne confession without any difference. Which doth expresly stoppe them of al their vaine evasions, that <i>Petrus</i> the former word is referred to the Apostle: and <i>petra</i> the later word, either to Christ only, or to Peters faith only: neither the said original tonges bearing it, nor the sequele of the wordes, <i>upon this</i>, suffering any relation in the world but to that which was spoken of in the same sentence next before: neither the wordes folowing which are directly addressed to Peters person, nor Christes intention by any meanes admitting it, which was not to make him self or to promisse him to be the head or foundation of the Church. For his father gave him self that dignitie, and he tooke not that honour to him self, nor sent him self, nor tooke the keies of heaven of him self, but al of his father. he had his comission the very houre of his incarnation. And though S. Augustine [<i>wewn.: Aug. li 2 retr. c. 21</i>] sometimes referre the word (<i>Petra</i>) to Christ in this sentence (which no doubt he did because the terminations in Latin are divers, and because he examined not the nature of the original wordes which Christ spake, nor of the Greeke, and therefore the Adversaries which</p>		
--	---	--	--

	<p>otherwise flee to the tongs, should not in this case alleage him) yet he never denieth but Peter also is the Rocke and head of the Church, saying that him self expounded it of Peter in many places, and alleageth also S. Ambrose for the same in his hymne which the Church singeth. And so do we alleage the holy Councel of Chalcedon, <i>Act. 3 pag. 118</i>, Tertulian, <i>de praescript. Origen., ho. 5 in Exo</i>, S. Cyprian, <i>De unit., Ec S. Hilarie, Can. 16 in Mat. S. Ambrose Ser. 41.68. li. 6. In c. 9. Lucae. S. Hierom, Li 1 in Iovin in c. 2. Esa. In c. 16 Hier. S. Epiphanius In Anchor. S. Chrysostom, Ho. 55 in Mat, S. Cyril, Li. 2. c.12. com in Io. S. Leo, Ep 89, S. Gregorie, Li. 4 ep. 32 ind 13 *</i>. And others: every one of them saing expresly that the Church was founded and builded upon Peter. For though sometimes they say the Church to be builded on Peters faith, yet they meane not (as our Adversaries do unlearnedly take them) that it should be builded upon faith either separated from the man, or in any other man: but upon faith as in him who here confessed that Faith [<i>wewn.: In ps. 69 de verb.; De sec. Io ser. 49.; Ser. 15, 16, 26, 29 de Sanctus Annot. in Iob c. 30; Theodor. Li. 3 haer.; Fabul. c. de poenit.</i>]. [7].</p>		
--	--	--	--

	<p>18. <i>Rocke</i>.) The Adversaries hearing also the Fathers sometimes say, that Peter had these promises and prerogatives, as bearing the person of all the Apostles or of the whole Church, deny absurdly that him self in person had these prerogatives. As though Peter had been the proctor only of the Church or of the Apostles, confessing the faith and receving these things in other mens names. Where the holy Doctors meane only, that these prerogatives were not geven to him for his owne use, but for the good of the whole Church, and to be imparted to every vocation according to the measure of their callings: and that these great privileges geven to Peter should not decay or die with his person, but be perpetual in the Church in this successors. <i>Therefore S. Hierom to Damasus taketh this Rocke not to be Peters person only, but this successors and his Chaire [wewn.: Hiero. Ep. 7 to 2] I (faith he) folowing no cheefe or principal but Christ, ioyne my self to the communion of Peters chaire, upon that rocke I know the Church was built. And of that same Apostolike Chaire S. August faith [wewn.: Psal cont. part. Donat. to 7.]. Faith, that same is the Rocke which the proud gates of Hel do</i></p>		
--	--	--	--

	<p><i>not overcome. And S. Leo [wewn.: Leo ep. 89], Our Lord would the sacrament or mysterie of this gift so to pertain unto the office of al the Apostles, that he placed is principally in blessed S. Peter the cheefe of al the Apostles, that from him is from a certaine head he might poure out his giftes, as it were though the whole body: that he might understand him self to be an aliene from the divine mysterie that should presume to reuolt from the soliditie or stedfastnes of Peter.</i></p> <p>18. <i>Build my Church.</i>) The Church or house of Christ was only promised here to be builded upon him (which was fulfilled, <i>Io 21,15</i>) the foundation stone and other pillers or matter being yet in preparing, and Christ him self being not only the supereminent foundation but also the founder of the same: which is an other more excellent qualitie then was in Peter, for which he calleth <i>in my Church</i>: meaning specially the Church of the new Testament. Which was not perfectly formed and finished, and distincted from the Synagogue til Whitsunday, though Christ gave Peter and the rest their commissions actually before his Ascension.</p>		
--	---	--	--

**[zewn.: Mocność Kościoła
i stolicy Piotrowej.]**

[wewn.: 18] *A brany piekielne.*) Stałość i trwałość wieczna tu jest obiecana, nie jedno Kościołowi, ale i opoce na której Kościół jest zbudowany. Jako przypomina Orygenes sławny na tym miejscu. A tak osobnym przywilejem Piotrowi obiecano, że stolica jego nigdy nie upadnie. Jako i Augustyn ś[w.] wyznawa tymi słowy: Liczcie Biskupy, od samego Piotra na stolicy jego, a patrzajcie w onym rzędzie, który za kim idzie. Ten ci jest tą opoką, której nie zwyciężą brany piekielne. Której obietnice iż nie mieli inni Apostołowie, przetoż nie dziw, że ich stolice branam piekielnym ustąpić musiały. [wewn.: August: In psa: cont. par. Don.].

18. Gates of hel.) Because the Church is resembled to a house or a citie, the adversarie powers also be likened to a contrarie house or towne, the gates wherof, that is to say, the fortitude or impugnations shal never prevaile against the citie of Christ. And so by this promis we are assured that no heresies nor other wicked attempts can prevaile against the Church builded upon Peter, which the Fathers call Peters see and the Romane Church. *Count (faith S. Augustine) the Priests from the very see of Peter, and in that order of fathers confider who to whom hath succeded, that same is the rocke which the proud gates of Hel do not overcome [wewn.: Psal. Cont. par. Donat.].* And in an other place, *that is it which hath obtained the toppe of authoritie. Heretikes in vaine barking round about it [wewn.: De util cred. C. 17].*

<p>[zewn.: <i>Zwierzchność Piotrowa.</i>]</p> <p>[wewn.: 19] <i>I tobie dam klucze.)</i> Przez te klucze rozumie się najwyższą zwierzchność i przełożenie dane Piotrowi nad wszystkim Kościołem, to jest moc rozsądzania nauk, jeśli są prawdziwe abo fałszywe; i praw stanowienia i zgromadzenia synodów i pierwszy głos na nich i potwierdzenia ich; moc poświęcania i stanowienia Biskupów i składania ich i moc szafowania dobry kościelnymi, tak duchownymi jako i świeckimi. Abowiem taką moc i zwierzchność Pismo Ś[więte] na wielu miejscach wyraża przez klucze, jako ono tedy opisuje złożenie jednego Biskupa najwyższego, a obranie inszego tymi słowy: A dam klucz Domu Dawidowego na ramie jego i zawrze, a żaden nie otworzy, otworzy, a żaden nie zawrze. [wewn.: Iza: 22.22]. Także w objawieniu, jako przełożonemu miejskiemu i gospodarzowi domowemu, daniem kluczy zwierzchność nad miastem abo nad domem zlecają [Obja: 1.18 i 3.7]. A tak tymi słowy jako ś[w.] Grzegorz i</p>	<p>19. <i>To thee.)</i> In saying to thee I wil I geve, it is plaine that as the geve the keies to him, so he builded the Church upon him. So faith S. Cyprian [wewn.: <i>Cyp. Epist. 73</i>] <i>To Peter first of al, upon whom our Lord built the Church, and from whom he instituted and shewed the beginning of unities, did he geve this power, that should be loosed in the heavens, which he had loosed in earth.</i> Wherby appeareth the vaine cavil of our Adversaries, which say the Church was built upon Peters Confession only, common to him and the rest, and not upon his person, more then upon the rest [wewn.: <i>Greg. Li. 4. Ep. 32 ind. 36</i>].</p> <p>19. <i>The keies.)</i> [zewn.: <i>The dignities of keies</i>] That is, The authoritie or Chaire of doctrine, knowledge, iudgement and discretion betwene true and false doctrine: the height of governement, the power of making laws, of calling Councils, of the principal voice in them, of cinfirmiting them, of making Canons and holesom decrees, of abrogating the contrarie, of ordaining Bishops and Pastors or deposing and suspending them, finally the power to dispense the</p>		
--	---	--	--

<p>ś[w.] Chryzostom piszą: „Poruczył Pan Piotrowi wszytek świat i uczynił go pasterzem i głową Kościoła wszytkiego. [wewn.: Gre: epist. 32., Chry: homil: 55 in Matth.]</p> <p>[zewn.: Moc dana Piotrowi i namiastkom jego.]</p> <p>[wewn.: 19] A cokolwiek zwiążesz.) W Piśmie Ś[więtym] ten związuje, który rozkazuje, i który karze. O rozkazaniach Pan ono mówi:</p>	<p>goods of the Church both spiritual and temporal. Which signification of preeminent power and authoritie by the word keies the Scripture expresseth in many places: namely speaking of Christ <i>I have the keies of death and Hel, that is, the rule</i> [wewn.: Apoc. 1]. And againe <i>I wil geve the key of the house of David upon his shoulder.</i> Moreover, it signifieth that can not come into heaven but by him, the keies signifiing also authoritie to open and shut, as it is said <i>Apoc 3. of Christ, Who hath the key of David, he shutteth and no man openeth</i> [wewn.: Esa 22, 22]. By which wordes we gather that Peters authoritie is marvelous, to whom the keies, that is, the power to open and shut heaven, is geven. An therfore by the name of keies is geven that supereminent power which is called in comparison of the power granted to other Apostles, Bishops and Pastors, <i>plenitude potestatis, fulnes of power.</i> <i>Bernard. Lib. 2. De considerat. c. 8.</i></p> <p><i>19. Whatsoever thou shal bind.)</i> Al kind of discipline and punishment of offenders, either spiritual (which directly is here meant) or corporal so</p>		
--	---	--	--

<p>Wiążą brzemiona ciężkie i trudne ku noszeniu i kładą na ramiona ludzkie [wewn.: Mat. 23. 4]. A o karaniu: Cokolwiek zwiążecie na ziemi [wewn.:Mat. 18. 18]. Ludzie lepak bywają obowiązani, tak na zachowanie rozkazania przełożonych kościelnych, jako i na podjęcie karania, jeśli ich nie chowali. A ten zaś rozwiązuje, który odpuszcza grzechy, który wyzwala od karania, który wolnymi czyni od ustaw, od ślubów, od przysięg i od innych obowiązków podobnych. A tak gdy Pan Piotrowi mówi w obec: Cokolwiek zwiążesz rć rozwiążesz, daje mu moc zupełną rozkazowania, karania, zaklinania, wyzwalań, odpuszczania, rozgrzeszania i odpustów dawania, aby był i sędzią i przełożonym zgoła wszystkim, którzy są w Kościele.</p>	<p>farre as it tendeth to the execution of the spiritual charge, is comprised under the word, bind. Of which fort be Excommunications, Anathematismes, Suspensions, degradations, and other censures and penalties or penances enioyned either in the Sacrament of Confession or in the exterior Courtes of the Church, for punishment both of other crimes, and specially of heresie and rebellion against the Church and the cheefe pastors therof.</p> <p>19. Loose.) To loose, is as the cause and the offenders case requireth, to loose them of any the former bandes, and to restore them to the Churches Sacraments and Communion of the faithful and execution of their function, to pardon also either al or part of the penances enioyned, or what debtes so ever man oweth to God or the Church for the satisfaction of his sinnes forgeven. Which king of releasing or loosing is called <i>Indulgence</i>: finally, this <i>whatsoever</i>, excepteth nothing that is punishable or pardonable by Christ in earth, for he hath committed his power to Peter. And so the validitie of Peters sentence in binding or loosing whatsoever, shal by Christes promis be</p>		
--	---	--	--

<p>[zewn.: Szatan co znaczy.]</p> <p>[wewn.: 23] <i>Podź za mną szatanie.)</i> Abo przeciwniku. Bo się tak właśnie wyklada, Szatan słowo Żydowskie. Czytaj 3 Krol. 5.4. A</p>	<p>ratified in heaven. <i>Leo ser. De transfig. Ser. 2 in annivers. Assumpt. Ad pontiff. Hilar. Can. 16. In Matth. Epiph. In Anchorato prope initium.</i> It now any temporal power can shew their warrant our of scripture for such souveraine power, as is here geven to Peter and consequently to his successors, by these wordes. <i>Whatsoever thou shal binde,</i> and by the very keies, wherby greatest sovraintie is signified in Gods Church as in his familie and houshold, and therefore principally attributed and geven to Christ.* Who in the scripture is said to have the key of David [wewn.: Esa 22; Apoc 3.], but here communicated also unto Peter, as the name of Rocke: if I say any temporal potestate can shew authoritie for the like sovraintie, let them challenge hardly to be head not only of one particular, but of the whole universal Church</p>		
--	--	--	--

dla tego Piotr usłyszał to sobie, iż się tu sprzeciwiał wolej Bożej i Pana Chrystusowej.			
--	--	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. Po raz kolejny można zaobserwować podobieństwo w układzie tekstu komentarza NTWj 1593 i NTR 1582, jednak występują także różnice. Numery wszystkich nagłówków u Wujka zostały zapisane na marginesie wewnętrznym, natomiast w komentarzu angielskim dołączone do tekstu głównego i zapisane kursywą. Akapity u Wujka zaczynają się od fragmentu z w. 14., a kończą na w. 23., wszystkie nagłówki wewnętrzne zapisano kursywą i zakończono kropką oraz nawiasem. W NTR 1582 komentarz zaczyna się od w. 13., a kończy na w. 19. Wujek nieco zmodyfikował system numeracji akapitów: numeracja komentarza do w. 14. i 17. pokrywa się w NTWj 1593 i NTR 1582, ale już akapity do w. 18. Wujek skondensował w stosunku do NTR 1582, który ma komentarz do tego wersetu bardziej podzielony (tzn. u Wujka jest podział na *Tyś jest opoka* i *a bramy piekielne*, natomiast w NTR 1582 *And I say to thee; Thou art Peter, And upon this rocke; Rocke; Build my Church; Gates of hel*). Podobnie sytuacja wygląda jeśli chodzi o numerację w. 19 – u Wujka jest tylko: *I tobie dam klucze.* oraz *A cokolwiek zwiążesz.* Natomiast w komentarzu angielskim: *To thee; The keies; Whatsoever thou shal bind; Loose.* NTR 1582 nie ma także żadnego komentarza do w. 23; występuje on tylko u Wujka.

2. Przekład źródeł. Wujek w komentarzu do Mt 16,13-23 korzystał z NTR 1582, większość obszernych komentarzy angielskich skracając, streszczając i parafrazując. W dwóch miejscach odwołał się również do komentarza RB. Ponadto odwołał się do realiów polskich polemizując z Budnym i Czechowicem na temat znaczenia terminu *Cepha*. Nawiązał również do paralelnych tekstów

biblijnych. Skorzystał też zapewne z jakiegoś innego jeszcze źródła, ponieważ dwa fragmenty zaznaczone w tabeli na niebiesko znajdują się tylko u Wujka, a nie ma ich ani w NTR 1582 ani w RB. Być może są one rezultatem własnych studiów tłumacza.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. NTWj 1593 i NTR 1582 w w. 14. odnoszą się do dzieła św. Chrystostoma *Homilia 55 in Matthaem*, zapisując tytuł kursywą i zamieszczając go na końcu akapitu. W w. 16. Wujek kierował się komentarzem z RB, czerpiąc z niego również tytuły dzieł Ojców Kościoła. Zapisał je w tekście głównym kursywą, a nie antykwą jak ma RB. Nie podał też pełnych tytułów, ale je skrócił, np. pomijając numery ksiąg czy mów (wyjątek uczynił tylko wobec dzieła Atanazego zapisując *Athanasius sermone 4. contra Arianos* co odpowiada *Athanasius serm. quattro, contra Arianos* w RB. Od w. 17. rozpoczyna się u Wujka proces „tasowania” fragmentów komentarza, dlatego dla ułatwienia lektury teksty „pomieszczone” oznaczono numerami od 1 do 6, zapisywanymi w nawiasach kwadratowych. Proces tasowania widać jeszcze we fragmencie w. 16. oznaczonym kolorem czerwonym, który Wujek sporządził w oparciu o fragment z w. 17. w NTR 1582. Fragment [2] „przodek też otrzymał w tym wyznaniu (...) zbudowanie Kościoła na sobie otrzymał” [wewn.: *Basilus libro 2. Contra Eunom.*] [2] odpowiada więc [2] “faith he would make infallibile, should have the preeminence of this first profession (...) s. Basil faith, because he excellent in faith, he received the building of the Church committed to him” [wewn.: *Basil. Li 2 adv. Eunom; Chry. Ho. 55. In Mat.*] [2]. Fragment [3] u Wujka: “Theophilaktus tak na to miejsce pisze: „Oddarował Pan Piotrowi dawszy mu tę wielką zapłatę, iż na nim Kościół swój zbudował”[3] odpowiada w NTR 1582 [3] “Our Lord recompenseth Peter for his confesssion, geving him a great reward, in that upon him he builded his Church. *Theophilaktus* upon this place” [3]. Komentarz [4] „πέτρος / πέτρα = kamień” odpowiada [4] [zewn.: πέτρος / πέτρα = rocke]. Komentarze oznaczone jako [5] i [7] u Wujka stanowią znacznie skróconą parafrazę obszernych fragmentów [5] i [7] z NTR 1582. Jezuita z Wągrowca pominął też wiele tytułów dzieł, o których wspomina komentarz angielski, a wiele z nich też skrócił. Komentarz do w. 18. u Wujka pokrywa się z tym z NTR 1582 – Wujek w tekście głównym wspominał o św. Augustynie podobnie jak NTR 1582, na końcu zaś dając tytuł jego dzieła, tak samo jak NTR 1582. W. 19. u Wujka znowu posiada

skondensowaną formę w stosunku do rozbudowanego komentarza angielskiego, natomiast komentarz do w. 23. występuje tylko u Wujka.

4. Własne dodatki Wujka. Wujek w tekście komentarza zawarł kilka własnych dodatków, których nie ma w NTR 1582 ani w RB. W w. 16. jest to komentarz oparty na odwołaniach do paralelnych tekstów z Ewangelii według św. Mateusza i Łukasza; w w. 17. jest to własny dodatek na temat Boskiego zrodzenia Jezusa; w w. 18. o własnej twórczości jezuita z Wągrowca świadczą jego odwołania do terminologii greckiej oraz znowu paralelne teksty biblijne; w w. 19. Wujek rozrzeszył sigła Ap 1 podając dodatkowo wersety, czego nie ma NTR 1582; komentarz do w. 23. zawiera etymologię słowa *szatan*, podaną na podstawie paralelnego tekstu biblijnego.

5. Błędy. W komentarzu do tej perykopy Wujek nie popełnił żadnych błędów.

E. Mk 14, 26-42

brak komentarza u Wujka	brak komentarza w NTR 1582 i RB
-------------------------	---------------------------------

F. Mk 14, 66-72

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
[zewn.: <i>Serce Piotrowe.</i>] [wewn.: 68] <i>A on się zaprzal.)</i> Który się tu ulękł jednej dziewczki, nie ulękł	[KOMENTARZ MARGINALNY] He feareth not afterward Rome the Lady of the world, that in the house		

<p>się potym Rzymu, pana świata. <i>Leo sermone 1. in natali Petri & Pauli.</i></p> <p>[zewn.: <i>Piotr figura mocnych i krewkich.</i>]</p> <p>[wewn.: 71] <i>Poczł się kląć.) W jednym Pietrze Arcyapostole, w którym kościół był figurowan, dwa stany ludzi są wyznaczone: mocnych i krewkich²⁹¹, iż kościół ma oboich w sobie. <i>August: serm. 13 de verb. Domini. [zewn.: Nauka z upadku Piotrowego].</i> Ktemu przykładem książęcia Apostolskiego chciał Zbawiciel nasz pokazać, iż żaden siłom swoim ufać nie ma, gdyż się ani Piotr ś. odmiennosci nie mógł uwiarować. <i>August. tract. 66 in Evang: Ioan. Leo. serm: 9. de Passione Domini.</i></i></p>	<p>of Caiphwas was afraid of the high Priestes wench. <i>Leo in Nativ. Pet. et Paul. ser. 1.</i></p> <p>[zewn.: Peter]</p> <p><i>71. He began to curse.) In this one Apostle, Peter, the first and cheefe in the order of Apostles, in whom the Church was figured, both fortes were to be signified, to wit, the strong and the weake, because without both the Church is not. Aug. ser. 13 de verb. Do. Againe, Our Saviour would shew by the example of the cheefe Apostle, that no man ought to presume of him self. When neither S. Peter could avoid the danger of mutability. Aug. tract. 66 in Evang. Io., Leo. Ser. 9 de Pas. Do.</i></p>		
--	--	--	--

²⁹¹ W staropolskiej polszczyźnie słowo „krewki” oznaczało „słaby, niewytrzymały, niestały, łatwo ulegający pokusom, skłonny do grzechu”. Zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, t. 11, Wrocław 1978, s. 179.

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. U Wujka akapity są dwa i zaczynają się od fragmentu z w. 68., a kończą na w. 71., wszystkie nagłówki wewnętrzne zapisano kursywą i zakończono kropką oraz nawiasem. W akapicie do w. 68. wydaje się, że komentarz jest dziełem Wujka, jednak po uważnej lekturze okazuje się, że to nieprawda. Komentarz ciągły u Wujka: „Który się tu ulękł jednej dziewczki, nie ulękł się potym Rzymu, pana świata. *Leo sermone 1. in natali Petri & Pauli*”. odpowiada bowiem komentarzowi marginalnemu w NTR 1582: „He feareth not afterward Rome the Lady of the world, that in the house of Caiphas was afraid of the high Priestes wench. *Leo in Nativ. Pet. et Paul. ser. 1.*” Wujek dokonał drobnej zmiany w zapisie: rozwinął skrót *se.* i umieścił numer dzieła (*sermone 1.*) na początku, a nie na końcu jak ma komentarz angielski. Zamienił także *in nativ.* na *in natali.* Analogicznie Wujek postąpił w przypadku w. 71., gdzie pojawiają się tytuły dzieł św. Augustyna i św. Leona – umieścił je w tekście głównym zapisując kursywą, jak ma NTR 1582, a nie na marginesie zapisane antykwą. Wszystkie te zmiany mają jedynie charakter kosmetyczny i nie wnoszą nic nowego do komentarza.

2. Przekład źródeł. Wujek w komentarzu do Mk 14, 66-72 korzystał wyłącznie z NTR 1582, tłumacząc na język polski tekst komentarza angielskiego.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. NTWj 1593 i NTR 1582 w w. 68. odnoszą się do dzieła św. Leona *Sermone 1. in natali Petri & Pauli.* W w. 71. w obu komentarzach pojawiają się także tytuły dwóch dzieł św. Augustyna: *Sermone 13 De Verbis Domini* oraz *Tractate 66. in Evangelium Ioannis* oraz do dzieła św. Leona *Sermone 9. De Passione Domini.*

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu dodatki Wujka są tylko trzy i są to noty umieszczone na marginesach zewnętrznych: [zewn.: *Piotr figura mocnych i krewkich*], [zewn.: *Serce Piotrowe*] oraz [zewn.: *Nauka z upadku Piotrowego*]. Inwencją Wujka było

także słowo *Arcyapostoł*, które pojawia się w w. 71 i które zostało ciekawie przetłumaczone z angielskiego *the first and cheefe in the order of Apostles*.

5. Błędy. W komentarzu do tej perykopy Wujek nie popełnił żadnych błędów.

G. Łk 5, 1-11

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Chrystus uczy w łodzi Piotrowej.</i>]</p> <p>[wewn.: 3] <i>W łodzi, która była Symonowa.) Ujrzawszy Pan dwie łodzi, wstąpił w łódź Piotrowę i z niej nauczał: dając znać, iż Pan Chrystus mieszka i uczy tylko w tym kościele, który Piotr rządzi i sprawuje. Jako i Ambroży ś. obaczył to mówiąc [wewn.: Amb: sermone 11]: Do tej samej łodzi kościoła Pan wstąpił, w której Piotr jest Mistrzem postanowion, i przetoż też jemu rzeczono: Zajedź na głębią, nie tylko aby on jako przedniejszy sprawca i mistrz rybitwów, na łowienie ryb inne wywodził, ale by też głębsze i</i></p>	<p>[zewn.: Peters ship]</p> <p><i>3. One ship Simons.) It is purposely expressed that there were two shippes, and that one of them was Peters, and that Christ went into that one, and sate downe in it, and that sitting he taught out of that ship: no doubt to signifie the Church resembled by Peters ship, and that in it is the chaire of Christ, and only true preaching.</i></p>	<p><i>Disputationes, lib. I, cap. XXI. Ambrosius serm. 11 Hanc, inquit, solum Ecclesiae navem ascendit Dominus, in qua Petrus magister est constitutus. Ibidem soli Petro dicitur: Duc in altum & laxate retia in capturam. Ubi Petrus iubetur tamquam summus nauclerus, & piscator ducere alios ad piscandum. Ibidem Dominus exponens figuram, soli Petro dicit: Noli timere, ex hoc enim homines eris capiens. Sic etiam Ioan. 21 Petrus dicit Vado piscari, dicuntque et alij, venimus, & nos tecum. Ibidem: Ascendit Simon</i></p>	

<p>trudniejsze spory i kontrowersyje około wiary decydował i deklarował <i>Ambrosius in Lucam.</i></p> <p>[zewn.: <i>Piotrowe przodkowanie.</i>]</p> <p>[wewn.: 6] <i>Zagarnęli ryb mnóstwo wielkie.</i>) A tym cudem przeznaczył Pan Chrystus, jako dziwne szczęście miał mieć Piotr w nawracaniu ludzi do niego, tak Żydów jako i Poganów. Tak iż jedą tonią i jednym kazaniem pociągnął do swej łodzi, to jest do kościoła Chrystusowego, wielkie mnóstwo ludzi, jako teraz ryby [wewn.: Dziei: 2.41]. Co też potym i sam przez się i przez potomki swe czynił i czynić będzie aż do</p>	<p>[zewn.: Peters fishing]</p> <p>6. <i>A great multitude of fishes.</i>) Likewise by this significative miracle wrought about Peters fishing, is evidently forshewed what wonderful successe Peter should have in converting men to Christ, both Iewes and Gentiles, as when at one draught, that is to say,* [wewn.: Act. 2.41 & 4.4] at one Sermon he drewe into his ship, which is Christes Church, a great number of men, as he did now fishes: and so continually by him self</p>	<p><i>Petrus, & traxit rete in terram. Quid vero significatur aliud his figuris, quam Petrum esse, qui homines de mundo ad fidem, & Ecclesiam militantem adducit, & qui eos regens, & gubernans ad Ecclesiam triumphantem perducit.</i></p> <p><i>Disputationes, lib. I, cap. X.</i> Pari ratione Ambrosius in Lucam lib. 6. cap. 9 ubi dicit fidem Petri esse fundamentum Ecclesiae, ibidem dicit: <i>Etiam discipulo suo huius vocabuli gratiam non negavit, ut et ipse sit Petrus, qui de petra habeat soliditatem constantiae, fidei firmitatem.</i></p>	
---	---	--	--

<p>skończenia świata.</p> <p>[zewn.: Piotrowi pomocnicy.]</p> <p>[wewn.: 7] <i>Dali znać towarzyszom.)</i> Tak wiele prace i roboty miał Piotr, że mu było trzeba żądać pomocy towarzyszków i przyciągnąć drugą łódź do siebie. Co znaczyło spół robotniki i towarzysze jego w opowiedaniu Ewangeliej i złączenie Żydostwa i Pogaństwa w jedną łódź kościoła Pana Chrystusowego. <i>Ambr: lib: 4 in Lucam cap. ultimo.</i></p> <p>[zewn.: Piotrowe przywileje.]</p> <p>[wewn.: 10] <i>Ludzie łowić będziesz.)</i> Że to wszystko znaczyło prace i drogi Piotrowe około nawracania świata do Pana Boga i jego własne przywileje; znać to z osobnych obietnic Pańskich jemu najwięcej uczynionych. Jako i tu jemu samemu rzekł, że miał ludzie łowić. Acz i inszym potym dał tenże urząd jako</p>	<p>and his Succesors unto the worlds end.</p> <p>[zewn.: Peters coadiutors]</p> <p><i>7. Beckened to their fellowes.)</i> Peter had so much worke that he called for helpe and ioyned unto him the other ship, representing to us his Copartiners in the preaching of the Gospel, and the coniunction of the Synagogue and the people of Gentilitie unto Peters ship, that is, to the Church of Chrift. <i>Ambro. li. 4. in Luc. c. ult.</i></p> <p>[zewn.: Peters preeminence in fishing for mens soules]</p> <p><i>10. Thou shalt be taking men.)</i> That al this aforesaid did properly meane Peters travailes to come, in the coversion of the World to Christ, and his prerogative before al men therein, it is evident by Christs special promis made to him severally and apart in this place, that he should be made the taker of men. though to other he</p>		
---	--	--	--

pomocnikom jego [wewn.: Mat: 4.19].	giveth also, as to Peters cooperators and coadiutors, the like office. [wewn.: Matth. 4.19].		
-------------------------------------	--	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. Tym razem podobieństwo w układzie tekstu komentarza widać nie tylko między NTWj 1593 i NTR 1582, ale także między NTWj 1593 i RB. Numery wszystkich margłówek u Wujka tradycyjnie zostały zapisane na marginesie wewnętrznym, natomiast w komentarzu angielskim dołączone do tekstu głównego i zapisane kursywą. Akapity zaczynają się od fragmentu z w. 3., a kończą na w. 10., wszystkie nagłówki wewnętrzne zapisano kursywą i zakończono kropką oraz nawiasem okrągłym. W akapicie do w. 3. u Wujka pierwsza część zaznaczona na czerwono odpowiada fragmentowi angielskiemu, zaś druga część zaznaczona u Wujka na zielono pokrywa się z łacińskim komentarzem RB. Wujek bowiem przytacza dwa dzieła św. Ambrożego – *Sermone 11* oraz komentarz *in Lucam*, których nie podaje NTR 1582, a które znajdują się w *Disputationes*. Wujek pierwszy z tytułów zamieścił na marginesie wewnętrznym zapisując go antykwą (RB ma tytuł wpisany w tekst główny, również zapisany antykwą); drugi zaś umieścił w tekście głównym zapisując kursywą, nie podając jednak numeru księgi ani wersetu (RB ma tytuł w tekście głównym, zapisany antykwą: *Lucam lib. 6. cap. 9.* – Wujek ma tylko *Ambrosius in Lucam*). W pozostałych akapitach podobieństwa w zakresie doboru czcionek zachodzą między NTWj 1593 a NTR 1582: Wujek tak jak komentarz angielski podał w tekście głównym tytuł dzieła Ambrożego zapisując je kursywą (Wujek dokonał nieznacznej tylko modyfikacji w zapisie tytułu: *Ambr: lib: 4 in Lucam cap. ultimo.*, gdzie NTR 1582 ma *Ambro. li. 4. in Luc. c. ult.*). Natomiast jeśli

chodzi o konkordancje to jezuita z Wągrowca także podał je za NTR 1582 umieszczając na marginesie wewnętrznym i zapisując antykwą.

2. Przekład źródeł. W komentarzu do Łk 5,1-11 Wujek korzystał z dwóch źródeł: NTR 1582 i RB. Komentarz do w. 3. sparafrazował i streścił na podstawie NTR 1582 oraz RB, a pozostałe akapity dość wiernie przetłumaczył z komentarza angielskiego.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. NTWj 1593 i RB odnoszą się do dzieł św. Ambrożego *Sermone 11.* oraz komentarza *in Lucam*, które Wujek także uwzględnił nieznacznie tylko modyfikując zapis tych tytułów. Jeśli chodzi o NTR 1582 to zawiera on zarówno konkordancje, które Wujek przepisał (Dz 2,14; pomija jednak Dz 4,4 z NTR 1582; oraz Mt 4,19) a także dzieło św. Ambrożego *liber 4 in Lucam caput Ultimo*, które także Wujek przepisał.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu brak dodatków Wujka. Tłumacz przetłumaczył jedynie angielskie wyrażenie *the Synagogue and the people of Gentilirie* przez bardziej zrozumiałe dla Polaków *Żydostwo i Pogaństwo*.

5. Błędy. W komentarzu do tej perykopy Wujek nie popełnił żadnych błędów.

H. Łk 22,29-34

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
[zewn.: <i>Dwa przywileje Piotrowe. Wiara Piotrowa nigdy nie ustala.</i>] [wewn.: 32] <i>Jam prosił za tobą.) Dwa wielkie przywileje uprosił tu</i>			
		<i>Disputationes, lib. IV, cap. III. Est igitur tertia expositio vera, quod</i>	

<p>Pan Chrystus Piotrowi: Jeden, aby wiara jego i namiastków jego nigdy nie ustała na stolicy jego. A drugi, aby on potwierdzał bracią swą, Apostoły i Biskupy, co też zawsze czynili Piotrowi następnicy Rzymscy Papieżowie. O pierwszym przywileju tak Lucius pierwszy Papież i męczennik pisze: Kościół, prawi, Rzymski jest Apostolski, i matka wszech kościołów, który od sznuru nauki Apostolskiej nigdy nie ustąpił, ani heretyckimi nowinami nigdy się nie uwiódł [wewn.: In epist. 1 ad Episc. Hispan: & Galliae.]. Bo mu to sam Pan obiecał mówiąc: Jam prosił za tobą, aby wiara twa nie ustała. I Bernard Ś. dla tego mówi, kwestie o wierze mają być do stolicy Apostolskiej Rzymskiej odnoszone, iż tam wiara ustać nie może, wedle tej obietnicy Pańskiej [wewn.: Bernar. epist. 190]. Co też przed nim wyznał Cyprian Ś. mówiąc, iż błąd około wiary nigdy nie miał przystępu do stolicy Piotrowej [wewn.: Cypr. epist. 55]. O wtórym zaś tak Theophylaktus, chociaż Greczyn, mówi, wykładając Pańskie słowa, iż cię mam za księżę innych uczniów moich, potwierdzając drugich</p>		<p>Dominus duo privilegia Petro impetraverit. Unum, ut ipse non posset unquam veram fidem amittere, quantumvis tentaretur a Diabolo; id quod est aliquid amplius, quam donum perseverantiae, dicitur enim perseverare usque in finem, qui licet interdum cadat, tamen refurgit, & in fine fidelis invenitur; at Petro Dominus impetravit, ut non posset unquam cadere, quod ad fidem attinet. (...) Theophylactus in caput 22. Lucae: <i>Quamvis, inquit, brevi tempore concutiendus? sis, habes recondita semina fidei, etiamsi folia abiecerit spiritus invadentis, radix tamen vivet, & non deficiet fides tua.</i> (...) Lucius I Papa & Martyr, in epist. 1 ad Episcopos Hispaniae & Galliae: <i>Ecclesia, inquit, Romana Apostolica est, & mater omnium Ecclesiarum, quae a tramite Apostolice traditionis numquam errasse probatur, nec haereticis novitatibus depravata saccubuit, secundum ipsius Domini pollicitationem, dicentis; Ego rogavi pro te (...).</i> Innocentius III in epistola ad Episcopum Arelatensem, & habetur capite Maiores, extra, de Baptismo, & eius effectu: <i>Maiores, inquit, Ecclesiae causas, praesertim</i></p>	
---	--	--	--

<p>[wewn.: Theophyl: in Luc. 21]. [zewn.: Piotrowi następnicy potwierdzają inne biskupy]. Bo to na cię należy, któryś po mnie jest opoką i fundamentem kościoła mego. A Innocentius III przeto mówi, większe sprawy kościelne, zwłaszcza które są o wierze, mają być do stolicy Piotrowej odnoszone, iż się Pan za nim modlił, aby wiara jego nie ustała [wewn.: In epist: ad. Episc: Arelat.].</p>		<p><i>articulos fidei contingentes, ad Petri sedem referendas intelligit, qui novit pro eo Dominum exorasse, ne deficiat fides eius (...). Theophylactus in cap. 21. Lucae aperte docet, dari Petro hoc privilegium; quia ipse futurus erat princeps, & caput aliorum, ac proinde dari omnibus aliis, qui illi in principatu succederent: Quia te habeo, inquit, principem discipulorum, confirma ceteros. Hoc enim decet te, qui post me Ecclesiae petra es, & fundamentum (...). Bernardus in epistola 190. ad Innocentium: Oportet, inquit, ad vestrum referri Apostolatam pericula quae, & scadala regni Dei, ea praesertim, quaeque de fide contingunt. Dignum namque arbitror ibi potissimum resarciri damna? fidei, ubi non possit fides sentire defectum. Cui enim alteri sedi dictum est aliquando, Ego pro te rogavi, ut non deficiat fides tua?</i></p>	
---	--	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. W tym przypadku podobieństwom układzie tekstu nie jest aż tak widoczne jak w poprzednich przykładach, ponieważ Wujek nie korzysta w ogóle z NTR 1582, za to bazuje na komentarzu RB. Jezuita z Wągrowca zachowuje dotychczasowy układ tekstu komentarza angielskiego. W komentarzu Bellarmina brak nagłówków oraz komentarzy marginalnych.

2. Przekład źródeł. W komentarzu do Łk 22,29-34 Wujek korzystał wyłącznie z komentarza RB, parafrazując i streszczając jego treść.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. NTWj 1593 i RB odnoszą się do następujących dzieł: papieża Luciusza – *epistula 1 ad Episcopos Hispan & Galliae*; św. Bernarda – *epistula 190*; Cypriana – *liber 1 epistula 3*; Teofilaktusa – 22 rozdział komentarza do (Ewangelii) według św. Łukasza; papieża Innocentego III – *epistula ad Episcopum Arelatensem*. Wujek nieznacznie tylko skrócił tytuły tych dzieł.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu znajdują się dwa dodatki Wujka i są nimi noty marginalne: [zewn.: *Dwa przywileje Piotrowe. Wiara Piotrowa nigdy nie ustala.*] oraz [zewn.: *Piotrowi następnicy potwierdzają inne biskupy*].

5. Błędy. Jeżeli chodzi o list 55 św. Cypriana to trudno jednoznacznie stwierdzić czy Wujek popełnił tutaj błąd czy też korzystał z innego dzieła, ponieważ w RB nie udało się odnaleźć fragmentu, który pasowałby do treści i zawierał tytuł *epistula 55*. Z tego też powodu fragment dotyczący dzieła Cypriana zaznaczono w NTWj 1593 dwoma kolorami (oznaczającymi błąd albo inne źródło).

I. J 1, 35-42

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Piotrowe przywileje.</i>]</p> <p>[wewn.: 42] <i>Ty będziesz zwan Cephaz.</i>) Chryzostom Ś. na to miejsce pisze, iż Bóg nigdy nie dawa nowych imion, jedno dla wielkich przyczyn, i na znak osobliwych przywilejów onym danych, których imiona odmienia. Jako i Abrahamowi [wewn.: 1 Moy. 17.5]. Dwa tedy przywileje Piotrowe tu mamy. Jeden iż jemu samemu ze wszystkich Apostołów imię odmienił. Drugi, iż mu dał takie imię które po Syryjsku znaczy opokę albo skałę [zewn.: <i>Cephaz po Syryjsku kamień abo skała, a po grecku głowa</i>] (jako świadczy i Hieronim Ś. a nie opoczystego, skalnego abo kamiennego, jako sektarze fałszują Słowo Boże) [wewn.: Hiero. in 2 cap.</p>	<p>[wewn.: Peter by his new name designed to be the Rocke of the Church]</p> <p>42. <i>Looking upon him.</i>) This beholding of Simon, in finuateth Christs designement and presenting of him to be the cheefe Apostle, the Rocke of the Church, and his Vicar. And therefore upon that Divine providence and intention, he accordingly changeth his name, calling him for Simon, <i>Cephaz, which is a Syriake word, as much to say as, Rocke or Stone.</i> And S. Paul commonly calleth him by this name Cephaz, whereas other both Greeks and Latines call him altogether by the Greeke word, <i>Peter</i>, which signifieth the self same thing. Whereof S. Cyril faith, that our Saviour by foretelling that his name should no more now be Simon, but</p>	<p><i>Disputationes, lib. I, cap. XVII.</i> Prima igitur praerogativa est mutatio nominis: nam Ioan. 1. ait Dominus Petro: <i>Tu es Simon filius Iona: tu vocaberis Cephaz.</i> Ubi observandum cum Chrysostomo in hunc locum. Deum nunquam imponere nova nomina, nisi maximis de caussis, & ad significanda privilegia concessa eis, quibus nomina mutantur. Ita Abraamum, cum diceretur אַבְרָם Abram, id est, pater excelsus, dici voluit אַבְרָהָם Abraam, id est, patrem multitudinis Genes. 17. ut eo nomine significaret hominem illum, qui iam senex erat, & uxorem anum, & sterilem habebat, tamen ex dono Dei sic immutandum, ut fieret pater plurimorum filiorum, vel potius</p>	<p>NTCz J 1,42: Tyś jest Symon syn Jony, ty będziesz zwan Kephaz, co się wyklada opoczysty.</p> <p>NTSzB J 1,42: Tyś jest Symon syn Jonaszowy, ty będziesz zwan Cefaz, to się znaczy Kamień.</p>

<p>ad Galat.] a po Grecku głowę, jako Optatus świadczy [Opt. lib. 2. contra Parmen.] (czego niesłusznie przą Brześcy tłumacze). Którym imieniem sam Pan Chrystus w piśmie Ś. często jest nazwany. Czym to znać dał, że Piotra miał po sobie uczynić fundamentem i głową kościoła wszystkiego [wewn.: Iza: 8.14; Daniel: 2.34; Rzym: 9.33].</p>	<p><i>Peter</i>, did by the word it self aptly signifie, that on him, as on a rocke and stone most firme, he would build his Church [zewn.: <i>Cephas, Petrus. Li. 2 c.12 in Ioan.</i>].</p>	<p>gentium, & populorum. Est autem duplex praerogativa in hac mutatione nominis Simonis in nomen Petri. Una. quod soli Petro ex omnibus Apostolis nomen mutaverit. (...) Altera est, quod tale nomen ei dederit. Nam Syriace Cephas significat petram, ut nos supra docuimus, & Hieronymus testatur in cap. 2. epist. ad Galat. Graece autem significat caput, ut lib. 2. contra Parmenianum annotavit Optatus. Ad demum unum est ex celeberrimis Christi nominibus. Nihil enim frequentius in Scripturis Christus appellatur, quam petra, vide Isaiae. 8. & 28. Daniel. 2. Psal. 117. Matth. 21. Rom. 9. 1. Cor. 10. Ephes. 2. 1. Pet. 2. & alibi. Christus ergo cum solo Petro ipsius nomen comunicans, et nomen illud quo ipse significatur ut fundamentum et caput Ecclesiae universae; quid aliud iudicare voluit quam se facere Petrum fundamentum et caput Ecclesiae loco suo?</p>	<p>BB J 1,42: Tyś jest Symon, syn Jonasów, ty będziesz zwan Cephas^P, co się znaczy kamień.</p> <p>^P Nie powie, żeby znamionować głowę, tak jako niektórzy nieprzystojnie wykładają, ale kamień.</p>
--	--	---	---

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. Przykład J 1,35-42 znowu pokazuje, że Wujek korzystał prawie wyłącznie z RB, zachowując swój własny system zapisu komentarza.

2. Przekład źródeł. W komentarzu do J 1,35-42 Wujek skorzystał z czterech źródeł: RB, BB, NTCz oraz NTSzB. Z NTR 1582 skorzystał jedynie być może przy sporządzaniu nagłówka zewnętrznego dotyczącego znaczenia imienia Kefas. Najwięcej czerpał z RB częściowo wiernie tłumacząc tekst łaciński, ale częściowo streszczając go. Pomocniczo odwołał się też do polskich innowierczych przekładów biblijnych, polemizując z nimi i nawiązując w ten sposób w swoim komentarzu do sytuacji w Polsce

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. Odnośniki do polskich przekładów biblijnych (BB, NTCz, NTSzB) występują tylko u Wujka i są podane w tekście głównym. Natomiast NTWj 1593 i RB odnoszą się do następujących dzieł: św. Hieronima – *epistula ad Galatas*, caput 2; Optatusa – *liber 2. contra Parmenianum* oraz wskazują na paralelne teksty biblijne: Rdz 17; Iz 8; Dn 2; Rz 9. W RB są one podane antykwą w tekście głównym, a u Wujka zapisane antykwą na marginesach. Jeśli chodzi o konkordancje to Wujek pominął niektóre z RB (np. 1 Kor 10, Ef 2, 1 P 2), inne rozbudował o numery wersetów (np. RB ma Genes. 17, a Wujek napisał 1 Moy. 17,5= Pwt 17,5).

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu dodatkiem Wujka jest 1 nagłówek [zewn.: *Piotrowe przywileje.*] oraz 3 dodatki w konkordanch (są to numery wersetów).

5. Błędy. W komentarzu do tej perykopy Wujek nie popełnił błędów.

J. J 21, 1-25

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Piotr pasterzem wszystkich owiec Pańskich.</i>]</p> <p>[wewn.: 17] <i>Paśże owce moje.)</i> Tu Pan ziścił Piotrowi, co mu był obiecał, iż go miał uczynić fundamentem, głową i przelozonym kościoła swego [wewn.: Math: 16.18], i przedniejszym pasterzem wszystkich owiec swoich. Bo oto, przy bytności inszych Apostolów, jemu samemu owce swe poleca: Symonie, prawi, Janów milujesz mię więcej niżli ci drudzy Apostolowie? paśże owce moje. A zleca mu zgola wszystkie owce, żadnych nie wyjmując, nawet ani samych Apostolów. A nie tylko mówi Paś (po grecku βόσκει) ale używa słowa królewskiego, ποιμαίνε, to jest, rządź i sprawuj, laską i mocą pasterską, owce moje. Tak jako o Panie Christusie</p>	<p>[zewn.: Peter is here made the general Pastor, and the Church is builded upon him]</p> <p><i>17. Feede my sheepe.)</i> As it was promised him <i>Mat.16</i>, that the Church should be builded upon him and that the keies of heaven should be given to him: so here it is performed, & he is actually made the general Pastor and Governer of al Christs sheepe. For though the other ten (as Matthias and Paul also afterwardM were Apostles, Bishops, Priests, and had authoritie to binde and loose, to remitte and [tekst nieczytelny], to preach, baptize, and such like, as wel as he: Yet in these things and al other government, Christ would have him to be their head, and they to depend of him as head of their College and consequently of the whole stocke of Christ: no Apostle nor no Prince in</p>		

<p>napisano: Będziesz je rządził laską żelazną [wewn.: Psal: 2.9]. I na drugim miejscu: Z ciebie wynidzie wódz, który będzie rządził lud mój Izraelski [wewn.: Obj: 19. 15; Math: 2.6]. [1] A tak tymi słowy uczynił Pan Piotra pierwszym Biskupem wszystkich Chrześcijanów (jako go Eusebius zowie) [wewn.: Euseb: in Chron.][1] [2] Pasterzem i głową i przełożonym kościoła swego i świata wszystkiego, i zlecił mu i potomkom jego, owce które odkupił krwią swoją, jako Chrysostom Ś. nie raz przypomina [wewn.: Chrysost. Hom. 11 in Math. & Hom. ult. in Ioan. & lib: 2 de Sacer.][2], [3] i uczynił go głową wszystkich Apostołów, jako Optatus świadczy [wewn.: Optat. lib. 2. contra Parmen.] [3] [4] Hieronim Ś. twierdzi, iż dla tego między dwunastą Apostołów jednego Pan obrał, aby postanowiwszy Głowę, była odjęta przyczyna odszczepieństwa [wewn.: Hier: lib. 1 in Iovi.] [4]. [5] A Bernard Ś. do Eugeniusa Papieża tak pisze: Miejsce na którym stoisz jest ziemia święta, jest miejsce Piotrowe, miejsce książęcia Apostołów, którego Pan</p>	<p>earth (if he acknowledge him self to be a sheepe of Christ) exempted from his charge. And that Christ maketh a difference betwixt Peter and the rest, and giveth him some greater preeminence and regiment the rest, it is plaine by that he is asked whether he love our Lord more then the other Apostles do: where, for equal charge, no difference of love had bene required [wewn.: The otherwise denying this Preeminence of Peter, yet to uphold their Archbishops, do auouch & prove it against the Puritans.].</p> <p><i>To Peter (faith S. Cyprian) [zewn.: Cypr. de unit. Ec.] our Lord after his Resurrection said, Feede my sheepe, and builded his Church upon him alone, and to him he giveth the charge of feeding his sheepe. For althought after his Resurrection he gave his power alike to al, saying, As my Father sent me, so I send you, take the Holy Ghost, if you remisse to any their sinnes, they shal be remitted ect. Yet to manifest unitie, he constituted one Chaire and so disposed by his authoritie that unitie should have origine of one. The rest of the Apostles were that Peter was,</i></p>	<p><i>Disputationes, lib. I, cap. XXV.</i> [1] Eusebius in Chronico anni XLIV. a Christo nato: <i>Petrus, inquit, Apostolus natione Galilaeus & Christianorum Pontifex primus [1].</i></p> <p><i>Disputationes, lib. IV, cap. XXI.</i> [2] Secundus est Chrysostomi lib.2. de sacerdote, ante medium, ubi coparat Pontificem cum pastore ovium irrationalium, & ait: <i>Neque enim homini licet tanta cum auctoritate homines curare, cum quanta oves pastor curat. Hic enim liberum est vincere, & a pabulo arcere, & urere, & secare: cum illic medicinae ac curationis susicipienda facultas posita minime sit in illo, qui medicinam adhibet, sed in eo tantum qui laborat [2].</i></p> <p><i>Disputationes, lib. I, cap. XXV.</i> [3] Optatus lib. 2. contra Parmenianum: <i>Cathedra, inquit, una est, & negare non audes, scire te Petro primum in urbe Roma cathedram esse collatam, ubi sederit omnium Apostolorum caput Petrus, inde Cephas apellatus (...)[3].</i></p>	
--	--	--	--

<p>postanowił Panem domu swego i przełożonym wszystkiego imienia swego [wewn.: Bern: epi: 237. ad Eugen.] [5]. [6] Nawet Ś. Grzegorz tak o tym napisał: Jawno to jest wszystkim Ewangelią czytającym, iż nabłogosławienszemu i wszystkim Apostołów książęciu Piotrowi, głosem Pańskim zlecon jest rząd i przełożenie abo przodkowanie kościoła wszystkiego, który Piotrow urząd ściąga się też na potomki jego [wewn.: Greg: lib.: 4 epist. 32 ad Mauri.][6]. Bo Pan kościół swój opatrzyć raczył nie tylko do lat dwudziestu i pięci, ale aż do skończenia świata. A póki będą owce Pana Chrystusowe, póty będzie pasterz ich na miejscu Piotrowym.</p>	<p><i>in equal fellowship of honour and power, but the beginning commeth of unite: the Primacie is given to Peter, that the Church of Christ may be shewed to be one, and one Chaire. S. Chrysostome also faith thus [zewn.: Li. 2 de Sacerdot.]: Why did our Lord shedde his bloud? Truely to redeeme those sheepe, the cure of which he committed both to Peter and also to his Successors.[wewn.:Peters successors succede in universal authoritie] And a little after, Christ would have Peter indued with such authoritie, and to be far above al his other Apostles: for he faith: Peter, dost thou love me more then al these do? Whereupon our Maister might have inferred, if thou love me Peter, use much fasting, sleepe on the hard floure, watch much, be patrone to the oppressed, father to the orphans, and husband to the widowes: but omitting al these things, he faith, feed my sheepe. For, al the foresaid vertues certes may be done easily of many subiects, not onely men but women: but when it commeth to the governement of the Church and committing the charge so many soules, al woman kind must needes</i></p>	<p>Disputationes, lib. I, cap. IX, XXV. [4] Hieronymus in lib. 1. contra Iovin: <i>Ex duodecim unus eligitur, ut capite constituito, schismatum tolleretur occasio [4].</i></p> <p>Disputationes, lib. I, cap. XXV. [5] Sanctus Bernardus in epist. 237 ad Eugenium: <i>Locus, in quo stas, terra sancta est, locus Petri est, locus Principis Apostolorum, ubi steterunt pedes eius, locus illius est, quem constituit Dominus dominum domus suae, & principem omnis possessionis suae [5].</i></p> <p>Disputationes, lib. I, cap. XXV. [6] D. Gregorius lib. 4. epist. 32 ad Mauritium: <i>Cunctis, inquit, Evengelium scientibus liquet, quod beatissimo, & omnium Apostolorum principi Petro, Dominica voce totius Ecclesiae cura commissa est. Et infra: Ecce, inquit, claves regni coelestis accepit, potestas ei ligandi atque solvendi tribuitur, cura ei totius Ecclesiae & principatus tribuitur [6].</i></p>	
---	--	--	--

*wholy give place to the burden and greatnes thereof, and a great number of men also, so writeth he. And because the Protestants would make the unlearned thinke, that S. Gregorie [zewn.: S. Gregorie though he misliked the title of *Universal Bishop* yet is most plaine both in his writings & doings for the Popes supremacie. as also S. Leo. the great.] deemed the Popes Supremacie to be wholy unlawful and Antichristian, for that he condemneth Iohn of Constantinople for usurping the name of universal Bishop, resembling his insolence therein to the pride of Antichrist: note wel the wordes of this holy father in the very same place and Epistle against the B. of Constantinopole, by which you shal easily see that to deny him to be universal Bishop, is not to deny Peter or the Pope to be head of the Church, or supreme Governer of the same, as our Adversaries fraudulently pretend [zewn.: Grego. li. 4, ep. 76.]. *It is plaine to al men, faith he, that ever read the Gospel, that by our Lordes mouth the charge of the whole Church was committed to S. Peter Prime of the Apostles. For to him is**

	<p>was said, <i>Feed my sheepe: for him was the prayer made that his faith should not faile: to him were the keies of heaven given and authoritie to binde and loose: to him the care of the Church and principality was delivered: and yet he was not called the universal Apostle. This title indeed was offered for the honour of S. Peter Prince of the Apostles, to the Pope of Rome by the holy Council of Chalcedon: but none of that See did ever use it or consent to take it.</i> Thus much S. Gregorie* [wewn.: <i>See li. 1, ep. 72. 73. li 2. ep. 37. 45. li. 4 ep. 95. li. 7. ep. 63</i>]. Who though he both practised iurisdiction through out al Christendom, as other of that See have ever done, and also acknowledged the Principality and Soveraintle to be in Peter and his Successors: yet would he not for iust causes use that title subiect to vanitie & misconstruction. But both he & al the Popes since have rather called them selves, <i>Servos servorum Dei</i>, the Servants of Gods, servants. Though the word, <i>universal Bishop</i>, in that sense wherein the holy Council of Chalcedon offered it to the See of Rome, was true and lawful</p>		
--	---	--	--

	<p>[<i>zewn.</i>: The title of universal Bishop refused, but universal iurisdiction alwaies acknowledged and practised.]. For that Councel would not have given ant Antichristan or uniust title to any man. Onely in the B. of Constantinopole and other, which in no sense had any right to it, and who usurped it in a very false and tyrannical meaning, it was insolent, uniust, and Antichristian. See al of the Epistles of S. Leo the Great concerning his practice of universal iurisdiction, though he refused the title of universal Bishop. And S. Bernard [<i>wewn.</i>: <i>Bernard. li. 2. c. 8. de consider.</i>], that you may better perceive that the general charge of Christs sheepe was not onely given to Peters person, but also his successors the Popes of Rome as. S. Chrysostom also before alleaged doth testifie writeth thus to Eugenius, Thou art he to whom the keies of heaven are delivered & to whom the sheepe are committed there be other Porters of heaven & other Pastors of flockes: but thou hast inherited in more glorious & different sort. For they have every one their particular flocke, but to thee al universally, as</p>		
--	--	--	--

<p>[zewn.: <i>Piotrowi śmierć Pan Christus opowieda.</i>]</p> <p>[wewn.: 18] <i>A inny cię opasze.) I tuć się pokazuje osoby przywilej</i></p>	<p>one flocke to one man, are credited: being no onely the Pastor of the sheepe, but the one Pastor of al the Pators them selves, but thou wilt aske me how I prove that? even by our Lordes word for to whom of al, I say not onely Bishops, but Apostles, were the sheepe so absolutely and without limitation committed? <i>If thou love me Peter, feede my sheepe.</i> He faith not, the people of this kingdom or that citie, but, <i>me sheepe</i>, without al distinction. So S. Bernard. And hereunto may be added that the second, <i>feede</i>, is in greeke a word that signifieth withal to governe and rule [zewn.: ποιμαίνε], as Ps. 2. Mich. 5. Mat. 2. Apoc 2 and therefore it is spoken of David also and other temporal Governors (as the Hebrew word answering thereunto) in the Scriptures * [wewn.: 2 Reg. c. 5. Ps. 77] very often, and the Greek in profane writers also.</p> <p>[zewn.: Peter crucified at Rome]</p> <p>18. <i>And other shal gird thee.)</i> He Prophecieth of Peters Martyrdom,</p>		
--	--	--	--

<p>Piotra Ś. iż jemu samemu Pan Chrystus śmierć opowiedzieć raczył, a k'temu śmierć krzyżową, aby jako mu imię swe był darował, i urząd swój nań włożył; tak żeby go też miał towarzyszem w śmierci. I przetoż mu mówi: Naśladuj mnie. To jest, bądź tym czymem ja był, i żyjąc i umierając, bądź pasterzem dusz póki żyjesz: a potem przez śmierć krzyżową, przejdziesz z tego świata do Ojca.</p> <p>[zewn.: <i>Różne czytanie.</i>]</p> <p>[wewn.: 22] <i>Tak chcę aby ten został.)</i> Trojakię czytanie tego miejsca się najduje. Pierwsze: Tak chcę aby ten został. Wtóre: Jeśli chcę aby ten został. Trzecie: Jeśli tak chcę aby ten został. Pierwsze mają dzisiejsze pospolite i stare Łacińskie księgi; i Ambroży Ś. Augustyn, i Beda tak czytają. Wtóre mają, Królewskie, Greckie i Syrijskie i niektóre Łacińskie księgi, i Greccy Doktorowie. Trzecie, dwa Łacińskie dawne pisane exemplarze i Hieronym Ś. Lecz</p>	<p>and of the kinde of death which he should suffer, that was, crucifying. Which the Heretikes teaching [wewn.: <i>Beza in hunc locum.</i>] that it were a steppe to prove he was martyred in Rome, deny: whereas the Fathers and ancient writers are as plaine in this, as that the was at Rome. <i>Origen. apud Euseb. li. 3 c 1. Euseb. li 2 c 24. Hist. Ec. Tertul. de praescript. nu. 14. Aug. tract. 123 i. 1 Ioan. Chrysost. Beda in hunc locum.</i></p> <p>[KOMENTARZ MARGINALNY]</p> <p><i>c So readeth S. Ambrose in Ps. 45 & ser. 20 in Ps. 118. St. Aug. tract. 124 in Io. & most ancient copies and service bookes extant in Latine. Other reade, If I will: other, If so I will etc.</i></p>		
---	---	--	--

<p>Jansenius dowodzi, że wtóre czytanie jest najlepsze.</p> <p>[zewn.: Tradicje.]</p> <p>[wewn.: 25] <i>I sam świat.</i>) Stąd mamy, iż Pan Christus wiele i czynił i mówił, czego nie napisano. Bo te księgi które mamy, jedna teka objąć może. A Jan mówi, iżby nie mógł wszytek świat objąć i ogarnąć tych ksiąg, któreby się o tym pisać miały. Nie wszystko tedy jest pisano i z potrzebnych rzeczy, zwłaszcza o ustawie i o sprawowaniu świętych Sakramentów, którego bez wątpienia Pan nauczył uczniów swych przez one czterdzieści dni, niż do nieba wstąpił. Przetoż odszczepieńcy błędzą, mówiąc że wszystko napisano, i żadnych tradicij albo nauk Apostolskich bez pisma podanych nie przyjmując.</p>			
---	--	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. Wujek korzystał w tym komentarzu prawie wyłącznie z RB. W jednym przypadku (dotyczy to w. 17. i użytych słów greckich) Wujek oparł się na komentarzu angielskim, ale nie ciągłym lecz marginalnym, wykorzystując jego noty: ποιμαίνε to feed & rule. (the other two feeds, βοσχε)/ „A nie tylko mówi Paś (po grecku βόσκει) ale używa słowa królewskiego, ποιμαίνε, to jest, rządź i sprawuj”. Poza tym brak większych podobieństw graficznych.

2. Przekład źródeł. W komentarzu do J 21,1-25 Wujek korzystał głównie z RB, tasując fragmenty łacińskiego dzieła i streszczając je (dlatego, dla ułatwienia lektury, poszczególne fragmenty u Wujka odpowiadające fragmentom łacińskim oznaczono numerami od 1 do 6 zapisanymi w nawiasie kwadratowym). Dwukrotnie tłumacz skorzystał też z NTR 1582: raz podając tłumaczenie słów greckich w w. 17., a drugi raz sporządzając cały akapit 22. na podstawie marginalnego komentarza do w. 16. z NTR 1582. Jednak w tym przypadku komentarz Wujka jest szerszy, ponieważ tłumacz zapewne skorzystał jeszcze z not krytycznotekstowych z WL. Poza tym jezuita z Wągrowca niektóre konkordancje podał sam (Ap 19,15), a inne zaczerpnął z NTR 1582 (Ps 2; Mt 2).

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. NTWj 1593 i RB odnoszą się do następujących dzieł: Eusebiusza – *in Chronico anni XLIV*; Chryzostoma – *Homilia 11 in Matthaem et Homilia ultima in Ioannem et Liber 2 de Sacerdotio*, Optatusa – *Liber 2. contra Parmenianum*; Hieronima – *Liber 1 in Iovinianum*; Bernarda – *Epistula 237 ad Eugenium* oraz Grzegorza – *Liber 4 epistula 32 ad Mauritium*. Wujek tytuły tych dzieł skrócił, zapewne ze względu na brak miejsca na marginesie na zapisanie pełnych tytułów. Jezuita z Wągrowca wskazał jeszcze konkordancje (Psal: 2.9, Obj: 19. 15, Math: 2.6), ale skorzystał z przypisów i cytowanych tekstów w NTR 1582.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu występuje sporo dodatków Wujka. Mają one charakter opisowy i są rezultatem samodzielnej i twórczej pracy tłumacza. Dodatki te są następujące: część akapitu do w. 17., cały akapit do w. 18. i cały do w. 25.

5. Błędy. W komentarzu do tej perykopy Wujek nie popełnił błędów, niewykluczone jednak, że tłumacz błędnie odczytał homilię 55. św. Chryzostoma i zamienił jej numer na 11.

K. Dz 2, 14-36

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>II. Piotr wszędy przodkuje</i>]</p> <p>[wewn.: 14] <i>Stanąwszy Piotr.)</i> Oto i po zesłaniu Ducha Ś. Piotr napierwszy ze wszystkich Ewangelią opowiada, i kościół samą rzeczą zaczyna, i pierwszym swym kazaniem nawraca ludzi trzy tysiące. Jako prawy fundament kościoła Pana Chrystusowego. <i>Ambros. i Euthym. in Matth.; Chrysost. in Acta Apost. homil: 4.</i></p> <p>[zewn.: <i>Bóg nie był przyczyną wydania Judaszowego.</i>]</p> <p>[wewn.: 23] <i>Naznaczona rada.)</i> Bóg Ociec wydał Chrystusa, a Chrystus</p>	<p>[zewn.: Gods determination that Christ should die, excuseth not the Iewes]</p> <p>23. <i>By the determinate counsel of God delivered.)</i> God delivered him,</p>	<p><i>Disputationes, lib. I, cap. XXII.</i> Decima tertia est Acto. 2 ubi post acceptum Spiritum sanctum Petrus omnium primus promulgat Evangelium, & prima illa concione tria millia hominum convertit. Ubi Chrysostomus: <i>Petrus, inquit, omnium erat os, sed astabant illi undecim, testimonio suo comprobantes ea, quae ab illo dicebantur.</i></p>	

<p>sam siebie, z miłości ku światu i dla zbawienia jego. I przetoż to wydanie było święte, i własna sprawa Boża [wewn.: Rzym: 8.32; Ephes: 5.2]. Ale Judasz i Żydzi wydali go i ukrzyżowali ze złości a z nienawiści, a nie z rady ani z zrządzenia Bożego. I przetoż ich sprawa była złośliwa i potępiania godna. A przecię Pan cierpliwie ich złość i nieprawość znosił, przeto iż i mógł i chciał ich zły uczynek odmienić w dobre, na zbawienie nasze. A tak niech się każdy brzydzi nowemi Manicheuszami czasów naszych, Lutrami i Kalwinistami, którzy Boga czynią sprawcą i przyczyną wydania Judaszowego, nie mniej jako i nawrócenia Pawła świętego [wewn.: Melan. in epist: ad Rom.]. Strzeż się i przekładu Bezinego, Brzeskiego i Czechowicowego, którzy miasto przejrzienia Bożego położyli, Opatrznością Bożą, gdyż w Greckim προγνώσει, co znaczy przejrzanie, a nie πρόνοια, co opatrzność znaczy [wewn.: Dzie: 24.2].</p> <p>[zewn.: Czyściec.]</p> <p>[wewn.: 24] Rozwiązawszy boleści</p>	<p>and he delivered him self, for love and intention of our salvation, and so the acte was holy and Gods owne detemination. But the Iewes and others which betraied and crucified him, did it of malice and wicked purpose, and their facte was damnable, and not of Gods counsel or causing: though he tolerated it, for that he could and did turne their abominable facte to the good of our salvation. Therefore abhorre those new Manichees of our time, both Lutherans and Calvinists, that make God the author and cause of Iudas betraying of Christ, no lesse then of Paules conversion beside the false translation of Beza [zewn.: Beza], saying for Gods prescience or foreknowledge (in the Greeke, πρόγνωσις) Gods providence.</p> <p>24. Loosing the forowes.) Christ was</p>	<p><i>Disputationes, lib. IV, cap. XIII.</i></p>	<p>BB Dz 2,23: Tego gdyście za naznaczoną radą i opatrznością Bożą podanego wzięli rękami niesprawiedliwemi, zabiliście go wbiwszy na krzyż.</p> <p>NTCz Dz 2,23: Tego gdyście za naznaczoną radą i opatrznością Bożą podanego wzięli przez ręce niebożników zawiesiwszy na krzyż ztraciliście.</p>
---	--	--	---

<p><i>piekielne.</i>) To miejsce tak rozumie Augustyn święty, że Chrystus zstąpiwszy do piekła wybawił mnogich od boleści piekielnych [wewn.: epist. 99; et lib. 12 Gene. 33; Heres. Tatiani]. Co iż się o potępionych rozumieć nie może, musi się rozumieć o tych którzy byli w czyśćcu. Bo i Epiphanius pisze, iż Pan Chrystus gdy zstąpił do piekła, wybawił te którzy acz z niewiedomości grzeszyli, wszakże od wiary Bożej nie odstąpili. Ale mimo te świadectwa, dowieść tego mogę i z samego tekstu. Abowiem te słowa: Rozwiązawszy boleści piekielne, nie mogą się rozumieć o boleściach samego Chrystusa, bo jego boleści na krzyżu koniec wzięły. Co się i z onych słów okazuje: Dzisiaj będziesz ze mną w raju [wewn.: Luk. 23.43]. Ani się mogą rozumieć o boleściach ludzi potępionych, bo ty boleści w ogniu onym wiecznym nigdy się nie skończą. Ani o boleściach ojców świętych, Bo ci żadnych boleści nie cierpieli, jako Augustyn Ś. uczy na miejscach naznaczonych, i Grzegorz święty [wewn.: Greg. hom: 22]. A tak koniecznie rozumieć się muszą</p>	<p>not in paines him self, but loosed other men of those dolours of Hel, where with it was impossible him self should be touched. See * S. Augustine [wewn.: * Li. 12 c 13 de Gen. ad lit.]</p> <p>[KOMENTARZ MARGINALNY DO W. 27]</p> <p>Who but an infidel (saith St. Augustine) wil denie Christ to have descended to Hell? ep. 99.</p>	<p>Prima expositio est sancti Augustini epis. 99. ad Evodium, quem sequitur Beda. Sic Augustinus exponit, ut per spiritus in carcere constitutos intelligat homines qui erant tempore Noe, quorum animae erant in cocpore mortali tamquam carcer animae; ad dicit Christum non secundum humanitatem, quam nondum assumpserat, sed secundum deitatem praedicasse per internam inspirationem, aut per linguam Noe illis hominibus, qui tamen increduli fuerunt; itaque non vult Augustinus hunc locum ad inferos pertinere.</p> <p>Disputationes, lib. IV, cap. XIII.</p> <p>Epiphanius in Ancorato, ante medium, pag. 340. Dicitur, inquit, inter mortuos liber. Liber significat, infernum non obtinuisse in ipsum imperium, verum propria voluntate ad infernum ipsum descendisse cum anima. Vide etiam haeresi. 46. quae est Tatiani, ubi dicit Christum ad inferos descendisse, ut animam Adami, et aliorum Patrum libertaret.</p>	
--	---	--	--

<p>o boleściach onych, którzy byli w czyśćcu. A choć w niektórych greckich księgach stoi, Boleści śmierci, a nie Boleści piekła, wszakże Łacińskie stare, i Greckie niektóre, i Syryjskie zgodnie mają Piekła; i najstarsi Ojcowie Greccy i Łacińscy tak czytali. Święty Polikarpus, Ś. Cyprian, Ś. Epiphanius i Augustyn święty. Co się z słów poślednich Piotra świętego dosyć okazuje, kędy tego co rzekł, dowodzi temi słowy z Psalmu: Nie zostawisz dusze mojej w piekle [wewn.: Psal: 15.10].</p> <p>[zewn.: <i>Heretycy fałszują tekst Pisma ś.]</i></p> <p>[wewn.: 27] <i>Dusze mojej w piekle.)</i> To miejsce heretykowie szkaradzie sfalszowali. Beza tak pierwiej przełożył: Nie zostawisz trupa mego w grobie. Potym tak poprawił: Nie zostawisz ciała mego w grobie, jako i Brześcy tłumacze z niego przełożyli. Acz trochę niżej tego trupa przecie nie zaniechali, tak przekładając: Iż nie został w grobie trup jego [zewn.: <i>Ewangelikowie duszę w trupa, a piekło w grób przemieniają.</i>].</p>	<p>[zewn.: Corrupt translation against the article of Christ descending into Hel]</p> <p>27. <i>My soul in Hel.)</i> Where al the Faithful, according to the Creede, ever have beleaved, that Christ according to his soul, went downe to Hel, to deliver the Patriarches and al iust men there holden in bondage til his death, and the Apostle here citing the Prophets Wordes, most evidently expresseth the same, distinguishing his soule in Hel, his body the grave: Yet the Calvinists to defend against Gods expresse wordes, the</p>		<p>BB Dz 2,27: Abowiem nie zostawisz ciała mego w grobie, a nie dopuścisz świętemu twemu poczuć nakażenia.</p> <p>NTSzB Dz 2,27: Iż nie opuścisz * dusze mojej w grobie, ani dasz świętemu twemu widzieć skażenia.</p> <p>* to jest ciała</p> <p>NTCz Dz 2,27: Abowiem nie zostawisz dusze mojej w grobie, ani dasz świętemu twemu oglądać skażenia.</p>
---	---	--	--

<p>Wstydlivszy trochę byli Nowokrzczeńcy Budny i Czechowic, którzy dusze w trupa abo w ciało przemienić, nie śmiejąc, przelożyli: Nie zostawisz duszę mojej w grobie. Bo ψυχή, Greckie słowo, jako i Łacińskie <i>Anima</i> i Polskie <i>Dusza</i>, nigdy nie znaczy trupa ani ciała, ale właśnie duszę. A przetoż faleszna jest ta Budnego gloza: Dusze, to jest ciała. A tak Kalwinistowie duszę w trupa abo w ciało przemienili, a Nowokrzczeńcy z nimi piekło w grób przetworzyli, i duszę Pańską w grobie zagrzebli, chociaż po Grecku nie jest τάφος, co grób znaczy, ale ἄδης, które słowo jako Łacińskie <i>Infernus</i>, nigdy nie znaczy grobu, ale zawsze piekło. Przetoż i Kastalion, choć też nie Katolik, przelożył <i>in orco</i>, to jest w piekle. A to jawne fałszowanie pisma nie prze co inszego uczynili Ewangelikowie (jako Beza sam na się wyznawa) jedno aby nie musieli przyznać miejsca trzeciego oprócz nieba a piekła potępionych [wewn.: Beza in annot: Novi Testa.].[zewn.: Ewangelikowie skaziciele Ewangelijej]. Dla czego też ani</p>	<p>blaspemie of their Maister, that Christ suffered th paines of Hel, and that no where but upon the Crosse, and that otherwise he descended not info Hel, most falsely and flatly here corrupt the texts, by turning and wresting both the Hebrew and Greeke wordes [zewn.: פהַי פּסַחַי / פּוּסַחַי אֱדוּ] from their most proper and usual significations of, <i>Soule</i>, and <i>Hel</i> into <i>body</i>, and <i>grave</i>: saying for, <i>my soule in Hel</i>, thus <i>my body</i>, * <i>life, person, yea</i> [wewn.: * <i>Eng. Bible 1579</i>] (as Beza in his New Testament an. 1556) <i>my carcas in the grave</i>, and this later they corrupt almost through out the Bible for that purpose. But for refelling of both corruptions, it shal be sufficient in this place: first, that al Hebrues & Greekes, and al that understand these tonges, know that the foresaid Hebrue & Greeke Wordes are as proper, peculiar, and usual to signifie, <i>soul</i> and <i>Hel</i>, as <i>anima</i> and <i>infernus</i> in Latin, yea as <i>soul</i> and <i>Hel</i> in English do properly signifie the soule of man, and <i>Hel</i> that is opposite to heaven: and that they are as unproperely used to signifie body and grave, as to say in English, soul for body, or Hel for</p>		
---	---	--	--

<p>Doktorom wszystkim, ani Składowi Apostolskiemu, ani pismu jasnemu nie wierzą, żeby Chrystus z strony dusze prawdziwie sstał do piekła, aby wybawił Ojców świętych dusze, ale bluźnią żeby Chrystus na krzyżu miał cierpieć męki piekielne Lecz chwala Bogu, iż i sami odszczepiency wyznawają, że ani Limbusa, ani czyśca zaprzec i zgładzić nie mogli, aż wymazawszy i odmieniwszy tekst pisma ś. i własne słowa Ewangelisty świętego, i zaprzawszy się artykułu wiary, że Pan Chrystus stał do piekła [zewn.: <i>I bluźnierze jawni.</i>]. Bo dla tego te dwie słowie Łukaszowe z tekstu wymazują: ψυχὴ μου, duszę moję, i ἔτις ἄδου, w piekle; a na ich miejsce trupa abo ciało za duszę, a grób za piekło podrzucają. A jeszczez będzie kto śmiał mówić, żeby heretykowie żadnego miejsca w piśmie świętym chcą i wiedząc nie zafalszowali.</p>	<p>grave. Secondly, it doth so mislike the Heretikes them selves, that Castaleo one of their fine Translatours refelleth it, and to make it the more sure, he for, <i>in inferno</i>, translateth, <i>in Orco</i>, that is <i>in Hel</i>. Thirdly, Beza him self partly recanteth in his later edition, and confesseth that, <i>Carcas</i>, was no fit word for the body of Christ, and therefore, <i>I have</i> (faith he) <i>changed it</i>, but <i>I reteine and keepe the same sense stil</i>, meaning that he hath now translated it, <i>soule</i>, but that he meaneth thereby as before, Christs dead body. Fourthly, * [wewn.: * <i>No. Test. an. 1556 annot. in 2 Act. v. 27 & 24 & in 1 Pet. 3,19</i>] he faith plainely, that translating thus <i>Tho shalt lot leave my carcas in the grave</i>, he did it of purpose against <i>Limbus Patrum</i>, Purgatorie, and Christs descending into Hel, which he calleth foul errorrs, and marveleth that most of the ancient fathers were in that <i>errour</i>: namely of Christs descending into Hel, and delivering the old fathers. What neede we more? He opposeth him self both against plaine Scriptures al and ancient fathers, perverting the one,</p>	
---	---	--

<p>[zewn.: <i>Bóstwo Chrystusowo.</i>]</p> <p>[wewn.: 30] <i>Ile wedle ciała.</i>) Tak w Greckim czytają. Stąd się okazuje, iż w Chrystusie było coś zaciejszego niżli samo ciało, to jest bóstwo jego.</p> <p>[zewn.: <i>Chrystus jako Panem jest uczyniony.</i>]</p> <p>[wewn.: 36] <i>Panem i Chrystusem uczynił Bóg.</i>) Chrystus uczynion jest Panem od Ojca (jako Cyrillus dobrze wykłada) [wewn.: Lib. 9. Thesau.] z strony człowieczeństwa, którym sposobem możemy rzec, że jest uczynion i Bogiem. Abowiem się to przez wcielenie stało, że on człowiek Jezus jest Bogiem i Panem, nie przez</p>	<p>and contemning the other, to overthrow that truth which is an Article of our <i>Crede</i>. Whereby it is evidently false which some of them say for their defense, that none of them did ever of purpose translate falsely. See the Annotation upon <i>I Pet. 3. v. 19.</i></p>	<p><i>Disputationes, lib. I, cap. XVIII.</i> Ad locum Act. 2. Respondeo cum Cyrillo lib. 9 Thesauri., c. 3. Christum factum dominum a Patre ratione humanitatis, quomodo etian posset dici factus Deus, id enim factum est per incarnationem, ut ille homo Iesus sit Deus, & dominus, non</p>	
--	--	--	--

uczestnictwo i łaskę, ale przez unię Słowa z ciałem. Acz się i tak rozumieć może (jako tenże Cyrillus przypomina) uczynił go Panem i Bogiem, to jest oznajmił go i pokazał być Panem i Bogiem. Jako Paweł mówi: Dał mu imię, które jest nad wszelkie imię [wewn.: Phil: 2.9].		per participationem, & gratiam, sed per unionem Verbi & carnis.	
--	--	---	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. W komentarzu do Dz 2,14-36 Wujek korzystał zarówno z NTR 1582, RB jak i polskich niekatolickich przekładów biblijnych. Układ tekstu w NTWj 1593 jest zbliżony do NTR 1582.

2. Przekład źródeł. Wydaje się, że w komentarzu do Dz 2,14-36 Wujek najczęściej korzystał z NTR 1582, przepracowując dość obszerny fragment angielskiego komentarza dotyczący w. 23., 24., i 27. W w. 14. i 36. odwoływał się jednak również do *Disputationes* tłumacząc jego tekst, oraz kilkakrotnie do polskich niekatolickich przekładów biblijnych, polemizując z nimi i wykazując ich błędy.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. W tym przypadku przypisy wskazujące na źródła można podzielić na trzy grupy: źródła występujące w NTWj 1593 i NTR 1582; źródła występujące w NTWj 1593 i RB oraz źródła, których tytuły pojawiają się tylko u Wujka. Do pierwszej grupy można zaliczyć dzieło św. Augustyna – *Liber 12. De Genesi ad litteram*, które Wujek przytacza, ale

dodatkowo dodaje *epist.* 99. Tytuły obecne u Wujka i Bellarmina to: homilia Chryzostoma do Dz (Wujek podał, że nr 4, a RB zaznacza tylko, że jest to homilia do Dz 2) oraz dzieło Cyryla – *liber 9 Thesauri*. Źródła występujące tylko u Wujka to: 1) konkordancje: : Rz 8,32; Ef 5,2; Dz 24,2; Łk 23,43; Ps 15,10; Flm 2,9;) polskie innowiercze przekłady biblijne: *Biblia brzeska*, Nowy Testament w tłumaczeniu Szymona Budnego i Nowy Testament w tłumaczeniu Marcina Czechowica; 3) dzieła patrystyczne i inne: zapewne jakieś homilie św. Ambrożego, homilia 22 św. Grzegorza, *epistula ad Romanos* autorstwa Filipa Melanchtona oraz Chryzostoma – *Heresi 46. quae est Tatiani*. Skrótów zastosowane przez Wujka są na tyle nieczytelne, że nie sposób jednoznacznie określić. U Wujka kilkakrotnie pojawia się także odniesienie do przekładu Teodora Bezy (obecnego w tzw. Biblii Stephanusa, t. 2) oraz do Kastaliona – są to nawiązania wyraźnie dokonane za NTR 1582. Jeżeli zaś chodzi o polskie przekłady biblijne, to zostały one wykorzystane tylko u Wujka, a ich funkcją była aktualizacja komentarza i odniesienie do realiów polskich.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu występuje sporo dodatków Wujka. Jedne to nagłówki do poszczególnych akapitów zapisywane na marginesie zewnętrznym; drugie to wspomniane wyżej dodatki źródłowe, a trzecie to dodatki typowo komentarzowe. Te ostatnie mają charakter opisowy i są rezultatem samodzielnej i twórczej pracy tłumacza. Dodatki te są następujące: część akapitu do w. 24 (tutaj Wujek korzystał zapewne również z not krytycznych z WL). koniec akapitu do w. 27., cały akapit do w. 30. i koniec akapitu do w. 25.

5. Błędy. W komentarzu do tego fragmentu Wujek nie popełnił błędów.

L. Dz 3, 1-10

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Godziny modlitwy.</i>]</p> <p>[wewn.: 1] <i>Na godzinę modlitwy dziewiątą.) Oto masz jeszcze za Apostolów, pewne godziny na modlitwę naznaczone, jako i teraz jest w kościele Nona, Sexta, Tertia, i inne godziny. Patrz i niżej: cap. 10. 9.</i></p> <p>[zewn.: <i>Święci cuda czynią mocą im od Boga daną.</i>]</p> <p>[wewn.: 6] <i>Co mam to tobie dawam.) Oto widzisz, że moc cudów czynienia w Piotrze była, i Piotrowa była, i Piotr właśnie tego człowieka uzdrowił, aczkolwiek on tę moc miał od Boga. Przetoż darmo Brzescy tłumacze Świętym uwłaczają, odejmując im to co im Bóg dał, i powiadając, że Chrystus był sprawcą uzdrawiania, a Piotr sługą. Kędy i to</i></p>	<p>[zewn.: <i>Saints doe miracles and the like, but by the power of God]</i></p> <p><i>6. That which I have.) This power of working miracles was in Peter, and Peter properly did give this man his health, though he received that force and vertue of God, and in & by him executed the same. Therefore he faith, That which I have, I give to thee, and the Heretikes are ridiculous that note here, a miracle done by Christ by the handes of the Apostles, to make the</i></p>		<p>BB Dz 3,6: Ale mu Piotr powiedział: Srebrać ani złota nie mam, lecz co^B mam to tobie dawam, w imię Jezusa Krystusa Nazareńskiego wstań a chodź.</p> <p>^B To jest dar uzdrowienia mnie od Boga dany.</p>

<p>obacz, iż pierwsze cudo na świadectwo i podparcie wiary Piotr święty uczynił. Bo acz Piotr i Jan pospołu byli, wszakże sam Piotr rzekł do chromeo: Srebrać ani złota nie mam, lecz co mam, to tobie dawam [zewn.: III. Piotrowe przodkowanie]. A słusznie (jako Ambroży Ś. wspomina) Piotr pierwsze cudo uczynił na nóg uleczeniu i utwierdzeniu, aby okazał iż on był fundamentem kościoła wszytkiego [wewn.: Serm. 3 in Natali Apost.].</p>	<p>simple beleeve that they had no more to doe then a dead instrument in the workemans hand.</p>		
---	--	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. W komentarzu do Dz 3,1-10 podobieństwo graficzne między NTWj 1593 a innymi komentarzami nie jest zbyt widoczne. Wujek zachował tradycyjny dla siebie układ tekstu (podział na akapity, nagłówki pisane kursywą, a tytuły dzieł antykwą), a poza tym brak jakichś graficznych podobieństw do innych źródeł.

2. Przekład źródeł. Tłumacz z Wągrowca korzystał z NTR 1582, dość wiernie tłumacząc tekst angielski oraz z BB polemizując z nią. Ponadto wydaje się, że w tym komentarzu Wujek korzystał z jeszcze jakiegoś źródła (dotyczy to drugiej połowy akapitu do w. 6).

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. W tym przypadku występują dwa odwołania do źródeł: BB oraz dzieło św. Ambrożego pt. *Sermone 3. in Natali Apostolorum*. Trudno precyzyjnie wskazać skąd Wujek mógł zaczerpnąć fragment z tego dzieła, ponieważ

NTR 1582 ani RB nie wspomina takiego tytułu. W RB pojawia się wprawdzie kilka paralelnych wzmianek, ale dotyczą one dzieła św. Leona *sermone 3.*, a nie Ambrożego.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu akapit do w. 1. oraz druga część akapitu do w. 6. stanowią własne dodatki Wujka. Pierwszy z tych dodatków tłumacz wykorzystał jeszcze przy omawianiu innego fragmentu Dz (co zresztą wyraźnie zaznaczył), natomiast w drugim przypadku dodatek stanowi jego krótki samodzielny komentarz.

5. Błędy. W komentarzu do tego fragmentu Wujek nie popełnił błędów.

M. Dz 3,11-26

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Czyją mocą święci cuda czynią.</i>]</p> <p>[wewn.: 12] <i>Jakobyśmy własną mocą.</i>) Święci kiedy grzechy odpuszczają, albo którekolwiek cudo czynią, tedy nie czynią tego jaką ludzką, własną, albo przyrodzoną mocą swą, ale mocą nadprzyrodzoną onym daną z nieba, na potwierdzenie prawdy wiary Chrześcijańskiej, i tego, że Chrystus jest Bogiem, którego Żydzi ukrzyżowali, w którego imię i którego wiarą to</p>	<p>12. <i>By our power.</i>) When the Apostles remit sinnes, or doe any other miracles, they doe it not by any humane, proper, or natural power in them selves: but of supernatural force given them from above, to prove that the faith of Christ is true, and that he is God whom the Iewes crucified, in whose name and faith they worke, and not in their owne.</p>		

<p>czynią.</p> <p>[zewn.: <i>Wiara katolicka cuda czyni.</i>]</p> <p>[wewn.: 16] <i>A w wierze imienia jego.)</i> Ta wiara nie była wiara tego człowieka (bo on jałmużny prosił) ani wiara samych Apostołów, ale wiara powszechna Kościoła wszytkiego.</p> <p>[zewn.: <i>Chrystus jest i w niebie i w S. Sakramencie.</i>]</p> <p>[wewn.: 21] <i>Który potrzeba aby był w niebie.)</i> To miejsce Kalwinistowie źle rozumieją, tak do nieba przywiązując Chrystusa Pana, żeby już nie mógł być w Sakramencie. Jakoby jego bytność w Sakramencie co wadziła, żeby zaraz nie był i w niebie [wewn.: Dzie: 9.17 i 22.14]. I przetoż Brześcianie tę głozę tu przydali: To dla tego mówi, iż go indziej szukać nie mamy jedno w niebie. Lecz Katolicy acz wierzą i wyznawają, że Pan Chrystus ile wedle ciała wstąpił na niebios, i tam teraz jest, i będzie aż do dnia sądnego, ani tam stąd przyjdzie aż</p>			<p>BB: Dz 3, 21: Któremuć potrzeba być ^G w niebie aż do ^H czasów naprawienia wszech rzeczy, które opowiedział Bóg od wieku przez usta wszech swych świętych Proroków.</p> <p>^G To dla tego mówi, iż go nie gdzie indziej szukać mamy, jedno w niebie.</p> <p>^H Ta naprawa acz się już i dziś poczyna, wszakoż się aż ostatecznego dnia dokończy.</p>
---	--	--	--

<p>na sąd. Wszakże i z tym wierzą i wyznawają, że też jest prawdziwie w Sakramencie. Bo do tego aby był w Sakramencie nie potrzeba mu nieba opuszczać, i sstępować na dół ruszaniem cielesnym. Jako i na on czas, gdy się ukazał Pawłowi, i innym Świętym często, nie opuścił był nieba, ale tylko stawiał kędy chciał, i jako chciał, jako wszechmogący.</p>			
---	--	--	--

Omówienie komentarza:

1. **Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich.** W komentarzu do Dz 3,11-26 występuje ten sam układ tekstu, jak w przykładach poprzednich.
2. **Przekład źródeł.** Wujek skorzystał tutaj z NTR 1582 tłumacząc jeden akapit komentarza do Dz 3,11-26. Poza tym reszta Wujkowego komentarza stanowi odwołanie do polskich niekatolickich przekładów biblijnych i do „Kalwinistów” (czyli do BB) – wykazuje ich błędne rozumienie obecności Chrystusa tłumacząc jednocześnie, iż katolicy pod tym względem mają rację.
3. **Cytaty i przypisy wskazujące na źródła.** W tym przypadku nie występują bezpośrednie odwołania do źródeł, ale można je wyczytać z tekstu: chodzi tutaj o przekład BB, z którymi Wujek polemizuje aktualizując w ten sposób swój komentarz do sytuacji panującej w Polsce.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu akapity do w. 16. oraz do w. 21. stanowią własne dodatki Wujka, będące rezultatem jego własnej twórczości oraz polemiki z niekatolikami w Polsce.

5. Błędy. W komentarzu do tego fragmentu Wujek nie popełnił błędów.

N. Dz 4, 1-20

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Odmiana Apostolów.</i>]</p> <p>[wewn.: 11] <i>Widząc tedy bezpieczeństwo Piotrowę.)</i> Patrz jakie bezpieczeństwo, mądrość i nauka była Ś. Apostolów po przyjęciu Ducha Ś. Którzy pierwaj byli nieukami, prostaczkami i bojaźliwemi. Nie mieli nauki od świata, ale mieli zupełną od Ducha Ś. [wewn.: Mat:26.69].</p> <p>[zewn.: <i>Imię Jezusowo.</i>]</p> <p>[wewn.: 12] <i>Nie jest inne imię.)</i> To jest, żaden nie może być zbawion, kto nie wierzy w imię Pana Jezusowo, przez którego samę łaskę i zasługę zbawieni być mamy.</p>			

<p>[wewn.: 19] <i>Was raczej niżli Boga słuchać.</i>) Taż odpowiedź ma być urzędowi, kiedy co stanowi przeciw Bogu i powszechnej wierze, kiedy kapłanom Katolickim zakazują uczyć, i służyć Panu Bogu, choć by je też biczowano abo zabijano. Patrz. Rozd: 5.29.</p>			
---	--	--	--

Omówienie komentarza:

Cały komentarz do Dz 4,1-20 jest dziełem Wujka i rezultatem jego własnych przemyśleń na podstawie lektury Pisma świętego, bowiem ani NTR 1582 ani RB nie posiadają żadnej noty do tego fragmentu.

O. Dz 8, 14-25

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: VIII. <i>Piotrowe przodkowanie.</i>]</p> <p>[wewn.: 14] <i>Posłali do nich Piotra.</i>) Darmo stąd chcą dowieść odszczepieńcy, że Piotr nie był głową i księżciem Apostołów, przeto iż był z Janem posłan od inszych</p>	<p>[zewn.: That Peter was sent, is no reason against his Primacie.]</p> <p>14. <i>Sent Peter.</i>) Some Protestants use this place to prove S. Peter not to be head of the Apostles, because he and S. Iohn were sent by the Twelve, by</p>		

<p>Apostołów. Bo to ariański dowód, którym oni Syna Bożego i Ducha Ś. czynili mniejszym niżli Ociec, iż Syn i Duch ś. bywa posłan od Ojca. Który dowód, kiedyby co ważył, tedyby Piotr Ś. musiał być mniejszym ze wszystkich Apostołów. Lecz nie zawsze większy mniejszego posyła, ale częstokroć i równy równego, i mniejszy większego. Herod posłał Mędrce do Bethleem, nad którymi żadnej zwierzchności nie miał [wewn.: Mat: 2.8]. Lud Żydowski posłał Phineesa kapłana nawyższego do Rubenitów i Gadytów, chociaż nawyższy kapłan prawem Bożym miał zwierzchność i przełożenie nade wszystkim ludem [wewn.: Jozu: 22.13]. Chrześcijanie którzy byli w Antiochiej, posłali Pawła i Barnabasza do Hieruzalem, radzić się Apostołów [wewn.: Dzie: 15.2]. Tak tu Apostołowie posłali Piotra i Jana do Samarytanów, radząc im, i prosząc ich, aby to uczynili, iż bardzo wielka rzecz była, on lud odszczepieński w wierze ugruntować. A iż to własny urząd był Piotra ś. jako pasterza nawyższego, aby on napierwej tak Poganom jako i Samarytanom nie tylko kościelne drzwi otworzył, ale też kluczmi sobie poruczonymi niebo im odemknął, skądby Duch ś. na nie zstąpił [wewn.: Dzie:</p>	<p>which reason they might as wel conclude that he was not equal to the rest, for commonly the Maister sendeth the man, and the Superior the inferior, when the word of Sending is exactly used. But it is not alwaies so taken in the Scriptures, for then could not the Sonne be sent by the Father, nor the Holy Ghost from the Father and the Sonne: nor otherwise in common use of the world, seing the inferior or equal may intreate his frend or Superior to doe his busines for him. And specially a body Politike or a Corporation may be election or otherwise choose their Head and send him. So may the Citizens send their Maior to the Prince or Parliament, though he be the head of the citie, because he may be more fitte to doe their busines, also the Superior or equal may be sent by his owne consent or desire. Lastly, the College of the Apostles comprising Peter with the rest (as every such Body implieth both the head and the members) was greater then Peter their head alone, as the Prince and Parliament is greater then the Prince alone. And so Peter might me sent as by authoritie of the whole College, notwithstanding he were the head of</p>		
---	---	--	--

<p>10.28].</p> <p>[zewn.: <i>Bierzmowanie.</i>]</p> <p>[wewn.: 17] <i>Tedy na nie wkładali ręce.) [1]</i> Oto tak wkładanie, którym po krzcie dan byw Duch święty, samym Apostołom, jako dziś Biskupom, było dozwolone. O czym Cyprian Biskup i męczennik Ś. tak pisze: Iż Samarytanowie od Philippa Diakona prawdziwy krzest byli wzięli, przetoż ich znowu krzcić było nie potrzeba [wewn.: Epist. 13 ad Iubai.][1]. Ale tylko czego im nie dostawało, tego Piotr i z Janem dołożył, aby modlitwę za nie uczyniwszy, i rękę włożywszy, Duch Ś. był im użyczony. Co się i teraz u nas dzieje, że ty które krzczą w kościele, do Biskupów przywodzą, a przez ich modlitwę i ręki wkładanie Ducha Ś. dostają i znakiem Pańskim bywają doskonali. To Cyprian św. [2] A choć tu pismo ś. krzyżma nie wspomina [zewn.: <i>Krzyżmo ś.</i>], wszakże to jest pewna, iż od samych czasów Apostolskich, wierni już okrzczeni, przy potwierdzaniu abo bierzmowaniu krzyżmem świętym na czele bywali pomazani. O czym tenże Cyprian ś.</p>	<p>the same.</p> <p>[zewn.: The Sacrament of Confirmation ministered by Bishops only.]</p> <p><i>17. Did they impose.) If this Philip had beene and Apostle (faith S. Bede) he might have imposed his handes, that they might have received the Holy Ghost, but this none can doe saving Bishops. For though Priests may baptize, and anoint the Baptized also with Chrisme consecrated by a Bishop: yet he can not signe his forehead with the same holy oile, because that belongeth only to Bishops, when they give the Holy Ghost to the Baptized. So faith he touching the Sacrament of Confirmation in 8 Act. This imposition therefore of hands together with the praiers here specified (wich no doubt were the very same that the Church yet useth to that purpose) was the ministration of the Sacrament of Confirmation. [1] Whereof S. Cyprian faith thus. They that in Samaria were baptized of Philip, because they had lawful and Ecclesiastical Baptisme,</i></p>		
---	---	--	--

<p>świadczy tymi słowy: Trzeba też pomazać tego, który jest okrzyżony, aby przyjąwszy krzyżmo, to jest pomazanie, mógł być pomazańcem Bożym, i mieć w sobie łaskę Chrystusową [wewn.: Epist. 10 ad Ianu]. Lecz Sakrament Ciała Pańskiego i olej którym okrzyżone pomazują, na ołtarzu bywa poświęcany. A Tertulian starodawny Doktor, wszystkie ceremonie bierzmowania wyraził temi słowy: Ciało namazują, aby dusza była poświęcona, ciało żegnają (znakiem krzyża Ś.) aby dusza była umocniona, ciało tak wkładaniem nakrywają, aby dusza duchem uświęcona była [wewn.: Lib. de resur. carn.][2]. [3] Na koniec ten Sakrament bierzmowania, jako Augustyn Ś. mówi: Niemniej święty jest, jedno jako sam krzest, którego kościół Ś. Katolicki zawsze używał [wewn.: Lib. 2 contra lit. petil: c. 104]. Sami tylko heretykowie Nowacjanowie im gardzili. A Donatystowie, jako Optatus pisze, Krzyżmo ś. w ampułce szklanej wyrzucali, która cudem Bożym została nie stłuczona [wewn.: Opta. lib. 2.][3.].</p>	<p>ought not to be baptized any more, but only that which wanted, was done by Peter and Iohn, to wit, that by praier made for them and imposition of handes, the Holy Ghost might be powred upon them. Wich now also is done with us, that they wich in the Church are baptized, be by the Rulers of the Church offered, and by our praier and imposition of hand receive the Holy Ghost, and be signed with our Lordes seale. So. S. Cyprian [wewn.: ep. 13 nu. 3 ad Iubaianum.][1]. But the Heretikes object that yet here is no mention of oile. To whom we say, that many things were done and said in the administration of this and other Sacraments, and al instituted by Christ him self and delivered to the Church by the Apostles, wich are not particularly written by the Evangelists or any other in the Scripture, among which this is evident by al antiquitie and most general practise of the Church, to be one.</p> <p>[wewn.: Chrisme in Confirmation.]</p> <p>S. Denys faith, The Priests did present the baptized to the Bishop, that he might signe them <i>divino & deifico</i></p>		
---	---	--	--

	<p><i>unguento</i> [zewn.: <i>Ec. Hier. c. 2 & 4.</i>], with the divine and deifical ointment. [2 oraz 2a] And againe, <i>Adventum S. Spiritus consummans inunctio largitur</i>, the inunction consummating giveth the comming of the Holy Ghost. Tertullian <i>de resur. carn. nu. 7 & li. 1 adv. Marcio.</i> speaketh of this Confirmation by Chrisme thus: <i>The flesh is anointed, that the soul may be consecrated, the flesh is signed, that the soul may be fensed, the flesh by imposition of hand is shadowed, that the soul by the Spirit may be illuminated.</i> S. Cyprian likewise, <i>ep. 70. nu. 2.</i> He must also be anointed, that is baptized, with the oile sanctified on the Altar. And <i>ep. 72</i> (see also <i>ep. 73. nu. 3.</i>) he expresly calleth it a Sacrament, ioyning it with Baptisme, as Melchiades doth (<i>ep. ad omnes Hispaniae Episcopos nu. 2. to 1 Conc.</i>) shewing the difference betwixt it and Baptisme. S. Augustine also, <i>cont. lit. Petil. li. 2. c. 104.</i> <i>The Sacrament of Chrisme in the kind of visible scales is sacred and holy, even as Baptisme it self.</i> [2 oraz 2a]. We omit S. Ciril <i>mystag. 3.</i> S. Ambrose <i>li. 3. de Sacram. c. 2. & de iis qui mysteriis initiantur c. 7.</i> S. Leo. <i>ep. 88,</i> the ancient Councels also of Laodicea,</p>		
--	---	--	--

	<p>can. 48. Carthage 3 can. 39. and Arausianum 4. can. 1. and others. And S. Clement (<i>Apost. Const. li. 7. c. 44</i>) reporteth certaine constitution of the Apostles touching the same. * S. Denys [<i>zewn.: * Ec. Hier. c. 4.</i>] referreth the maner of consecration of the same Chrisme to the Apostles instruction. S. Basil <i>li. de Sp. sancto c. 27</i> calleth it a tradition of the Apostles. And the most ancient Martyr S. Fabian <i>ep. 2 ad omnes Orientales Episcopos in initio, to I. Conc.</i> faith plainely that Christ him self did so instruct the Apostles at the time of the institution of the B. Sacrament of the Altar. And so doth the Author of the booke <i>de unctione Chrismatis apud D. Cyprianum nu.1</i> telling the excellent effects and graces of this Sacrament, and why this kinde of oile and balsme was taken of the old Law, & ued in the Sacraments of the new Testament. Which thing the Heretikes can with lesse cause object against the Church, seeing the confesse * [<i>zewn.: * Beza in Act. c 6. v. 6.</i>] that Christ and his Apostles tooke the ceremonie of imposition of hands in this and other Sacraments, from the Iewes maner of consecrating their hostes deputed to</p>		
--	---	--	--

<p>[zewn.: <i>Duch ś. na bierzmowaniu.</i>]</p> <p>[wewn.: 17] <i>I brali Ducha Ś.)</i> [2a] Wzięlić byli pierwej Ducha Ś. na krzcie, na grzechów odpuszczenie i poświęcenie, ale teraz na potwierdzeniu abo bierzmowaniu wzięli znowu Ducha Ś. na umocnienie. O czym tak Melchiades Ś. Papież napisał</p>	<p>sacrifice.</p> <p>[zewn.: Old heresies against confirmation and Chrisme.]</p> <p>[3] To conclude, never none denied or contemned this Sacrament of Confirmation and holy Chrisme, but knowen Heretikes, S. Cornelius that B. Martyr so much praised of S. Cyprian <i>ep. ad Fabium apud Euseb. li. 6. c. 35.</i> affirmeth, that Novatus fel to Heresie, for that he had not received the Holy Ghost by the consignation of a Bishop. Whom al the Novatians did folow, never using that holy Chrisme, as Theodorete writeth, <i>li. 3 Fabul. Haer.</i> And Optatus <i>li. 2 con. Parm.</i> writeth that it was the special barbarous sacrilege of the Donatists, to conculcate the holy oile. But al this is nothing to the savage disorder of Calvinists in this point. [3.]</p> <p><i>17. And they received the Holy Ghost.)</i> The Protestants charge the Catholikes, * [wewn.: * <i>kemnit. in exam. conc. Trid. de Confir.</i>] that by approving and commending so much the Sacrament of Confirmation, and by attributing to</p>		
---	--	--	--

<p>mało nie przed trzynaście set lat: Na krzcie bywamy odrodzeni, ku żywotowi, a po krzcie przez ten Sakrament bywamy posileni na wojnę [wewn.: In episto. ad Episco. Hisp.]. Na krzcie bywamy omywani, a tym po krzcie bywamy utwierdzeni, aby przy odrodzonych był Duch Święty stróżem, opiekunem i pocieszycielem. [2a].</p>	<p>it specially the gift of the Holy Ghost, they diminish the force of Baptisme, chalenging also boldly the ancient Fathers for the same. As though any Catholike or Doctor ever said more then the expresse wordes of Scripture here and els where plainely give them warrant for. If they diminish the vertue of Baptisme, then did Christ so, appointing his Apostles and al the Faithful even after their Baptisme to expecte the Holy Ghost & vertue from above, then did the Apostles iniurie to Baptisme, in that they imposed hands on the baptized, and gave them the Holy Ghost [wewn.: The effects of Baptisme and Confirmation differ.]. And this is the Heretikes blindes in this case, that they can not, or wil not see that the Holy Ghost is given in Baptisme to remission of sinnes, life, and sanctification, & in Confirmation, for force, strength, and corroboration to fight against al our spiritual enemies, and to stad constantly in confession of our faith, even to death, in times of persecution either of the Heathen or of Heretikes, with great increase of grace. [wewn.: Haeretical shiftes and evasios against manifest Scriptures, and against the Sacrament</p>		
--	---	--	--

	<p>of Confirmation.]. And let the good Reader note here our Adversaries great perversity and corruption of the plaine sense of the Scriptures in this point, some of them affirming the Holy Ghost here to be no other but the gift of wisdom in the Apostles and a few moe to the government of the Church, when it is plaine that not only the Governers but al that were baptized, received this grace, both men and women. Some, that it was no internal grace, but only the gift of divers languages: Which is vert false, the gift, of Tongues being but a sequele and an accident to the grace, and an external token of the inward gift of the Holy Ghost, and our Saviour calleth it vertue from above. Some say, that whatsoever it was, it was but a miraculous thing, and dured no longer then the gift of the Tongues ioyned thereunto, by which evasion they deny also the Sacrament of Extreme Unction, and the force of Excommunication, because the corporal punishments which were annexed often times in the Primitive Church unto it, ceaseth and so may they take away (as they meane to do) al Christs faith or religion, because it hath not the like operation of miracles</p>		
--	--	--	--

	<p>as in the beginning. But S. Augustine toucheth this point fully. <i>Is there any man (faith he) of so perverse an hart, to deny these Children on whom we now imposed hands, to have received the Holy Ghost, because they speake not with Tongues? & c.</i>[wewn.: <i>Tractat. 6. in ep. 10</i>]. Lastly, some of them make no more of Confirmation or the Apostles facte, but as of a doctrine, instruction, or exhortation to continew in the faith received. Whereupon they have turned this holy Sacrament * [* zewn.: <i>See Conc. Trid. Ses. 7 can. 1 de Confirmat.</i>] into a Catechisme. * [* wewn.: <i>Conc. Trid. ses. 7 can. 14 de Bapt.</i>] There are also that put the baptized comming to yeres of discretion, to their owne choise whether they wil continew Christians or no. To such divelish and divers inventions they fall, that will not obey Gods Church nor the expresse Scriptures, which tel us of praier, of imposition of hands, of the Holy Ghost, of grace and vertue from above, and not of instruction, which might and may be done as wel before Baptisme, & by others, as by Apostles and Bishops, to whom only this Holy function pertaineth, in so much that in</p>		
--	--	--	--

<p>[zewn.: <i>Symonowe kacerstwo.</i>]</p> <p>[wewn.: 18] <i>Przyniósł im pieniądze.</i>) Ten Symon czarnoksiężnik, jako Ireneusz Ś. i inni starzy Doktorowie świadczą, był napierwszy heretyk, i ociec wszystkich innych po sobie heretyków, który uczył, iż sama wiara, bez dobrych uczynków i życia pobożnego, dosyć jest ku zbawieniu [wewn.: Iren. lib: 1. cap: 20]. Ten też napierwszy chciał się Biskupstwa pieniędzmi dokupić. Abowiem chciał mieć moc dawania Ducha Ś. przez wkładanie rąk, która jest moc Biskupom własna. [zewn.: <i>Symonia.</i>] I od niego świętokupstwo (który jest wielki a straszny grzech jako tu widzimy) Symonia jest nazwane.</p>	<p>our Countrie it is called <i>Bishoping</i> [zewn.: <i>Bishoping.</i>].</p> <p>18. <i>Offered money.</i>) This wicked forcerer Simon is noted by S. Irenaeus li. 1 c. 20, and others, to have been the first Heretike, & father of al Heretikes to come, in the Church of God. He taught, only faith in him, without good life and workes, to be ynough to salvation. He gave the onset to purchase with his money a spiritual function, that is to be made a Bishop. For, to have power to give to Holy Ghost by imposition of handes, is to be a Bishop, as to bye the power to remitte sinnes or to consecrate Christs body, is to bye to be a Priest, or to bye Priesthod, and to bye the authoritie to minister sacraments, to preach or to have cure of soules, is to bye a benefice. And lidewise in al other spiritual things, whereof either to make sale or purchase for money or money worth, is a great horrible sinne called <i>Simonie</i> [zewn.: <i>Simonie.</i>] And in such as thinke it lawful (as here Simon iudged it) it is named <i>Simoniaca! Heresie</i>, of this detestable man who first attempted to bie a spiritual</p>		
--	--	--	--

<p>[zewn.: <i>Pokuta. IX. Piotrowe przodkowanie.</i>]</p> <p>[wewn.: 22] <i>Pokutujże tedy.</i>) Oto widzisz jako okrzykiem pokuta po ciężkich grzechach jest potrzebna [wewn.: Luk 13.3.5]. A tu obacz dziwną radę Boską, że przeto chciał, aby Piotr Ś. księżę Apostolskie do Samaryi był posłany, aby napierwszego heretyka, zaraz na początku zgromił i potępił. Czym pokazał, iż to jest urząd Piotra (jako przedniejszego stróża prawdy) heretyki naprzeciw Katolickiej wierze powstające, i błędy ich, zwierzchnością Apostolską potępić.</p> <p>[zewn.: <i>Pewność Heretycka o grzechów odpuszczeniu.</i>]</p> <p>[wewn.: 22] <i>Awabyć było odpuszczone.</i>) Nie rzekł jako dziś Ewangelikowie: Tylko wierz, a ufaj mocno, że tobie są grzechy odpuszczone, tedyć pewnie będą</p>	<p><i>function of office. D. Greg. apud Ioan. Diac. in vit. li. 3. c. 2, 3, 4, 5.</i></p> <p>22. <i>Doe penance.</i>) S. Augustine (ep. 108) understanding this of the penance done in the Primitive Church for heinous offenses, doth teach us to translate this and the like places (2 Cor. 12, 21, Apoc. 9, 21) as we doe, and as it is in the vulgar Latin, and consequently that the Greeke μετανοειν doth signifie so much [zewn.: Penance.]. Yea when he addeth, that very good men doe daily penance for venial sinnes by fasting, praier, and almes, he warranteth this phrase and translation through out the new Testament, specially him self also reading so as it is in the vulgar Latin, and as we translate.</p> <p>22. <i>If perhaps.</i>) You may see, great penance is here required for remission of sinne, & that men must stand in feare and dread lest they be not worthy</p>		
---	---	--	--

<p>odpuszczone, ale pod wątpieniem mówi: Abyś wiedział, że nie lada pokuty potrzeba po zgrzeszeniu na odpuszczenie grzechów, a iż trzeba człowiekowi stać w bojaźni i obawiać się aby snadź nie był godzien wysłuchania i otrzymania Boskiego miłosierdzia [<i>wewn.: Joel 2.14</i>]. A stąd też znać jako ciężki grzech jest świętokupstwo, to jest przedawanie abo kupowanie urzędów, dochodów i innych rzeczy duchownych [<i>zewn.: Świętokupstwo.</i>].</p> <p style="text-align: center;">[zewn.: Heretycy nad Szymona czarnoksiężnika gorszy.]</p> <p>[<i>wewn.: 24</i>] <i>Módlcie się wy za mną.</i>) Ten Arcyheretyk większą znajomość miał prawdziwej religiej, niżli dziś mają Ewangelikowie. Bo znał, iż Apostołowie przez wkładanie rąk (to jest przez Sakrament bierzmowania) i sami dawali Ducha Ś. i na inne też moc wlewać mogli. Wierzył nad to, że przez ich modlitwę i rozgrzeszenie, mogli otrzymać Ducha Ś. Nawet choć ostrze od Apostołów był sfukany, jednak nie bluźnił przeciwko im, jako dziś Ewangelikowie, ale pokornie prosił odpuszczenia.</p>	<p>to be heard or to obtaine mercie. Whereby al men that bye or sel any spiritual functions, dignities, offices, or livings, may specially be warned that the sinne is excending great.</p> <p>[zewn.: Simon Magus more religious than the Protestants.]</p> <p><i>24. Pray you for me.</i>) As this Sorcerer had more knowledge of the true religion than the Protestants have, who see not that the Apostles and Bishops can give the Holy Ghost in this Sacrament or other, wich he plainely perceived and confessed, so surely he was more religious then they, that being so sharply checked by the Apostle, yet blasphemed not as they do when they be blamed by the Governors of the Church, but desired the Apostles to pray for him.</p>		
--	---	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. W komentarzu do Dz 8,14-25 podobieństwo graficzne i układ tekstu występuje między NTWj 1592 a NTR 1582 i jest widoczne w każdym akapicie, oprócz tego który odnosi się do w. 22.

2. Przekład źródeł. Wujek skorzystał tutaj wyłącznie z NTR 1582 tłumacząc spore partie tekstu angielskiego, a czasami dokonując streszczeń obszernych fragmentów z Rheims i skracając je. Co ciekawe, Wujek nie tłumaczył i nie przepisywał tekstu tego komentarza mechanicznie, ale tasował jego fragmenty i dopasowywał wedle własnego uznania do poszczególnych akapitów w NTWj 1593. Stąd też tam, gdzie została zamieniona kolejność poszczególnych fragmentów, odpowiadające sobie teksty w NTWj 1593 i NTR 1582 oznaczono cyframi od 1 do 3, zapisanymi w nawiasie kwadratowym.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. Akapity do w. 14. i 22. stanowią rezultat samodzielnej pracy tłumacza z Wągrowca, stąd też pojawiające się tam konkordancje są wynikiem własnego studium Biblii. Poza tym tytuły dzieł pokrywają się u Wujka i w komentarzu angielskim i są następujące: Cyprian – *Epistula 13 ad Iubaianum*; Tertulian – *Liber de resurrectione carnis*; Augustyn – *Liber 2 Contra litteras Petiliani caput 104*, Optatus – *Liber 2*; Melchiades – *epistula. 1 ad Episcopos Hispaniae & Galliae* oraz Ireneusz – *Liber 1 caput 20*. NTR 1582 umieszcza te tytuły kursywą w tekście głównym, a NTWj 1593 antykwą na marginesie, nieznacznie modyfikując te tytuły (głównie dokonując skrótów).

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu akapit do w. 14., część akapitu do w. 17. oraz obydwa akapity do w. 22. stanowią własne dodatki Wujka, będące rezultatem jego własnej twórczości opartej na lekturze Pisma świętego.

5. Błędy. W komentarzu do tego fragmentu Wujek prawdopodobnie raz popełnił błąd podczas zapisywania dzieła Cypriana – podał *epistula 10 ad Ianuarium* zamiast *epistula 70 ad Ianuarium*. Tę drugą wersję tytułu posiada NTR 1582, a treść komentarza pokrywa się z Wujkowym, można zatem przypuszczać, że tłumacz z Wągrowca w tym przypadku się pomylił.

P. Dz 10, 9-48

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Godziny modlitew kościelne.</i>]</p> <p>[wewn.: 9] <i>O godzinie szóstej.</i>) Jako w starym zakonie były pewne czasy modlitwom naznaczone, tak i w kościele Chrześcijańskim od czasów Apostolskich aż do nas chowają siedm czasów abo godzin: Jutrznią, Prymą, Tercją, Sextą, Nonę, Nieszpor i Kompletę. Wstawal Dawid na modlitwę o północy, modlił się wieczór, rano i w południe, i owszem siedm kroć przez dzień chwalił Pana Boga. Daniel trzy kroć przez dzień klękał na modlitwę. W nowym zaś testamencie Paweł i Syłas o północy chwałą Pana Boga. O trzeciej godzinie na modlące się Apostoły Duch Ś. zstępuje [wewn.: Psal: 118.62; Psal: 54.18; Psal: 118.164; Dan: 6.10; Dzie: 16.25]. [1] Piotr o szóstej godzinie pierwszej</p>	<p>[zewn.: <i>The Canonical hours.</i>]</p> <p>9. <i>To pray about the sixth houre.</i>) The houre is specified, for that there were certaine appointed times of praier used in the Law, which devout persons, according to the publike service in the Temple, observed also privately, and which the Apostles and holy Church afterward both kept and increased. [2] Whereof thus writeth S. Cyprian very notably. <i>In celebrating their praiers, we finde that the three children with Daniel observed the third, sixth, and ninthe houre, as in Sacrament (or mysterie) of the holy Trinitie. etc.</i> [wewn.: <i>De Orat. Dom. nu. 15.</i>] [2]. And a litle after, <i>Which spaces of houres the whorhippers of God spiritually (or mystically) determining</i></p>		

<p>niz jadł, wstąpił na górę, aby się modlił. A o dziewiątej godzinie Piotr z Janem szli do kościoła także na modlitwę [wewn.: Dzie: 2.15; Dzie: 10.9] [1]. [2] Hieronim Ś. tak o tym pisze. Godziny trzeciej, szóstej, dziewiątej, porannej i niespornej żaden nie jest, któryby nie znał [wewn.: Ad Eusto. epist. 22]. I na drugim miejscu, o klasztorach panieńskich, które Paula Ś. była fundowała pisząc: Porami prawi, godziny trzeciej, szóstej, dziewiątej, wieczór i pułnocy porządnie Psalterz śpiewały [wewn.: Epist. 27. cap. 10]. O czym szerzej Cyprian Ś. d. <i>Oratione Dominica.</i>[2] <i>Athanasius lib: de Virginitate. Basilius serm: 1 de instit. monach: Et in Reg. susius disp. interrog: 37.</i></p> <p>[zewn.: XI. <i>Przywilej Piotrów nad insze Apostoły.</i>]</p> <p>[wewn.: 11] <i>I ujrzal niebo otworzone.)</i> Przywilej Piotrów, jako głowy, iż mu Pan Bóg między innemi Apostoły, dziwnym widzeniem zwierzał rozmaitych, czystych i nieczystych na prześcieradle z nieba spuszczonych, i rozkazaniem, aby ich pożywał, objawił przyjęcie Poganów do łaski, a iż im Ewangelią opowiedaną być miała, chocia</p>	<p><i>long since, observed set times to pray, and afterward the thing became manifest, that it was for Sacrament, (or mysterie) that the iust so praied. For at the third houre the holy Ghost descended upon the Apostles, fulfilling the grace of our Lords promis, and at the sixt houre Peter going up to the higher roome of the house, was both by voice and figne from God instructed, that al Nations should be admitted to the grace of salvation, whereas of cleansing the Gentiles he doubted before. And our Lord being crucified at the sixth houre, at the ninthe washed away our sinnes with his bloud [wewn.: Act. 2; Act 10. Luc. 23]. But to us (dearly beloved) beside the seasons observed of old, both the times and sacraments of praying be increased, for we must pray in the morning eraly, that the Ressurection of our Lord may be celebrated by morning praier, as of old the holy Ghost designed in the Psalme, saying: In the morning early wil I stand up to thee, eraly in the morning wilt thou heare my voice [wewn.: Psal. 5]. Toward the evening also when the sunne departeth, and the day endeth, we must of necessitie pray againe</i></p>		
---	---	--	--

<p>z przyrodzenia nieczystym, które Pan Bóg już chciał oczyścić i poświęcić. Także też, iż już różność pokarmów zakonna miała być zniesiona.</p> <p>[zewn.: <i>Pokłon Boski i ludzki.</i>]</p> <p>[wewn.: 26] <i>Wstań.</i>) [3] Mniemiał Korneliusz, żeby w Pietrze coś Boskiego było, i przetoż słusznie od pokłonu był pohamowan. Tak Hieronim Ś. [wewn.: Hier. lib. cont. vigilaat.] A Chryzostom Ś. [wewn.: Chryzost. in Acta.] trzyma, iż Korneliusz chciał Piotrowi cześć jemu przystojną wyrządzić, lecz Piotr z pokory, tej czci która mu była powinna przyjąć nie chciał. [3].</p> <p>[zewn.: <i>Widzenia aniołów i innych świętych.</i>]</p> <p>[wewn.: 30] <i>A oto mąż stanął.</i>) Obacz te widzenia i ukazowania Ś. Piotrowi, Korneliuszowi i innym świętym w piśmie częstokroć uczynione, przeciw niedowiarstwu heretyków, którzy widzeniom i objawieniom Bożkim, i cudom, o których w piśmie wyraźnie nie masz, wiary nie dawają, gdyż tym wierzyli Chrześcijanie, pierwej niżli je</p>	<p>[zewn.: Mattins/evensong.]</p> <p>[1] S. Hierom also writing of Daniels praying <i>three times in a day</i> [wewn.: Dan. 6], faith: <i>There are three times, wherein we must bow our knees to God. The third, the sixth, and the ninthe houre the Ecclesiastical tradition doth wel understand Moreover at the third houre the Holy Ghost descended upon the Apostles, at the sixth, Peter went up into a higher chamber to pray. At the ninthe, * Peter and Iohn went to the Temple</i> [wewn.: Act. 3]. Againe writing to Eustochium a virgin and Nonne ep. 22 c. 16. <i>Though the Apostle bid us pray alwaies, and to holy persons their very sleepe is praier: yet we must have distinct houres of praier, that if perhaps we be otherwise occupied, the very time may admonish us of our office or duely. The third, sixth, ninthe houre, morning early, and the evening, no man can be ignorant of. And to Demetrias ep. 8. c. 8. that in the Psalmes and praier she must keepe alwaies the third, sixth, ninthe houre, evening, midnight, and morning. He hath the like ep. 7. c. 5 and (ep. 27 c. 10) he telleth how Paula the holy Abbesse with her religious Nonnes sang the Psalter in order, in</i></p>		
--	--	--	--

<p>było napisano.</p> <p>[wewn.: 35] <i>Kto się go boi.</i>) Niektórzy tylko wierzą, ale niektórzy się Boga boją, a czynią sprawiedliwość, są przyjemni Bogu.</p> <p>[zewn.: XII. Przodkowanie Piotrowe.]</p> <p>[wewn.: 36] <i>Słowo posłał Bóg.</i>) Rozumiej, abo Słowo ono wieczne, które nam posłał Bóg Ociec w człowieczeńskim ciele [wewn.: Ian: 1.14], o którym u Jana 1,1 abo słowo Ewangeliej Ś. a nie obietnicę, jako Czechowic bredzi. K temu obacz, iż Piotr pierwszy ze wszystkich poczyną Ewangelią Poganom opowiedać, jako i pierwej Żydom.</p>	<p><i>the morning, at the third, sixth, ninth hour, evening, midnight. [1].</i> By midnight meanind the time of Mattins, therfore called <i>Nocturnes</i> agreeably to S. Cyprian de Orat. num. 15) and by <i>the morning</i>. The First hour called <i>Prime</i>, al correspondent to the times and houres of Christs Passion, as in S. Matthew is noted c 26, 27. By al which we see, how agreeable the use of the Churches service is even at this time to the Scriptures and primitive Church, and how wicked the Puritan-Calvinistes be, that count al such order and set seasons of praier, superstition. And lastly, how insufficient and unlike the new pretended Church-service of England is to the primitive use, which hath no such houres of night or day, saving a litle imitation of the old Mattins and Evensong, and that in Schisme and Heresie, and therefore not onely unprofitable, but also damnable.</p> <p>[wewn.: Adoration of creatures.]</p> <p>25. <i>Adored.</i>) [3] S. Chrysostom <i>ho. 21 in Act.</i> thinketh Peter refused this adoration of humilitie only, because every fallin downe to the ground for</p>		<p>NTCz: Dz 10,36: ^d Obietnicę, którą posłał synom Izraelskim, opowiadając pokój przez Jezusa Chrystusa (który jest Panem wszystkich).</p> <p>^d Chrystus jako był od Boga obiecany, że miał być sprawcą pokoju wiecznego, takowyż też jest czasy swego światu darowany jako masz.</p>
---	--	--	---

<p>[zewn.: <i>Od kogo się uczyć tajemnic wiary.</i>]</p> <p>[wewn.: 41] <i>Nie wszystkiemu ludowi.)</i> Chrystus zmartwychwstania swego, i innych tajemnic wiary, nie zaraz oznajmił</p>	<p>worship sake, is not Divine worship or due only to God, * [zewn.: * προσκυεῖν] the word of adoration and prostration being commonly used in the Scriptures toward men. But S. Hierom <i>adv. vigil. c. 2. to 2.</i> rather thinketh that Cornelius by error of Gentility, and of Peters person, did go about to adore him with Divine honour, and therefore was lifted up by the Apostle, adding that he was but a man [3].</p> <p>40. <i>Gave him.)</i> Christ did not utter his Resurrection and other mysteries to all at once, and immediatly to the vulgar, but to a few chosen men that should be the governours of the rest. Instructing us thereby to take our faith and all necessarie things of salvation, at the hands of our Superiors.</p>		
--	--	--	--

<p>człowiekowi pospolitemu, ale tylko niektórym przebranym uczniom swym, którzy mieli być pasterzmi i nauczycielmi drugich. Tym nas ucząc, abyśmy wiary, i tajemnic wiary, i rzeczy potrzebnych do zbawienia pytali się i uczyli od duchownych przełożonych naszych [wewn.: Mal: 2.7].</p> <p>[zewn.: <i>Sakramentów wszyscy używać mają.</i>]</p> <p>[wewn.: 47] <i>Żeby ci nie byli okrzczeni.)</i> Może być czasem tak wielka łaska Boża ludziom dana, i tak wielka miłość i skrucha ich, że mogą mieć grzechów odpuszczenie, usprawiedliwienie i poświęcenie, przed przyjęciem zwierchnich Sakramentów: krztu, bierzmowania i spowiedzi. Jako w tym przykładzie widzimy, kiedy na kazanie Piotrowe przyjęli wszyscy Duchą Ś. przed krztem. Ale się tu jednak i tego uczymy, że przecie tacy kiedy mogą, są powinni przyjąć Sakrament od Chrysta Pana ustawiony, którym kto gardzi, ten nie może być usprawiedliwiony [wewn.: Aug. super. Levit. quaest. 84].</p>	<p>[wewn.: They that are iustified before, must not omit the Sacraments.]</p> <p><i>47. Baptized, which have received.)</i> Such may be the grace of God sometimes toward men, and their charitie and contrition so great, that they may have remission, iustification, and sanctification before the externl Sacrament of Baptisme, Confirmation, of Penance be received, as we see in this example, where at Peters preaching they al receive the Holy Ghost before any Sacrament, but in the same we learne one necessarie lesson, that such notwithstanding must needs receive the Sacraments appointed by Christ, which whosoever contemneth, can never be iustified. <i>Aug. super Levit. q. 84 to 4.</i></p>		
--	---	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. W komentarzu do Dz 10,9-48 podobieństwo w układzie tekstu po raz kolejny występuje między NTWj 1592 a NTR 1582 i jest widoczne w akapicie do w. 9., 26., 40. i 47. W komentarzach w akapitach do w. 9. i 26. Wujek znowu przetasował fragmenty komentarza angielskiego do w. 9. i 25. i sporządził z nich kompilację.

2. Przekład źródeł. Wujek skorzystał w tym przypadku nie tylko z z NTR 1582, ale także z NTCz. Część tekstu angielskiego komentarza przetłumaczył (np. akapit do w. 40. i 47.), lub też sporządził jako skrót i streszczenie dokonując jednocześnie przetasowania i zmian kolejności przytaczanych fragmentów z NTR 1582. Przytoczył także polski przekład Marcina Czechowica podważając go i polemizując z nim.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. W komentarzu do Dz 10,9-48 Wujek zacytował następujące źródła za NTR 1582: Cypriana – *de Oratione Dominica*; Hieronima – *epistula 22 Ad Eustomium* oraz *Liber contra (adversus) Vigilantium*; Pauli – *Epistula 27 caput 10*; komentarz Chryzostoma do Dziejów Apostolskich (*in Acta*) oraz komentarz Augustyna do Księgi Kapłańskiej – *Quaestiones (Leviticus)*. Prawie wszystkie tytuły Wujek umieścił tradycyjnie na marginesie zapisując antykwą, tylko dzieło Augustyna wspominając w tekście głównym i zapisując kursywą. Wujek dokonał drobnej modyfikacji tych tytułów względem NTR 1582, skracając je. Ponadto tłumacz z Wągrowca podał także samodzielne przypisy, głównie konkordancje. Odwołał się także w tekście głównym (zapisując te tytuły kursywą) do dzieł, o których nie wspomina ani NTR 1582, ani RB: *Athanasius lib. de Virginitate. Basilius serm. 1 de instit. monach. Et in Reg. susius disp. interrog. 37*. Może to oznaczać, że być może Wujek miał przed sobą jeszcze inne niezidentyfikowane źródło, z którego czerpał.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu akapit do w. 9., 11., 30., 35. i 36. to własne dodatki Wujka oparte na lekturze Pisma świętego, lub też odnoszące się do sytuacji w Polsce (NTCz).

5. Błędy. W komentarzu do tego fragmentu Wujek nie popełnił błędów.

R. Dz 11,1-18

<p>[zewn.: <i>Posłuszeństwo wiernych.</i>]</p> <p>[wewn.: 18] <i>To usłyszawszy, umilkli.</i>) Dobrzy Chrześcijanie są posłuszni prawdzie, im od Boga oznajmionej przez swoje pasterze, przez widzenia, objawienia, albo jakie inne sposoby.</p>	<p>Brak komentarza w NTR 1582 i w RB</p>
--	--

Omówienie komentarza:

Wujek akapit do w. 18. sporządził samodzielnie. NTR 1582 ani RB, nie posiadają bowiem żadnej noty do Dz 11,1-18.

S. Dz 12, 1-17

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: XIII. <i>Przywilej Piotrow.</i>]</p> <p>[wewn.: 3] <i>Pojmał i Piotra.</i>) Jako Piotr Ś. będąc głową innych, był sławniejszy nad inne, i większą strażą opatrzon niżli inni, aby jako nie wyszedł; tak z drugiej strony opatrność Bozka w jego wybawieniu tym dziwniejsza była, aby dłużej rządził kościół jego.</p> <p>[zewn.: XIII. <i>Za Piotra wszytek kościół bez przestanku prosi, jak za pasterza swego.</i>]</p> <p>[wewn.: 5] <i>Lecz modlitwa bez przestanku.</i>) Wszytek kościół modlił się ustawicznie za przedniejszym wodzem i pasterzem swoim, i był wysłuchany. Byłci przed tym i Stephan i Jakub Ś. w więzieniu, a wždy nie czytamy, żeby się tak za nie kościół bez przestanku modlił, jako teraz za Piotra. Czemu iż oni byli członkami, a ten głową. Przetoż na to miejsce tak Chryzostom pisze: Wielkiej miłości znakiem ta modlitwa była, Ojca wszyscy</p>	<p>5. <i>Praier was made.</i>) The Church praied incessantly for her cheefe Pastor, and was heard of God, and an Christian people are warned thereby to pray for their Bishopes and Pastors in prison.</p>		

<p>szukali.rć.</p> <p>[zewn.: <i>Okowy Piotrowe cudami sławne.</i>]</p> <p>[wewn.: 6] <i>Związany dwiema łańcuchy.</i>) Te łańcuchy były cudami wślawione. Bo gdy jeden z nich był z Jeruzalem do Rzymu, do Eudoxjej żony Walentyniana Cesarza przyniesiony, i do drugiego łańcucha (którym tenże Apostoł związany był od Nerona) przyłożony, cudownie się wnet oba spoiły. Przetóż i kościół jest w Rzymie zbudowany, i od Piotra w okowach nazwany, w którym te łańcuchy uczciwie chowają i święto Piotra w okowach obchodzą pierwszego dnia Sierpnia.</p> <p>[zewn.: <i>Aniołowie stróże.</i>]</p> <p>[wewn.: 15] <i>Anioł to jego.</i>) Jeśli ludziom (słowa są Chryzostomowe) żywot tylko swój opatrującym, a nie pospolitego pożytku nie czyniącym, aniołowie od Pana wszystkich są naznaczeni, jako jeden sprawiedliwy mówi: Anioł który mię wyrwał ze wszystkiego złego [wewn.: 1 Moj. 48.16]. Daleko więcej tym, których opiece wszytek świat jest poruczony, i którzy noszą brzemia wielkich darów</p>	<p>[zewn.: S. Peters chaines.]</p> <p>6. <i>Two chaines.</i>) These chaines are famous miracles, and were brought from Hierusalem to Rome by Eudoxia the Emperesse, wife to Theodosius yonger, where they were matched & placed with and other chaine that the same Apostle was tied with by Nero, & a Church founded thereupon, named <i>Petri ad vincula</i>, where they are religiously kept and revered until this day, and there is a Feast in the whole Church for the same, the first of August., which we call, <i>Lammas day</i>.</p> <p>[zewn.: Patronage of Angels.]</p> <p>15. <i>His Angel.</i>) <i>If proper Angels</i> (faith S. Chrysostom) <i>be deputed by our Lord to such as have only charge of their owne life, (as one of the iust said, * The Angel which hath delivered me from my youth upward)</i> [wewn.: Gen .48. 6] <i>much more are supernal Spirits as hand to helpe them unto whom the charge and burden of the world is committed.</i> Chrys. in laud. Pauli. ho. 7</p>		
--	---	--	--

<p>Bożych, aniołowie z nieba są przydani. <i>Chryzost. homil. 7 de laud. Paul.</i></p> <p>[zewn.: <i>Jakub Ś. Biskup Hierozolimski.</i>]</p> <p>[wewn.:17] <i>Oznajmijcie to Jakubowi.)</i> Każe to opowiedać Ś. Jakubowi Jerozolimskiemu Biskupowi i Chrześcijanom, aby i skutek modlitew swych poznali i Panu Bogu za to dziękowali. Abowiem Ś. Jakub bez pochyby przykazał był wszytkiemu kościołowi tę pospolitą modlitwę za Piotra.</p> <p>[wewn.: 17] <i>Szedł na inne miejsce.)</i> Acz P. Bóg cudownie Piotra wybawił, wszakoż nie chciał Piotr Boga kusić, mieszkając z prześladowniki swemi, ale według roskazania Chrystusowego, ustąpił do czasu.</p>	<p>to 3.</p> <p>[zewn.: Publike praier for S. Peter the head.]</p> <p><i>17. Tel James.)</i> He willeth them to shew this to S. Iames Bishop of Hierusalem and to the Christians, that they might see the effect of their praier for him, & give God thankes, for S. Iames no doubt published common praier for S. Peter.</p>		
--	---	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. W komentarzu do Dz 12,1-17 podobieństwo w układzie tekstu po raz kolejny występuje między NTWj 1593 a NTR 1582. Różnica występuje w tytułach nagłówków a także w numeracji poszczególnych epizodów Piotrowych w Dziejach Apostolskich – oznaczone są one cyframi rzymskimi i występują tylko u Wujka.

2. Przekład źródeł. Wujek skorzystał w tym przypadku tylko z z NTR 1582, tłumacząc jego tekst, tak że niemal każde polskie zdanie akapitu do w. 6., 15. i 17. odpowiada zdaniu angielskiemu.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. W komentarzu występuje jedno dzieło, którego tytuł podaje zarówno NTR 1582 jak i NTWj 1593: homilia 7. Chryzostoma *De laudibus Sancti Pauli*.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu akapit do w. 3., 5 (niecały). i drugi akapit do w. 17. stanowią dodatki Wujka i dowodzą jego wkładu w komentarz do NTWj 1593.

5. Błędy. W komentarzu do tego fragmentu być może Wujek popełnił błąd, utożsamiając Eudoksję z żoną cesarza Walentyniana (a nie Teodozjusza, jak podaje NTR 1582). Niewykluczone jednak też, że nie była to pomyłka tłumacza, ale jego celowe działanie, ponieważ z historii znane są dwie kobiety o imieniu Eudoksja – jedna była żoną Walentyniana, a druga Teodozjusza.

T. Dz 15, 7-12

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>XV. Piotr na Koncylium przoduje.</i>]</p> <p>[wewn.: 7] <i>Wstawszy Piotr.) Piotr jako głowa kościoła, na powszechnym Synodzie napierwszy mówi, i dekret feruje, którego Jakub i inni wszyscy naśladowają, jako Hieronim Ś. pokazuje [wewn.: Hier. epi. 89]. Toż czynili zawsze potomkowie jego Rzymscy Biskupi, na Koncyliach walnych, nie tylko sami przez się, ale i w niebytności swej przez legaty swoje. Bo na wszystkich walnych koncyliach pierwsze miejsce i pierwszy głos mieli, i żadne Koncylium w kościele bez ich potwierdzenia żadnej wagi ani wiary nigdy nie miało. I przetoż one synody Arianów i innych heretyków, chocia wielkie były, wszakże iż ani przyzwolenia ani potwierdzenia Papieżkiego nie miały, przeto nie dziw, iż błdziły. Jako Arymineńskie Arianów, Efeskie wtóre Nestorianów, Konstantynopolskie Obrazokazców i inne podobne zbory potępione.</i></p>	<p>[zewn.: Peter head of the Council, & his successors after him.]</p> <p>7. Peter rising up.) S. Peter as the head of the church speaketh first, as his Successors have ever had, not only in their personal presence, but in their absence by their legates and substitutes, the cheefe voice in al Councils general, none ever received into authoritie and credite in the church without their Confirmation. And therfore the Councils of the Arians and of other Heretics, were they never so great, wanting the Popes assent, assistance, or Confirmation, did shamefully erre, as Ariminense for the Arians, and Ephesinum secundum for the Nestorians, and such like condemned Assemblies.</p> <p>[zewn.: Peters preeminence both</p>	<p>---</p>	<p>---</p>

<p>[zewn.: XVI. <i>Piotr napierwszy nawraca Żydy i Pogany.</i>]</p> <p>[wewn.: 7] <i>Przez usta moje.)</i> Acz Paweł był wezwany i osobliwie obrany Apostołem Poganów, wszakże to był przywilej Piotra Ś. z wolej i z obrania Boga samego [wewn.: Gal: 2.9], aby pierwiastki nie tylko Żydów ale i Poganów przez usta jego na wiarę były powołane, ponieważ był przedniejszym pasterzem wszystkich owiec Pańskich, tak z Żydów jako i z Poganów nawróconych.</p>	<p>toward Iewes & Gentiles.]</p> <p>7. Chose that by my mouth.) Though Paul were called and appointed specially to be the Apostle of the Gentiles, yet that was S. Peters special privilege by Gods owne choice, that the first Gentiles should be called by his mouth, and that he first should utter to the Church that truth of the admission of the Gentiles him self, for that he was Christes Vicar, being notwithstanding (as his Master was) Minister-Circumcisionis, that is, Apostle of the Iewes, Christ deferring all preeminence unto him in that point also.</p>		
---	--	--	--

Omówienie komentarza:

- 1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich.** W komentarzu do Dz 15,7-12 podobieństwo w układzie tekstu po raz kolejny występuje między NTWj 1593 a NTR 1582.
- 2. Przekład źródeł.** Wujek skorzystał w tym przypadku tylko z z NTR 1582, tłumacząc jego tekst.
- 3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła.** W komentarzu występuje jedno dzieło, którego tytuł podaje tylko NTWj 1593 – *Epistula 89* autorstwa św. Hieronima. NTR 1582 ani RB nie wskazują tego tytułu, stąd można przypuszczać że Wujek zaczerpnął je z innego źródła, albo też miał dostęp do listów św. Hieronima np. w jakiejś bibliotece.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu występują dwa dodatki Wujka: konkordancja Ga 2,9 oraz motyw pasterza owiec, którego nie ma w NTR 1582.

5. Błędy. W komentarzu do tego fragmentu brak błędów.

U. Ga 2, 1-16

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Urząd Piotrow rozsądzać prawą naukę od fałszywej. Ewangelikowie Pawła Ś. opak naśladowują.</i>]</p> <p>[wewn.: 2] <i>I znaszałem z nimi Ewangelię.) [1] Tertulian, Hieronim, i Augustyn Ś. dowodzą z tego miejsca, żeby kościół był Pawłowi nie wierzył, by Ewangelia jego nie była od Piotra potwierdzona [wewn.: Tert. lib. 4. in Mar., Hier. epi. 89 ad August., Aug. li. 28 cont. Faust. cap. 4]. [1]. Tak był na on czas własny urząd Piotrow, jako i teraz potomków jego, dawać rozsądek o nauce wiary. A dziś odszczepieńcy żadnego sędziego nauki swej nie chcą mieć na ziemi. Iż wszelki</i></p>	<p>[wewn.: S. Paul conferreth with S. Peter and the rest, for trial of his doctrine.]</p> <p>2. <i>Conferred with them.)</i> Though S. Paul were taught his Gospel of God and not of man, and had an extraordinarie calling by Christ him self, yet by revelation he was sent to Hierusalem to conferre the said Gospel which he preached, with his elders the ordinarie Apostles and Rulers of the Church, to put both his vocation and doctrine to their trial and approbation, and to ioyne in office, teaching, and societie or communion with them. For</p>		

<p>który źle czyni, ma w nienawiści światłość [wewn.: Ian: 3.20]. [zewn.: Kościół potwierdza i wyświadcza Pismo ś.] [2] K temu obacz, iż kościół, to jest przełożeni kościelni, a zwłaszcza namiastek Piotra Ś. mają moc potwierdzić Ewangelię i pismo ś. to jest, deklarować, która jest prawa Ewangelia, i które pismo ś. Tak jako złotnik probuje i deklaruje, które jest szczere złoto, a które nie [2]. Prze co Augustyn ś. mówi: Jakbych Ewangeliej nie wierzył, by mię poważność kościoła nie poruszała [wewn.: Cont. Epi. funda: c. 4].</p>	<p>there is no extraordinarie or miraculous vocation, that can sever or separate the person so called, in doctrine or fellowship of Christian life and religion, from the ordinarie knowen societie of Gods people and Priests [wewn.: The heretikes sumbit their doctrine to no trial of Bishops or Council.] Therefore whosoever he be (upon what pretence so ever) that wil not have his calling and doctrine tried by the ordinarie Governers of Gods Church, or disdaineth to go up to the principal place of our religion, to conferre with Peter and other pillars of the Church, it is evident that he is a false teacher, a Schismatike, and an Heretike. By which rule you may trie al your new teachers of Luthers or Calvins schoole, who never did nor ever durst put their preaching to such conference or trial of holy Council or Bishops, as they ought to do, and would do, if it were of God, as S. Paules was.</p> <p>[wewn.: The approbation of S. Paules doctrine by Peter & the rest, was very requisite.]</p>	<p><i>Disputationes, De verbo Dei, lib. III, cap. VIII.</i> Augustinus (...) Et lib. contra epistolam fundamenti, cap. 5. <i>Ego vero, inquit, Evangelio non crederem, nisi me Ecclesiae Catholicae commoveret auctoritas.</i></p>	
---	---	---	--

2. *In vaine.*) Though S. Paul doubted not of the truth of the Gospel which he preached, knowing it to be of the holy Ghost, yet because other men could not, nor would not acknowldge so much, til it were allowed by such as were without al exception knowen to be Apostles, & to have the spirit of trurh, to discern wheter the vocation, spirit, & Gospel of Paul were of God, he knew he should otherwise without conference with them, have lost his labour, both for the time past and to come. [1] *He had not had (faith S. Hierom) securitie preaching the Gospel, if it had not been approved by Peters sentence and the rest that were with him. Hiero. ep. 89. c. 2. See Tertul. li. 4. Cont. Marc. nu. 3.[1].* Therefore by revelation he went to conferre with the Apostles at Hierusalem, that by them having his Apostleship and Gospel liked and approved, he might preach with more fruite. Wherein we see, this holy Apostle did not as the seditious proud Heretikes do now a daies, which refusing al mans attestation or approbation, wil be tried by Scriptures onely. As also we may learne that it is no such absurditie as the Adversaries

	<p>would make it, to have the Scriptures approved by the churches testimonie.</p> <p>[<i>wewn.</i>: No absurditie that the Scriptures by approved by the Churches testimonie.] Seing the Gospel which S. Paul preached (being of as much certaintie and of the same Holy Ghost that be Scriptures be) was to be put in conference and examination of the Apostles, without al derogation to the truth, dignitie, or certaintie of the same. And the cavilling of Heretikes, that we make subiect Gods Oracles to mans censure, and the Scriptures to have no more force then the Church is content to grannt unto them, is vaine and false.</p> <p>[<i>wewn.</i>: The Church maketh not Canonical Scripture, but declareth that it is so.] [2]I or, to beare witnes or to give evidence or attestation that the preaching or writing of such, is true and of the Holy Ghost, is not to make it true, no more then the Goldsmith or touch-stone that trie and discern which is true gold, make it good gold, but they give evidence to man that so it is [2]. And therefore that disputation also, whether the Scripture or the Church be of greater authoritie, is superfluous, either giving testimonie to</p>		
--	--	--	--

	<p>the other, and both assured by the Holy Ghost from al error, the Church yet being before the Scriptures, the spouse of Christ, and proper dwelling temple, or subiect of God and his graces, for the which Church the Scriptures were, and not the Church for the Scriptures. [wewn.: The Scriptures & Church compared together for antiquitie, authoritie etc.] In which Church there is iudicial authoritie by office an iurisdiction to determine of doubtful questions touching the sense of the Scriptures and other controversies in religion, & to punish disobedient persons. Of which iudicial power the Scriptures be not capable, as neither the truthes & determinations of the same can be so evident to men, nor so agreable and fit for every particular resolution, as diversitie of times and persons requireth. Certaine is the truth, and great is the authoritie of both, but in such divers kindes, as they can not be well compared together. The controversie is much like as if a man touching the ruling a case in law or giving sentence in a matter of question, should aske, whether the iudge, or the evidence of the parties, be of more authoritie or credit, which were as</p>		
--	---	--	--

	<p>frivolous a dispute, as it were a disordered part for any man to say, he would be tried by no other iudge be, by his owne writings or evidences. With such trifleres and seditious persons have we to do now a daies in divinitie, as were intolerable in any prophane science or facultie in the world.</p> <p>[<i>zewn.</i>: The Scriptures alwaies true in them selves, are so known to be by the Church.]</p> <p>6. <i>Added nothing.</i>) The Gospel and preaching of S. Paul was wholly of God, & therefore though it were put to the Churches probation, as gold is to the touch stone, yes being found in al pointes pure, nothing could be altered or amended therein by the Apostles. Even so the Scriptures which are in deede wholly of the Holy Ghosts enditing, being put to the Churches trial, are found, proved, and testified unto the world to be such, and not made true, altered, or amended by the same. Whithout which attestation of the Church, the holy Scriptures in themselves were alwaies true before: but not so known to be, to al</p>		
--	---	--	--

Christianes, nor they so bound to take them. And that is the meaning of the famous sentence of S. Augustine *Cont. ep. fund. c. 5.* which troubleth the Heretikes so much. *I wolud not beleeve the Gospel* (faith he) *unles the authoritie of the Church moved me.*

[*zewn.*: The Apostles commision general through the world, & yet peculiar to certaine provinces.]

7.[3 oraz 3a] *To Peter of the circumcision.*) We may not thinke, as the Heretikes deceitfully teach, that the charge of the Apostles was so distincted, that none could preach or exercise iurisdiction but in those severall places or towards those peoples or provinces onely, whereunto by Gods appointment or their owne lot or election, they were specially designed. For, every Apostle might by Christes commision (*Mat. 28. Goe, and teach al nations.*) use al spiritual function through the whole world, yet for the more particular regard & care of provinces, & for peace & order sake, some were appointed to one cuntry, & some to an other, as, of the other Apostles, we see in the

	<p>Ecclesiastical histories, and for S. Peter & S. Paul, it is plaine by this place & other, that to them as to the two cheefe and most renowned Apostles, the Church of al Nations was given, as devided into two partes, that is, Iewes and Gentiles. [zewn.: Iewes and Gentiles specially committed to the two principal Apostles. Neither Peter only of the Iewes, nor Paul Apostle of the Gentiles only.] The first and principal being S. Petes lot, that here in also he might resemble our Saviour, who was sent namely * <i>to the lost sheepe of Israel</i>, and was properly * <i>the Minister of the Circumcision</i> [wewn.: Mat. 15. Ro. 15.], the second being S. Paules, whom Christ chose specially to preach to the Gentiles. Not so far al that, thet either he was limited to the Gentiles onely, (whom the Actes of the Apostles report, in every place, first to have entered into the Synagogs & preached Christ to the Iewes, as he wrote also the the Hebrues & ever had special regard & honour to them) or Peter so bound to the Iewes only, that he could not meddle with the Gentiles, seing he was * [wewn.: Act 10 & 15. v.7. <i>Calv. li. 4. c. 6. nu. 25. Instit.</i>] the man chosen of God, by whom the</p>		
--	--	--	--

	<p>Gentils should first beleve, who first baptized them, and first gave order concerning them. [<i>zewn.</i>: Calvins folish reason that Peter was not B. of Rome, & his derogation from Peters Apostleship.] Therefore the treacherie of Calvin is intolerable, that upon this distinction of the Apostles charge, would have the simple suppose, that S. Peter could not be Bishop of Rome (so might he barre S. Iohn from Ephesus also) nor deale among the Gentiles, as a thing against Gods ordinance and the appointment betwone him and S. Paul, as though thereby that one had bound him self to the other, not to preach or meddle whithin his fellowes compasse. And which is further most seditious, he exhorteth al men to keepe fast the foresaid compact, and rather to have respect to S. Paules Apostleship, then to S. Peters: as though the preaching, authoritie, and Apostleship of both were not a like true, and al of one holy Spirit, whether they preached to Iwes or Gentiles, as both did preach unto both peoples, as it already proved, and at length, partly by the daily decay of the Iewish state and their incredulitie, and partly for that in Christianitie the distinction of Iew & Gentil ceased</p>		
--	---	--	--

<p>[zewn.: <i>Piotr był pierwszym Apostołem Żydów i Poganów.</i>]</p> <p>[wewn.: 9] [3] <i>Aby my między Pogany.)</i> Acz wszystkim Apostołom rozkazano aby nauczali wszystkie narody, i przepowiedali Ewangelią wszelkiemu stworzeniu, wszakże jako Apostołowie między się pewne kraje i powiaty byli rozdzielili [3] tak iż się Andrzej udał do Tatar, Tomasz do Partów, Bartłomiej do Indów, Matheusz do Murzynów, a Jan do Azjej. [3a] Tak też między Piotrem i Pawłem stał się podział, aby się Piotr nawięcej starał o nawrócenie Żydów, a Paweł o nawrócenie</p>	<p>after a season. [zewn.: The Church founded at Rome by S. Peter and S. Paul.] Both went to the cheefe citie of th Gentiles, and there founded the Church common to the Hebrues and al nations, Peter first, and Paul afterward. And therfore Tertullian faith, <i>de praescript nu. 14. O happie Church, to which the Apostles powred al doctrine with their bloud. Where Peter suffereth like to our Lordes passion, where Paul is crowned with Iohn (Baptists) death</i> [3 oraz 3a].</p> <p>[zewn.: Al Catholike preachers and Pastors must communicate with Peter & his successors.]</p> <p>9. <i>Gave the right handes of societie.)</i> There is and alwaies ought to be, a common fellowship and fraternitie of al Pastors and preachers of the Church. Into which societie who so ever entereth not, but standeth in Schisme and separation from Peter and the cheefe Apostolike Pastors, what pretence so ever he hath, or whence so ever he chalengeth authoritie, he is a wolfe, and no true Pastor. Which union and communion together was so</p>		
--	--	--	--

<p>Poganów. Aczkolwiek jako Pawłowi wolno było i Żydy nawracać kędy się trafiło, i kazać w bożnicach ich, i stać się Żydom jako Żyd, aby Żydy pozyskał, i mieć staranie o wszystkich kościołach. Tak i daleko więcej wolno było Piotrowi, jako głowie wszystkich Apostołów, starać się o nawrócenie tak Żydów jako i Poganów, i stolicę biskupstwa swego założyć nie w Jeruzalem między Żydy, ale naprzód w Antiochiej, a potem zaś w Rzymie między Pogany [3a] [wewn.: Mar: 16.15; Mat: 25.19; Dzie: 13.14.17.18.28; 1 Kor 9.20; 2 Kor 11.28; Dzie: 15.7].</p>	<p>necessarie even in S. Paules case, that, notwithstanding his special calling of God, yet the Holy Ghost caused him to go up to his elder Apostles, to be received into their fellowship or brotherhod for it is to be noted, that SS. Peter, Iames, and Iohn were not sent to S. Paul, to ioyne with him or to be tried for their doctrine and calling, by him. But contrariewise he was sent to them as to the cheefe and knowen ordinarie Apostles. They therfore gave Paul their handes, that is to say, tooke him into their societie, and not he them. And S. Hieroms rule concerning this, shal be found true to the worldes end, speaking of S. Peters successor: <i>He that gathereth not with thee, scattereth. Ep. 57.</i> And in an other place for the same cause he calleth Rome <i>tutissimum Communionis portum.</i> The most safe and sure haven of communion or Societie. <i>Ep. 16. c. 3.</i> [wewn.: The heretikes ridiculous argument against Peter preeminence.] And whereas the Heretikes by this also would prove that Peter had to preeminence above Paul being his fellow Apostle, it is ridiculous. As though al of one fellowship or brotherhod be alwaies equal, or as</p>		
--	---	--	--

<p>[zewn.: <i>Piotr się dopuścił mniejszemu strofować.</i>]</p> <p>[wewn.: 11] <i>Sprzeciwiłem się mu.) [4] Cyprian Ś. chwali pokorę Piotra Ś., iż od Pawła strofowany nie rzekł: Jam jest pierwszy między Apostoły, ty mnie raczej słuchać masz, niż ja ciebie [wewn.: Cypr. epi. ad Quintium.][4] A Grzegorz Ś. mówi:</i></p>	<p>though there were not order and governement, superioritie and inferioritie, in every societie wel appointed. And they might perceive by this whole passage, that Peter was the special and in more singular sort, the Apostle of the Iewes, though Iames and Iohn were also, as S. Paul is also called in more singular sort the Apostle and doctor of the Gentiles then S. Barnabas, and yet they were both alike taken here into his societie, as they were both at once and alike segregated into this ministerie, and ordered together. <i>Act. 13.</i> It is a poore reason then to say or thinke, S. Peter not to be above S. Barnabas neither, because of this societie and felowship unto which he was received togeher with S. Paul.</p> <p>[zewn.: The heretikes malitiously derogate from S. Peter.]</p> <p><i>11. I resisted him.)</i> Wicked Porphyrie (as S. Hierom writeth) chargeth S. Paul of envie and malepart boldnes, and S. Peter of errour. <i>Proam. Comment. in Galat.</i> Even so the like impious sonnes of Cham, for this, and for other things,</p>		
---	---	--	--

<p>Iż Piotr przyzwolił i ustąpił bratu mniejszemu, aby tak był pierwszym w pokorze, jako był pierwszym w urzędzie Apostolskim [wewn.: Greg: hom. 18 in Ezechiel. 1]. Augustyn Iepak powie: Iż osobliwszy i świętobliwszy przykład Piotr potomkom podał, aby się dali mniejszym strofować, niżli Paweł, aby mniejszym większym śmieli się bezpiecznie, dla obrony prawdy, wszakże bez naruszenia miłości sprzeciwić [wewn.: Aug: epi: 19 ad Hieron.].</p> <p>[zewn.: <i>Piotr jeśli w czym pobił.</i>]</p> <p>[wewn.: 11] <i>Iż był godzin naganienia.)</i> [5] Nie żeby tu Piotr najmniej w wierze zbłądził (jako mu odszczepieńcy przycytają), ale iż Chrześcijanom z Pogaństwa nawróconym dawał niejaką przyczynę zgorszenia. Jeśli tedy co w tym Piotr błędził, tedy błąd jego nie był w wierze, ale w obcowaniu. Aczkolwiek Chryzostom ś., Teofilaktus, i inni Greccy Doktorowie, i Hieronim z nimi twierdzą, iż w tym Piotr najmniej nie zgrzeszył, ani zgładził [5]. <i>Vide Baron.</i></p>	<p>gladly charge S. Peter, as though he had committed the greatest crimes in the world. For, it is the propertie of Heretikes and il men, to be glad to see the Saincts reprehended and their faultes discovered, as we may learne in the writings of S. Augustine against Faustus the Manichee, who gathered out al the actes of the holy Patriarches, that might seeme to the people to be worthy blame. [zewn.: Paules reprehension of Peter, teacheth us the zeale of the one, and humilitie of the other.] Whom the said holy Doctor defendeth at large against him as both he, and before him S. Cyprian, finde here upon this Apostles reprehension, much matter of praising both their vertues. S. Paules great zeale, and S. Peters wonderful humilitie, that the one in the cause of God wolud not spare his Superior, and that the other, in that excellent dignitie, would not take it in il part, nor by allegation of his Supremacie disdain or refuse to be controwled by his iunior, which of the two they count the greater grace and more to be imitated. <i>For neither</i> [4] <i>Peter (faith S. Cyprian) Whom our Lord chose the first and upon whom he built the Church, when Paul disputed</i></p>	<p><i>Disputationes, lib. I, cap. XVI.</i> Gregorius quoque homil. 18 in Ezechiel <i>Se, inquit, etiam minori fratri ad consensum dedit, atque in eadem re factus est sequens minoris sui, ut in hoc etiam praeiret, quatenus qui primus erat in Apostolatus culmine, esset primus etiam in humilitate. Et infra: Ecce a minore suo reprehenditur & reprehendi non dedignatur.</i></p> <p><i>Disputationes, lib. I, cap. XVI.</i> Et Augustinus in epistola 19. ad Hieronymum, sic ait: <i>Rarius & sanctius exemplum Petrus posteris praebuilt, quo non dedignarentur a posterioribus corrigi quam Paulus, quo confidenter auferent minores maioribus pro defendenda veritate, salva caritate resistere.</i></p>	
--	---	---	--

with him of circumcision, chalenged insolently or arrogantly tooke any thing to him self, saying that he had the Primacie, and therefore the later Disciples ought rather to obey him.

Ep. 71. ad Quintum, nu. 2.[4] And S. Augustine ep. 19 c 2 in fine. *That (faith he) which was done of Paul profitably by the libertie of charitie, the same Peter tooke in good part by holy and benigne godlines of humilitie, and so he gave unto posteritie a more rare and holy example, if at any time perhaps they did [tekst nieczytelny] to be content to be corrected of their iuniors, then Paul, for to be bold and confident. Yea the inferiors to resist their betters for defending the truth of the Gospel, brotherly charitie alwaies preserved.* [wewn.: It proveth nothing against Peters superioritie, that he was reprehended.] By which notable speaches of the Doctors we may also see, now frivolously the Heretikes argue hereupon, that S. Peter could not be Superior to S. Paul, being so reprehended of him. Whereas the Fathers make it an example to the Superiors, to beate with humilitie the corruption or cotrovlement even of their inferiors. Namely by this example

	<p>S. Augustine (<i>li. 2 de bapt. c. 1</i>) excellently declareth, that the B. Martyr S. Cyprian, who walked awty touching the rebaptizing of them that were christend of Heretikes, could not nor would not, have been offended to be admonished & reformed in that point by his fellowes or inferiors, much lesse by a whole Councel. <i>We have learned, faith he, that Peter the Apostle, in whom the Primacie of the Apostles by excellent grace is so preeminent, whom he did otherwise concerning circumcision then the truth required, was corrected of Paul the later Apostle. I thinke (whithout any reproch unto him) Cyprian the Bishop may be compared to Peter the Apostle, howbeit I ought rather to feare left I be iniurious to Peter. For who knoweth not that the principalitie of Apostleship it to be preferred before any dignitie of Bishop what soever? But if the grace the Chaires or sees differ, yet the glorie of the Martyrs is one. [zewn.: The superior may be reprehended or admonished of the inferior.] And who is so dull tht can not see, that the inferior, though not by office and iurisdiction, yet by the law of brotherly love and fraternal correption, may</i></p>		
--	--	--	--

	<p>reprehend his superior? Did ever an man wonder that a good Priest or any vertuous person should tell the Pope, or any other great Prelate, or greatest Prince in earth, their faultes? Popes may be reprehended, and are iustly admonished of their faultes, and ought to take it in good part, and so they do and ever have done, when it commeth of zeale & love, as of S. Paul, Irenaeus, Cyprian, Hierom, Augustine, Bernard, but of Simon Magus, Novatus, Iulian, Wicleffe, Luther, Calvin, Beza, that do it of malice, & raile no nesse at their vertues then their vices, of such (I say) Gods Prelates must not be taught nor corrected [zewn.: Heretikes reprehension of Catholike Bishops is rather railing.], though they must patiently take it, as our Saviour did the like reproches of the malicious Iewes, and as David did the malediction of Semel. 2. Reg. 16.</p> <p>[zewn.: S. Peter error was not in faith, but in conversation or behaviour.] <i>11. Reprehensible.</i>) The Heretikes hereof againe inferre, that Peter then did erre in faith, and therefore the Popes may faile therein also. To which we answer, that howsoever other Popes</p>		
--	--	--	--

<p style="text-align: center;">[zewn.: Jakie uczynki nie usprawiedliwiają.]</p> <p>[wewn.: 16] Z uczynków zakonu.) Z tego miejsca, i ze wszystkiego dyskursu listu tego, obaczyć możemy, iż ilekroć usprawiedliwienie bywa przypisano</p>	<p>may erre in their private teachings or writings, whereof we have treated before in the Annotation upon these wordes <i>That thy faith faile not</i> [zewn.: Luc. 22.32]. [5] Is certaine that S. Peter did not here faile in faith, nor erre in doctrine or knowledge. For it was <i>conversationis non praedicationis vitium</i>, as Tertullian faith. <i>De praescript. nu. 7</i>. It was a default in conversation, life, or regiment. Which may be committed of any man, be he never so holy, and not in doctrine. S. Augustine and whosoever make most of it, thinke no otherwise of it. But S. Hierom and * [zewn.: * See. S. Chrysost. Theophyl. etc.] many other holy fathers deeme it to have been no fault at all, nor any other thing then S. Paul him self did upon the like occasion, & that this whole combat was set thing agreed upon betwene them. It is schoole point much debated betwixt S. Hierom and S. Augustine <i>ep. 9. 11. 19. apud August. [5]</i>.</p>		
---	---	--	--

<p>wierze, tedy uczynki miłości nigdy nie bywają od wiary oddalone, ale tylko uczynki zakonu Mojżeszowego, to jest ceremonie, ofiary, obrzezanie, a zatym wszystkie uczynki samą siłą ludzką uczynione, bez wiary, łaski i Ducha Chrystusowego.</p>			
---	--	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. W komentarzu do Ga 2,1-16 podobieństwo w układzie tekstu jest dość dobrze widoczne między NTWj 1593 i NTR 1582 mimo, iż Wujek streszczał obszerne i często podzielone na części nagłówki komentarza angielskiego.

2. Przekład źródeł. Komentarz Wujka do Ga 2,1-16 jest zdecydowanie krótszy niż komentarz NTR 1582, dlatego że Wujek dokonał skrótu i streszczenia komentarza angielskiego – najważniejsze jego zdaniem zagadnienia przetasował. Teksty te nie pokrywają się graficznie ze sobą, stąd też fragmenty polskie odpowiadające fragmentom angielskim oznaczono cyframi od 1 do 5, zapisanymi w nawiasach kwadratowych. Wujek jednak skorzystał także z RB, co oznaczono kolorem zielonym, i fragmenty te stanowią tłumaczenie *Disputationes*.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. Zarówno w NTWj 1593 jak i NTR 1582 I RB występuje kilka dzieł: Tertuliana – *Liber 4. adversus Marcionem*, Hieronima – *epistula 89 ad Augustini*, Augustyna – *Liber 28 contra Faustum caput 4*, Augustyna – *Liber contra epistolam fundamenti, caput 5* (tutaj prawdopodobnie Wujek się pomylił, zapisując c. 4, a nie 5), oraz Augustyna – *epistula 19 ad Hieronymum*, Cypriana – *epistula ad Quintium* i Grzegorza – homilia do Księgi Ezechiela. Poza tym w komentarzu Wujka

występują konkordancje, które są rezultatem twórczej pracy tłumacza oraz enigmatyczny zapis *Vide Baron*, który trudno dokładnie zrozumieć.

4. Własne dodatki Wujka. W tym komentarzu część akapitu do w. 2., akapit do w. 9., i 16., stanowią własne dodatki Wujka poparte konkordancjami i będące wynikiem jego samodzielnej pracy z tekstem Pisma świętego. Ponadto, tłumacz z Wągrowca akapit do w. 7. sporządził na podstawie komentarza angielskiego do w. 9., który streścił.

5. Błędy. W komentarzu tym Wujek raz popełnił błąd w dziele Augustyna – *Liber contra epistolam fundamenti, caput 5*, zapisując *caput 4*, a nie 5, jak ma NTR 1582.

W. 1 P 5, 12-14

NTWj 1593	NTR 1582	RB	komentarze z polskich wydań Biblii
<p>[zewn.: <i>Rzym Babilonem nazwany.</i>]</p> <p>[wewn.: 13] <i>Kościół który jest w Babilonie.) Tu Piotr Ś. miasto Rzymskie pod figurą Babilonem zowie, jako nie tylko Papias uczeń Apostolski, ale i Euzebius, i Hieronim ś. i Oekumenius, i Beda, i jednym słowem wszyscy Doktorowie, którzy ten list wykładali, świadczą [wewn.: Euseb. Eccle. Hist. li. 2 c 14; Hier. de viris</i></p>	<p>[zewn.: <i>Why Rome was called Babylon.</i>]</p> <p>31. <i>That is in Babylon).</i> The Protestants shew them selves here (as in al places where any controversie is, or that maketh against them) to be most dishonest and partial handlers of Gods word. The ancient Fathers, namely S. Jerome in <i>Catalogo de scriptoribus Ecclesiasticus, verbo Marcus: Eusebius li. 2 c. 14 hist.</i></p>	<p><i>Disputationes, lib. II, cap. II.</i></p> <p>Ac ut a primo incipiamus, S. Petrum Romae aliquando fuisse, ostendimus primum ex testimonio ipsius Petri, qui sic ait ad finem prioris epistolae: <i>Salutat vos Ecclesia in Babyloniae collecta, & Marcus filius meus. Hanc enim epistolam ex Roma scriptam esse,</i></p>	

<p>illustrib. in Marco.]. A Orosius daje tę przyczynę, przez Piotr ś. nie nazwał Rzymu własnym imieniem, iż prawi, z Jeruzalem uciekszy z więzienia, nie chciał, aby wszyscy wiedzieli gdzieby mieszkał [wewn.: Oros. lib. 7 cap. 2.]. Czego sektarze dzisiejszy baczyć nie chcą, aby nie musieli wyznać, iż Piotr ś. był w Rzymie, czego (przeciw wszystkim Doktorom i pisarzom kościelnym) niewstydliwie zaprzec usiłują, chociaż gdzie indziej przez Babilon miasto Rzymskie radzi wykładają [wewn.: Obia: 17.5]. A obacz iż Piotr Ś. nie sam kościół Rzymski, ale miasto Rzymskie na on czas Pogańskie, Babilonem zowie, mówiąc: Kościół który jest w Babilonie. Iż jako Babilon był głową państwa Assyryjskiego, i miał króla Nabuchodonozora, który lud Boży prześladował, i w niewolę przywodził, tak też Rzym, za czasów Apostolskich, był głową państwa Rzymskiego, i miał Cesarza Nerona, który lud Chrześcijański okrutnie mordował [wewn.: Tertul. li. 3 contra Marcion.].</p>	<p><i>Oecumenius upon this place: and many more agree, that Rome is meant by the word Babylon, here also as in the 16 and 17 of the Apocalypse: saying plainly, that S. Peter wrote this Epistle at Rome, which is called Babylon for the resemblance it had to Babylon that great city in Chaldea (where the Iewes were captives) for magnificence, monarchy, resort and confusion of all peoples and tongues. And for that it was before Christ and long after, the seat of al ethnic superstition and idolatrie, and the slaughterhouse of the Apostles and other Christian men, the Heathen Emperors then keeping their cheefe residence there. See St. Leo Ser. 1 in Nati. Petri & Pauli.</i> [zewn.: The Protestants will have Babylon to signifie Rome in other places but not here.]This being most plain, and consonant to that which followeth of S. Marke, whom all the Ecclesiastical histories agree to have been Peters scholar at Rome, and that he there wrote his Gospel. Yet our Adversaries fearing hereby the sequel of Peters or the Popes supremacie at Rome, deny that ever he was there, or that this Epistle was written there, or that Babylon doth ere signifie Rome.</p>	<p>quae dicitur Babylon a Petro, testis est Papias Apostolorum discipulus apud Eusebium lib. 2 hist. c. 15. <i>Papias, inquit Eusebius, et ho dicit, quod Petrus in prima epistola sua, quam de urbe Roma scripsit, meminerit Marci, in qua tropice? Romam Babylona nonimavit, cum dicit, Salutatur vos ea, quae in Babylone est electa Ecclesia & Marcus filius meus.</i> Testis est etiam Hieronymus in lib: de viris illust. in Marco., cuius haec sunt verba: <i>Petrus in epistola prima sub nomine Babylonis figuraliter Romam significans: Salutatur, inquit, vos Ecclesia, quae est in Babylone collecta.</i> Eodem modo exponunt Oecumenius, Beda et quotquot in hanc epistolam commentaria ediderunt.</p> <p>Disputationes, lib. II, cap. II. Respondeo, Babylonem vocari non Romanam Ecclesiam, sed Romanam urbem, qualis erat Ioannis tempore. Nam, ut exponit Tertulianus lib. 3. contra Marcionem, quemadmodum vera Babylon fuerat, caput imperii, &</p>
---	---	---

	<p>But they say that Peter wrote this Epistle at Babylon in Chaldea, though they never read either in Scriptures or other holy or profane history, that this Apostle was ever in that town. But see their shameless partialitie. Here Babylon (say they) is not taken for Rome, because it would follow that Peter was at Rome, etc.; but in the Apocalypse where all evil is spoken of Babylon, there they will have it signifie nothing else but Rome, and the Roman Church also. Not (as the Fathers interpret it) the temporal state of the Heathen Empire there. So do they follow in every word no conceiving but the advantage of their own heresie. See the Annotation upon the last of the Romans v. 16 and upon the 17 of the Apocalypse v. 5. [zewn.: The Protestants wrangle about the time of Peters being at Rome]. And as for their wrangling upon the supputation of the time of his going thither, and the number of years that he was there, and the diversity that seemeth to be in the Ecclesiastical writers concerning the same, read Blessed Fisher and other that substantially answer al such cavils. And if such contentious reasoning might take place, we should</p>	<p>Regem habuerat Nabuchodonozor, qui populum Dei perfequebatur, & in captiuitatem adducebat: ita quoque & Roma tempore Apostolorum erat caput imperii & Imperatorem habebat Neronem, qui populum Dei crudelissime perfequebatur.</p> <p>Disputationes, lib. II, cap. V. Deinde respondeo: nullam esse inter bonos auctores discordiam. Nam Eusebius in Chronico, Hieronymus libro de Scripturis Ecclesiasticis in Petro, & Ado Trevirensis in martyrologio, dicunt, Petrum Romam venisse anno 11. Claudii, a quibus non dissentit Orosius libro 7. qui ait, venisse eum in exordio regni Claudii. Nam si Regnum Claudij tres in partes dividas, id est, in exordinum, medium & finem; annum secundum ad exordinum pertinere videbis. Cum his consetiunt omnes illi auctores, qui Petrum asserunt Romae sedisse annis XXV. & in anno XIV. Neronis obiisse, videlicet Damasus, Isidorus, Beda, Freculphus, Ado Vienensis, & ceteri quos supra citavimus. Nec</p>	
--	---	---	--

	<p>hardly believe the principal things recorded either in Ecclesiastical histories, or in the Scriptures themselves. Concerning the time of Christs fleeing into Egypt, of the coming of the Sages to adore him, yea of the years of his age, and time of his death, al ancient writers do not agree. And concerning the day of his last supper and institution of the holy Sacrament, there is diversity of opinions. Shall we therfore infer that he never died, and that the other things never were? [zewn.: Many things most true (even in the Scriptures) are not agreed upon concerning the time]. Can the Heretics accord al the histories that seem even in holy Scripture to have contradiction? Can they tell us certainly, when David first came to Saul, and the like? Doubt they whether the world was ever created, because the count of the years is diverse? Do they not believe that Paradise ever was, because no man knoweth where it is? And such other like things infinite to rehearse? Which when they were done, were plain and known things in the world: and now for us to call them to an account, after in many years, ages, and worlds, is but sophistication</p>	<p>enim sunt anni 25. usque ad annum 14. Neronis, nisi a secundo Claudii numerare incipiamus.</p>	
--	---	---	--

	<p>and plain infidelity. And this sect of the Protestants standing only upon destruction and negatives, and dealing with out religion even as Iulian, Porphyry, and Lucian did, it is an easy thing for them to bestow their time in picking of quarrels.</p>		
--	---	--	--

Omówienie komentarza:

1. Podobieństwa i różnice w układzie tekstu oraz doborze pism drukarskich. W komentarzu do 1 P 5,12-14 występuje podobieństwo w układzie tekstu, ponieważ Wujek korzystał w tym przypadku nie tylko z RB ale także z NTR 1582.

2. Przekład źródeł. Komentarz Wujka do 1 P 5,12-14 stanowi przekład *Disputationes*, ale opiera się także na komentarzu NTR 1582 (komentarz angielski posiada wprawdzie błąd w numeracji wersetu, bowiem podaje 31. zamiast 13. ale treść odpowiada 1 P 5,13. Wujek więc korzystał również z NTR 1582, ale skrócił i streścił treść angielskiego komentarza.

3. Cytaty i przypisy wskazujące na źródła. Zarówno w NTWj 1593 jak i RB występuje kilka dzieł: Eusebiusza – *Ecclesiastica Historia liber 2 caput 14*; Hieronima – *De viris illustribus in Marco*; Orosiusza – *Liber 7 caput 2*. (w tym przypadku Wujek być może miał dostęp do jeszcze innego źródła, ponieważ tylko on podał bardziej szczegółowy zapis dzieła – NTR 1582 ani RB wspomina tylko *liber 7*, ale nie *caput 2*); Tertuliana – *Liber. 3 contra Marcionem*; Bedy i Oecumeniusa.

4. Własne dodatki Wujka. W komentarzu tym występuje jeden dodatek Wujka – część akapitu do w. 13., oznaczona kolorem czarnym. Pojawia się także bardziej szczegółowy zapis dzieła Orosiusza, ale świadczy to raczej o dostępie Wujka do innego źródła, niż o jego własnym dodatku.

5. Błędy. Wydaje się, że w w tym komentarzu tym Wujek raz popełnił błąd: przy dziele Euzebiusza zapisując *caput 14* (RB ma 15). Wydaje się, że Wujek pomylił się idąc za NTR 1582, ponieważ komentarz angielski w tym miejscu także podaje *c. 14*. Dzieło W dziele Euzebiusza omawiany fragment wspomniany jest w *c. 15*, a zatem RB podaje w tym przypadku poprawną wersję.

Wnioski ogólne:

Zestawienie tekstów Piotrowych w tłumaczeniu Jakuba Wujka z 1593 roku wraz ze źródłami, z których tłumacz korzystał, pozwala na sformułowanie kilku ważnych wniosków odnośnie do metody opracowania komentarza ciągłego jezuitę z Wągrowca. Studium porównawcze tekstów udowodniło, że Wujek jako komentator nie był do końca samodzielny w swojej pracy. Często był odtwórczy i mocno zależny od wykorzystywanych przez siebie źródeł, które mniej lub bardziej wiernie tłumaczył i cytował. Jego komentarz do NTWj 1593 w większej części stanowi kompilację kilku ksiązek (RB, NTR 1582, BB, NTCz, NTSzB). Nie oznacza to jednak, że Wujek w każdym przypadku mechanicznie przepisywał teksty angielskie czy łacińskie; przeciwnie – często je przetwarzał, tasował, skracał i streszczał. Wielokrotnie też wykazywał się samodzielnością w pracy z tekstem Pisma św., podając konkordancje i komentując dany fragment w świetle innych, podobnych perykop. Jego własne teksty można poznać w komentarzu po braku przypisów. Niekiedy zdarzało się tłumaczowi popełnić błąd w zapisie, np. numeru księgi jakiegoś dzieła. Ponadto, Wujek nie cytował wszystkich dzieł Ojców Kościoła z pierwszej ręki, ale czynił to za wykorzystywanymi opracowaniami. Należy przypuszczać, że w większości tłumacz z Wągrowca nie sprawdzał cytowanych za kimś tekstów. Niekiedy jednak wydaje się, że miał dostęp do innego dzieła (lub dzieł) znajdujących się być może w bibliotekach ośrodków, w których przebywał. Można to zrozumieć pamiętając, że w XVI wieku pojęcie prawa autorskiego nie istniało, a liczne i częste podróże Wujka, odbywane konno, nie stwarzały możliwości przewożenia ze sobą obszernego warszatu do pracy. Wujek przecież nie mógł pomieścić całej biblioteki na wozie zaprzęgniętym w konie – musiał ograniczyć się do najważniejszych i najpotrzebniejszych ksiązek, a znane wówczas i stosowane komentarze NTR 1582 oraz RB zawierały prawie wszystko, czego tłumacz potrzebował do pracy. Opieranie się na tekście angielskim NTR 1582 może świadczyć, że Wujek najprawdopodobniej znał język angielski. Nie jest to zaskoczenie, gdy weźmie się pod uwagę talent filologiczny jezuitę z Wągrowca oraz jego liczne kontakty międzynarodowe, które nawiązywał podczas swoich licznych podróży. Poza tym należy zauważyć, że metoda pracy Wujka ze źródłami przypomina dzisiejszą naukową metodę opracowania komentarzy biblijnych.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone badania nad Nowym Testamentem w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka z 1593 roku doprowadziły do wyników odmiennych niż dotychczasowe. Po pierwsze, gruntowne opracowanie biografii tłumacza na tle historii jezuitów w Rzeczypospolitej oraz pod kątem jego podróży i kontaktów, szczególnie międzynarodowych, pokazało w jaki sposób Wujek mógł zdobywać pozycje stanowiące jego naukowy warsztat. Po drugie, dotarcie do oryginalnych XVI-wiecznych tekstów źródłowych, z których tłumacz korzystał, umożliwiło odpowiedź na pytanie o zawartość jego warsztatu naukowego oraz rzeczywistą metodę pracy.

Wykorzystywane przez siebie książki Wujek musiał pozyskiwać z licznych bibliotek, głównie jezuickich, zarówno w Rzeczypospolitej jak i za granicą, do których miał dostęp chociażby dzięki pełnionym przez siebie funkcjom prowincjała czy rektora. Dbałość o wyposażenie bibliotek była jedną z podstawowych zasad obowiązujących w zakonie jezuitów. Wujek jednak często podróżował, więc wydaje się uzasadnionym, że nie mógł każdorazowo przewozić ze sobą na wozie zaprzęgniętym w konie obszernych tomów wszystkich dzieł, których tytuły wymienił w komentarzu do Nowego Testamentu. Musiał zatem posiadać jakiś prywatny, podręczny zbiór książek niezbędnych w pracy translatorskiej, które jednocześnie mógł zabierać ze sobą w każdą podróż. Zbiór ten najprawdopodobniej składał się z kilkunastu woluminów w oparciu o które Wujek stworzył tłumaczenie Nowego Testamentu wraz z komentarzem. Do tego zbioru z pewnością należały następujące książki: Wulgata lowańska z 1574 roku, piąty tom Poligloty Antwerpskiej, Nowy Testament wydany w Rheims w 1582 roku, *Disputationes* Roberta Bellarmina, przekłady Biblii na język polski (Biblia Leopolicy, Biblia brzeska, Biblia nieświeska, Nowy Testament w tłumaczeniu Szymona Budnego z 1574 roku, Nowy Testament w tłumaczeniu Marcina Czechowica z 1577 roku). Trudno sobie też wyobrazić prace nad przekładem Biblii bez słowników i gramatyk, które również Wujek musiał posiadać we własnym podręcznym księgozbiornie liczącym zapewne ok. kilkunastu pozycji.

W samym tłumaczeniu Nowego Testamentu Wujek był twórczy, ponieważ często rezygnował z dosłownego literalnego przekładu, a dbał o piękno stylu i

niezadko dostosowywał tekst do składni języka polskiego. To nie przeszkadzało mu jednak pozostać niekiedy wiernym tradycji i tłumaczyć „po staremu” zwłaszcza fragmenty, które przez innowierców były zniekształcane. W jaki jednak sposób Wujek wykorzystywał wymienione wyżej źródła i opracowania podczas sporządzania not i komentarzy? Przeprowadzone badania pokazały, że był on w dużej mierze odtwórczy. Porównanie not marginalnych pomiędzy NTWj 1593 a WL pokazało, że Wujek jako komentator w bardzo dużym stopniu był zależny od WL. Badania nad metodą pracy tłumacza pozwalają na sformułowanie kilku istotnych wniosków: przede wszystkim Wujek swój komentarz marginalny do NTWj 1593 w większej części zaczerpnął z WL. Korzystał jednak także z marginaliów obecnych w PAn a nawet w NTR 1582. Z Biblii angielskiej czerpał przede wszystkim noty liturgiczne oraz objaśniające greczyzmy i hebraizmy, z poliglotty natomiast przepisywał – podobnie jak z WL – noty dotyczące krytyki tekstu oraz konkordancje. Co ciekawe Wujek nie przepisywał not mechanicznie, ale je sprawdzał, czego dowodzą poprawki, jakie nanosił. W kilku miejscach WL czy PAn posiadały błędy (np. w zapisie wersetów biblijnych albo sekcji), które Wujek zauważył i poprawił. Ponadto dodawał do not krytycznotekstowych własne uwagi na podstawie studium porównawczego wersji łacińskich z wersją grecką zamieszczoną w PAn.

Jeżeli zaś chodzi o komentarz tekstowy to i tutaj – podobnie jak w przypadku komentarza marginalnego Wujek był bardzo mocno zależny od źródeł. Komentarz tekstowy do 21. testów Piotrowych z NTWj 1593 nie został przez niego napisany w oparciu o dzieła Ojców Kościoła, ale w przeważającej części stanowi kompilację dwóch komentarzy: angielskiego komentarza do Nowego Testamentu z Rheims i *Disputationes* Roberta Bellarmina. Niektóre teksty z tych komentarzy Wujek po prostu przetłumaczył zachowując nawet podobieństwo w doborze pism drukarskich i układu tekstu, inne parafrazował, streszczał, skracał układał w innej kolejności. Nie oznacza to jednak, że Wujek nie wykazał się żadną własną inwencją twórczą. Często dostosowywał komentarze do warunków polskich. Przytaczał teksty tłumaczeń i komentarzy z polskich przekładów niekatolickich wyraźnie z nimi polemizując. Gdy tłumaczył jakieś obce terminy często odwoływał się do własnej znajomości języków biblijnych, niekiedy też podawał paralelne sigła biblijne, nawiązujące do omawianego

akurat fragmentu, których brak w źródłach. Wujek kopiował ze źródeł przykłady i cytaty z dzieł Ojców, gramatyków i historyków wraz z przypisami. Czasami popełniał błędy w konkordancjach oraz przypisach myląc, numery ksiąg, rozdziałów czy wersetów. Mogło to wynikać z błędnego odczytu NTR 1582 albo RB, ponieważ druki te zawierały skazy utrudniające odczytanie tekstu. Popełnione błędy mogły być też wynikiem nieuwagi Wujka lub zecerów. Wydaje się, że Wujek w większości nie sprawdzał poprawności przypisów, ale kopiował je ze źródeł (NTR i RB). Inaczej było jednak z konkordancjami, które sprawdzał i czasami korygował. Było to łatwiejsze, gdyż przed sobą miał różne wydania z tekstem biblijnym, a dzieł Ojców w takim wyborze, o jakim świadczą przypisy, zapewne nie posiadał. Wśród komentarza Wujkowego znalazły się i takie fragmenty, które trudno przypisać do jakiegoś konkretnego dzieła, ponieważ nie powstały na podstawie NTR ani RB. Niewykluczone, że Wujek zaczerpnął je z innego źródła lub pisał sam. W tym kontekście na podkreślenia zasługuje metoda pracy Wujka, która polegała na odpowiednim wyborze źródeł, ich nieznaczącej weryfikacji, kompilacji i aktualizacji. Wujek nie był plagiatorom we współczesnym tego słowa znaczeniu, ale osobą pracującą ze źródłami w sposób, który zdradza cechy opracowania o aspiracjach naukowych. Wszak podawał on, przynajmniej w sposób ogólny, tytuły źródeł, z których korzystał. Oczywiście w samym komentarzu nie pozostawił przypisów określających pochodzenie poszczególnych jego partii, ponieważ byłoby to niepotrzebne obciążenie dla tekstów, które miały charakter duszpasterski.

Czy przeprowadzone badania wniosły coś nowego także do dotychczasowej wiedzy na temat samego Wujka i jego wykształcenia? Przeanalizowany materiał każe poważnie zapytać o znajomość przez Wujka języka angielskiego, o czym dotychczas nie było mowy w opracowaniach biografii jezuitę z Wągrowca. Wujek bardzo szeroko korzystał z angielskiego Nowego Testamentu, musiał przeczytać całość tej księgi, analizował on komentarze, tłumaczył je, streszczał, skracał, aktualizował. Trudno sobie wyobrazić, aby mógł on wykonać taką pracę bez znajomości języka. Oczywiście mógł korzystać z pomocy kogoś, kto znał język angielski (w jego otoczeniu znajdowało się kilku jezuitów z Wysp; ponadto wiemy, że Wujek miał do dyspozycji pomocników, którzy przepisywali jego teksty na czysto), ale z całą pewnością sam

musiał posługiwać się angielskim przynajmniej w podstawowym zakresie. Ponadto pomoc anglika niosłaby ze sobą kolejny problem: znajomość języka polskiego przez obcokrajowca. Pracę, której świadectwo pozostało w Nowym Testamencie z 1593 roku, mógł wykonać tylko ktoś, kto znał oba języki: polski i angielski. Wydaje się więc zasadnym twierdzenie, że Wujek znał język angielski.

Jak każda praca badawcza, tak i ta, powinna otwierać nowe perspektywy dla dalszego studium danej materii. Autorka niniejszej dysertacji ma nadzieję, że w wystarczający sposób wykazała, iż badania nad staropolskimi przekładami Biblii trzeba koniecznie prowadzić w oparciu o oryginalne źródła z danej epoki. W tej perspektywie należy więc podjąć na nowo niektóre wątki badawcze nad Biblią w języku polskim, szczególnie jeśli chodzi o podstawy tłumaczeń i źródła komentarzy. Niniejsza rozprawa ukazała metodę pracy Wujka nad Nowym Testamentem. Warto by było w podobny sposób przebadать również komentarze do całej Biblii z 1599 roku, co odsłoniłoby zasób źródeł i metodę pracy Wujka oraz jezuickich komisji z tekstami Starego Testamentu.

BIBLIOGRAFIA

A. Źródła

1. Rękopisy i ich krytyczne wydania

Archiwum Romanum Societatis Iesu, Fondo Gesuitico, t. 3, manuskrypt nr 2, s. 219-221.

Autobiografia ks. Jakuba Wujka, „Polonia Sacra” 3 (1950) nr 1-2, s. 3-6.

Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569-1596. Podług autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański TJ, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 44 (1918), s. 297-359.

Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569-1596. Podług autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański TJ, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 45 (1918), s. 127-160.

Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569-1596. Podług autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański TJ, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 46 (1920), s. 1-110.

2. Wydania Biblii

(w układzie chronologicznym)

Nowy Testament Królewiecki – od 1551

NTKrl

EVANGELIA SVVIETA PANA IESVSA CHRISTVSA Vedle Matthaeusza Svietego / z Greckiego Iezyka na Polski przelozona. I wykladem krotkim a ku inszem Euangelistum potrzebnem, na wielu miescach obiasniona. Wczym wszystkim dokladano się Lacińskiego / i na kilka inszijch ięzyków przelożenia / i ktemu Starych i Nowych Pisma Świętego Doctorów. Przytem iest przydana nauka czytania i pisania ięzyka Polskiego / ku tym kśiegam i inszem pożyteczna / I Regestr pilny a potrzebny, Królewiec, [A. Augezdecki, nakł. i wyd. J. Seklucjan], 1551, 4°

BN XVI.Qu.218; 6471.

TESTAMENTV NOVVEGO CZESC PIERVVSZA Czerzei Euangelistowie swieci MATTHEVSZ, MAREK, LVKASZ, I IAN, Z Greckiego ięzyka na Polski przelozeni, i wykladem krotkiem obiasnieni. Wczym wszyskiem dokladano się / Lacińskiego / i nakilka inszych ięzykow przelozenia / i ktemu Starych i Nowych pisma świętego Doctorow. Przytem przydana iest nauka czytania i pisania ięzyka Polskiego / ku tym księgam i inszem pożyteczna / I Regestr na wyklad ktory przy ś. Mattheuszu / i na Ewangelje niedzielne i dniow świętych, Królewiec, [A. Augezdecki, nakł. i wyd. J. Seklucjan], 1551, 4°.

Egz.: Ossol. XVI.Qu.3184; BK Cim.O.2742/1;

Gd PAN Hd 15183; Czart. Cim.914/II

TESTAMENTV NOVVEGO CZESC VVTORA A ostateczna. DZIEIE I PISMA APOSZTOLSKIE. Z Greckiego ięzyka na Polski przelozone, Królewiec, A. Augezdecki, nakł i wyd. J. Seklucjan, 1552, 4°.

Egz.: BK Cim.Qu.2742/2;

Gd PAN Hd 15183; BN XVI.Qu.218; 6471

TESTAMENT NOVVY ZVPEŁNY. Z Greckiego ięzyka na Polski przelozony / i wykladem krotkiem objaśniony. Wczym wszyskiem dokladano się Lacińskiego / i natilka inszych ięzykow przelozenia / i ktemu Starych i Nowych pisma świętego Doctorow. Przytem przydana iest nauka czytania i pisania ięzyka Polskiego / ku tym księgam i inszem pożyteczna / J Regestr należienią Ewangeljie i Epistoły na niedzielę i święta insze przes rok / i na wyklad Mattheusza świętego, Królewiec, A. Augezdecki, 1553, 4°.

Egz.: BN XVI.Qu.6471; 218 (def.); BN XVI.Qu.6471

Biblia Leopoldy – 1561

BL

Biblia To iest. Księgi Stharego y Nowego Zakonu / na Polski ięzyk / z pilnością według Lacińskiej Bibliey od Kościoła Krześciańskiego powssechnego przyięthey / nowo

wyłożona. *Cum Gratia et Priuilegio. S. R. M.*, Kraków, Dziedzice Marka Szarfenberga, 1561, 2°.

Ossol. XVI.F.4084 (br. s. tyt. t. 1).

Biblia brzeska – 1563

BB

Biblia święta / Tho iest / Księgi Starego y Nowego Zakonu / własnie z Zydowskiego / Greckiego / y Laćińskiego / nowo na Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone, Brześć Litewski, [S. Murmelius lub C. Bazylik?], nakł. M. Radziwiłł, 1563, 2°.

Ossol. XVI.F.4013 (def. br. s. 84 z NT); Wr PWT (br.: w t. 1 pocz. do s. 100;
w t. 2 końca od s. 151).

Poliglota antwerpska – 1569-572

PAn

Biblia Sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine. Philippi II Reg. Cathol. Pietate Et Studio Ad Sacrosanctae Ecclesiae Usum, t. 1-8. Antverpiae, K. Plantinus, 1569-1572, 2°.

Wr BU 464835 (t. 1-8).

Biblia nieświeska – 1572

BSzB

Biblia to jest księgi Starego i Nowego Przymierza, znowu z języka ebrejskiego, greckiego i lacińskiego, na polski przelożone, Nieśwież, [Daniel z Łęczycy], nakł. M. Kawieczynski, 1572, 4°.

Ossol. XVI.Qu.2339.

Nowy Testament w tłum. Szymona Budnego – 1574

NTSzB

Nowy Testament znowu przełożony/ a na wielu mieyscach za pewnemi dowodami odprzysad przez Simona Budnego oczyszczony/ i krotkimi przypiskami po kraioch objaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostateczniejsze przypiski/ które kaźdey iak miarz odmiany przyczyny ukazuią, Łosk, [Daniel z Łęczycy], nakł. J. Kiszka, 1574, 8°.

Ossol. XVI.O.191.

Wulgata lowańska – 1574

WL

Biblia sacra: Quid in hac editione a Theologis Louaniensibus praesitum sit, paolo post indicatur, Antverpiae, K. Plantinus, 1574, 8°.

BK I 24.O.

Nowy Testament w tłum. Marcina Czechowica – 1577

NTCz

NOWY TESTAMENT. To iest Wszystkie pisma nowego Przymierza / z Greckiego ięzyka na rzecz Polską wiernie y szczerze przełożone. Przydane iest rozne czytanie na brzegach / ktore się w inszych księgach nayduie: y Reiestr na końcu, A. Rodecki, [Kraków], 1577, 4°.

Ossol. XVI.Qu.1773.

Nowy Testament z Rheims – 1582

NTR 1582

The NEVV TESTAMENT OF IESVS CHRIST, TRANSLATED FAITHFVLLY INTO ENGLISH out of the authentical Latin, according the best corrected copies of the same, diligently conferred vvith the Greeke and other editions in divers languages: Vvith ARGVMENTS of bookes and chapters, ANNOTATIONS, and other necessarie helpes, for the better vnderstanding o the text, and specially for the discoverie of the CORRVPCTIONS of divers late translations, and for cleering the CONTROVERSIES in

religion, of these daies: IN THE ENGLISH COLLEGE OF RHEMES, I. Fogny, Rhemes: 1582.

Princeton Theological Seminary Library, 3.25.13.40-2/6.

Wulgata syksto-klementyńska – 1592

WSK

Biblia sacra Vulgatae editionis Sixti puinti Pont. Max. iussu recognita atque edita, Romae, Ex Typographia Apostolica Vaticana, 1592, 2°.

Wr BU 371010.

Nowy Testament w tłum. ks. Jakuba Wujka – 1593

NTWj 1593

Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTVSA. Z nowu z Laćńskiego y z Gręckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony : y Argumentami abo Summariuszami kaźdych Książ / y Rozdziałow / y Annotacyami po brzegach objaśniony. Przydane są Nauki y Przestrogi mało nie za kaźdym Rozdziałem : Porownanie Ewangelistow SS. Dzieie y drogi rozmaite Piotra y Pawła S. y Registr rzeczy głownieyszych na końcu. Przez D. IAKVBA WVYKA, Theologa Societatis IESV. Z dozwoleń Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podlęże, Kraków, A. Piotrkowczyk, 1593, 4°.

Ossol. XVI.Qu.3065.

Nowy Testament w tłum. ks. Jakuba Wujka – 1594

NTWj 1594

Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTUSA. Z nowu z Laćńskiego y z Græckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony. Przez D. IAKVBA WVYKA Theologa Societatis IESV. Z dozwoleń Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podlęże, Kraków, A. Piotrkowczyk, 1594, 8°.

Ossol. XVI.O.665.

Biblia w tłum. ks. Jakuba Wujka – 1599

BW 1599

BIBLIA TO IEST KSIĘGI STAREGO Y NOWEGO TESTAMNETV WEDŁVG ŁACINSKIEGO przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przelożone, Z DOKŁADANIEM TEXTV ZYDOWSKIEGO y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudnieyszych mieysc do obrony Wiary świętey powszechney przeciw kacerztwóm tych czasów należących: PRZEZ D. IAKVBA WVYKA Z WĄGROWCA, THEOLOGA SOCIETATIS IESV. Z DOZWOLENIEM STOLICE APOSTOLSKIEY, a nakładem Iego M. Księdza Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, etc. wydane, Kraków, Druk. Łazarzowa, nakł. S. Karnkowski, 1599, 2°.

Wr PWT (br. pocz. i końca).

Ossol. XVI.F.4289 (br. pierwszej k. tyt.).

3. Reprinty

Reprint NTWj 1593

Nowy Testament w przekładzie ks. dr Jakuba Wuika T.J. z roku 1593, red. W. Smereka, Kraków 1966.

Reprint PsW 1594

Psalterz Dawidów w przekładzie ks. Jakuba Wujka z 1594 roku, red. J. Frankowski, Warszawa 1993.

Biblia Slavica

Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, Brest 1563, wyd. H. Rothe, F. Scholz, Biblia Slavica II/2, cz. 1: Stary Zakon; cz. 2: Księgi Nowego Testamentu. Kommentare; Padeborn – München – Wien – Zürich 2001.

Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentu według Łacińskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przełożone. Z dokładaniem textu Żydowskiego y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudniejszych mieysc, do obrony Wiary świętej i powszechney przeciw kacerztwom tych czasów należących. Przez D. Jakuba Wuyka z Wągrowca Theologa Societatis Iesu. W Krakowie, Roku Pańskiego M.D.XCIX, red. H. Rothe, I. Kwilecka, Biblia Slavica II/5; cz. 1 (nienumerowana); cz. 2: Komentarz; Padeborn – München – Wien – Zürich 2010.

4. Inne

RB

Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesv, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice, Ingolstadii: Sartorius, 1587.

[sygn. nieczytelna]

Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła, red. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 2000.

B. Opracowania

1. Artykuły

Barycz H., *Kłopoty Jakuba Wujka z powodu Mikołaja Reja*, „Pamiętnik Literacki” 43 (1952), s. 536-539.

Bednarz M., *Jezuici a religijność polska*, „Nasza Przeszłość” 20 (1964) s. 149–224.

- Bieńkowska D., *Jak Jakub Wujek Pismo Święte na język polski przekładał. (O warsztacie tłumacza i technice przez niego stosowanej)*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 27-52.
- Bieńkowska D., *Jakub Wujek – nowator czy tradycjonalista?*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, Łódź 1992, s. 143-151.
- Bieńkowska D., *Ksiądz Jakub Wujek jako tłumacz Pisma Świętego. Charakterystyka stylistyczno-językowa przekładów*, w: *Biblia to jest Księgi Starego y Nowego Testamentu...*, H. Rothe, I. Kwilecka, Biblia Slavica II/5; cz. 2: *Komentarz*; Padeborn – München – Wien – Zürich 2010, s. 17-56.
- Bieńkowska D., *Odbicie stylu przekładu Biblii J. Wujka w literaturze polskiej*, w: *Jan Jakub Wujek. Tłumacz Biblii na język polski. W czterechsetną rocznicę wydania Nowego Testamentu 1593-1993*, red. M. Kamińska, Łódź 1994, s. 162-170.
- Bieńkowska D., *Rola glos marginalnych w przekładzie Biblii J. Wujka*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica” (1990) z. 23, s. 21-29.
- Bieś A. P., *Periodyzacja obecności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach polskich. Struktury organizacyjne oraz edukacyjno-oświatowe i pastoralne formy aktywności*, „Studia Pedagogica Ignatiana” 17 (2014), s. 57-87.
- Borysławska G., *Różnice między kolejnymi wydaniem Nowego Testamentu w przekładzie Jakuba Wujka*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica” 1 (1981), s. 3-18.
- Bracha F., *Jakub Wujek jako dogmatyk*, „Polonia Sacra” 3 (1950) z. 1-2, s. 123-188.
- Breza E., *Odmiana nazw własnych w Nowym Testamencie Biblii Wujka i Biblii Tysiąclecia*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, Łódź 1992, s. 152-159.
- Chmiel J., *Młodość i wykształcenie ks. Jakuba Wujka*, „Studia Gnesnensia” 1 (1975), s. 355-358.
- Chmiel J., *400-lecie Biblii Wujka*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 52 (1999) nr 4, s. 1-7.
- Drzymała K., *Ks. Jakub Wujek z Wągrowca*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 3 (1950) nr 1-2, s. 23-63.
- Drzymała K., *Wpływ Stanisława Grodzickiego TJ na tłumaczenie Biblii ks. Jakuba Wujka TJ*, „Polonia Sacra” 4 (1951) z. 1-4, s. 71-80.

- François W., *Augustine and the Golden Age of Biblical Scholarship in Louvain (1550-1650)*, w.: *Shaping the Bible in the Reformation: Books, Scholars and their Readers in the Sixteenth Century*, ed. B. Gordon, Leiden – Boston 2012, s. 235-289.
- Frankowski J., *Biblia ks. Jakuba Wujka SJ*, „Przegląd Powszechny” (2000) nr 1, s. 90-97.
- Frick D., *Anglo-Polonica: The Rheims New Testament of 1582 and the Making of the Polish Catholic Bible*, „The Polish Review” 36 (1991) nr 1, s. 47-67.
- Gądecki S., *Słowo wstępne. Znaczenie Pisma Świętego*, w: *Biblia to jest Księgi Starego y Nowego Testamentu...*, H. Rothe, I. Kwilecka, Biblia Slavica II/5; cz. 2: *Komentarz*; Padeborn – München – Wien – Zürich 2010, s. 7-16.
- Gąsiorowski K., *Dwa psalterze ks. Jakuba Wujka*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 12 (1959) nr 2, s. 246-259.
- Gieparda E., *Jan Jakub Wujek. Nowego Testamentu wierny i szczyry tłumacz*, w: *Jan Jakub Wujek. Tłumacz Biblii na język polski. W czterechsetną rocznicę wydania Nowego Testamentu 1593-1993*, red. M. Kamińska, Łódź 1994, s. 123-135.
- Grzebień L., *Jakub Wujek SJ (zarys biografii)*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 7-26.
- Gryglewicz F., *Praprzekład Ewangelii ks. Jakuba Wujka*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 7 (1954) nr 1-6, s. 16-41.
- Hanusiewicz-Lavallee M., *Czy był i czym był humanizm chrześcijański w Polsce?*, w: *Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2009, s. 53-85.
- Haratym E., *Ostatnie chwile ks. Jakuba Wujka TJ*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (1948) nr 3, s. 172-174.
- Hawrysz M., *Wzory XVI-wiecznej polemiki religijnej w świetle pism Marcina Czechowica: rekonesans*, „Studia Językoznawcze” 8 (2009), s. 59-70.
- Hochleitner J., *Jezuici w dominium warmińskim na przełomie XVI i XVII wieku*, „Studia Warmińskie” 41-42 (2004-2005), s. 269-280.
- Jambrek S., *The Bible in the Time of the Reformation*, „KAIROS - Evangelical Journal of Theology” 4 (2010) nr 1, s. 85-115.
- Józwiak F., *Współczesne Wujkowi tłumaczenia innowiercze*, „Studia Gnesnensia” 1 (1975), s. 372-374.

- Kamieniecki J., *Polemika z katolicyzmem i prawosławiem w Katechizmie Nieświeskim Szymona Budnego*, „Studia Białorutenistyczne” 9 (2015), s. 11-21.
- Kamieniecki J., *Z historii powstania Biblii brzeskiej*, w: *Biblia brzeska. Historia, język, teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, Łódź 2013, s. 29-38.
- Kaznowski Z., *Przekład Ewangelii i Nowego Testamentu ks. Jakuba Wujka*, „Studia Gnesnensia” 1 (1975) s. 360-363.
- Klawek A., *350 lat Biblii Wujka*, „Tygodnik Powszechny” 5 (1949) nr 47, s. 1-2.
- Klawek A., *Ks. Jakub Wujek w opinii wieków*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 3 (1950) nr 1-2, s. 16-23.
- Kochanowicz J., *Wychowanie w szkołach jezuickich okresu staropolskiego*, w: *Pedagogika ignacjańska: historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków 2010, s. 205-236.
- Kuran M., *Rola szkolnictwa jezuickiego w kształtowaniu wspólnoty europejskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Linguistica” 13 (2010), s. 35-44.
- Langkammer H., *Polski przekład Biblii Wujka na tle potrzeb i zmagających religijno-teologicznych ówczesnego Kościoła w Polsce*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 53-63.
- Lec Z., *Kolegia jezuickie na Śląsku do roku 1740*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 11 (2012) nr 2 (21), s. 89-97.
- Leszczyński R. M., *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna?* w: *Biblia brzeska. Historia, język, teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, Łódź 2013, s. 55-104.
- Maciuszko J., *Proces konfesjonalizacji w Europie i w Polsce. Kontekst wyznaniowy synodu generalnego toruńskiego z roku 1595*, „Czasy nowożytne” 3 (1997), s. 17-26.
- Medwid W., *Sprawa Jana Wiklifa w orzeczeniach Soboru w Konstancji*, „Studia Oecumenica” 15 (2015), s. 181-201.
- Nicko-Stępień P., *Wulgata Lowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13-20*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59 (2015), s. 47-66.

- Piechnik L., *Działalność jezuitów na polu szkolnictwa w Poznaniu w XVI w.*, „Nasza Przeszłość” 30 (1969), s. 171-210.
- Piechnik L., *Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI wieku*, „Collectanea Theologica” 46 (1676) nr 1, s. 67-77.
- Pietkiewicz R., *Hebraica Veritas w Biblii brzeskiej*, „Studia Judaica” 18 (2015), nr 1 (35), s. 197-222.
- Pilarczyk K., *Biblia Radziwiłłowska vel Brzeska vel Pińczowska: w 450. rocznicę jej wydania*, „Collectanea Theologica” 84 (2014) nr 1, s. 67-77.
- Poplatek J., *Obecny stan badań nad życiem Jakuba Wujka TJ i program dalszej pracy*, „Polonia Sacra” 3 (1950), s. 20-91.
- Prokulski W., *Wiekopomne dzieło. W 350. rocznicę wydania Biblii Wujka*, „Przegląd Powszechny” 228 (1949) nr 11, s. 257-275.
- Rospond S., *Język renesansu a średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. 3, cz. 2, Warszawa 1962, s. 127-129.
- Serwański M., *Formy aktywności kolegium jezuickiego w Poznaniu w XVI-XVII wieku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 8 (2002) nr 2, s. 31-39.
- Siatkowska E., *Samodzielność przekładu Nowego Testamentu przez Jakuba Wujka, Jana Blahoslava i Michała Frencla*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, Łódź 1992, s. 73-85.
- Smereka W., *Zagadnienie prąródła przekładu Ewangelii, dokonanego przez ks. Jakuba Wujka*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 8 (1955) nr 1-6, s. 289-305.
- Sobczykowa J., *Ks. Jakub Wujek jako komentator Biblii*, w: *Biblia Jakuba Wujka w życiu i kulturze narodu polskiego*, red. R. Słowiński, Poznań 2013, s. 83-100.
- Springborg P., *Thomas Hobbes and Cardinal Bellarmine: Leviathan and 'the Ghost of the Roman Empire'*, „History of Political Thought” 16 (1995) nr 4, s. 503-531.
- Starnawski J., *Czterechsetlecie Biblii Wujka*, „Bobolanum” 9 (1998), s. 65-82.
- Terlaga J., *Szkolne czasy ks. Jakuba Wujka SJ jako przygotowanie do działalności duszpasterskiej*, „Przegląd Powszechny” 50 (1933), s. 1-25.
- Voste J. M., *La Volgata al Concilio di Trento*, „Biblica” 27 (1946), s. 301-319.

Zarębski R., *Indywidualizmy nazewnicze Szymona Budnego (na przykładzie nowotestamentowych nazw geograficznych w Biblii nieświeskiej)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica” 51 (2017) z. 2, s. 41-53.

Zawiszewki E., *Dzieje Biblii Wujkowej*, „Studia Gnesnensia” 1 (1975), s. 368-372.

2. Książki

Archutowski J., *Książdz Jakub Wujek TJ (1540-1597)*, Warszawa 1915.

Barbolla M. i in., *Rari e preziosi. Documenti dell'età moderna e contemporanea dall'archivio del Sant'Uffizio*, Roma 2009.

Brekka P. M., *The Antwerp Polyglot Bible (1572): Visual Corpus, New World “Hebrew-Indian” Map, and the Religious Crosscurrents of Imperial Spain*, [praca doktorska], [b.m.] 2012.

Bieńkowska D., *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992.

Brodrick J., *Robert Bellarmin, l'humaniste et le saint*, Bruges 1963.

Brodrick J., *The Life and Work of Blessed Robert Francis Cardinal Bellarmine S. J. 1542-1612*, London 1928.

Burbianka M., *Andrzej Winkler. Drukarz wrocławski XVI-wieku*, Wrocław 1961.

Czerniatowicz J., *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

Eire C.M.N., *Reformations: The Early Modern World, 1450-1650*, New Haven 2016.

Encyklopedia wiedzy o jezuitach, red. R. Darowski, Kraków 2004.

Frick D. A., *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551-1632)*, Berkeley – Los Angeles – London 1989.

Gołąb J., *O tłumaczeniu Nowego Testamentu przez ks. Jakuba Wujka*, Warszawa 1906.

Grajkowska L., *Ks. Jakub Wujek z Wągrowca – życie i działalność*, Zeszyt Biograficzny Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Pałuckiej, Wągrowiec 1995.

Greider J.C., *The English Bible Translations and History*, Bloomington 2013.

- Griffin N., *Jesuit School Drama: A Checklist of Critical Literature*, London 1986.
- Grzebień L., *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2013.
- Han B.S., *Symphonia Catholica: The Merger of Patristic and Contemporary Sources in the Theological Method of Amandus Polanus (1561-1610)*, Göttingen 2015.
- Hudson A., *The Ideology of Reformation, The Premature Reformation: Wycliffite Texts and Lollard History*. Oxford 1988.
- Kossowska M., *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968.
- Kutzan Z., *Nowy Testament ks. Jakuba Wujka z 1593 roku a Wulgata*, (praca magisterska), Lublin 1953.
- Kuźmina D., *Jakub Wujek (1541-1597). Pisarz, tłumacz, misjonarz*, Warszawa 2004.
- Kuźmina D., *Pod sztandarem słowa*, Warszawa 2004.
- Kwilecka I., *Badania nad staropolskimi przekładami biblijnymi*, Poznań 2003.
- Lenartowicz-Zagrodna A., „*Eklezjastes*” Hieronima z Wielunia (1522). *Transliteracja i transkrypcja. Monografia języka*, Łódź 2011.
- Liguori de A.M., *Opera dogmatica contra gli eretici pretesi riformati*, t. 2, Monza 1831.
- Łuczak A., *Droga Szymona Budnego do krytycznego wydania Nowego Testamentu z 1574 roku*, *Prace slawistyczne* 140, Warszawa 2016.
- Łukaszewska-Haberko J., *Naukowe i religijne podróże pierwszych polskich jezuitów w świetle dokumentów zakonnych z XVI wieku (biografii, egzaminów, korespondencji)*, w: *Itinera clericorum: Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 473-486.
- Maryks R.A., *The Jesuit Order As a Synagogue of Jews: Jesuits of Jewish Ancestry and Purity-of-Blood Laws in the Early Society of Jesus*, Leiden – Boston 2010.
- Piechnik L., *Początki Akademii Wileńskiej (1570-1599)*, Rzym 1984.
- Pietkiewicz R., *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016.
- Pietkiewicz R., *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518-1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, (praca doktorska), Wrocław 2002.

- Pietkiewicz R., *W poszukiwaniu "szczyrego" Słowa Bożego. Recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej dobry renesansu*, Rozprawy naukowe PWT 86, Wrocław 2011.
- Quentin H., *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*, Rome 1922.
- Reczek S., *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.
- Rospond S., *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949.
- Scrivener F.H.A., *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*, New York 1894.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, t. 11, Wrocław 1978.
- Sobczykowa J., *Myśl o języku w komentarzu biblijnym ks. Jakuba Wujka*, Katowice 2001.
- Sygański J., *Ks. Jakób Wujek z Wągrowca w świetle własnej korespondencji: 1540-1597*, Kraków 1914.
- Terlaga J., *Działalność ks. Jakóba Wujka T. J. jako rektora Kolegium Poznańskiego*, Kraków 1936.
- Tutino S., *Empire of Souls: Robert Bellarmine and the Christian Commonwealth*, New York 2010.
- Warmiński I., *Andrz. Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906.
- Wegner P.D., *The Journey from Texts to Translations: The Origin and Development of the Bible*, Grand Rapids 1999.

ANEKS

A. Teksty²⁹⁰

1. Autobiografia Wujka²⁹¹

W imię twoje, słodki Jezu, na sławę i chwałę twoją.

Gdy rozmyślam nad latami i czasami minionego czasu mojego życia, zaprawdę źle urządzonego, chce się wykrzyknąć wraz z prorokiem: „Tylko dlatego, że Pan mnie wspomógł, dusza moja nie mieszka w piekle”. Bowiem nawet jeśli w wieku dziecięcym niemałe bodźce ku pobożności odczułem, i codziennym recytowaniem modlitw św. Brygidy pewnego szczególnego oddania, wraz z łzami, do rozmyślania nad wiecznością, czy to nad chwały raj, czy to kar piekła, doświadczyłem; i pamiętam, że wzbudzone zostało w mnie pewne pragnienie męczeństwa czy życia zakonnego; jednak gdy przybywało dojrzałości, gdy zostałem wysłany do Niemiec, wszystko to wskutek grzesznych postępków niemal całkiem pogrzebane zostało. Zwłaszcza dlatego, że pośród heretyków przebywałem, w wieku około 18 lat, wskutek czytania ich książek sam przekręcony, sam – jakie to bolesne – ich błędy podzielałem. Pamiętam siebie w tym czasie jako upadłego w jakieś szkaradne i straszliwe występki, w których przez kilka lata trwałem. I być może dłużej nawet byłbym pozostawał, gdyby Bóg z niebios się ulitowawszy nie wyciągnął mnie z jeziora nieszczęścia, i z błota hańby. Bowiem, z Niemiec do ojczyzny odwołany, przyjąłem w pewnym mieście kierowanie szkołą, gdzie od herezji stopniowo, czy to dzięki pouczeniom pewnego kapłana, czy to szczególnie dzięki lekturze Wyznania najznakomitszego kardynała Hozjusza, z łaskawości Boga do Kościoła katolickiego powróciłem.

Wkrótce potem wysłany przez rodziców do Krakowa na studia, tam po kilku miesiącach zostałem kreowany bakałarzem sztuk, i choć niemal wszyscy studenci z powodu zarazy się rozproszyli, ja, namowami pewnych osób wiedziony, udałem się do Jakuba Uchańskiego, wtedy biskupa kujawskiego, który obecnie jest arcybiskupem gnieźnieńskim. Przyjąłem u niego zadania kształcenia młodzieży, to jest jego alumnów, tak w języku łacińskim i greckim, jak i niemieckim. Tam, po kilku latach, po raz pierwszy usłyszałem coś o Towarzystwie Jezusowym, od samego biskupa: że pokazali się teraz mężowie bardzo uczeni i bardzo religijni, którzy cały zakres sztuk w bardzo krótkim czasie i sami opanowywali, i innych go nauczali; i że on ma zamiar wysłać mnie do nich do Wiednia wraz ze swoimi. Nie ma takich słów, którymi można wyrazić, jak bardzo byłem

²⁹⁰ Korekta i tłumaczenie tekstów łacińskich: R. Sochań, P. Nicko-Stępień; korekta i tłumaczenie tekstów angielskich: J. Kałat, P. Nicko-Stępień.

²⁹¹Na podstawie manuskryptu Jakuba Wujka: *Archiwum Romanum Societatis Iesu, Fondo Gesuitico*, t. 3, manuskrypt nr 2, s. 219-221. Zob. także płyta, plik nr 1.

rozradowany i rozpalony względem Towarzystwa, szczególnie za sprawą studiów. Bowiem o zakonnym sposobie życia jeszcze wtedy nie myślałem. Przeto po tym, jak Jakub Uchański po śmierci Przerębskiego został kreowany arcybiskupem, tak jak wcześniej przyobiecał, mnie do Wiednia austriackiego wraz ze swoimi bratankami do konwiktu wysłał. Tam przez niemal trzy lata pozostawałem i kursu filozofii sam wysłuchałem, i o osoby mi powierzone, na ile mogłem, się zatroszczyłem. Tam najpierw przez częste przystępowanie do sakramentów zacząłem wyzbywać się złych i grzesznych obyczajów, i umysł ku pobożności kształtować. I już przystąpiłem byłem do ćwiczeń duchowych, w których bez wątpienia wybrałbym Towarzystwo, lecz pewne przedsięwzięcie odwołało do Tarnawy ojca Wiktorię, który był wtedy moim nauczycielem. Przeto odłożyłem ćwiczenia na inny czas.

I już zwyczaj Towarzystwa, życie i studia bardzo mi odpowiadały, wszelako pewne pragnienia cielesne dotąd zatrzymywały mnie w życiu świeckim; zwłaszcza gdy arcybiskup nadał mi pewne tłuste probostwo, pod moją nieobecność, i o czym wcale nie myślałem, i uczynił mi nadzieję, że w szybkim czasie do Włoch wraz z jego bratankami udam się. Potem jednak, zmieniawszy zdanie (gdyż wziąłem pod uwagę obyczaje młodzieńców, którymi kierowałem) zacząłem upraszać arcybiskupa, by pozwolił mi wrócić do Polski, co wreszcie z trudem uzyskałem. Potem jednak wróciłem do arcybiskupa, i doświadczyłem jego największej wobec mnie życzliwości i łaskawości. Bowiem nie tylko nie chciał słyszeć ode mnie o żadnych rachunkach z wydanych pieniędzy, lecz nadał mi także bogaty kanonikat łączycy, o co nie prosiłem, ani o czym wcale nie myślałem, podczas gdy inni bardzo się starali, by ten kanonikat otrzymać. Tymi dobrodziejstwami chciał mnie sobie zobowiązać, bym tym chętniej służył mu w przyszłości; uczynił mnie swoim sekretarzem i skrybą. Jednakże ja, gdy już dwa beneficja kościelne dzierżyłem, poruszony autorytetem Najświętszego Soboru Trydenckiego, oraz czytaniem pobożnych ksiązek i słuchaniem świętych kazań, w czasie Wielkiego Postu zacząłem z większym natężeniem rozmyślać o ustaleniu sposobu życia, czy chcę być kapłanem świeckim, czy też członkiem Towarzystwa. I gdy rzecz coraz bardziej gorliwie Panu powierzałem, i często o tej rzeczy rozmyślałem, pewnej nocy, zanim zasnąłem, znużony rozważaniem racji na rzecz obu rozwiązań, poczułem jakieś – nie wiem jakie – silne poruszenie, i natychmiast zrywając się z łóżka, ślubowałem Bogu, że w czasie tego samego Wielkiego Postu coś pewnego na rzecz drugiego z tych rozwiązań podejmę. Że albo, po przyjęciu święceń kapłańskich zadość uczynię mojemu powołaniu, albo do Rzymu do Towarzystwa się udam. Gdy zatem kilkakroć do tego zamiaru się przyznałem, i oznajmiłem, że Bóg mi objawił, co mi czynić należy, jakieś cudowne światło w duszy poczułem, i spostrzegłem w umyśle jakieś uparte bodźce, bym jak najszybciej uwolnił się od świeckich spraw, i do Towarzystwa pośpieszał; tak bardzo, że to, co wcześniej wydawało się najbardziej uciążliwe dla ciała i niemal nie do zniesienia: ubóstwo, zaparcie się siebie, posłuszeństwo, i pozostałe rzeczy, które zakonnemu sposobowi życia towarzyszą, wtedy wydały mi się, dla miłości Chrystusa, najprzyjemniejsze. Zwłaszcza że w życiu świeckim należałoby znosić rzeczy nie lżejsze, dla zaszczytów, dla nabywania pożywania i rzeczy potrzebnych, i pozostałych marności, z wielką szkodą dla duszy.

Dlatego całkiem postanowiłem, że jak najszybciej rozstanę się z dworem i światem świeckim, i nie będę dłużej opierał się Duchowi Świętemu, i od razu udam się do Rzymu do Towarzystwa. Szczęśliwie się bowiem zdarzyło, że w tym samym czasie pewien kanonik, dobrze mi znany, sposobił się do podróży do Rzymu, by uzyskać dla duchowieństwa polskiego dyspensę odnośnie wielości beneficjów; wszystkich wysiłków dokładałem, by być towarzyszem tej podróży. Przeto udaje się do najczcigodniejszego pana arcybiskupa, zamiar mój mu objawiam, on zwleka. Ja wciąż i wciąż upraszam, rezygnuję na jego ręce z beneficjów kościelnych, które mi nadał, proszę o możliwość wyjazdu do domu i pożegnania się z rodzicami. Wreszcie się zgodził. Gdy jednak wysłałem już naprzód sługę z bagażami, a sam zaraz potem miałem konno udać się za sługą, koń nagle popadł w chorobę, i zmuszony byłem szukać innego, a którego z wielkim trudem wreszcie znalazłem. A to była

pierwsza przeszkoda. Druga zaś, znacznie większa, od rodziców w ojczyźnie: oni, skłonieni opiniami pewnych osób, ganili mój uczynek: że choć w takiej wielkiej łasce u arcybiskupa byłem i w tyle beneficjów przez niego zostałem wyposażony, wszystko to nagle odrzuciłem, i chcę się udać w tak długą i niebezpieczną podróż. Te jednak skargi jakoś uśmierzyłem, przytoczywszy powody mojego zamierzenia. Gdy wróciłem do arcybiskupa, nie tylko nie miałem od niego żadnej przeszkody, czego najbardziej się obawiałem (byłem już bowiem przygotowany do tego, że wszystko muszę stanowczo przełamywać), lecz także wspomógł mnie 30 dukatami na drogę, i wystawił mnie wieńcem wielkich mężów, i w sposób zaszczytny i z oznakami wielkiej życzliwości zostałem ze służby dlań zwolniony.

Przeto od wszystkich spraw uwolniony, roku Pańskiego 1565 przybyłem do Rzymu. W tym czasie po śmierci czcigodnego ojca Laineza miała miejsce generalna kongregacja, i czcigodny ojciec Francisco Borgiasz został wybrany generałem naszego Towarzystwa. Dnia św. Jakuba przyjęty do Towarzystwa, po spędzeniu dwóch lat w Rzymie we wrześniu roku 1567 wróciłem do Polski, i przebywałem w Pułtusku do roku Pańskiego 1571. Tamże roku pańskiego 1569 otrzymałem święcenia kapłańskie. W roku zaś 1570 zostałem wyprawiony na Ruś, dla wybrania miejsca na kolegium jarosławskie; i wreszcie w roku 1571 zostałem wysłany do Poznania dla położenia fundamentów tego kolegium, gdzie i cztery złożyłem śluby zakonne, i gdzie także i teraz pozostaję. I obym godnie szedł według powołania, którym zostałem wezwany, ku większej chwale Boga i Pana naszego, któremu niech będzie cześć, chwała i dziękczynienie na wieki wieków. Amen.

2. Korespondencja listowna (wybrane fragmenty)²⁹²

Wielce czcigodny w Chrystusie Ojcze. Otrzymałem kopię listu Waszej Dostojności, napisanego do mnie, od czcigodnego ojca prowincjała, w którym zawiera się to, co powinniśmy czynić w niebezpieczeństwie wygnania z Siedmiogrodu. Bowiem oryginalny list Waszej Dostojności do mnie nie dotarł, tak jak i nie dotarło brewe papieża do naszego księcia, o którym to brewe Wasza Czcigodna Dostojność wspomniała. O tym, co z nami tutaj się działo, niech Wasza czcigodna Dostojność pokrótce się dowie.

Na początku listopada odbył się sejm w Klużu, w tym czasie, po uprzedniej 40-godzinnej modlitwie i innych formach pokuty dokonano się odnowienie ślubów przez naszych. Przeto przyjęty został książę modlitwami i śpiewami, i w kolegium przez naszych, i w seminarium, i w kongregacji Najświętszej Panny. Wysłuchał komedii o św. Stefanie I, uczestniczył w dysputach naszych, filozoficznych i retorycznych; bowiem na teologiczne dysputy o bóstwie Chrystusa, które mieliśmy przygotowane, nie zezwolił namiestnik, obawiając się jakiegoś tumultu ze strony przeciwników. Nasi głosili kazania nie tylko po węgiersku, ale także po łacinie, dla łaski księcia, i dowiedli, że nie jest idolatrią otaczać kultem i wzywać świętych, oraz czcić obrazy i relikwie itd. Tymi działaniami naszych tak zostały poruszone dusze nawet przeciwników, że na wyścigi swoich synów naszym powierzali. Pewien wielki heretyk, żyd nieomal, swojego syna do seminarium naszego polecił, by kiedyś mógł on sprawować poselstwo za granicą. Lecz tymczasem na sejmie wrogowie Chrystusa każdy kamień poruszali, byśmy z Siedmiogrodu zostali wygnani. Przeto przekonywali na wszystkie sposoby, że idolatria z królestwa powinna być usunięta (przez idolatrię zaś rozumieją naszą wiarę katolicką), i że nic innego nie powinno być na sejmie omawiane, zanim o religii się nie postanowi. Błagali też księcia, w imieniu całego królestwa, byśmy zostali usunięci; gdy tego nie uzyskali, po tym jak rada książęca nakazała im milczenie, znów zaczęli się burzyć, dążąc do tego, by tylko jeden z

²⁹² Na podstawie: List nr 72, w: J. Sygański, *Korespondencja ks. Jakóba Wujka...*, s. 70-76. Zob. także płyta, plik nr 5b.

naszych był przy księciu obecny, oraz by nasi nie mieli ani szkół, ani świątyni. Lecz i tego uzyskać nie mogli, gdyż Bóg walczył za nas przez radę, gdy my milczeliśmy. Bowiem nawet jeśli namiestnik i cała rada jest kalwińska, i wielu z nich chce, by naszych tu nie było, i życzą sobie oni, by mieć księcia ze swojej sekty, to jednak z powodu pewnych politycznych racji, a najbardziej z powodu woli, testamentem wyrażonej, świętej pamięci Stefana, króla Polski, i księcia Krzysztofa, i z powodu jawnego pożytku i zaszczytu, jaki, jak widzą, przez Towarzystwo do Siedmiogrodu został sprowadzony, są zmuszeni, nawet jeśli temu niechętni, bronić Towarzystwa. Zatem będziemy mieć spokój aż do sejmu generalnego, lub do tego czasu, w którym księżę sam zacznie osobiście rządzić. Tymczasem będziemy przygotowywać apologię po łacinie i po węgiersku, w której pokażemy, że nie jest idolatrią czcić Chrystusa jako Boga, wzywać świętych oraz otaczać kultem ich relikwie i obrazy; i że Chrystus jest prawdziwie obecny w Sakramencie; i ponownie rozpowszechnimy racje, w imieniu kogoś kochającego ojczyznę, dlaczego Towarzystwo powinno w Siedmiogrodzie pozostać.

Mamy już operariuszy, którzy przybyli z Rzymu, najpierw trzech z ojcem Possevino, następnie innych trzech, którzy ze mną przybyli z kongregacji, i na koniec dwóch Hiszpanów; ich koszty podróży z miasta Rzymu do Polski, ponieważ doszły do 400 talarów (choć nie są liczone koszty podróży Hiszpanów z Hiszpanii do Rzymu, bowiem nie wiadomo było, jakie są), a kolegium w Klużu nie mogło ich uiścić, uiszczone zostały z seminarium ze strony króla, z trzech miesięcy, które w czasie zarazy były wolne; tak bowiem król zarządził. Prosimy, by to Wasza Czcigodna Dostojność za prawomocne i słuszne uznała, i by za zgodą Waszej Czcigodnej Dostojności w ten sam sposób zostały uiszczone pozostałe koszty, które dotąd są należne Hiszpanom. Bowiem przez całe sześć miesięcy seminarium było rozproszone, niemniej zażądaliśmy od sług księcia także wcześniej zatrzymanych pieniędzy za połowę roku 1584. Nie wątpimy, że każdy papieski wizytator seminariów, jeśli tu przybyłby, rzecz tę zaaprobuje; tym bardziej, że z pieniędzy papieskich niczego nie tknęliśmy. I król tak zarządził, by z tych miesięcy, które z powodu zarazy były wolne, uiszczane były koszty podróży dla przybywających, bowiem bez nauczycieli seminarium w żaden sposób nie może istnieć.

Ojciec Leonhard Ruben jest wicerektorem w Klużu, gdyż nie przybył ten, którego wyznaczyła Wasza Czcigodna Dostojność, Ojciec Emmanuel Vega jest profesorem kontrowersji, prefektem nowicjuszy, rzeczy duchowych i kongregacji Najświętszej Panny. Inny Hiszpan Miguel Ortiz naucza retoryki w Klużu, inny Diego Ortiz jest preceptorem szkoły wyższej w Alba Iulia, ojciec Juan Gonzalez w Klużu przystąpił do kursu filozofii. Ojciec Girolamo Fericelli wspomaga mnie w wychowaniu księcia, w miejsce ojca Jakuba kaliskiego, którego z powodu niebezpieczeństwa gruźlicy odesłaliśmy do Polski. Michał Salpa został wysłany do Waradynu, dla pobudzenia szkół katolickich, tam wkrótce później zapadł na gorączkę, z której jeszcze się nie wyleczył. Ludwik Lucari, ponieważ pluł krwią, zwolniony został ze szkół i uczyniony subministrem. Sebastian naucza w klasie syntaksy, Jan Pax pozostaje jako koadiutor w Alba Iulia. Poza tym ani w Waradynie, ani w Alba Iulia nie mamy odpowiedniego superiora, mnie samemu nakazano zatrzymać powinność i wiceprowincjała, i superiora w Alba Iulia, i wychowawcy księcia; tym powinnościom na równi wszak sprostać nie mogę, jeśli przynajmniej w Alba Iulia nie będę miał właściwego pomocnika, zwłaszcza że być może przez całą zimę będę musiał podróżować tu i ówdzie z księciem, ponieważ ojciec Fericelli nie jest jeszcze znany na dworze. Lecz o tym napisałem Waszej Dostojności gdzie indziej, i dlatego nic więcej nie będę dodawał.

Seminarium nasze i szkoły gwałtownie wzrastają. W seminarium i konwikcie jest już ponad 70 osób, z których trzech już stało się kapłanami, a siedmiu przyrzekło kapłaństwo; i bardzo prosimy, by dla nich Wasza Czcigodna Dostojność uzyskała od papieża dyspensę, by – ci, którzy do tego wydają się odpowiedni – mogli otrzymać święcenia, nawet i prezbiteratu, w wieku 22 lub choć 23 lat, w tak wielkim niedostatku kapłanów w tych stronach. Mamy już jednego kapłana, to jest proboszcza w naszym okręgu; wkrótce będziemy mieć drugiego, którego za Waradyn wysłaliśmy; jeśli dojdzie trzeci, okręgi nasze będą zaopatrzone w proboszczów. Tymczasem jednak są one odwiedzane przez

naszych w niemal każdą niedzielę.

Ojciec Jan Lelesius, który tu stale w łóżku leży, choć nie zawsze myśli o bólach podagrycznych, zamierza w pierwszą wiosnę do Wiednia i stamtąd do Włoch się udać, zgodnie z pozwoleniem Waszej Czcigodnej Dostojności, choć przeczytałem mu i ten fragment listu Waszej Czcigodnej Dostojności, wśród ostatnich listów, w którym Wasza Czcigodna Dostojność oznajmia, że lepiej by było, gdyby tu wytrwał. Jednak dobry ojciec uważa, że owym najsroższym bólem, którymi jest dotknięty, można ulżyć częściowo dzięki cieplejszemu krajowi, częściowo dzięki lekarstwom, które tam bardzo łatwo, tu w żadne sposób uzyskać nie można. Oczekuje on tylko na list otwarty, którym Wasza Czcigodna Dostojność poleci go rektorowi w Wiedniu i Padwie, lub jakiemuś innemu, do którego będzie mógł przybyć. I o to, by nie odmawiano mu tego, dla jego pocieszenia, bardzo proszę Waszą Czcigodną Dostojność. Choć i my wolelibyśmy, by tu pozostał. Bowiem nawet leżąc w łóżku mógłby nam pomóc, ponieważ ma wielkie doświadczenie i autorytet w tych stronach. Lecz ponieważ, jak powiedziałem, ma swoje racje, dla jego pocieszenia nie uważałbym, by należało mu tego odmawiać. Ma już na drogę 371 złotych węgierskich, wóz, łóżko i inne rzeczy do podróży potrzebne, konie łatwo znajdzie. Ma i zezwolenie namiestnika, i ma towarzysza spośród nas, by mu usługiwał i dostarczał żywności, tak by nie stał się wielkim ciężarem dla jakiegoś kolegium.

O sprzedaży pewnej części wsi zwanej Andahaza, dokonanej przez Stefana Aratora [Istvána Szántó] panu György Király, wiceżupanowi, który posiadał drugą część tej wsi, sądzę, że napisał Waszej Czcigodnej Dostojności czcigodny ojciec prowincjał. Bowiem sprzedaż ta dokonała się przed moim przybyciem do Siedmiogrodu. Gdy jednak rzeczony György Király z pismem księcia chciał objąć prawowite posiadanie tego działu, sprzeciwił się temu posiadaniu ojciec, który nastąpił po ojcu Stefanie w rezydencji w Waradynie. I już György Király listownie zwrócił się do mnie, bym unieważnił ten sprzeciw, i bym na korzystanie ze spokojnego posiadania tego działu, zakupionego przez niego za 25 talarów i sprzedanego przez ojca Stefana, który powiedział, że do sprzedania go ma uprawnienie, po przyjęciu tych pieniędzy mu pozwolił. Ja, po rozpytaniu się o tę sprawę, odpowiedziałem, że ojciec Stefan nie miał od Waszej Czcigodnej Dostojności żadnego upoważnienia do sprzedaży, zatem pan György Király nie ma żadnego prawa do tej części wsi; my jednak napiszemy do Waszej Czcigodnej Dostojności, by część ta za przynajmniej możliwą do przyjęcia cenę mogła być sprzedana rzeczonemu György, za którym także wstawił się namiestnik, który tu zastępuje księcia. Poleciałem zatem ojcowi Maciejowi, by starannie zbadał wartość tego działu. Słyszę bowiem, że wieś odległa jest od Waradynu na 5 dużych mil węgierskich i podlega Turkom, i niej nasi ledwo jakakolwiek korzyść osiągać mogą. Dochodzi i to, że musielibyśmy spierać się z człowiekiem potężnym, z powodu tego, że jeden z naszych ze zwykłej naiwności, nie pytając Waszej Czcigodnej Dostojności, sprzedał zwiedziony przez człowieka przebiegłego i heretyka. Z tego powodu proszę, by Wasza Czcigodna Dostojność jak najszybciej zawiadomiła nas, co tutaj powinniśmy uczynić, i, jeśli wartość tej części wsi nie dochodzi do drugich 200 florenów ponad to, za ile została sprzedana, by Wasza Czcigodna Dostojność zezwoliła nam, byśmy mogli wyświadczyć grzeczność tym heretykom, którzy bardzo nam zaszkodzić mogą, tak by, mimo naszego sprzeciwu, nie otrzymali – prawem lub bezprawiem – tego, do czego prawo od nas, jak się może zdawać, już nabyli. O wartości tej części wsi jeszcze się nie dowiedziałem. Napiszę o niej w następnym liście, jeśli czegoś bardziej pewnego się dowiem.

Przesyłam Waszej Czcigodnej Dostojności list naszego księcia, przezeń ułożony i jego ręką podpisany. Niech Wasza Czcigodna Dostojność mu odpowie i jakiś rzymski podarunek mu prześle. Bardzo bowiem ekscytuje się takimi rzeczami. Pisałem dotąd te słowa częściowo w podróży, częściowo w kolegium, dlatego niech Wasza Czcigodna Dostojność wybaczy, że napisałem tak bezładnie i bez porządku. Gdy jednak czekałem na sposobność wysłania tego listu, otrzymałem wreszcie pismo Waszej Czcigodnej Dostojności (nadane 21 sierpnia, wraz z brewe apostolskim do naszego księcia) 3 grudnia. Lecz dogodnie się trafiło, że kopię tego listu od czcigodnego ojca

provincjała znacznie wcześniej otrzymałem. Brewe papieża wczoraj oddałem księciu, w obecności kanclerza i marszałka dworu, którzy wszyscy je przeczytali, zawierało bowiem poważnie napomnienie do księcia, by w żaden sposób nie pozwolił, by nasi opuścili Siedmiogród. Ztroszczyć się, by książę na ten list odpowiedział, czy raczej sprawił, by odpowiedziano przez jego dostojników, od których większe jest niebezpieczeństwo [wygnania jezuitów].

Katalog seminarium i konwiktów wysłaliśmy przed miesiącem do czcigodnego ojca provincjała, aby stamtąd został wysłany do Waszej Czcigodnej Dostojności. Ojciec Leonhard Ruben jest tu tymczasowo wicerektorem, dopóki inny nie zostanie przysłany przez Waszą Czcigodną Dostojność. I zaprawdę bardzo pragniemy, by Wasza Czcigodna Dostojność przysłała jakiegoś znakomitego męża, który mógłby sprawować funkcje rektora i wiceprovincjała, a z pewnością też i wychowawcy księcia; który byłby mężem dojrzałym i doświadczonym, i dobrze wykształconym w filozofii i teologii, oraz biegłym w sporach i językach, a i – dodam – elokwentnym i wymownym, dobrym humanistą i znawcą dziejów. Wszystko to bowiem wymagane jest na dworze, dla właściwego wychowania księcia, zwłaszcza jeśli książę ten – jak wkrótce należy oczekiwać – weźmie na siebie kierowanie królestwem. Lecz o tym więcej kiedy indziej napiszę. Czas bowiem, bym wreszcie kończył, polecając się świętym nabożeństwom i modlitwom Waszej Czcigodnej Dostojności, o której, pragnę, by cieszyła się dobrym zdrowiem w Panu. W Klużu, 8 grudnia roku Pańskiego 1587. Waszej Czcigodnej Dostojności syn niegodny i sługa w Chrystusie. Jakub Wujek.

3. Wstęp do Wulgaty Lowańskiej²⁹³

Dziekan fakultetu teologicznego na uniwersytecie w Louvain do swojego czytelnika:

Ponieważ Pismo św. dzięki łaskawości Boga najlepszego, największego ludziom dane zostało, jako najpewniejszy fundament wiary i religii katolickiej, przeto niegodnym byłoby jego majestatu i pobożności chrześcijan, by było ono jakimiś błędami lub fałszerstwami skażone. Dlatego nasz fakultet teologiczny uznał za właściwe, by wszelkim dążeniem i staraniem temu się poświęcić, by dawna i powszechna edycja Biblii [=Wulgata] (którą Święty Sobór Trydencki ogłosił za taką, którą należy uważać za autentyczną w publicznych czytaniach, dysputach, kazaniach i wykładach) najdokładniej została poprawiona; a to taką drogą i sposobem, by do różnych rękopiśmiennych egzemplarzy się odnieść, i to, co w nich zostanie znalezione jako na odmienny sposób zapisane, by zgodnie ze źródłami Bożej wiedzy, i komentarzami dawnych Ojców przebadać, a to, co przebadane zostało, by wygodnymi znakami na marginesie zaznaczone zostało, tak by roztropny czytelnik, tymi środkami wspomógł, bez wielkiego trudu mógł rozstrzygnąć, jaka lekcja jest autentyczna, a jaka sfalszowana. Wprawdzie przed kilkoma laty poświęcił bez wątpienia godny pochwały wysiłek, w odwoływaniu się do rękopisów i poprawianiu Biblii, doktor naszego fakultetu Johann Hentenius, jednak on i nie znalazł licznych i nie zasługujących na wzgardzenie lekcji Wulgaty, a tych, które znalazł, zupełnie nie odnosił do źródeł Pisma św. W ten sposób stało się to, że bardzo liczne miejsca, zasługujące na poprawę, umknęły jego pilności. Dlatego nasz fakultet wybrał pewnych profesorów naszych, wyróżniających się erudycją i pracowitością, by zadbali, by to, co w poprzednich edycjach mogło być oczekiwane przez osoby studiujące Pismo św., z rzetelną pilnością dokonane zostało, a to, co dokonają, by powierzyli do druku królewskiemu drukarzowi, Christopherowi Plantinowi. Czym zaś ta edycja się

²⁹³ Na podstawie: *Praefatio w: Biblia sacra: Quid in hac editione a Theologis Louaniensibus praesitum sit, paolo post indicatur*, Antverpiae, K. Plantinus, 1574, 8°, sygn. BK I 24.O. Zob. także płyta, plik nr 2.

cechuje, będzie wskazane w wstępie, który potem następuje. Louvain, dnia siódmego przed idami maja roku 1573.

Czym ta edycja Biblii się cechuje?

Przed wszystkim różne lekcje Wulgaty łacińskiej, znalezione w najdawniejszych i najbardziej poprawnych rękopiśmiennych egzemplarzach, zostały napisane na marginesie wraz z numerem egzemplarzy, w jakich lekcje te zostały znalezione. Zostało to dokonane co prawda częściowo staraniem, przed kilkoma laty, pana Johanna Henteniusa, częściowo teraz staraniem wybornych teologów. Ponieważ bowiem bardzo liczne z tych lekcji, które zaprawdę mogą wydawać się dokonane przez naszego tłumacza, umknęły pilności pana Henteniusa, niemało lekcji zostało dodanych teraz, i podobnym staraniem jeszcze więcej będzie mogło być dodanych w przyszłości. Tym więc przede wszystkim ta edycja się cechuje.

Następnie, wszystkie różne lekcje, tak te, które znalazł Hentenius, jak i te, które teraz odkryte zostały, najpierw zostały porównane z tym tekstem Wulgaty, który został niedawno wydany w oficynie Plantina z rozkazu króla katolickiego w Biblii Królewskiej, na podstawie egzemplarza z Complutum [Alcala de Henares]. Nie bez racji; bowiem nawet jeśli ów tekst nie jest w każdym miejscu wygładzony, i nie od każdego zepsucia został uwolniony, to jednak w bardzo wielu miejscach, zgadzając się z bardziej poprawnymi pismami, pokazuje autentycznie lekcję Pisma. I choć sprzeczny jest z pewnymi powszechnymi kodeksami, do których i inni, i my, po radę sięgaliśmy, ma rzetelny przekład tłumacza, gdyż tekst ten, jak świadczy kardynał Ximenes [Jimenez] na podstawie najwyborniejszych rękopisów wyrażony został. Jakkolwiek w księdze Psalmów to jest dla niego szczególne, że, ponieważ między liniami tekstu greckiego jest umieszczony, do niego jest dostosowany. Najpierw więc z tym tekstem różne lekcje zostały porównane.

Potem lekcje zostały zbadane i porównane z dawnymi tekstami i komentarzami, lekcje pewnych ksiąg, których oznaczenia widoczne są na marginesie. I tak różne lekcje Księgi Rodzaju, Wyjścia, Liczb, Powtórzonego Prawa, Eklezjastyka [Syracha], i dalszej części Jeremiasza, zostały zbadane w porównaniu do Hrabana; Księgi Kapłańskiej, w porównaniu do Radulfa: Ksiąg Królewskich, Ksiąg Kronik, Księgi Hioba, Psalmów, Koheleta, Izajasza, wcześniejszej części Jeremiasza, Ezechiela, Daniela, 12 proroków mniejszych, Ewangelii według Mateusza, Listów św. Pawła do Galatów, do Efezjan, do Tytusa, do Filemona w porównaniu do Hieronima, i do tych komentarzy, które Hieronimowi są przypisywane, i zazwyczaj czyta je się wśród jego dzieł; Pierwszej Księgi Królewskiej, Księgi Ezdrasza, Nehemiasza, Tobiasza, Przysłów, Ewangelii według Marka, Dziejów, Listów św. Pawła do Hebrajczyków i 7 listów powszechnych w porównaniu do Bedy; Księgi Hioba i Pieśni nad Pieśniami w porównaniu do Grzegorza; Księgi Psalmów i Ewangelii według Jana w porównaniu do Augustyna; Księgi Psalmów i Ewangelii według Mateusza w porównaniu do Hilarego; Księgi Psalmów, po raz czwarty, i Ewangelii według Łukasza w porównaniu do Ambrożego; Listów św. Pawła do Rzymian, Koryntian, Filipian, Kolosan, Tesaloniczan i do Tymoteusza, w porównaniu do tych komentarzy, które są pod imieniem Ambrożego; Apokalipsy w porównaniu do Primasiusa.

Poza tym lekcje te zostały ocenione w zestawieniu, jeśli chodzi o Stary Testament, do tekstu hebrajskiego, greckiego i chaldejskiego, a jeśli chodzi o Nowy Testament, do tekstu greckiego i syryjskiego, edycji królewskiej. Ponieważ zaś zróżnicowanie egzemplarzy greckich jest niemal tak wielkie, jak łacińskich, sięgnęliśmy po radę do egzemplarzy greckich innych lekcji. Do tego zatem wszystkiego, o czym już wspomniano, różne lekcje zostały odniesione. Ponieważ zaś to, lub jakież z tych rzeczy, wspomagało lekcję, która margines zajmowała, zostało to oznaczone albo bardzo

krótkimi oznaczeniami, albo w bardzo niewielu słowach. Jeśli jednak rzeczy te zgodnie [między sobą] tej lekcji są przeciwne, lub swojego autorytetu jej nie udzielają, a też w żaden inny sposób prawdziwości tej lekcji stwierdzić nie można było, określonymi znakami wskazane zostało, że lekcja ta ma znaczenie niewielkie lub żadne. Jeśli zaś jakies z tych rzeczy sprzyjały tej lekcji, która jest w tekście, także i to bardzo często jest odnotowane. Niekiedy zaś zostało określone nie którą lekcję rzeczy te zalecają, lecz co czytają, albo dlatego, że nie można dostatecznie rozstrzygnąć, na rzecz której lekcji bardziej przemawiają, albo dlatego, że rzeczy te same bardziej użytecznie wskazują, co jest czytane. Do tego, jeśli odkryto, że łaciński przekład różni się od źródła, z którego wypływa, nierzadko to odnotowano; nie dlatego, że uważa się, że przekład Wulgaty według tego sposobu powinien zostać skorygowany, lecz albo dlatego, że są to takie rzeczy, iż wydaje się prawdopodobne, jakoby to, co tłumacz przetłumaczył, w innych pismach łacińskich znaleźć można; albo dlatego, że są to takie rzeczy, że ich poznanie niemało korzyści przynosi. Oprócz tego, jeśli zauważono, że słowo łacińskie jest dwuznaczne co do przypadku, czasu, lub w podobny sposób, słowo hebrajskie lub greckie, które kiedyś przełożono na to łacińskie słowo, jeśli pod tym samym względem dwuznaczne nie było, zostało odnotowane na marginesie, by dwuznaczność łacińskiego słowa usunąć.

Ponieważ zaś wspomniane rzeczy nie mogły być rozstrzygnięte słowami, ilekroć przeszkadzała temu ciasnota marginesu, osobno zostało odnotowane to, czego margines nie mógł uchwycić, szczególnie to, co wydawało się niezbędne lub pożyteczne do rozsądzania różnych lekcji. Ponieważ zaś to nie mogło być w sposób wygodny dołączone w tym samym wolumenie do ksiąg Biblii, zarówno dlatego, że należałoby użyć zbyt małych liter, jak też dlatego, że wolumen stałby się zbyt obszerny, wkrótce – z Bożą pomocą – w odrębnym wydaniu, w bardziej wygodnej czcionce, rzeczy te staraniem Plantina się ukażą. I to są zasadnicze rzeczy, które towarzyszyły tej edycji Biblii.

Co w tej edycji Biblii należy zauważyć:

Przede wszystkim w żaden sposób nie należy ignorować tego, że w tej edycji ukazuje się ten tekst Biblii, który przez pana Henteniusa został poprawiony i w roku 1547 w Louvain został wydany, i nie jest on w żaden sposób zmieniony w słowach (bowiem rozdzielenie niekiedy zostało, z określonych przyczyn, zmienione) w taki sposób, że ani autentyczne lekcje do tekstu nie zostały wniesione, ani nieprawie nie zostały z tekstu usunięte.

Następnie należy zauważyć, że te lekcje, niemal wszystkie, które Hentenius umieścił na marginesie, jakiegokolwiek by były, przez nas pozostawione i przebadane zostały. Bowiem nawet jeśli wiele z nich zasługiwało, by je usunąć, to jednak wydało się użyteczne, by – zgodnie z poprawieniem innych kodeksów – je pozostawić i znakiem odrzucenia oznaczyć. Z tej przyczyny niekiedy lekcje nieprawie, które znajdują się w licznych kodeksach, także w tych, które są cenione, przez nas zostały dodane, a dla wielu z tych, które dodaliśmy, było prawdopodobieństwo prawdziwości.

Oprócz tego należy zauważyć, że te lekcje, które są lekcjami łacińskich kodeksów, tą samą jak i tekst czcionką zostały wydrukowane, te zaś lekcje, które zostały zaczerpnięte z ksiąg hebrajskich, greckich i podobnych, mniejszymi czcionkami zostały wydrukowane, by ktoś nie mniemał, że Wulgata jest uważana za przekład lub lekcję, która ma być według takiego sposobu poprawiona.

Ponadto należy wiedzieć, że nie było naszym zadaniem, by bardzo powiększać liczbę rękopisów, zarówno dlatego, że każdy łatwo mógłby znaleźć rękopisy, które mają podobne lekcje, jak i dlatego, że autentyczna lekcja powinna być brana wcale nie na tej głównie podstawie, że taką lekcję ma wiele rękopisów. Bowiem większa liczba rękopisów często pokonuje lepszą lekcję. Często również nie dodawaliśmy żadnej cyfry rękopisów; niekiedy dlatego, że lekcje są dość sprzeczne, tak w drukowanych, jak i w rękopiśmiennych księgach, i takimi są wszystkie te lekcje, które pan Hentenius

wyrzucił z tekstu na margines, bez dodania żadnej cyfry rękopisów; niekiedy dlatego, że ich [rękopisów] cyfra jest nam nieznana w sposób pewny, zwłaszcza że nie tyle poznaliśmy tę cyfrę dzięki naszemu wysiłkowi, ile wzięliśmy ją na podstawie zaufania do adnotacji i komentarzy najbardziej godnych pisarzy. Do tego należy odnotować, że dawni komentatorzy nie zawsze czytali tekst w taki sposób, w jaki był czytany tekst, do którego są dołączone lub włączone ich komentarze. Można się bardzo często z zestawienia tekstu z komentarzami domyślać innej lekcji, kiedy albo żaden komentarz tekstowi nie odpowiada, albo jest to komentarz, który nie wyraża słów tekstu, lub na ten kształt czytanych. Dlatego czytelnik nie powinien się dziwić, jeśli niekiedy ujrzy jako niedowiedzione te lekcje, do których znak dołączonego dawnego tekstu, w komentarzu został dodany lub mógł zostać dodany.

Do tego należy dorzucić, że jeśli na marginesie jest odnotowane coś, co czyni coś zamiast tekstu, to jest zamiast lekcji, która jest w tekście, należy się domyślać rękopisów, nawet jeśli zazwyczaj o tym nie wspomniano; jako że niczego nie czyta się w tekście, co by nie było znalezione w rękopisach.

Potem należy objaśnić znaczenie znaków, które występują w tej edycji w różnych miejscach, tak w tekście, jak i na marginesie. Z nich pewne są widoczne tylko w tekście, inne tylko na marginesie, niektóre i w tekście, i na marginesie.

W samym tekście znajdują się te znaki $\| \varphi$, z których dwie takie linie $\|$, tam gdzie są umieszczone, oznaczają, że należy odnieść się do miejsca, które, z innej części Pisma, cytowane jest na marginesie.

Ten zaś znak φ oznacza początek wersu, którego cyfra jest umieszczona na boku.

Wreszcie tego rodzaju półkole ' jest znakiem różnej lekcji.

I w tekście, i na marginesie znajdują się te znaki *► " .•. Asteriks, to jest gwiazdka *, oznacza, że to, do czego na marginesie znak ten jest przystawiony, uzupełnione jest tekstem oznaczonych egzemplarzy, w tym miejscu, gdzie umieszczona jest inna gwiazdka.

Obelus, to jest rożek ►, umieszczony jest w tekście przy tych wypowiedziach, które nie znajdują się w kodeksach oznaczonych tym samym rożkiem na marginesie.

Dwie tego rodzaju skierowane na dół kreski " wskazują, że to, do czego na marginesie znak ten jest przystawiony, zawiera się w tekście oznaczonych ksiąg, w miejsce tego, co przy znaku tym w tekście edycji jest odnotowane.

Takie 3 punkciki .•. są przystawione na marginesie do tych wypowiedzi, które są zaznaczone dla usunięcia ich dwuznaczności, które tymi punktami w tekście zostały oznaczone, jakkolwiek takie oznaczenie będziemy uważali niekiedy (jak łatwy jest błąd w takich drobiazgach) za umieszczone zamiast takiej wypowiedzi.

Należy jednak zauważyć, że niekiedy współwystępuje więcej lekcji, które tym samym znakiem się zaczynają, a różnymi półkolami są zamykane, lub odwrotnie, różnymi znakami się zaczynają, a tym samym półkolem się kończą; i wtedy należy starannie zwracać uwagę na położenie znaków i półkoli, i mieć wzgląd na porządek lekcji na marginesie, jeśli znakami tego samego rodzaju odnotowane zostały.

Liczniesze są znaki, które widoczne są na samym tylko marginesie.

MS. oznacza rękopiśmienne egzemplarze Wulgaty, z których jest ta lekcja, do których takie znaki są dodane; i zazwyczaj do tych rękopisów jest dołączona.

R. wskazuje, że lekcja, do której taki znak jest dołączony, zgadza się z tym tekstem Wulgaty, który jest w Biblii Królewskiej.

Rab. oznacza, że tak czyta Hraban, lub przynajmniej – tak czyta tekst złączony z jego komentarzami. Aug. wskazuje, że tak czyta Augustyn, lub przynajmniej – tak czyta tekst włączony do jego egzegezy. Podobnie jest odnośnie takich innych krótkich skrótów: Rad. wskazuje na Radulfa, Hier. na Hieronima, B. na Bedę, Greg. na Grzegorza, Hil. na Hilarego, Amb. na Ambrożego, Pr. na Primasiusa. Jeśli zaś imię któregoś z tych Ojców zostało podane w nieco szerszym skrócie: Raban., Radul., Hieron., Beda, Gregor., August., Hilar., Ambros. lub Primas., wskazuje to, że lekcja jest zebrana z samych komentarzy Ojca, i tak przezeń odczytana została, jakkolwiek tekst Pisma, który z tymi komentarzami jest złączony, ma inną lekcję. To zaś osoba składająca czcionki, początku imienia nie różnicując, pokazała – co się wydało wygodne – bardziej lub mniej skróconym imieniem Ojca, a najbardziej w tych miejscach: Mateusz, 5,42; 13,36; 14,12; 16,3; 17,17; 18,22.

H. wskazuje, że lekcja, do której znak ten jest przystawiony, jest albo zgodna z tekstem hebrajskim, albo do niego zbliżona.

G. pokazuje to samo odnośnie greckiego tekstu Biblii Królewskiej. Zaznaczyć należy, że Biblii Królewskiej – owiem jeśli G.q. (co oznacza „jakiś grecki tekst”), jest umieszczone, wskazuje to, że lekcja ta zgadza się nie z tekstem greckim Biblii Królewskiej, lecz z jakimiś innymi egzemplarzami greckimi.

C. oznacza, że parafrazę chaldejską, która istnieje w dziele królewskim, jest uznana dla danej lekcji.

S. wskazuje, że syryjski tekst tegoż królewskiego dzieła sprzyja tej lekcji.

MS.q. oznacza, że tak czytają pewne rękopisy. Nie oznacza to jednak, że niewiele jest rękopisów, które taką lekcję mają, lecz to, że lekcja ta – czy wiele, czy niewiele jest rękopisów – jest mniej prawdopodobna, lub należy ją umieścić za inną lub za innymi; niemniej jest to taka lekcja, której nie należy zupełnie odrzucać.

o., co u matematyków jest znakiem zera, pokazuje, że te lekcje łacińskich kodeksów (bowiem są to lekcje tylko z łacińskich egzemplarzy, jakkolwiek nie jest dodany znak MS.), do których znak ten jest dołączony, mają znaczenie małe lub żadne; i zazwyczaj są to takie lekcje, które słusznie są odrzucane i pomijane. Nie należy jednak pomijać milczeniem, że dwa te ostatnie znaki niekiedy są pomieszane; niektóre lekcje, oznaczone przez MS.q., mogłyby być oznaczone przez o., a niektóre, oznaczone przez o., mogłyby być odnotowane przez MS.q.; bowiem nie można było zachować ścisłego rozróżnienia między sensem tych oznaczeń (oba wszak wskazują na lekcje mało prawdopodobne). Jednakże znaki te zostały umieszczone nie bez najpilniejszego zbadania: włożono znacznie więcej wysiłku, w sięganiu do kodeksów i komentarzy, odnośnie takich lekcji, niż wszelkich innych. Ale gdyby ktoś zauważył lub znalazł coś, co zaleca takie lekcje, niech będzie łaskaw to wskazać i publicznie o tym donieść; niech i lepszym opiniom zostanie poddane to, co przez nas zostało osądzone.

Q.N., to jest „szukaj uwag”, takich mianowicie, o których wcześniej powiedzieliśmy, w nich bowiem można znaleźć to, co – jakkolwiek sprawia, że daną lekcję za autentyczną uznać należy – na marginesie zupełnie umieszczone być nie mogło. Są zaś te uwagi ułożone – tak jak należało to zrobić

– zgodnie z porządkiem ksiąg, rozdziałów i wersów Pisma św. Przeto należy szukać tego samego rozdziału lub wersu, do lekcji którego znak Q.N. został dołączony.

4. Wstęp do *Disputationes* autorstwa Roberta Bellarmina²⁹⁴

List dedykacyjny

Najbardziej błogosławionemu i najświętszemu ojcu Sykstusowi V, papieżowi, Robert Bellarmin.

Prawdziwe i mądre to napisane, najświętszy ojcze, pozostawił św. Hieronim, że nikt nie jest tak bezbożny, kogo by heretyk bezbożnością nie pokonał. Skoro bowiem wiara duchowa jest fundamentem i początkiem każdej budowli, i wszystkich niebiańskich dobrodziejstw, ci, którzy próbują usunąć wiarę z Kościoła, tak jak to czynią heretycy, wraz z tym próbują zniszczyć wszystkie dobra Kościoła, i sam Kościół u jego fundamentów wyrzucić. Dlatego św. Jan i liczni dawni Ojcowie, którzy poszli w jego ślady, by wyrazić jednym słowem niezliczone nieszczęścia, i straszliwe spustoszenie, które i Kościołowi, i państwu, przynieśli heretycy, uznali, że należy ich nazwać mianem Antychrysta. Pośród bowiem wszystkich prześladowań Kościoła żadne nie będzie bardziej okrutne, bardziej ciężkie nad to, które Antychryst w czas samej zagłady świata wzniesi. Przeto przodkowie nasi, nawet jeśli we wszystkich prześladowaniach przeciw bramom piekielnym dzielnie się sprawowali, to przecież gdy sprawa wiary była poruszana, tak wszyscy na duchu byli poruszeni, że nie daliby rady, gdyby wszystkich sił Kościoła w całość nie zebrali, i gdyby nie zeszli się, jakby trąbą powszechną [aluzja do trąb, które obywatele rzymskich w starożytności zwoływano na zgromadzenie ludowe] wezwani, do dawania odporu. Nikt nie opuszczał trzody sobie powierzonej, by innych wrogów od granic Kościoła odeprzeć; by jednak herezję odpędzić, nie wahali się, pozostawiwszy swoje trzody, ołtarze, stolice, udać się, nie bez wielkiego i kosztu, i niebezpieczeństwa, do odległych krain. Nie tylko bowiem biskupi zebrani na soborach, jakby w szyku bojowym ustawieni, przeciw herezjom walczyli, lecz i papież, przed pozostałymi biskupami, z najwyższej strażnicy i warowni religii znak do boju dawali, jako pierwsi pioruny klątw na przeciwników miotali; a po biskupach cesarze edyktami, prawami, karami zbożnie się przeciw heretykom srożyli, i jednocześnie doktorzy [Kościola] wszystkich stanów i narodów przez swoje pisma i kazania zbiegali się, jakby do ugaszenia wspólnego pożaru.

²⁹⁴ Na podstawie: *Praefatio* w: *Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesv, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice*, Ingolstadii: Sartorius, 1587 [sygn. nieczytelna]. Zob. także płyta, plik nr 4.

Skoro zaś w tamtych dawnych czasach każdy jeden błąd tab bardzo poruszał cały świat chrześcijański, że pewnego razu, ponad 600 biskupów, zwołanych przez papieża, z najbardziej odległych krain w jeden, że tak się wyrażę, obóz, natychmiast się zeszło, jakiego ducha my mieć powinniśmy, my, których nie jeden jakiś błąd, lecz cały zalew herezji dosięga i trapi, i którzy walczyliśmy z wrogami Kościoła nie o jeden czy drugi rozdział wiary, lecz o cały niemal kształt religii? I ty przecież, najświętszy papieżu Sykstusie V, w tym duchowym starciu twojej troskliwości i skrzętności dla Kościoła katolickiego tak dowiodłeś, że zwłaszcza z tej przyczyny wydajesz się, jakbyś przez Bożą opatrność dla tych najbardziej niebezpiecznych czasów został zachowany i na najwyższego wodza duchowego wojska wybrany. Jaśniał bowiem w tobie blask licznych cnót, które ciebie jako jak najbardziej godnego najwyższego kapłaństwa ukazywały: nieskazitelność obyczajów, ze szczególnego twojego charakteru, i z instytucja życia zakonnego, które w najświetniejszej rodzinie św. Franciszka jako chłopiec przyjąłeś, jako młodzieniec pobożnie kultywowałeś, jako sławny Doktor ozdobiłeś, zaś jako mistrz generalny do poprzedniego blasku i świetności przywrócić chciałeś; szczególna roztropność, z którą, przed sobą żagiew niosąc, zawsze bez zakłóceń przebiegałeś, w urzędzie inkwizytora, w najwyższym kierownictwie zakonu, w funkcji biskupa, w najwspanialszym i świątobliwym kolegium kardynalskim; wzniosłość ducha, moc umysłu, stałość godna najwyższego władcy, którą nic nigdy od tego, co słuszne, od surowości prawa nie odwróciło; i której, nawet jeśli teraz najbardziej można ją, połączoną z najwyższą władzą, w poskramianiu zuchwałości niegodziwych, rozpoznać, czas sprawowania posługi papieskiej nie zrodził, lecz ją ukazał.

Te, i liczne inne rzeczy tego rodzaju, zdaniem wszystkich sprawiły dla ciebie stopień do najwyższego dostojenstwa; lecz pośród tylu tak jaśniejących cnót ta właśnie, oprócz pozostałych, do tej najwyższej władzy wyniosła, za sprawą Boga o swój Kościół dbającego, a która to cnota jest w tym czasie szczególnie potrzebna najwyższemu kapłanowi, to jest zapał i gorliwość w odwracaniu od Kościoła heretyckiej zarazy, które już wcześniej w tobie duch Pana i znajomość Pisma świętego wzbudziły, wyostrzyła następnie powinność inkwizytora, z mocą sprawowana, rozpały wreszcie prawdziwie pobożne [gra słów: „pius” – „pobożny”, i jednocześnie imię papieża] przykłady papieża Piusa V, który ciebie, jako człowieka najbardziej wrogiemu świętokradczym sektom bezbożnych ludzi, jednocześnie dokooptował pomiędzy najznakomitszych Ojców i książąt, i przygotował na najbardziej niestrudzonego wodza dla całego Kościoła dla pokonania herezji obecnych czasów; a zaiste osąd tego najmędrszego, najświętszego męża początku twojego pontyfikatu zaraz potwierdziły. Na samym bowiem początku twojej posługi apostolskiej taki bieg twoich działań ustanowiłeś, że łatwo wszyscy mogą poznać, czego w dalszym czasie mogą od wielkości twego ducha spodziewać się z nadzieją katolicy, a heretycy się obawiać.

Ja zaś – bym do mnie samego przeszedł – tak jak każdy syn Kościoła katolickiego, gdy brzemieniem obciążony zbliża się niego jak do pobożnej matki, zwłaszcza na polecenie przełożonych moich dostarczyłem dzieło, jakie mogłem. A ponieważ już 15 lat spędziłem w wyjaśnianiu kontrowersji wiary, częściowo w Louvain, najbardziej kwitnącej Akademii całych Niemiec, częściowo w Rzymie, dla kształcenia tych młodzieńców, których wezwwała z krain zaalpejskich apostolska życzliwość, tychże przełożonych moich autorytet skłonił mnie,

bym to, co w nauczaniu roztrząsałem, kiedyś drukowi powierzył i publicznie rozpowszechnił. Nie musiałem bardzo się zastanawiać, w czym imieniu dysputacje te ukazać się powinny. Czy to bowiem ku księgom, które w tym tomie się zawierają, czy to ku powodom poświęcenie się tej pracy umysł i ducha zwracałem, pojawiała się tylko Wasza Świątobliwość, która z całą mocą wydawała się godna tego, by ja nad innymi postawić, tak by nie szukano, kto byłby czytany, lecz by czytano tego, kto nad innymi góruje. Księgi, które należało przedłożyć, nikomu – ponieważ kontrowersje wiary na podstawie zasad prawdziwej teologii wyjaśniają - z pewnością bardziej słusznie nie powinny być dedykowane, jak tobie, któryś jest i najwyższym teologiem, i jedynym sędzią wszystkich kontrowersji, szczególną opatrnością przez Boga samego ustanowiony.

Skoro zaś w nazywaniu dzieł taka najbardziej zasad zwykła być przyjmowana, by przyjmować imię tego, kto może i chce dzieło sobie oferowane albo opieką swoją chronić, albo blaskiem swojego imienia rozświetlać, z pewnością żaden wzgląd nie wydał mi się za bardziej godny wzięcia pod uwagę, jak na ciebie, który masz i tę władzę, na mocy której najbardziej zbliżasz się do Boga, i tę życzliwość, z powodu której jako wspólny ojciec wszystkich nikomu z ludzi nie odmawiasz, i którego opieki i patronatu dzieło to z samej swojej natury domagać się wydaje. Bowiem w tym stuleciu pośród tak licznych herezji, przez które wiara katolicka jest atakowana, żadna inna bardziej się nie rozlała nie nie rozpowszechniła, żadna inna nie jest poważniejsza i bardziej zgubna, która tego oto najwyższego kapłana chce obalić, tak że my katolicy przez heretyków już nie jesteśmy innym mianem, jak papiści, nazywani; tak jakby między nami i nimi był tylko ten spór o papieżstwo, i to było przyczyną, dlaczego w naszym dziele żadna dysputacja nie jest traktowana bardziej starannie i obszernie, żadna nie jest większa, żadna nie jest bardziej wyposażona, jak ta, w której ustanowienie i władza papieżstwa jest omawiana i broniona. Dlatego nie bez słuszności księgi te wydają się domagać jakby wzajemnego patronatu Stolicy Apostolskiej, jako że najwięcej w nich miejsca zajmuje ochrona władzy tej Stolicy, i jej bronienie przez ukąszeniami i oszczerstwami heretyków. Na koniec, skoro dedykacje książek zwykły być świadectwem wdzięczności ducha, który pamięta od otrzymanych od jakiegoś wielkiego panującego dobrodziejstwach, wychowanek Towarzystwa Jezusowego nie mógłby, w tym rodzaju powinności, przedkładać kogokolwiek nad Waszą Świątobliwość. Cokolwiek bowiem od nas wychodzi, to wychodzi dla najznakomitszej Stolicy Apostolskiej na mocy jej prawa, jakby w odpowiedzi na jej dobrodziejstwo, okazywane całemu mojemu Towarzystwu, które to dobrodziejstwo ty, najlepszy ojcie Sykstusie, z dnia na dzień coraz bardziej pomnażasz. Na samym bowiem początku pontyfikatu Towarzystwo nasze nie tylko zostało przez ciebie przyjęte najbardziej życzliwymi słowami, i przykazaniem, by miało dobrą nadzieję na przyszłość, lecz wkrótce potem, gdy tylko nadarzyła się okazja, Towarzystwo dostąpiło takich dobrodziejstw, że i tym, co teraz otrzymało, się cieszy, i może żywić nadzieję, że więcej jeszcze otrzyma w przyszłości.

Przyjmij przeto, najświętszy ojcie, mały podarunek, z wielu powodów tobie należny, i trwaj – jak to dotąd czyniłeś - przy przysługach dla tego naszego Towarzystwa, małego wprawdzie, lecz tobie najbardziej oddanego, i dla całej rzeczypospolitej chrześcijańskiej. My zaś z naszej strony nieustannie będziemy modlić się do Boga, by Waszą Świątobliwość

zachował nienaruszonym dla całego świata chrześcijańskiego, a twój pontyfikat uczynił jak najdłuższym, oraz sprawił, by – co imieniu twojemu odpowiada – bieg twoich przedsięwzięć i spraw był pomyślny.

Do czytelnika

Trzy ogółem, chrześcijański lektorze, przyczyny mnie skłoniły, bym pozwolił, by publicznie okazały się te, i jakiegokolwiek inne, dysputacje moje. Pierwsza taka mnie do tego skłoniła przyczyna, że uznałem, że sprawie Kościoła nie tylko nie szkodzi, ale pomaga to, jeśli więcej osób w tym naszym czasie pisuje. Sentencja św. Augustyna jest i znana wielu, i godna tego, by wszyscy ją poznali: należy sobie życzyć, by, gdy herezje kwitną, wszyscy, którzy jakąkolwiek umiejętnością pisania są obdarzeni, pisali, nawet jeśli nie tylko o tych samych rzeczach pisać będą, lecz także to samo, choć może innymi słowami. Potrzebne jest bowiem, by heretycy poznali, że w obozie katolików jest nie jeden czy drugi, lecz wielu, którzy przeciw nim w pierwszej linii bojowej zebrać się odważą. Oprócz tego inna też korzyść z pisania przez wiele osób dochodzi, to jest że same księgi katolickie szybciej i łatwiej do rąk wszystkich dotrą, i, choć inne księgi do innych [czytelników] trafią, to jednak wszyscy w ten sam oręż we wspólnym niebezpieczeństwie będą uzbrojeni. Tę sentencję tego bardzo roztropnego i uczonego człowieka potwierdzają i przykłady dawnych ojców, i codzienne doświadczenia; gdy kiedyś grasowała herezja ariańska, trafnie i obszernie pisali tak Grecy, jak i łacinnicy, niemal niezliczeni: Atanazy, Bazyli, Epifaniusz, Didymus, obaj Grzegorzowie, obaj Cyrylowie, Hilary, Ambroży, Augustyn, Grzegorz z Betyki, Hydacjusz Klarus, Fegadiusz, Fulgencjusz i inni. I tak zgadzają się ze sobą, jakby wspólnie myśleli, gdy czy to świadectwa Pisma św. na rzecz katolickiej wiary przywołują, czy to na argumenty heretyków odpowiadają, tak że wszyscy wydają się to samo powtarzać, na to samo kłaść nacisk, i że wszystkie wzięli to od kogoś jednego. Nie zwykło się czynić im z tego zarzutu, i czynić tak nie można. Bowiem przyczyna tego, że liczni pisali, był zapal wiary i gorliwość religijna, który wzniecił w ich sercach Duch św. To, że same rzeczy pisali, stąd się brało, że antidotum na tę samą truciznę z tego samego źródła i w tym samym duchu czerpali., i tymi samymi oddziałościami przeciw tym samym wrogom o to samo władztwo, za sprawą i pod wodzą tego samego Boga walczyli.

Jeśli zaś ci dawni pisarze z tak wielkim zapalem wtedy zarówno sami pisali, jak też i innych do pisania pobudzali, gdy krąg ziemski na jedną lub drugą herezję cierpiał, i nie tak wielu pomiędzy heretykami pisało, a jeszcze sztuka drukarska nie została wynaleziona, która z jednego tomu niemal roje książek wydaje, cóż należałoby czynić w tym naszym wieku, gdy i niezliczone herezje Kościół zewsząd szarpią, niewielu jest pośród adwersarzy takich, którzy by nic nie pisali, a książki ich nawet nie jak rak się wślizgują, lecz jak zastępy szarańczy nadlatują; i wreszcie pewne jest, i dowiedzione, że pisma heretyckie nie tylko wielu ludziom codziennie zarazę przynoszą, ale też już kiedyś wielu krainom zagładę przyniosły. Taka więc była przyczyna, dlaczego pozwoliłem, by te dysputacje powierzone zostały drukowi; w przeciwnym bowiem razie niemało bym się przed tym wzdragał. Lecz druga przyczyna jeszcze usilniej mnie pobudziła.

Pisarze wszystkich stanów i narodów wydali w tej epoce przesławne tomy, i sprawy wspólnej wiary przeciwko wspólnym wrogom wybornie jednomyślnym duchem bronili. A ponieważ każdy podjął inny wątek do wyjaśniania, a nad nim, jak najdokładniej nim się zajmując, ze wszystkich sił pracował, istnieją dzisiaj o niemal każdym z osobna rozdziałów kontrowersji bardzo liczne, i bardzo uczone, a także (co było konieczne) dysputacje. Lecz niewielu jest zaopatrzonych w tak wielką obfitość książek, i tak dużą ilością wolnego czasu dysponuje, by z tak różnych obfitych dysputacji mogli wszystkie kontrowersje w krótkim czasie poznać, i łatwo dla siebie uzyskać obronę i oręż, dzięki którym mogliby działać, stosownie do możliwości, w obronie wszystkich aspektów wiary, ci, którzy u Niemców, Francuzów, mieszkańców Brytanii, Polaków, Czechów, Panonów [Węgry], mieszkańców Ilirii [Bałkany], Szwajcarów, i innych narodów, od herezji cierpiących, obowiązki pasterzy i doktorów wykonywać powinni. Dlatego po najuczęńszych pracach wsławionych mężów to także wydawało się pożądane, by wszystkie kontrowersje w jeden jakby korpus zredagować, gdzie by one były według określonego sposobu i drogi tak przedstawione i wyjaśnione, że w krótkim czasie i nie tak wielkim nakładem, a niewielkim wysiłkiem, ci, którzy chcą, z jednego arsenału po oręż by sięgać mogli, tak by tym orężem uzbrojeni mogli, gdy tylko zajdzie potrzeba, bez wielkiego dla siebie niebezpieczeństwa w szyku bojowym przeciw wrogom stawać. Co przeto ja, nie z mojej wszakże chęci, lecz z nakazu zwierzchników, sprawić się podjąłem; czy mi się to udało wykonać, inni osądzą. Poza tym, ponieważ sam ten rodzaj pisarstwa wydawał się najbardziej pożyteczny, publicznie wydaliśmy te dysputacje, by z nich korzystali ci, którzy chcą, dopóki coś innego, bardziej pełnego i dopracowanego przez kogoś innego, komu bardziej zbywa na czasie wolnym i na talencie, w tym samym rodzaju pisarstwa się nie ukaże.

Pozostaje trzecia przyczyna, które mnie nie tylko pobudziła, lecz zupełnie, jak na początku powiedziałem, pchnęła i skłoniła, by te prace moje potomności przekazać. Gdy błogosławionej pamięci papież Grzegorz XIII, z troski o wspomnienie niemieckiego i angielskiego narodu, dwa najznakomitsze kolegia dla młodzieży niemieckiej i angielskiej w mieście Rzymie, to jest w samej twierdzy religii, założył, to zadanie mi poruczone zostało, bym alumnom tych kolegiów w naszym gimnazjum wyjaśniał, najstaranniej i najszerzej jak było to możliwe, kontrowersje wiary, i bym ich jako nowych żołnierzy Kościoła, którzy w ich własnych krajach z zastępami piekielnymi zetrzeć się mają, podług moich skromnych możliwości uzbroił. Tę sposobność otrzymawszy do rzeczy przystąpiłem, i taki sposób dysputowania podjąłem, by objąć wszystkie kontrowersje wiary, i częściowo je na swoje części podzieliłem, częściowo je z innymi połączyłem i związałem, tak by jedna do drugiej się odnosiła, i by jedna od drugiej zależała i z niej się rodziła, by z nich wszystkich powstał jeden korpus doktryny, cały i do końca doprowadzony, i wszystko obejmujący. Te nasze dysputacje najpierw były notowane przez słuchaczy w gimnazjum w trakcie wykładów, następnie przez wielu wciąż i wciąż opisywane, nie bez wielkiego bądź wysiłku, bądź nakładu kosztów, i do wielu miejsc dostarczone, wreszcie z takim natężeniem zaczęto się domagać ich wydrukowania, że niektórzy nawet grozili, że bez naszej zgody do druku je oddadzą. Dlatego zostałem zmuszony, by wydać to dzieło, dotąd nieobrobione i niewyglądzone (bowiem nie mogłem, wstrzymywany codziennym obowiązkiem nauczania, ostatecznego kształtu mu

nadać), bym nie widział, jak - z wielkim bólem moim – drukowane są dysputacje notowane w szkołach, to jest pełne dziur i okaleczeń, i wszędzie błędami napełnione.

Chciałbym, najlepszy czytelniku, byś, jeśli będzie coś w tych zapiskach, co zda się tobie użyteczne dla chwały Bożej i dla pożytku Kościoła katolickiego, z tego korzystał, a dziękował nie mnie, lecz jedynemu sprawcy dóbr, Bogu. Jeśli zaś w trakcie czytania znajdzie się – co często się dzieje – coś powiedziane zbyt krótko, albo zbyt nierówno, albo niezbyt właściwe i za mało elegancko, pamiętaj o tym, że rzeczy te były na początku pisane nie w tym celu, by je wydać, lecz by wspomóc moją pamięć w trakcie nauczania, i zwracaj uwagę nie na to, jakim sposobem coś jest napisane, lecz co jest napisane.

Ponieważ w trakcie czytania ksiąg moich „Kontrowersji” od czasu do czasu natykałem się na błędy o niemałej wadze, uznałem za warte wysiłku, by, skoro z powodu tych błędów dzieło mojej przeglądałem i poprawiałem, nie tylko usunąć błędy, które się wkradły, lecz także, zgodnie z prawem, które każdy ma wobec swojego potomstwa, w niektórych miejscach coś dodać, a trochę usunąć lub zmienić. Zrobiłem to w taki sposób, że – jak ufam – owe dysputacje stały się bądź bogatsze, bądź jaśniejsze, i przez to lepsze. Dlatego zachęcam i proszę drukarzy, którzy być może księgi te moje ponownie (z właściwym jednak uprawnieniem) drukować będą, by drukowali starannie i wiernie za tą edycją.

5. Wstęp do Nowego Testamentu z Rheims²⁹⁵

PRZEDMOWA

DO CZYTELNIKA

UJĘTA W TRZECH PUNKTACH:

- O Tłumaczeniu Pisma Świętego na języki powszechne, a w szczególności na angielski;
- O powodach, dla których ten Nowy Testament jest przetłumaczony zgodnie ze starożytnym tekstem łacińskim;
- I o samym sposobie tłumaczenia.

Pismo Święte, dawno temu przetłumaczone przez nas na angielski, i Stary Testament leżący wciąż przed nami z powodu braku odpowiednich środków na wydanie całości w takiej formie, jakiej dzieło o tak wielkim wpływie i znaczeniu wymagało; mamy już, przez dobroć Boga, w pełni skończony dla ciebie (ze wszech miar chrześcijański czytelniku) cały N O W Y T E S T A M E N T, który to jest najważniejszą, najbardziej dobroczynną i przyjemną częścią Pisma Świętego; i, zarówno jak dla organizacji wszelkiej reszty życia i doktryny, tak szczególnie dla rozstrzygnięcia wątpliwości dni obecnych, właściwszą i bardziej brzemiennej, niż część jeszcze nie wydrukowana.

Którego to przekładu dokonujemy nie dla tych, którzy publikują, w błędnym przekonaniu, że Pismo Święte winno zawsze być w naszym języku ojczystym, lub że winno ono, albo zostało nakazane przez Boga, być czytane niezależnie od wszystkiego, lub łatwo mogło być zrozumiane przez każdego, kto przeczytał lub usłyszał je w znanym języku; albo że było, nieczęsto z powodu złej woli lub niemocy człowieka, szkodliwe i bardzo krzywdzące dla wielu; albo że w ogóle i absolutnie uznaliśmy to za dogodniejsze samo w sobie i bardziej zgodne ze słowem Bożym i przywilejem lub oświeceniem wiernych, by przemienić je na języki powszechne, niżli gdyby miało być zachowanym i studiowanym tylko w kościelnie uczonej mowie. Nie dla tych ani jakkolwiek podobnych powodów tłumaczymy tę świętą księgę, lecz mając na szczególnej uwadze czasy obecne, stan i kondycję naszego kraju, dla którego teraz odmienne rzeczy są albo niezbędne, albo zyskowe i lecznicze, rzeczy, jakie to kiedy indziej, w pokoju Kościoła nie były ani zbytnio konieczne, ani być może całkowicie do przyjęcia.

W tej kwestii, naznaczyć jedynie mądrość i umiar świętego Kościoła oraz nim kierujących z jednej strony, zaś nieostrożną gorliwość ludności powszechnej i jej pogrążonych w chaosie przywódców – z drugiej, jest najwyższą rozważą. Ci ostatni, częściowo z prostoty, częściowo z ciekawości, a w szczególności z dumy i nieposłuszeństwa, wysunęli roszczenie w tej sprawie, na rzecz prostych ludzi, z wieloma wiarygodnymi pozorami, lecz bez żadnych słusznych powodów. Drudzy, *którym Chrystus przekazał opiekę nad naszymi duszami, rozdział Boskich tajemnic i skarbów (wśród który Pismo Święte nie jest wcale niewielką częścią) i karmienie jego ludu pożywieniem zdatnym dla

²⁹⁵ Na podstawie: *Prefatio w: The NEVV TESTAMENT OF IESVS CHRIST, TRANSLATED FAITHFULLY INTO ENGLISH out of the authentical Latin, according the best corrected copies of the same, diligently conferred vvith the Greeke and other editions in divers languages: Vvith ARGVMENTS of bookes and chapters, ANNOTATIONS, and other necessarie helpes, for the better vnderstanding o the text, and specially for the discoverie of the CORRVPCTIONS of divers late translations, and for cleering the CONTROVERSIES in religion, of these daies: IN THE ENGLISH COLLEGE OF RHEMES*, Rhemes: I. Fogy, 1582. sygn. Princeton Theological Seminary Library, 3.25.13.40-2/6. Ze względu na dużą trudność w odczytaniu przedmowy (tekst nieczytelny), zrezygnowano z not marginalnych. Zob. także płyta, plik nr 3a.

każdego rodzaju, nigdy, ni za dawnych, ni nowych czasów, nie potępili całkowicie wszystkich powszechnych tłumaczeń Pisma Świętego, ni w żadnym czasie ogólnie nie zakazali czytać onego wiernym; jednak przez władzę publiczną nie zalecili, nie nakazali ni nigdy prawdziwie nie doradzali oni, by z jakiegokolwiek podobnej interpretacji bez powodów korzystali wszyscy ludzie.

Ormianie wskazują, iż dysponują Psalterzem i pewnymi innymi fragmentami przetłumaczonymi przez św. Chryzostoma na ich język, gdy ów został wygnany pośród nich; i Jerzy patriarcha, w piśmie o swym żywocie, zaświadczył nie mniej. Słoweńcy zapewniają, że są w posiadaniu Pisma Świętego w swym języku, przełożonego przez św. Hieronima, a niektórzy zebrali by i tyle z jego własnych słów w liście do Sofroniusza, lecz on sam w istocie tego nie dowiódł. Vulpilas z pewnością dał Gotom Pismo Święte w ich własnym języku, i to zanim został Arianinem. Minęło niemal trzysta lat od czasu, gdy – jak się mówi – Jakub Arcybiskup Genui przełożył Biblię na język włoski. Ponad dwieście lat temu, za dni Karola V, francuskiego króla, przełożona została sumiennie na francuski, by tym prędzej wytrząsnąć z rąk zwiedzionych ludzi nieprawdziwe heretyckie tłumaczenia sekty zwanej Waldensami. W naszym własnym kraju, mimo iż łaciński język był zawsze (by użyć słów Czciwego Bedy) powszechny we wszelkich prowincjach dla rozważania lub nauki Pisma Świętego, a żaden świecki przekład nie był powszechnie używany przez lud, to jednak zachowało się w języku angielskim nawet przed kłopotami, których przyczyną w naszym Kościele stali się Wycliff i jego zwolennicy, jak się okazało, jak również niektóre fragmenty wciąż pozostały, jak w prowincjonalnej konstytucji Arcybiskupa Thomasa Arundela z Canterbury, na soborze w Oksfordzie, gdzie ustanowiono, że żadna heretycka wersja przedstawiona przez Wycliffa lub jego zwolenników nie powinna być tolerowana, ani żadna inna w jego czasie lub po nim – publikowana ni dozwolona do czytania, póki nie zostanie zatwierdzona i dopuszczona uprzednio przez diecezję; zarzucając św. Hieronimowi trudność i niebezpieczeństwo interpretacji Pisma Świętego z jednego języka na inny, choć przez uczonych i katolików. Tak więc jest tam również insynuacja, że ani przekłady przedstawione przed czasami owych heretyków, ani inne później zatwierdzone przez uprawnionych Ordynariuszy, nie były kiedykolwiek w naszym kraju całkowicie zabronione, choć nie były one (by rzec prawdę) w cichym i lepszym czasie (a mniej jeszcze, gdy ludzie byli podatni na zmiany, herezję lub nowość) ni pośpiesznie dopuszczane, ni powszechnie czytane przez pospólstwo, lecz używane jedynie lub zwłaszcza przez niektóre gorliwe, pobożne i rozważne osoby, w czci, tajemnicy i milczeniu, dla ich duchowej pociechy.

Teraz, od czasu rewolty Lutra, różnorodni uczeni katolicy, dla szybszego znoszenia szeregu fałszywych i bezbożnych przekładów wysuwanych przez rozmaite sekty i dla lepszego zachowania lub odzyskania wielu dobrych dusz, które zostały przez nie zagrożone, opublikowali Biblię w kilku językach niemal wszystkich głównych prowincji Kościoła łacińskiego; żadne inne książki na świecie nie są tak szkodliwe jak heretyckie tłumaczenia Pisma Świętego, zatruwające ludzi udając boski autorytet, a niewiele innych środków jest bardziej władnych przeciw temu samemu (jeśli używane są w porządku, dyskrekcji i pokorze), niż prawdziwa, wierna i szczerza interpretacja tamtych przeciwna.

Sprawia to, że święty Kościół nie zakazuje całkowicie jakiegokolwiek przekładu katolickiego, jednakże nie zezwala na publikowanie ni czytanie absolutnie każdego i bez wyjątku czy ograniczeń; wiedząc przez swą boską i najszczęśliwszą mądrość jak, gdzie, kiedy i komu owe dary swych Mistrzów i Małżonków miały być przekazane dla największego pożytku wiernych; a zatem ani ogólnie nie dopuszcza tego, co krzywdzące musiałoby być dla niegodnych, ani absolutnie nie potępia tego, co uczynić wiele dobra dla godnych może. Wówczas porządek, którego wielu wcześniejszych mędrców życzyło sobie, został przyjęty taki przez posłów na niedawnym sławnym Soborze Trydenckim i potwierdzony przez najwyższą władzę, iż święte Pisma, chociaż prawdziwie i katolicko przetłumaczone na pospolite języki, nie mogą być jednak czytane przez wszystkich ludzi bez ograniczeń, ani też innych niż ci, którzy mają wyraźną zgodę ich prawowitych Ordynariuszy, z dobrymi świadectwami ich Wikariuszy lub Spowiedników, iż są pokornymi, dyskretnymi i pobożnymi

osobami oraz że zapewne zaczerpną z tego wiele dobrego i nie zaszkodzi im to. Który to nakaz, choć w naszych czasach nie może być tak dokładnie przestrzegany, jak w innych czasach i miejscach, gdzie większy szacunek dla autorytetu, rządów i dyscypliny Kościoła; jednak ufamy, iż wszystkie mądre i pobożne osoby korzystając będą z tych treści w owym czasie, z takim umiarkowaniem, łagodnością i poddaństwem serca, jakich obchodzenie się z tak świętą księgą i szczerym świadectwem Bożej prawdy w niej zawartej oraz świętymi Kanonami, soborami, rozumem i religią wymaga.

W czym jednak, dla należytej ochrony tej świętej pracy od nadużycia i profanacji oraz do lepszego ujarznienia nie dającej się tolerować bezczelności dumnego, ciekawskiego i spornego rozumu, kierujący Kościołem prowadzeni przez Ducha Bożego, jak zawsze, tak i mając do czynienia z chorobą tych czasów więcej niż przedtem, przyjęli dokładniejszy porządek zarówno dla czytelników, jak i tłumaczy w tych późniejszych epokach, niżli dla dawnych; nie wolno nam jednak wyobrażać sobie, że w pierwotnym Kościele każdy, kto rozumiał uczone języki, w jakich Pismo zostało spisane, lub inne języki, na które zostało przetłumaczone, mógłby bez nagany je czytać, rozważać, rozprawiać o nim, czy też obchodzić się dowolnie z Pismem Świętym; lub że nasi ojcowie cierpieli każdego szkolnego mistrza, uczonego albo gramatyka, który znał nieco grekę lub łacinę, by zaraz brał w rękę święty Testament; lub że przekłady Biblii na pospolite języki były w rękach każdego chłopca, rzemieślnika, wychowanka, chłopców, dziewcząt, pani, pokojówki czy mężczyzny; że były śpiewane, grane, głoszone przez każdego druciarza, karczmarza, wierszokletę, minstrela; że służyły do pogawędki przy stołach, piwnych ławach, na łodziach i barkach lub każdej świeckiej osobie i towarzystwu. Nie, w tych lepszych czasach ludzie nie byli ani tak słabi, ani tak ciekawi siebie, aby nadużywać błogosławionej księgi Chrystusa: nie było też tak łatwych środków przed wynalazkiem druku, by rozdzielić kopie w ręce każdego człowieka, jakie to środki teraz istnieją.

Pismo było wówczas w Bibliotekach, Klasztorach, Kolegiach, Kościołach, w domach i rękach Biskupów, Kapłanów i niektórych żarliwych głównych Laików; korzystali zeń ze strachem i szacunkiem, a szczególnie z owych części jak te dotyczące dobrego życia i obyczajów, nie wtrącając się, lecz w ambonie i szkołach wyższych (i tu z miarą również) przy wielkich i wysokich tajemnicach i miejscach większej trudności. Biedny oracz mógł wtedy uprawiając ziemię śpiewać hymny i psalmy zarówno w znanych jak i nieznanym językach, ponieważ słyszeli je w świętym Kościele, choć nie mogli ich ni czytać ni znać ich sensu, znaczenia oraz tajemnic. Takie święte osoby obu płci, którym św. Hieronim w wielorakich Listach do nich, nakazał czytanie i rozważanie Pisma Świętego, skrzętnie przeszukiwały wszystkie pobożne historie i możliwe do naśladowania przykłady czystości, pokory, posłuszeństwa, łaski, ubóstwa, pokuty, wyrzeczenia się świata. Zaznaczali w szczególności te miejsca, które rodziły nienawiść do grzechu, strach przed sądem Bożym, radość w duchowych namysłach; we wszelkich trudnych miejscach kierowali się do wyroków starożytnych Ojców i ich mistrzów w religii, nigdy nie ośmielając się twierdzić, kontrolować, uczyć albo rozmawiać o ich własnym rozumieniu i fantazji w głębokich kwestiach boskości. Wtedy Dziewice nie rozmyślały o miejscach i przykładach czystości, obyczajności i skromności; żonaty – o małżeńskiej wierze i powściągliwości: rodzice – jak wychować swe dzieci w wierze i strachu bożym; Książę – jak rządzić; poddany – jak być posłusznym; Kapłan – jak nauczać: ludzie – jak uczyć się.

Uczony wówczas nie nauczał swego pana, owce nie kierowały Pasterzem, młody uczeń nie wysyłał Doktora do szkoły ni nie strofował ojców za błędy i ignorancję. Albo jeśli byli w tych lepszych czasach ludzie (jacy to we wszystkich czasach herezji być muszą) ze swędzącymi uszami, brzęczącymi językami i rozumami, ciekawi i kłótlivi rozmówcy, słuchacze, mówcy raczej niż wykonujący słowo Boże: takich Ojcowie zawsze ostro ganili, zaliczając ich do niegodnych i niepożytecznych czytelników Pisma Świętego. Św. Hieronim w swoim Liście do Paulina, po stwierdzeniu, że żadne rzemiosło nie jest tak podstawowe, ani nauka liberalna tak łatwa, aby można było posiąść je bez mistrza (co św. Augustyn również potwierdził, *De utilitate cred. cap. 7.*) ni ludzie nie uczą żadnego zajęcia, którego się nie uczyli. *Tylko (rzekł) to sztuka Pisma Świętego jest tym, co*

każdy człowiek kwestionował; ten gawędzący stary mędrzec, ten zaślepiony stary człowiek, ten waśniący, sofista, ten z każdej strony, ludzie ośmielający się uczyć nim się rzeczy nauczyli. Ponownie, Niektórzy władając wzniosłymi słowami obmyślają sprawy Pisma pośród kobiet; inni (za opłatą) uczą się od kobiet czego nauczać mężczyzn, a jeśli to nie wystarcza, za sprawą języka, a raczej zuchwalstwa, uczą innych tego, czego nie rozumieją ni krzty sami, nie wspominając o tych będących mojego zajęcia; którzy przechodząc od świeckiego uczenia się do pism świętych i potrafiąc laskotać uszy tłumu zgrabną opowieścią, myślą, że wszystko co mówią jest Prawem Boga. To wtedy napisał, kiedy ta zaraza arogancji i domniemania w sprawach boskich, nie była niczym tak oburzającym, jak jest obecnie.

Św. Grzegorz z Nazjanzu wygłosił pochwałę umiaru, który miał być stosowany w tych sprawach; gdzie rzekł, że niektórzy w jego czasie uważali się za mających całą mądrość na świecie, gdy potrafili raz powtórzyć dwa lub trzy słowa, i źle ze sobą połączone, z Pisma Świętego. Lecz on bosko rozprawiał o porządkach i różnicy stopni; jak w mistycznym ciełe Chrystusa, niektórym nakazano uczyć się, niektórym zaś nauczać; iż nie wszyscy są Apostołami, Doktorami, Tłumaczami wszystkich języków i wiedzy, nie wszyscy uczeni w Piśmie Świętym i boskości; że lud nie chodził rozmawiać z Bogiem na górę, ale Mojżesz, Aaron i Eleazar; ani oni, ale przez różnicę ich powołania; iż ci, którzy buntują się przeciw temu zarządzeniu, winnymi są podstawowego spisku i jego współsprawcami; że w Piśmie Świętym są zarówno mleko dla niemowląt jak i mięso dla ludzi do rozdziału, nie według chciwości apetytu czy samowoli każdego, ale jak najwłaściwiej odpowiada to potrzebom i możliwościom każdego; że, jak wstydem dla Biskupa lub Kapłana jest być nieuczonym o Bożych tajemnicach, tak dla zwykłych ludzi często jest to z pożytkiem dla zbawienia, by nie byli ciekawi, lecz by podążali za swymi Pasterzami w szczerości i prostocie; o czym doskonale mówił św. Augustyn, *Fidei simplicitate et sinceritate lactati, nutriamur in Christo: et cum parui sumus, majorum cibos non appetamus.* Zatem: karmiąc się prostotą i szczerością wiary, tak jak to było z mlekiem, tak żyjemy w Chrystusie; a gdy jesteśmy maluczkimi, nie pożądamy pokarmów starszych. Który to *w innym miejscu świadczy o tym, że słowa Bożego nie można głosić, ani niektórych tajemnic wypowiadać wszystkim ludziom, lecz mają być wydane zgodnie z możliwościami słuchaczy: jak udowadnia on zarówno *przykładem św. Pawła, który dał nie wszelkiemu rodzajowi treści trudne do strawienia, lecz mleka dał wielu, jako nie będącym duchowymi, a cielesnymi i nie sposobnymi; i *także przez naszego Pana, który mówił do niektórych jasno, zaś do innych w przypowieściach i zaręczył, iż miał wiele rzeczy do wypowiedzenia, jakich słuchacze nie byliby w stanie znieść.

Ileż więcej możemy zgromadzić na dowód, że nie wszystkie rzeczy napisane, odpowiednie są dla możliwości i pokarmu duchowego każdego z prostych czytelników, lecz bardzo wiele tajemnic Pisma Świętego bardzo daleko jest ponad ich zasięgiem i mogą, i powinny być (z ważnego powodu) przekazane im z miarą i środkami najbardziej dla nich odpowiednimi? Czego to zaprawdę trudno dokonać, gdy cała księga Biblii leży przed każdym człowiekiem w jego języku ojczystym, by mógł wybrać czego zapagnie. Z tego powodu oto Grzegorz z Nazjanzu chciał, by chrześcijanie mieli tak samo dobre prawo jak dawni Hebrajczycy; którzy (czego św. Hieronim także był świadkiem) przyjęli między sobą porządek, aby nikt nie czytał Cantica Canticorum ani niektórych innych najtrudniejszych Pism, póki nie miał trzydziestu lat.

I w istocie, nie ma powodu, dla którego ludzie mieliby być bardziej niechętni instruowaniu i miarkowaniu w tej kwestii przez Kościół Boży i swych Pasterzy, niżli są w kwestii korzystania z Najświętszych Sakramentów, dla jakich Chrystus ustanowił Kapłanów i ministrów, z pomocą których musimy je przyjmować, nie zaś być rzeźbiarzami samych siebie; tak oto dał *nam doktorów, proroków, wykładowców, tłumaczy, nauczycieli i kaznodziejów, aby przyjęli prawo i naszą wiarę na swoje usta, albowiem nasza wiara i religia nie przyszły do nas właściwie lub przede wszystkim poprzez czytanie Pisma Świętego, ale (jak rzekł Apostoł) przez słuchanie kaznodziejów prawowicie wysłanych; choć czytanie w ładzie i pokorze wiele potwierdziło i wspomogło toż samo. Dlatego też ta

święta księga Pisma nazywa się za św. Ambrożym, Liber sacerdotalis, księga kapłanów, z których to rąk i rozporządzenia musimy ją brać i używać jej. Li. 2 ad Grat.

Mędrcy nie będą tutaj uważać tego, co niektórzy samowolni ludzie mamrocą, że Pismo Święte jest stworzone dla wszystkich ludzi i że to z zazdrości Kapłani trzymają świętą księgę dla siebie. Która to sugestia pochodzi od tego samego węża *jaki uwiódł naszych pierwszych rodziców, tego który przekonał ich, iż Bóg zabronił im tego drzewa poznania, aby nie byli tak mądrzy jak on sam, i jak do Najwyższego. Nie, nie, Kościół uczynił to, by uchronić ich przed ślepymi, nieświatłymi domysłami, a także od tego, co Apostoł nazwał *falsi nominis scientiam* – wiedzą fałszywie tak nazwaną, a nie aby odwieść ich od prawdziwej wiedzy, o Chrystusie. Ugościł wszystkich mądrych, *lec usque ad sobrietatem* – do trzeźwości, jak mówi Apostoł; on wiedział, iż Pismo Święte nakazano dla każdego stanu, jak mięso, żywioły, ogień, wodę, świece, noże, miecz i tym podobne; które są tak samo ważne (większość z nich) dla dzieci jak i starszych, dla prostych jak i mądrych; a jednak wszystko by zniweczyło, gdyby były prowadzone przez innych niż mędrcy, lub były w rękach wszystkich, dla których ochrony przydałyby pożytku. On nie zabronił czytania ich w jakimkolwiek języku, nie pozazdrościł dóbr żadnemu człowiekowi, ale dał polecenia jak robić to, by dobro z tego płynęło, nie zaś zniszczenie; jak to uczynić nie rzucając świętości przed psy ni perel przed wieprze; (Patrz św. Chryzostom *ho. 24 w Mat.* Stwierdzenie, że wieprze te i psy są cielesnymi ludźmi i heretykami, którzy nie czerpią żadnego pożytku ze świętych tajemnic, lecz skutkiem tego zarówno siebie, jak i innych ranią) jak to uczynić zgodnie z suwerenną szczerością, majestatem, i głębią Tajemnicy zawartej w owym. Ugościł zarozumiałego Heretyka, mimo iż ten twierdził, że nie dość był prędki, lecąc ot tak przez całą Biblię i pokrywając Psalmy, Proroków, Ewangelie, Listy, nigdy dość chętny swemu zamysłowi, jak Vicentius Lirensis rzekł o takich ludzi zwyczaj; mimo to on, zgodnie z zarządzeniem Tertuliana, pozbawiłby owych zwykłych uzurpatorów całkowicie użytkowania i posiadania świętego Testamentu będącego jego dawnym i jedynym prawem oraz dziedzictwem, a wcale nie należącego do Heretyków, których Orygenes nazwał *Scripturaris fures*, złodziejami Pisma Świętego. On odrzucił niegodnych, poskromił ciekawskich, zmiarkuje prostych, upokorzy uczonych i wszelki rodzaj pokieruje tak, by używał go lub powstrzymał się od tego, jak to jest najodpowiedniejsze dla każdego zbawienia; z tym ogólnym upomnieniem, że nikt nie może zrozumieć znaczenia Boga w Piśmie Świętym *z wyjątkiem Chrystusa, który otwiera ich sens i czyni ich uczestnikami swego świętego Ducha w jedności swego mistycznego ciała; a dla reszty powierzył on to Pasterzowi każdej prowincji i ludu, stosownie do różnicy czasu, miejsca i osób, jak i w jaki sposób lektura Pisma Świętego jest w mniejszym lub większym stopniu zalecana lub dozwolona.

Także różnorodność okoliczności spowodowała u nich zajmowanie się różnościami: jak widzimy przez ludzi św. Chryzostoma z Konstantynopola, którzy byli tak delikatni, nudni, światowi i tak oddani kościołom, kartom, szczególnie sztukom scenicznym lub teatrom (jak św. Grzegorz z Nazjanzu zaświadczył) iż Pismo Święte i wszelkie święte nauki o rzeczach boskich wstrętne im były; przez co ich święty Biskup zmuszony został *w wielu swych kazaniach do nawoływań przeciwko ich skrajnemu zaniedbaniu i pogardzie dla słowa Bożego, oświadczając, że nie tylko Eremicy i Religijni (jak twierdzili dla swego usprawiedliwienia), ale świeccy ludzie wszelkiego rodzaju mogą czytać Pismo Święte i często mają większą tego potrzebę w odniesieniu do siebie samych, niż inni, którzy żyją w większej czystości i kontemplacji; insynuując dalej, że choć różne rzeczy wzniosłe i trudne są w nim, ale wiele pobożnych historii, żyć, przykładów i nakazów życia oraz doktryny jest jasne; i wreszcie, że kiedy poganie byli tak sprytni i pilni, aby zakwestionować swoją wiarę, nie było dobrym dla chrześcijan, aby byli tak prostolinijni lub nieumiejętni w jej obronie, ponieważ (po prawdzie) jest to bardziej niezbędne dla katolika w tych dniach, gdy nasi Przeciwnicy pilni są w kwestionowaniu naszej wiary, by umiejętnym być w Piśmie Świętym, niżli w innych czasach, gdy Kościół takich wrogów nie miał.

W tym sensie św. Chryzostom urozmaicił rzeczy, nie jako nauczyciel w szkole ustanawiający

ściśle i ogólne zasady do przestrzegania we wszystkich miejscach i czasach, ale jako człowiek ambony – odpowiednio dla tej publiczności i do zaniechania swych ludzi; ni nie czyniąc z tego (jak niektórzy przewrotnie wnioskujeją z jego słów) rzeczy absolutnie potrzebnej każdemu biednemu rzemieślnikowi, by czytał lub studiował Pismo Święte, ni krzty nie wyróżniając bezowocnego, ciekawskiego i spornego brzęczenia oraz poszukiwania Bożych tajemnic, ganionego przez wcześniej wspomnianych Ojców, a tym bardziej nie aprobując nadmiernej dumy i szaleństwa tych czasów, kiedy każdy mężczyzna i kobieta staje się nie tylko czytelnikiem, ale nauczycielem, zarządcą i sędzią Doktorów, Kościoła, Pisma Świętego i wszystkich innych; tacy to albo wzgardzają, albo łatwo pomijają wszelkie części moralne, dobre przykłady i przykazania życia (przez które tak prości, jak i kształceni mogą być znacznie umoralnieni) i tylko w pewien sposób zajmują się tajemnicami dogmatycznymi, mistycznymi, wysokimi oraz ukrytymi radami Bożymi, takimi jak predestynacja, potępienie, zbawienie, przewidywanie, porzucenie Żydów, powołanie pogan i inne niepojęte tajemnice, Przewlekając zadawanie pytań jedynie o wiarę, nowe frazy i formy, wiecznie się ucząc, lecz nigdy nie będąc w stanie osiąść wiedzy, czytając i rzucając się w dumę rozumu, pychę z powodu własnej przebiegłości, a przy założeniu mogą powiedzieć jakiego ducha, takich ksiąg szczególnie oraz Listów, jak św. Piotr przepowiedział, nieuczenni i niestateczni będą deprawować się na własne potępienie.

Nie rozkoszują się niczym więcej niż Listem do Rzymian, Pieśnią nad Pieśniami, Apokalipsą, które mają w sobie tyleż tajemnic, co słów. Nie znajdują trudności w świętej księdze *spiętej siedmioma pieczęciami. Nie proszą o nauczyciela *przy świętym Eunuchu. Nie odczuwają żadnej takiej głębi Bożej nauki w Piśmie Świętym, jaką znajdował św. Augustyn, kiedy krzychał *Mira profundit as eloquiorum tuorum, mira profundit as (Deus meus) mira profundit as: horror est intendere in eam, horror honoris, et tremor amoris*. To jest *O, wspaniała głębia twoich słów; cudowność, głębia, mój Boże, cudowna głębia; sprawia, że człowiek drży patrząc na nią: trząść się ze czci i drzeć z miłości doń*. Nie uznają tego, co potwierdził ten sam Doktor, że głębia i bezmiar mądrości, nie tylko w słowach Pisma Świętego, ale także w materii i sensie, jest tak cudowna, że żyć nie może człowiek nigdy tak długo, być nigdy tak wysokiego sprytu, nigdy tak pilny, nigdy tak gorliwy, aby osiąść o nich pełną wiedzę, lecz kiedy skończy, wyzna, iż dopiero zaczął. Nie czują wraz ze św. Hieronimem, aby tekst miał twardą powłokę do rozbicia nim dotrzeć możemy do sedna. Nie zatrzymają się na czytaniu Pisma Świętego tylko trzynaście lat, razem ze św. Bazylim i św. Grzegorzem z Nazjanzu, zanim je objaśnią, ni nie będą dbać (jak to owi Święci czynili), by nie interpretować go nigdy inaczej niż jak przez jednolitą zgodę ich przodków i tradycji apostołskich.

Gdyby nasi nowi Ministrowie mieli ten namysł i troskę, które ci i wszyscy inni mędrzy mają, oraz zawsze mieli, nasz kraj nigdy nie popadłby w ten nędzny stan w religii i to pod pretekstem, pozorem i obliczem słowa Bożego; ni cnota, ni dobre życie nie zostałyby tak żałośnie zepsute w czasie takiej lektury, znoju, wyczynów i przekładu księgi naszego życia i zbawienia; której im droższy jest właściwy i pełen szacunku użytek, tym bardziej szkodliwe jest nadużywanie i profanacja tejże; co udowadniają ludzie doświadczejący tegoż przez owe kilka lat, i czego, porównując dawne dni i zwyczaję do dzisiejszych, mogą łatwo spróbować.

Spójrz, czy twoi mężowie są bardziej cnotliwi, twoje kobiety bardziej czyste, twoje dzieci bardziej posłuszne, twoi słudzy bardziej wierni, twoje służebnice skromniejsze, twoi przyjaciele bardziej wierni, twoi świeccy bardziej sprawiedliwi w kontaktach, twoi duchowni bardziej pobożni w modlitwach; czy jest wokół więcej religii, bojaźni przed Bogiem, wiary i sumienia we wszystkich stanach teraz, niżli dawniej, kiedy nie było tyle czytania, gawędzenia i brzęczenia o słowie Bożym, ale o wiele bardziej szczere zajmowanie się, czynienie i utrzymywanie tego samego. Spójrzcie, czy przez ów rozstrój kobiety nie uczą swych mężów, dzieci swych rodziców, młodzi głupcy swych starych i mądrych ojców, uczniowie swych mistrzów, owce swego pasterza, a Lud swego Kapłana. Spójrzcie, czy najczystsze i najświętsze wyroki świętego słowa Bożego nie przemieniają się u wielu w wesołość, kpinę, miłosne balety i obrzydliwe listy miłości i sprośności; podczas gdy ich czule czasy, melodie i

przekłady znacznie temu sprzyjają.

Ów upadek dobrego życia i profanację Boskich tajemnic wszyscy ujrzeli; ale wielkiego zepsucia przez to i rozpadu wiary nikt nie widzi prócz mędrców, którzy jedynie wiedzą, iż Pismo Święte przełożone jest prawdziwie jak nigdy, lecz Heretycy i słabi, podążający za własnym duchem i niczego nie znający prócz swej prywatnej fantazji, nie zaś sensu głoszonego przez święty Kościół i Doktorów, muszą nadużywać go do ich własnego potępienia; oraz, że ciekawi, prości i *zmysłowi ludzie, którzy nie znają ni trochę spraw Ducha Bożego, mogą w nieskończonych miejscach mieć okazję popełnić zgubne błędy. Bo chociaż litera lub tekst nie mają błędu, to jednak (jak rzekł św. Ambroży) ariańska lub (jak my możemy teraz mówić) kalwińska interpretacja błędy posiadała. *lib. 2 ad Gratianum c. 1.* i Tertulian rzekł: *Falszywy zmysł jest tak niebezpieczny, jak styl zepsuty. De Prescript.* Święty Hilary również powiedział tak: *Herezja narosła wokół rozumienia, nie wokół pisma: błąd jest w znaczeniu, nie w słowie. lib. 2 de Trinit. in principio.* a św. Augustyn rzekł, iż wielu traktuje Pismo Święte tak, jak traktuje sakramenty, *ad speciem, et non ad salutem*: na pokaz, a nie dla zbawienia. *De Baptis. cont. Donat. lib. 3 ca. 19.* Wreszcie wszyscy mistrzowie Sekty i wilki drapieżne, *same diabły udają Pismo Święte, twierdzą o Piśmie Świętym i całkowicie oblekają się w Pismo Święte niczym w wełnę i runo prostych owieczek. Podczas gdy pospolici, w dzisiejszych czasach ogólnych sporów, nie mogą nie być w ogromnym niebezpieczeństwie błędu, choć ich księgi zostały prawdziwie przełożone i prawdziwie były same w sobie słowem Bożym w istocie.

Lecz sprawa teraz jest bardziej godna ubolewania; jako że protestanci i tacy jak św. Paweł nazywani ambulantes in astutia, chodzącymi w podstępności, tak nadużyli ludzi i wielu innych na świecie, nie nierozsądnych, że przez swoje fałszywe tłumaczenia mają zamiast Bożego Prawa i Testamentu, a zamiast spisanej woli i słowa Chrystusa, obdarzyli ich własnymi nikczemnymi pismami i fantazjami, najbardziej haniebnie we wszystkich ich wersjach, łacinie, angielskim i innych językach, niszcząc zarówno literę, jak i sens fałszywym tłumaczeniem dodając, bagatelizując, zmieniając, przedstawiając, wskazując i wszelkimi innymi zmyślnymi środkami; szczególnie tam, gdzie służą one korzyściom ich prywatnych opinii. Do tego są również na tyle śmiali, by część całkowicie pozbawić znaczenia, częściowo zaś podać w wątpliwość różne i całe księgi dopuszczane do Pisma kanonicznego przez powszechny Kościół Boży na tysiąc lat i wcześniej; by zmieniać wszelkie autentyczne i kościelne słowa używane przez nasze chrześcijaństwo, w nowe profanum przemówień zgodnych z ich doktryną; by zmienić tytuły prac, wypisać imiona autorów, aby oskarżyć samego ewangelistę o owo nieprawdziwe tłumaczenie, aby dodać całe zdania właściwe dla ich sekty, dla ich psalmów w metrum, * nawet dla samej wiary w rymie. A wszystko to biedni zwiedzeni ludzie powtarzają i śpiewają tak, jakby było własnym słowem Boga, będąc w rzeczywistości przez tak świętokradczą zdradę, przemienione w słowo Diabła.

Nie wspominając o ich nieznośnej wolności i samowoli co do zmiany powszechnych imion Boga, Anioła, ludzi, miejsc i rzeczy używanych przez Apostołów i całą starożytność, w języku greckim, łacińskim i wszystkich innych językach narodów chrześcijańskich, w nowe nazwy, czasami fałszywie i zawsze absurdalnie i dla ostentacji wzięte od Hebrajczyków; aby oprawiać i podpisywać frazy Pisma Świętego na sposób pisarzy świeckich, oryginału się nie trzymając, aby tym samym dostawiać, dodawać, zmieniać lub pomniejszać tak swobodnie, jak gdyby dokonywali przekładu Liwiusza, Wergiliusza lub Terencjusza. Nie mając żadnego religijnego szacunku, by zachować albo majestat, albo szczerą prostotę tego czcigodnego stylu ducha Chrystusa, jak rzekł św. Augustyn, jaki to rodzaj Duch Święty wybrał z nieskończonej mądrości, aby boskie tajemnice były w nim wypowiedane, niżli jakkolwiek inny bardziej delikatny, o wiele mniej pozostający w tej krzykliwej manierze pisania jaka wielu z owych nowych tłumaczy cechuje; na którą sam Kalwin i jego wyznawcy z ław tak bardzo narzekają, iż wyznają, że Szatan zyskał więcej dzięki tym nowym tłumaczom (ich liczbie, lekkości ducha i zuchwalstwie wzrastającemu co dzień) niż przedtem przez to, iż zachowywano słowo z dala od ludzi. I za wzór tej szkody podają Castaliona, upominając wszystkie

swoje kościoły i uczonych, aby wystrzegali się jego tłumaczenia, jako takiego, które uczyniło w samej rzeczy żart i kpinę z Bożego świętego słowa. Więc oskarżają go sami (i Zwinglian z Zurychu, których tłumaczenie Lutrowi było wstrętne) zajmując się tą materią bez większej wierności, powagi i szczerości, niżli inni; ale raczej z dużo większym udziałem fałszerstwa lub (by użyć słów Apostoła) kupczenia i kadzenia słowem Bożym, niż oni. Poza wieloma nikczemnymi glosami, modlitwami, wyznaniem wiary, zawierającymi zarówno bluźniercze błędy *jak i jawne sprzeczności między sobą, wszystkimi uprzywilejowanymi i upoważnionymi, by być przyłączonymi do Biblii i by być mówionymi i śpiewanymi przez biednych ludzi, i by w nie wierzono jako w przedmioty wiary i jako całkowicie zgodne ze Słowem Bożym.

My więc, odczuwając współczucie widząc dusze naszych umiłowanych rodaków w ogromnym niebezpieczeństwie, gdy mają do użytku tylko tak sprofanowane tłumaczenia i zwykłe fantazje ludzi błędzących, miast czystego i błogosławionego słowa prawdy, a także przez pragnienia wielu pobożnych osób bardzo do tego zachęceniu; przedstawiliśmy wam (dobrotliwym czytelnikom) Nowy Testament, aby zacząć, ufając, iż może to dać wam sposobność, po uważnym zapoznaniu się z nim, odłożyć przynajmniej takie ich nieczyste wersje, jakich dotąd byliście zmuszeni używać. Jak dobrze to zrobiliśmy, nie możemy być sędziami, ale odnieść się trzeba do Kościoła Bożego i naszych przełożonych w tym samym. Im powierzamy siebie, to, i wszystkie inne nasze wysiłki, by w części lub w całości mogły być zreformowane, poprawione, zmienione lub całkowicie zlikwidowane; najpokorniej pożądamy przebaczenia, jeśli przez naszą niewiedzę, zuchwałość lub inne ludzkie słabości, gdziekolwiek pomyliliśmy rozumienie Ducha Świętego. Obiecując ponadto, że jeśli później zauważymy jakiś nasz własny błąd lub jeśli ktokolwiek inny, przyjaciel z dobrej woli, czy przeciwnik dla potępienia ukarzą nam to samo: nie będziemy (jak protestanci) dla obrony naszej oceny, czy z pychą lub przez spory przerzucając się słowami trwać przy nich, ale najchętniej wysłuchamy ich i w następnym wydaniu lub w inny sposób je skorygujemy; albowiem szukamy prawdy i czci Boga; czy będzie to wynikiem dobrych intencji czy sposobności, równie to dla nas dobrze. Wyznajemy tylko, że czyniliśmy nasze starania modlitwą, lękiem i drżeniem, abyśmy niebezpiecznie nie zbłądzili w tak świętym, wzniosłym i boskim dziele; że nie uczyniliśmy żadnej stronniczości na niekorzyść naszych przeciwników, ni więcej swobody niż jest to dozwolone przy przekładzie Pisma Świętego; nieustannie trzymając się tak blisko, jak to tylko możliwe, naszego tekstu i samych słów, i zwrotów, które przez długie używanie stały się czcigodne, choć dla niektórych świeckich lub delikatnych uszu mogą brzmieć szorstko lub barbarzyńsko *jako że cały styl Pisma Świętego lekko się z początku skłania w stronę takich; uznając za św. Hieronimem, iż w innych pismach wystarczy podać w tłumaczeniu sens, lecz w Piśmie Świętym, aby nie zmylić sensu, musimy zachować te same dokładnie słowa. *Ad Pammach. epistola 101 ca. 2 in princip.* Musimy, rzekł św. Augustyn, mówić zgodnie z ustaloną regułą, by swoboda słowa nie zrodziła jakiegóżby zdrażnej opinii o rzeczach zawartych w słowach. *De civitate lib. 10 cap. 12.* Naszych świętych praorców i starożytnych Doktorów taka cechowała religijna troska, że nie zmieniali samych barbarzyństw i nieodpowiedniości mowy, które przez długie użytkowanie pozostały w starych czytaniach czy recytacjach pism świętych. Tak jak: *Neque nubent neque nubentur* w *Tertullian li. 4 w Marcion*, w św. Hilarym w *c. 22 Mat.* i we wszystkich Ojcach. *Qui me confusus fuerit, confundar et ego eum*, w św. Cyprian *ep. 63 nu. 7. Talis enim nobis decebat sacerdos* (co było starszym tłumaczeniem powszechnej łaciny, obecnie) w św. Ambrozym *c. 3 de fuga seculi.* I św. Hieronim, który w inny sposób poprawił łaciński przekład, jakiego używano przed jego czasami, a jednocześnie zachował go religijnym (jak sam wyznał *Praefat. in 4 Evang. ad Damasum*) te i podobne przemówienia, *Nonne vos magis pluris estis illis? i filius hominis non venit ministrari, sed ministrare; i Neque nubent, neque nubentur;* w jego komentarzach do tych miejsc, i *Non capit Prophetam perire extra Hierusalem*, w jego komentarzach w *c. 2 Joel. sub finem.* A Święty Augustyn, który jest najbardziej religijny we wszystkich tych zdaniach, przypisał szczególną pychę i niemoc tym, którzy nie bardzo są uczeni w językach, a wcale o rzeczach, a łatwo obrażają się o proste wypowiedzi

i sołeczmy w Piśmie Świętym. *de doctrina Christ. li. 2 cap. 13*. Patrz także ten sam święty Ojciec *li. de doct. Christ. c. 3 i tract. 2 in Evang. Ioan*. Ale o sposobie naszego tłumaczenia więcej.

Teraz, mimo że tekst tak zatem prawdziwie przetłumaczony, może wystarczająco, w oczach uczonych i wszelkich ludzi zarówno pohamować zepsucie przeciwników i dowieść, że Pismo Święte, którym to tak wielce się chępią nie czyni nic dla ich nowych opinii, ale wszystko dla wiary i doktryny Kościoła katolickiego, we wszystkich różnicach między nami; a jednak wiedząc, że to, co dobre i proste, może łatwo zostać uwiedzione przez kilku upartych zatracieńców (których postrzegamy jako przeznaczonych na potępienie, dla których Ewangelia, która sama w sobie jest emanacją życia dla zbawienia, staje się zapachem śmierci na potępienie, na którego oczach dla grzechu i nieposłuszeństwa Bóg znosił zasłonę lub przykrycie spoczywające, kiedy czytają Nowy Testament, tak jak Apostoł rzekł iż Żydzi do dnia dzisiejszego, czytając Stary jako jedyni nie mogą znaleźć Chrystusa w Piśmie Świętym, nie czytają o nich tak wiele, a więc nie mogą znaleźć tam ani Kościoła Katolickiego, ani jego doktryny) i doświadczać powiedzenia św. Augustyna jako najbardziej prawdziwego: *Jeśli uprzedzenia jakiejkolwiek błędnej perswazji zaprzętną2 umysł, niezależnie od tego, co Pismo Święte mówi inaczej, ludzie biorą to za mowę symboliczną; z tych przyczyn, a nieco też by pomóc wiernemu czytelnikowi w trudnościach różnych miejsc przedstawiliśmy również uzasadnione duże ADNOTACJE, aby ukazać starannemu czytelnikowi w większości miejsc odnoszących się do kontrowersji tych czasów zarówno heretyckie zepsucia i fałszywe wnioski, jak i tradycję apostołską, ekspozycje świętych Ojców, dekrety Kościoła katolickiego i najstarsze Sobory; co oznacza, że ktokolwiek nie ufał sensowi Pisma Świętego, ale raczej podążał za swym osobistym osądem lub aroganckim duchem tych członków sekt, będzie godnie przez swoją własną samowolę zwiedziony, prosząc wszystkich ludzi, aby spojrzeli ze starannością, szczerością i obojętnością na sprawę, która dotyczy nie mniej niż wiecznego zbawienia lub potępienia wszystkich ludzi.*

Gdyby tak czynił, nie wątpimy, iż ku swojemu wielkiemu zadowoleniu, ujrzy, że Pismo Święte najwyraźniej i niezwykłym dowodzi artykułów katolickiej doktryny przeciw naszym przeciwnikom, które być może uważał przed tym starannym poszukiwaniem za niezgodne ze słowem Bożym, albo przynajmniej nie zawierające go, i w końcu udowodni to stwierdzenie św. Augustyna jako najbardziej prawdziwe. *Multi sensus etc. Wiele rozumień Pisma Świętego leży w ukryciu i znane są nielicznym ludziom większego zrozumienia; ni nie są one w żadnym poręczonym czasie bardziej przystępne i akceptowalne niż w takich czasach, kiedy troska o odpowiedź na czyny heretyków wymusza je na ludziach. Do tego czasu, nawet ci, którzy zaniedbują sprawy badań i nauki, trzęsąc się z ospałości, są podburzani do sumiennego słuchania, aby przeciwnicy mogli zostać odparci. I znowu, jak wielu znaczeń Pisma Świętego, dotyczących Boskości Chrystusa, dowiedziono przeciwko Fontynowi; jak wielu o jego Człowieczeństwie, przeciwko Manicheuszowi; ilu o Trójcy, przeciwko Sabeliuszowi: ilu o jedności w Trójcy, przeciwko arianom, eunomianom, Macedończykom; ilu o Kościele Katolickim rozpowszechnionym w całym świecie, i o mieszaninie dobra i zła w tym to do końca świata, przeciwko donatystom i lucyferianom, i innym w podobnym błędzie; ilu przeciwko wszystkim innym heretykom, których zbyt długo by trwał wymienić? Z których znaczeń i przedstawień Pisma Świętego zatwierdzeni autorzy i poręczyciele powinni raczej nie być znani wcale lub nie tak dobrze, jak sprzeczności dumnych heretyków ich uczyniły.*

W ten sposób mówił on o owych rzeczach, że nie wydają się być w Piśmie Świętym nieświadomym lub heretykom, ale w istocie są. Jednak w innych punktach wątpliwych, o których w istocie Pismo Święte nie decyduje, dał nam on tę dobrą regułę, by była przestrzegana we wszystkim, jak to on zobrazował w jednym. *Trzymamy zatem (rzekł) prawdziwość Pisma Świętego, gdy czynimy to, co teraz wydawało się dobre Kościołowi Powszechnemu, który to autorytet samego Pisma Świętego ustanowił; zatem, tak długo, jak Pismo Święte nie może zwodzić, ktokolwiek boi się być zwiedziony niejasnością pytań, niech prosi o radę tego samego KOŚCIOŁA, który Pismo Święte z całą pewnością i wyraźnie wskazało i nakierowało nań. Aug. li. 1 conc. Crescon. c. 13.*

TERAZ, ABY DAĆ Ci pojęcie zwłaszcza, najbardziej dobrotliwy Czytelniku, o rzeczach, które szczególnie trzeba Ci wiedzieć w związku z naszym Przekładem; Tłumaczymy dawny tekst pisany łaciną ludową, a nie wspólny tekst grecki, z następujących przyczyn:

1. Tak jest starożytny, że używany był w Kościele Bożym dawniej niż 1300 lata temu, jak zaświadczone zostało przez Ojców owych czasów.

2. Jest to ten (przez powszechnie otrzymaną opinię i wedle wszelkiego prawdopodobieństwa), który św. Hieronim skorygował później zgodnie z greckim, na ustanowienie Damazego, następnie papieża, jak nadmieniał on w swej przedmowie przed czterema Ewangelistami, do wspomnianego Damazego; i *in Catalogo in fine, and ep. 102*.

3. W konsekwencji jest to ten sam, który św. Augustyn tak zaleca i zezwala w Liście św. Hieronima.

4. Jest to ów, który w przeważającej części od tego czasu używany był w służbie Kościoła, wykładany w kazaniach, potwierdzany i interpretowany w komentarzach i pismach starożytnych Ojców Kościoła łacińskiego.

5. Sobór trydencki, dla tych i wielu innych ważnych rozważań, zadeklarował i zdefiniował to tylko ze wszystkich innych łacińskich tłumaczeń autentycznym, a więc jedynym przeznaczonym do wzięcia i użytku na publicznych lekcjach, w dysputach, kazaniach i ekspozycjach i by żaden człowiek nie ośmielał się pod żadnym pretekstem odrzucać lub odmawiać tegoż.

6. Jest najpoważniejszy, najszczerzy, największego majestatu, najmniejszej stronniczości, jako pozbawiony wszelkiego względu dla kontrowersji i sporów, szczególnie tych naszych czasów, jakie pojawiają się w miejscach, które Erazm i inni w tych czasach przekładają znacznie bardziej na korzyść sprawy katolickiej.

7. Jest tak dokładny i precyzyjny w zgodzie z greckim, zarówno w zdaniu, jak i słowie, że delikatni Heretycy strofują go zatem za niegrzeczność. I że podąża za greckim dużo dokładniej niż tłumaczenia protestantów. Poza nieskończonymi innymi miejscami, odnosimy się do tych: Tt 3,14 – *Curent bonis operibus praeesse, προϊστασθαι*. Biblia anglikańska 1577, *by utrzymać dobre uczynki*. I Hbr 10,20 – *Viam nobis initiaust, ην ενεκαιτισεν*. Biblia anglikańska: *być gotowym*. Tak więc w tych słowach: *Justificationes, Traditiones, Idola* etc. We wszystkim nie zbliżają się do greki, ale unikają jej celowo.

8. Przeciwnicy sami, a mianowicie Beza, wołają go od wszystkich pozostałych. In praefat. no. Test. an. 1556. I znowu rzekł, że stary tłumacz przekładał bardzo pobożnie. Annot. in 1. Luc. v. 1.

9. W pozostałych taka jest różnorodność i niezgoda, i końca nie ma wzajemnemu strofowaniu, i tłumaczący każdy człowiek według własnej fantazji, iż *Luter powiedział: „Jeśli świat ma długo istnieć, musimy otrzymać ponownie (co uważał za absurd) Dekrety soborów, dla zachowania jedności wiary, z powodu różnych interpretacji Pisma Świętego.” Zaś Beza (w miejscu wyżej wspomnianym) odczuł swędzącą ambicję swych pobratymców tłumaczy, którzy raczej nie zgadzali się i buntowali przeciw najlepszym, niżli wydawali się mówić lub pisać cokolwiek sami. I samo tłumaczenie Bezy, tak cenione w naszym kraju, że genewskie *Testamenty angielskie tłumaczone są według tego samego, ale czasami tak daleko zawędrowały od greki i od rozumienia Ducha Świętego, iż ci sami, którzy protestują za ich tłumaczeniem, nie śmiały owego przestrzegać. Na przykład Łk 3,36. Oni umieścili te słowa: Syn Kainana, co świadomie i celowo pominął; i Dz 1,14, mówią: Z kobietami, zgodnie z ludową łaciną; gdzie on mówi, *Cum uxoribus – z ich żonami*.

10. Jest nie tylko lepszy od wszystkich innych łacińskich przekładów, ale od greckiego tekstu samego, w tych miejscach. gdzie się one nie zgadzają.

Dowód owego jest oczywisty, ponieważ większość starożytnych heretyków była Grekami, dlatego też Pismo w języku greckim bardziej było zepsute przez nich, na co częstokroć narzekali starożytni Ojcowie. Tertulian uznał tekst grecki obecny w jego czasie (1 Kor 15,47) za stare zepsucie Marcjona Heretyka, a za prawdę to, co w naszej ludowej łacinie, *Secundas homo de calo calestis –*

Drugi człowiek z nieba niebiański. Tak też pisali inni *starożytni Ojcowie i Erazm myślał, że musi tak być, a sam Kalwin podąża za nim. *Instit. li. 2 c. 13 parag. 2.* Znowu św. Hieronim zauważa, że tekst grecki (1 Kor 7,33), który był w owym dniu, nie jest apostołską prawdą lub prawdziwym tekstem Apostoła; lecz to, co jest w ludowej łacinie, *Qui cum uxore est, sollicitus est qua sunt mundi, quomodo placeat uxori, et divisus est. – ten, który jest z żoną, jest ostrożny wobec ziemskich rzeczy, jak może zadowolić swoją żonę, i jest podzielony lub rozproszony.* Kościelna historia zwana *Tripartite*, nadmienia tekst grecki obecny wówczas (1 J 4,3), jako dawne zepsuciem kopii starożytnych Greków, przez nestoriańskich Heretyków, a za prawdziwe pismo podaje to w naszej ludowej łacinie, *Omnis spiritus qui soluit IESUM, ex Deo non est. – Żaden duch, który psuje JEZUSA, nie jest z Boga;* i Beza wyznał, że Sokrates w swej historii kościelnej pisał tak o grece, *παν πνευμα ο λπει τον Ιησου, etc.*

Ale dowód bardziej brzemienno płynie z samych Przeciwników. Porzucają grecki tekst jako zepsuty i tłumaczą według ludowej łaciny, mianowicie Beza i jego uczeni, angielscy tłumacze Biblii, w tych miejscach. Hbr 9,1 mówi: Pierwsze przymierze, za to, co znajduje się w starej greckiej, Pierwsze tabernakulum, gdzie umieszczono przymierze, a nie jako w tekście, lecz w innej literze, jak należy rozumieć, zgodnie z ludową łaciną, która najszczerzej porzuca owo w ogóle, mówiąc: *Habuit quidem et prins justificationes etc. – Uprzednie w istocie także miały uzasadnienia etc.* Znow, Rz 11,21 oni przekładają nie zgodnie z tekstem greckim, *Tempori servientes, służąc czasowi*, co, jak rzekł Beza, musi być zepsuciem; ale według ludowej łaciny, *Domine servientes, służąc naszemu Panu.* Znow Ap 11,2, tłumaczą nie z greckiego tekstu, *Atrium quod intra templum est – sąd, który jest w kościele*, ale czyste przeciwieństwo, zgodnie z ludową łaciną, którą Beza orzekł prawdziwym pismem, *Atrium quod est foris templum – sąd bez Kościoła.* Tylko w tym ostatnim miejscu, jedna angielska Biblia z roku 1562, podąża za błędem Greków. Ponownie, Jk 5,12, dodają ale, więcej niż jest w greckim, by uczynić rozumienie wygodniejszym i łatwiejszym, nawiązując do tego, jak to jest w ludowej łacinie: aby nie wpaść w potępienie. *Nie wątpię* (mówi Beza), *lecz to jest prawdziwe i szczerze pismo, i podejrzewam, że zepsucie w greckim przyszło zatem etc.* Byłoby to zadanie nieskończone, by wskazać wszystkie takie miejsca, gdzie Przeciwnicy (szczególnie Beza) podążają za dawną ludową łaciną, a za grecką kopią tam, gdzie jest zeń zgodna, potępiając grecki tekst, jaki jest obecnie, jako zepsucie.

Ponownie, Erazm, najlepszy tłumacz ze wszystkich późniejszych, według osądu Bezy, mówi, iż grecką wersję cechuje nadmiar dodany w zepsuciu do tekstu Pisma Świętego, jak Mt 6 do końca *Pater Noster*, te słowa: *Ponieważ twoje jest królestwo, potęga i chwala, na wieki.* Co on nazwał *nugas*, drobiazgami pochopnie dodanymi do modlitwy do naszego Pana, i gani Vallę za winienie starej ludowej łaciny, jako że w niej tak nie stało. Podobnie w Rz 11,6, te słowa w języku greckim, a nie w ludowej łacinie: *Ale jeśli z uczynków, to nie jest teraz łaska; w przeciwnym razie dzieło nie jest bardziej pracą.* i Mk 10,29, te słowa: *lub mądre* i podobne. Tak, tekst grecki w tych nadpobudliwościach sam siebie potępia i bardzo usprawiedliwia ludową łacinę; jak jest zaznaczone w wielu miejscach, że podobne i takie słowa lub zdania są zbędne, we wszystkich miejscach, w których nasza ludowa łacina nie podaje niczego takiego, ale zgadza się z greckim tekstem, jaki pozostaje po usunięciu nadmiaru.

Na przykład to wcześniej wspomniane na końcu listu *Pater Noster*, ma znak nadmiaru w tekście greckim. I Mk 6,11, te słowa: *Amen, powiadam wam, będzie to bardziej znośne dla ziemi Sodomy i Gomory w dzień sądu, niż dla tego miasta.* I Mt 10,11, te słowa: *i niech będzie ochrzczony chrztem, którym ja jestem ochrzczony?* Co również jest niepotrzebnie powtórzone w wersecie 23 i podobnych miejscach liczbą przekraczających wiele; co zauważono jako zbyteczne w grece, a nie będąc obecne w ludowej łacinie, dowodzi, iż łacina w tych miejscach jest lepsza, prawdziwsza i bardziej szczerza niż greka.

Na zakończenie stwierdzamy, że nie umniejsza to wartości tekstu w łacinie ludowej, który tłumaczymy, że nie zgadza się on z tekstem greckim, może on natomiast być nie tylko równie dobry,

ale nawet lepszy. A ten sam Przeciwnik, ich największy i najnowszy tłumacz z greki, zaiste ręczył przeciw Erazmowi na korzyść starego tłumaczenia w łacinie ludowej, w tych głośnych słowach. *Jakże niegodnie i bez powodu (rzekł) Erazm obwinia starego tłumacza o niezgodność z greką? Nie zgadzał się on, przyznam, z tymi greckimi kopiami, które otrzymał; lecz widzieliśmy w niejednym miejscu, że ta sama interpretacja, którą on winił, opiera się na autorytecie innych greckich kopii i to tych najstarszych... Tak, w niektórych miejscach zauważyliśmy, że czytanie lub tekst łaciński starego tłumacza, choć nie zgadza się niekiedy z naszymi greckimi kopiami, jest jednak o wiele wygodniejszy, ponieważ wydaje się, iż podążył za jakąś lepszą i prawdziwszą kopią.* Tak więc rzekł Beza. W których to słowach nieświadomie, ale najzupełniej usprawiedliwia i broni starego, ludowego tłumaczenia wbrew sobie samemu i wszystkim innym oszczercom, oskarżającym łaciński tekst o to samo, ponieważ nie zawsze jest zgodny z tekstem greckim. Podczas gdy przekładany on był z innych greckich kopii (część z nich po dziś dzień istnieje, część zaś nie) – albo równie dobrych i równie starożytnych, albo lepszych i bardziej starożytnych, takich o jakich mówił św. Augustyn, nazywając je *doctiores et diligentiores*, bardziej uczone i skrzętne kopie greckie, którym łacińskie tłumaczenia, gdy zawiodą w jakimkolwiek miejscu, muszą ustąpić. *Li. 2 de doct. Christ. c. 15.*

I gdyby zobrazowanie i udowodnienie tego nie musiało trwać nazbyt długo, a wymagałoby to samo w sobie traktatu, moglibyśmy pokazać wiele i najbardziej czytelnych przykładów w całym Nowym Testamencie, te różnorodne sposoby uzasadniania starego tłumaczenia.

Po pierwsze, jeśli zgadza się z tekstem greckim (jak to zwykle czyni, a także w pokaźnej większości miejsc dotyczących kontrowersji naszych czasów, czyni to z całą pewnością) do tej pory Przeciwnicy nie muszą narzekać; chyba, że będą narzekać także na grekę, jak to robią w: Jk 4,2 i 1 P 3,21, gdzie łacina ludowa ściśle odpowiada tekstowi greckiemu, mówiąc *Occiditis* i *Quod vos similia forma*, itp. Lecz Beza w obu miejscach poprawił również tekst grecki jako fałszywy.

2. Jeżeli nie zgadza się tu i tam z greckim tekstem, to zgadza się z inną grecką kopią, która znalazła się na marginesie i której przykłady widać w tych wspomnianych greckich Testamentach Roberta Stephanusa i Crispina. Mianowicie: 2 P 1,10. *Satagite ut per bona opera certam vestram vocationem faciatis.* δια των αγαθων εργαων i Mk 8,7 *Et ipso benedixit ευλογησας αυτα.*

3. Gdyby te marginalne kopie greckie były uważane za mniej autentyczne niż tekst grecki, to Przeciwnicy mówią nam wręcz przeciwnie, w swoich tłumaczeniach często podążając za kopiami marginalnymi, i porzucając tekst grecki, jak w przytoczonych wyżej przykładach: Rz 11, Ap 11,2 Tm 2, Jk 5 etc., jest to oczywiste.

4. Jeśli żadne greckie kopie Erazma nie zawierają tego, co jest w ludowej łacinie, Beza miał kopie, które to zawierają, i to te najstarsze (jak mówił) i lepsze. A jeśli wszystkie kopie Bezy zawiodą w tym i nie pomogą nam, Gagneie, kaznodzieja króla francuskiego, i ten, który mógłby zarządzać wszystkimi bibliotekami króla, znalazł kopie greckie stojące w zgodzie właśnie z łaciną ludową; i że w takim miejscu, które wydaje się być mniej prawdopodobne, jak Jk 3,5: *Ecce quantus ignis quam magnam silvam incendit?* Spójrz, jak wielki ogień, jak wiele drewna rozпалиł! człowiek pomyślałby, że musi to być raczej jak w greckim tekście: *Mały ogień jakże wiele drewna rozпалиł!* ale w zatwierdzonej starożytnej greckiej kopii, na którą powołuje się Gagneie stoi tak jak w łacinie ludowej. A jeśli kopie Gagneia również zawiodą czasem, tam Beza i Crispin dostarczają greckich kopii w pełni zgodnych z łaciną ludową, jak w liście Judy, w wersecie 5. *Scientes sernel omnia, quoniam IESUS* itd. I wersecie 19. Segregant *semetipsos*. Podobnie: Ef 2,2: *Quod elegerit vos primitias: απαρχας* w niektórych greckich kopiach. Gagney i 2 Kor 9 *Vestra eemulatio*, ο υμων ζηλος; tak samo stało w jednej greckiej kopii Bezy.

5. Jeśli wszystkie ich kopie nie wystarczą, starożytni greccy Ojcowie mieli kopie i objaśniali je, zgodne z łaciną ludową, jak, 1 Tm 6,20, *Prophanas votum novitates*. Tak pisał św. Chryzostom i objaśniał go przeciw heretyckim i błędnym nowościom. Lecz teraz nie znamy greckiej

kopii, w której tak stoi. Podobnie J 10,29 *Pater meus quod mihi dedit maius omnibus est*. Tak czytał św. Cyryl i tłumaczył *li. 7 in Jo. c. 10*. Podobnie J 4,3 *Omnis spiritus qui solvit JESUM, ex Deo non est*. Tak czytał św. Ireneusz *li. 3 c. 18*. Św. Augustyn *tract. 6 in Jo*, św. Leon *epist. 10. c. 5*. Tak czytano poza Sokratesem w jego historii kościelnej *li. 7 c. 22* i trzyczęściowym *li. 12 c. 4*, które mówią otwarcie, że było to stare i prawdziwe czytanie tego miejsca w języku greckim. A w jakiej greckiej kopii istnieje dziś ten tekst, J 5,2 *Est autem Hierosolymis probatica piscina?* A jednak św. Chryzostom, Święty Cyryl i Teofilat czytali tak w języku greckim, a Beza mówi, że jest to lepsza lekcja, i tak też jest łaciński tekst księgi Mszału Rzymskiego uzasadniony i inne łacińskie kopie, które tak czytają. Dla naszej ludowej łaciny tutaj jest, zgodnie z tekstem greckim, *Super probatica* i, Rz 5,17, *Donationis et iustitiae*. Tak czyta Teodoret w języku greckim oraz Łk. 2,14. Orygenes i św. Chryzostom czytali *hominibus bonae voluntatis*, a Bezie bardziej się to podobało niż obecny grecki tekst.

6. Tam, gdzie nie ma takiego znaku lub znaku jakiegokolwiek starożytnej greckiej kopii w Ojcach, ci późniejsi Tłumacze mówią nam, że stary Tłumacz podążał za inną grecką kopią, jak, Mk 7,3, *Nisi crebro laverint*. Erazm mniemał, że czytał często w greckim; a Beza i inni pochwalają jego przypuszczenia, tak i angielskie Biblie są tak przetłumaczone. Podczas gdy teraz jest to $\pi\upsilon\upsilon\mu\eta$, które oznacza długość ramienia do łokcia. A kto nie pomyślałby, że Ewangelista powinien powiedzieć: *faryzeusze często się myją, bo inaczej nie jedzą*, a nie w ten sposób: *jeśli nie obmyją się do łokcia, nie jedzą?*

7. Jeśli wszystkie takie domysły i wszyscy Ojcowie greccy nam nie pomogą, to jednak Ojcowie łacińscy z wielką zgodą i z łatwością usprawiedliwią stare ludowe tłumaczenie, za którym w przeważającej części podążają i które wyjaśniają, jak J 7,39, *nondum erat spiritus datus*. Tak czyta św. Augustyn *li. 4 de Trinit. do. 20* i *li. 83 Quaest. q. 62* i *tract. 52 w Joan. Leo ser. 2 de Pentecoste*. Ich autorytet był wystarczający, lecz zaprawdę Didymus, także grecki Doktor, pisał tak *li. 2 de Sp. sancto*, przetłumaczone przez św. Hieronima i grecki egzemplarz w Watykanie, oraz syryjski Nowy Testament. Podobnie J 21,22, *Sic eum volo manere*. Tak i czytał św. Ambroży w Psalmie 45 i Psalmie 118, *octonario Resh*. Święty Augustyn i Beda Czcigodny w św. Ewangelii Janowej.

8. I wreszcie, jeśli niektórzy inni Ojcowie łacińscy w starożytności pisali inaczej, tutaj albo w innych miejscach, nie wszyscy zgadzając się z tekstem naszej łaciny ludowej, przyczyną jest wielka różnorodność i wielość ówczesnych kopii łacińskich (na co narzekał św. Hieronim), aż ta łacina ludowa pozostała jedynie w użyciu. Ich różnorodne teksty nie przyznawały więcej tekstowi greckiemu, niż dla ludowo-łacińskiemu, różniąc się często od obu, jak gdy św. Hieronim w tym ostatnim miejscu pisał: *Si sic eum volo manere, li. 1 adv. Jovin.* i nie jest to zgodne z żadną grecką kopią obecnie istniejącą. A jeśli jeszcze istnieją pewne wątpliwości, to odczyty niektórych greckich lub łacińskich Ojców, różniące się od ludowej łaciny, są sprawdzianem lub potępieniem tegoż samego; niechaj Beza, a więc niech sam przeciwnik, wyrazi swoją opinię w tej sprawie również. Ktokolwiek, mówi on, weźmie na siebie naprawę tych rzeczy (mówiąc o tłumaczeniu łaciny ludowej) z pisania dawnych Ojców, greckich czy łacińskich, chyba że robić to będzie bardzo ostrożnie i świadomie, na pewno zniweczy wszystko, a nie poprawi tego, bo nie należy myśleć, iż zawsze, gdy cytowali oni jakikolwiek fragment, zaglądali do księgi, lub liczyli każde słowo. Jak gdyby mówił: nie możemy myśleć, że łacina ludowa jest błędna i do poprawy, gdy czytamy inaczej u Ojców greckich czy łacińskich, ponieważ nie zawsze dokładnie cytowali oni słowa, lecz przestrzegali jakiegoś odpowiedniego i pobożnego ich sensu.

A zatem widzimy, że ze wszech miar stare tłumaczenie w ludowej łacinie uznawane jest za dobre i lepsze niż sam tekst grecki i że nie ma powodu, dla którego miałyby ono ustępować jakiemukolwiek innemu tekstowi, kopii lub odczytowi. Maryjo, jeśli są jakieś błędy, jakie by najwyraźniej wkradły się przez tych, którzy spisali tu lub skopiowali Pismo Święte (jako że tacy będą), przyznajemy im nie mniej, niż przyznalibyśmy winom dziś dzień popełnianymi przez Drukarza,

i zostały one bezbłędnie zauważone u pisarzy katolickich, a mianowicie we wszystkich Bibliach Plantina wydanych przez duchownych z Louvain; a święty Sobór Trydencki chciał, by tekst w łacinie ludowej był w takich punktach dokładnie naprawiony, a więc najbardziej autentyczny. Te błędy to: *In fide* miast *in fine*; *Praescientiam* miast *Praesentiam*; *Suscipiens* miast *Suspiciens*; i podobne bardzo rzadkie. Które są ewidentnym zepsuciem dokonany przez kopistów lub spowodowany przez podobieństwo słów. Usuwając owe, bez owej korupcji i różnic o których wspomniano wcześniej, tłumaczymy ten tekst najbardziej szczerzy, a naszym zdaniem i jak dowodzimy, niezmienny. Przeciwnicy odwrotnie, tłumaczą ten tekst, który sami wyznają, zarówno przez ich pisma, jak i uczynki, że zepsuty jest w wielu miejscach i bardziej zepsuty niż nasza łacina ludowa, jak to zostało wcześniej zadeklarowane.

I gdybyśmy tu mogli recytować miejsca w grece, o których Beza rzekł, iżby były zepsute, powinniśmy skłonić Czytelnika do zastanowienia się, jak mogą twierdzić odwrotnie o tekście greckim, jak gdyby nie było innej prawdy Nowego Testamentu poza owym; lub jak tłumaczą to jedynie (by zszpecić, jak sądzą, starą łacinę ludową), co sami tak sromotnie hańbią, bardziej niż łacina ludowa, wymyślając zepsucie tam, gdzie żadnego nie ma, ani nie może być, w tak powszechnej zgodzie wszystkich kopii greckich i łacińskich. Na przykład Mt 10: *Pierwszy Szymon, zwany Piotrem*. Uważam, że (rzekł Beza) to słowo *πρωτος*, *pierwszy*, zostało dodane do tekstu niektórych, którzy ustanowiliby prymat Piotra. Znowu Łk 22: *Kielich, który jest dla ciebie przelany*. Najprawdopodobniej (rzekł on) te słowa będąc niekiedy jedynie dopiskiem na marginesie, przeszły przez zepsucie z marginesu do tekstu. Znowu Dz 7. Postacie, które stworzyli, *aby ich uwielbiać*. Można podejrzewać (twierdzi), że te słowa, podobnie jak wiele innych, wkradły się przez zepsucie do tekstu z marginesu. I 1Kor. 15. On sądził, że Apostoł nie powiedział, *υικος*, *zwycięstwo*, jak to jest we wszystkich kopiach greckich, ale *υικος*, *spór*. A w Dz 13 nazywa to oczywistym błędem, że w języku greckim jest 400 lat miast 300. A w Dz 7,16 znajduje cały katalog zepsucia, czyli Mk 12,42, o *εστι κοδραντης*, *który to jest groszem*: i Dz. 8,26, *αυτη εστιν ερημος*, *To jest pustynia*. i Dz 7,16 imię Abraham, i podobne. Wszystko, co jego zdaniem zostało dodane do tekstu greckiego lub zmienione przez zepsucie.

Ale, prócz innych fragmentów, bardzo usilnie starał się udowodnić wielkie zepsucie w Dz. 7,14, gdzie jest powiedziane (według *Septuaginty*, czyli greckiego tekstu Starego Testamentu), że Jakub przybył do Egiptu z 75 duszami. I Łk 3,36 uważa te słowa: *του καιναν*, *który był Kainana* za tak fałszywe, że pominął je całkowicie w * obu swych wydaniach Nowego Testamentu; mówiąc, że to odwaga, iż tak czyni, przez autorytet Mojżesza. W ten sposób zaznaczy, że nie było to w hebrajskim tekście Mojżesza lub Starego Testamentu, a zatem jest fałszywe w greckim Nowym Testamencie. Co zatem oznacza, że (ponieważ jest powszechna wśród nich i dotyczy wszelkiego Pisma), jeśli to prawda, wszelkie miejsca w greckim tekście Nowego Testamentu, cytowane ze starego według *Septuaginty*, a nie według hebrajskiego (o których wiedzą, że jest ich bardzo wiele) powinny być fałszywe, a więc wiążąc się tylko z hebrajskim w Starym Testamencie, są zmuszeni porzucić grecki Nowy Testament; lub jeśli chcieliby utrzymać grecką wersję w Nowym Testamencie, muszą niekiedy porzucić hebrajską w Starym, ale ten argument zostanie wytoczony przeciwko nim gdzie indziej.

Dzięki temu zaledwie Czytelnik może zobaczyć, jakimi wesołymi patronami są oni greckiego tekstu i jak mało mają powodów, według własnego swojego sądu, by zeń tłumaczyć lub chępcić się tym, jak w odstąpieniu od tłumaczenia w ludowej łacinie, i jak łatwo możemy odpowiedzieć im słowem, dlaczego nie tłumaczymy z greckiego: zaiste, ponieważ jest tak nieskończenie zepsuty. Ale prawda jest taka, że żadną miarą nie stwierdzamy, by był tak zepsutym, jak to oni mówią, choć wiemy, iż w porównaniu jest mniej szczerzy i niezepsuty od łaciny ludowej, i dla tej przyczyny i innych wcześniej wymienionych, wolimy tę łacinę i tłumaczyliśmy zeń.

Jeśli jeszcze pozostanie jedna rzecz, którą być może powiedzą, gdy nie będą mogli

odpowiedzieć na powyższe nasze rozumowanie; może być to, że wolimy łacinę ludową przed tekstem greckim, bo greka bardziej przeciwko nam; obwieszcamy, że z innych przyczyn wolimy łacinę, zaś w odniesieniu do tego czy tekst nam sprzyja, czy nie, dopuszczamy grekę tak samo, jak i łacinę, w rzeczy samej w różnych miejscach bardziej niżli łacinę, będąc pewnymi, iż dla nich nie ma ani jednej, dla nas ma zaś wiele przewag tekst grecki nad łacińskim, jak w Adnotacjach tego Nowego Testamentu wyraźnie pojawi się; mianowicie we wszystkich takich miejscach, gdzie nie odważą się tłumaczyć greki, ponieważ przemawia ona za nami i przeciwko nim. Tak jak wtedy, gdy tłumaczą δικαιώματα *obrzydki*, a nie: *uzasadnienia* i celowo, jak Beza wyznaje, w Łk 1,6 *zarządzenia* lub: *instrukcje*, a nie: *tradycje*, w większej części. 2 Tes. 2,15, πρεσβυτερους: *Starsi*, a nie: *Kapłani*; εἰδωλα: *obrazy* zamiast: *idole*. A zwłaszcza kiedy św. Łukasz w języku greckim tak w naszym interesie czyni (łacina ludowa obojętna jest dla nich i dla nas), iż Beza rzekł, że to zepsucie, co zakradło się z marginesu w tekst. Jaka byłaby potrzeba tych absurdalnych narzędzi i fałszywych związków z tekstem greckim, jeśli sprzyjałyby on im bardziej niż nam, miast sprzyjać nam przeciwko nim? Ale to, co greka tak dla nas czyni zobaczcie w 1 Kor 7. W łacinie: Nie oszukujcie siebie nawzajem, z wyjątkiem czasu, gdy oddajecie się modlitwie. W języku greckim: postowi i modlitwie. Dz 10,30 w łacińskim Korneliusz mówił: od czwartego dnia po do tej godziny modliłem się w moim domu, a oto człowiek etc. W języku greckim: pościłem i modliłem się. 1 J 5,18 po łacinie: wiemy, że każdy, kto narodził się z Boga, nie grzeszy. Ale pokolenie Boże zachowuje go itd. W języku greckim: ale ten, który zrodzony z Boga, zachowuje siebie. Ap 12,4 w języku łacińskim: Błogosławieni, którzy obmywają szaty swoje we krwi baranka, itd. W języku greckim: Błogosławieni, którzy czynią Jego przykazania. Rz 8,38: Certus sum etc. Jestem pewien, że ani śmierć, ani życie, ani inne stworzenie nie jest w stanie oddzielić nas od miłości Bożej, jak gdyby był zapewniony, albo moglibyśmy i powinniśmy zapewnić siebie samych o naszym przeznaczeniu. W języku greckim: πεπεισμαι, jestem prawdopodobnie przekonany, że ani śmierć, ani życie itd. W Ewangeliach o ofierze i Najświętszym Sakramencie, po łacinie tak: To jest moja krew, która będzie wylana za ciebie, i u św. Piotra: to jest moje ciało, które będzie zdradzone lub wydane wam: oba o czasie mającym nadejść i o ofierze na krzyżu. W języku greckim: to jest moja krew, która jest wylana za ciebie i moje ciało, które zostało złamane dla ciebie: obaj odnoszą się do obecnego czasu, kiedy Chrystus dał swoje ciało i krew podczas wieczerzy, nie zaś rozlewając jedno i łamiąc drugie, to znaczy, poświęcając to sakramentalnie i mistycznie. Spójrzcie na te i inne podobne nasze korzyści w tekście greckim, większe niż w łacińskim.

Ale czy owo ludowe tłumaczenie sprzyja całemu temu papistycznemu i dlatego podążamy za nim? (bo tak niektórzy z nich nazywają to i mówią, że jest to *najgorsze ze wszystkich innych.) Jeśli tak, to greka (jak widzicie) sprzyja bardziej, a więc zarówno grecki, jak i łaciński tekst, a co za tym idzie – Pismo Święte Nowego Testamentu są papistyczne. Ponownie, jeśli łacina ludowa jest papistyczna, Papizm jest bardzo stary, a Kościół Boży, który dopuszczał to tłumaczenie i używał go przez tak wiele stuleci, był papistyczny. Lecz w czym to jest papistyczne? Zaiste w tych zwrotach i mowach: *Poenitentiam agite. Sacramentum hoc mangnum est. AVE GRATIA PLENA. Talibus hostiis promeretur Deus* i podobnych. Po pierwsze, czyż greka nie mówi tego samego? Spójrzcie na Adnotacje w tych miejscach. Po drugie, czy mógł on przetłumaczyć te rzeczy papistycznie lub stroniczo, czy raczej proroczo, na długo przed tym, jak byli w kontrowersji? Po trzecie, czyż nie mówi za: *poenitentiam agite*, w innym miejscu: *poenitemini*; i czyż nie tłumaczy innych tajemnic słowem: *Sacramentum*, jak w Ap 17: *Sacramentum mulieris*; i jak on przełożył jedno słowo *Gratia plena*, tak nie przetłumaczył bardzo podobnego słowa *plenus ulceribus*, za czym sami również podążają? Czy to też jest Papizm? Kiedy powiedział w Hbr 10,29, *Quanto deteriora merebitur supplicia* itd., i podobało im się to wystarczająco; czy nie mógłby powiedzieć zgodnie z tym samym greckim słowem: *Vigilate ut mereamini fugere ista omnia et stare ante filium hominis*. Łk 21,36, i *Qui merebuntur saculum illud et resurrectionem ex mortuis* itd. Łk 20,35 oraz *Tribulationes quas sustinetis, ut meretamini regnum Dei, pro quo et patrimini*. 2 Tes 1,5. Czy nie mógłby (mówimy),

gdyby wpłynął na zaletę słowa, użyć go we wszystkich tych miejscach, zgodnie z jego i *waszym własnym tłumaczeniem tego samego greckiego słowa, w Hbr 10,25? Czego nie uczynił, ale we wszystkich tych miejscach mówi po prostu: *Ut digni habeamini i Qui digni habebuntur*. I jak można sądzić, że jest to papistyczne lub stronnictwo, kiedy mówi: *Talibus hostiis promeretur Deus*, Hbr 13? Czy Prymasiusz także był uczniem św. Augustyna, Papistą, za używanie tak często tej mowy, *promereri Dominum justis operibus, poenitentia* itd.? Lub czy jest jakaś różnica, poza tym, iż św. Cyprian używa tego jako *verba deponentia* bardziej łacińskiego, a drugi jako biernego mniej pięknie? Czy to Papizm, mówić *Senior* miast *Prezbiter*, *Ministrantibus* miast *sacrificantibus* lub *liturgiam celebrantibus*, *simulachris* miast *idolis*, *fides tua te salutem fecit* czasem miast *sanum fecit*? Czy możemy uważać go za Kalwinistę za takowe tłumaczenie, podobnie jak oni myślą, że był on Papistą, gdy jakieś słowo zabrzmiało dla nas?

Ponownie, czy był on Papistą tylko w tego rodzaju słowach i czy nie był w pełnych zdaniach? Jak *Tibi dabo claves* itd. *Quidquid solveris in terra, erit solutum et in coelis* i *Quorum remiseritis peccata, remittuntur eis.*, i, *Tunc reddet unicuique secundum opera sua*, i *Nunquid poterit fides salvare eum? Ex operibus iustificatur homo et non ex fide tantum* oraz *Nubere volunt, damnationem habentes, quia primam fidem irritam fecerunt.*, i *Mandata eius gravia non sunt.*, i *Aspexit in remunerationem*. Czy wszystkie te i podobne tłumaczenia są papistyczne, ponieważ są najzwyczajniejsze dla wiary katolickiej, którą nazywają Papizmem? Czyż nie są słowo w słowo jak w grece i nie są samymi słowami Ducha Świętego? A jeśli w nich nie ma oskarżeń o stronnictwo papieską, dlaczego w innych mają takie być? Wreszcie, czy starożytni Ojcowie, Sobory Powszechne, Kościoły wszystkich zachodnich części, które używają tych wszystkich przemówień i zwrotów od tak wielu stuleci, czy one wszystkie są papistyczne? Niechaj tak będzie i pozwólcie nam, w imieniu Boga, podążać za nimi, mówić tak, jak mówili, tłumaczyć tak, jak tłumaczyli, interpretować tak, jak je interpretowali, ponieważ wierzymy tak, jak oni wierzyli. I to do tej pory w obronie starego tłumaczenia w łacinie ludowej i dlaczego tłumaczyliśmy je przed wszystkimi innymi. Teraz o sposobie tłumaczenia owego.

W TYM NASZYM TŁUMACZENIU, ponieważ chcemy, aby było ono jak najbardziej szczere, jak stało się tłumaczenie katolickie, i dołożyliśmy starań, aby tak się stało; jesteśmy bardzo precyzyjni i pobożni w podążaniu za naszą kopią, w starej, ludowej, zatwierdzonej łacinie; nie tylko w znaczeniu, co mamy nadzieję, iż zawsze ma miejsce, ale czasem w samych słowach także i we frazach, które mogą wydawać się pospolitemu Czytelnikowi i zwykłym angielskim troskom, nieobeznany z tym jeszcze, niegrzecznością lub ignorancją; ale szczególnemu Czytelnikowi, który głęboko zważył i rozważył znaczenie świętych słów i przemówień oraz to, jak łatwo dobrowolny Tłumacz może minąć się z prawdziwym znaczeniem Ducha Świętego, nie wątpimy, że nasze rozważania i czyny w tej gestii wydadzą się rozsądne i konieczne; a nawet i że wszyscy katolicy czytelnicy wkrótce uznają za znajome, co na pierwszy rzut oka może wydawać się obce, i będą cenili to wyżej, kiedy inaczej będą nauczeni je rozumieć, niż gdyby to był powszechnie znany angielski.

Na przykład tłumaczymy często tak: *Amen. amen, powiadam wam*. Co jeszcze wydaje się dziwne, ale po pewnym czasie stanie się tak znajome, jak Amen na końcu wszystkich modlitw i Psalmów. I nawet kiedy kończymy słowem Amen, brzmi to znacznie lepiej niż: niech tak będzie; więc na początku Amen Amen musi przez używanie i zwyczaj brzmieć znacznie lepiej niż Zaprawdę, zaprawdę. Co istotnie nie wyraża asseweracji i pewności oznaczonej w tym hebrajskim słowie. Poza tym jest to uroczyste i zwyczajne słowo naszego Zbawiciela *wyrażające gwałtowną assewerację, i dlatego nie jest ono zmieniane ani w syryjskim, ani greckim, ani ludowo-łacińskim Testamencie, ale jest zachowane i używane przez samych Ewangelistów i Apostołów, tak nawet jak

Chrystus to mówił: *propter sanctiorem auctoritatem*, jak św. Augustyn rzekł o tym i o *Alleluia*, dla świętszej i uświęconej władzy tego, *li. 2 Doct Christ. c. 11*. I dlatego zachowujemy słowo

Alleluia, Ap 19, ponieważ jest ono i w greckim, i łacińskim tekście zaprawdę, i we wszystkich tłumaczeniach na język angielski, chociaż w swoich Księgach Modlitwy tłumaczą to: *Chwalcie Pana*. Jeśli znów *Hosanna*, *Raca*, *Belial* i tym podobne nie są jeszcze przetłumaczone w angielskiej biblii, dlaczego nie moglibyśmy mówić *Corbana* i *Parasceve*; szczególnie gdy zangielszczają to później pisząc: przygotowanie Sabbath, wkładając w tekst trzy słowa więcej, niż to greckie słowo znaczyło, Mt 27,62. A inni mówią tak: „Po dniu przygotowania”, dokonując chłodnego przekładu z brakami w znaczeniu; tak jakby mieli tłumaczyć Sabbath, odpoczywanie, jako że * *Parasceve* jest równie uroczystym słowem na wigilię szabasu, gdyż *Sabbath* oznacza dla Żydów siódmy dzień, a teraz wśród Chrześcijan o wiele bardziej poważnie, tylko Wielki Piątek. Owe słowa, umyśliśmy, dużo lepiej jest zachować w tekście i objaśnić ich znaczenie na marginesie lub w tabeli do tego celu, niż zhańbić zarówno tekst, jak i słowa, tłumacząc je. Takie są również te słowa: *Pascha*, *Post Azymów*, *Chleb Propozycji*. Które tłumaczą: *Przepust*, *Święto słodkiego chleba*, *Chleb pokazowy*. Ale jeśli *Pentecost*, Dz 2, nie zostały jeszcze przetłumaczone w ich Biblii i nie wydają się obce; dlaczego by *Pascha* i *Azymowie* nie mieli pozostać w takiej formie także, będąc uroczystymi świętami, jak i *Pentecost*? Lub dlaczego mają zangielszczać jedno raczej niż drugie? Zwłaszcza że *Przepust* z początku był tak dziwny, jak może się wydawać *Pascha* teraz, i być może tak jak wielu teraz rozumie przez *Paschę Przepust*. A co do *Azymów*, kiedy zangielszczają to jako święto słodkiego chleba, jest to fałszywa interpretacja słowa i nic nie wyjawia tego, co należy do święta, odnośnie praśnego chleba. A co do terminu *chleb pokazowy*, to jest on bardzo dziwny i niedorzeczny. Ponownie, jeśli *Proselyte* ma być słowem zachowanym w angielskich bibliach, Mt 23, Dz 2.; dlaczego nie możemy być na tyle odważni, aby powiedzieć *Neofita*, 1 Tm 3, zwłaszcza gdy tłumaczą to na język angielski, fałszywie wyrażając znaczenie tego słowa jako młody uczonec. Podczas gdy jest to szczególne słowo oznaczające tych, którzy zostali ostatnio ochrzczeni, jak *Katechumen* oznaczało nowo poinstruowanych w wierze nie ochrzczonech, którzy są również młodymi uczonymi, a nie nikim innym, zaś wielu będących starymi uczonymi, może być *Neofitami* przez odroczenie chrztu. A jeśli *Phylacteries* są dozwolone po angielsku, Mt 23, mamy nadzieję, że *Didragmes* także, *Paraclete* i tym podobne, z łatwością staną się aktualne i znajome. I prawdą jest, że we wszystkich nich jest taka konieczność, jako że nie mogą być dogodnie przetłumaczone. Tak jak wtedy, gdy mówi św. Paweł, *concisio, non circumcisio*: jak możemy postępować zgodnie z jego dokładnymi słowami i aluzją? Jak można wyrazić *Evangelizo* inaczej, niż jak to robimy: *ewangelizować*? Gdy *Ewangelia* nazwana jest *Gospel*, czym jest *Ewangelizo* lub *ewangelizować*, lecz by pokazać radosną nowinę *Ewangelii*, czasu łaski, wszystkich łask Chrystusa? Wszystkiego tego znaczenie zostało utracone, gdy tłumaczone było tak, jak robią to angielskie Biblie, przynoszę wam dobrą nowinę, Łk 2,10. Dlatego mówimy: *Depositum*, 1 Tm 6, i *he exinanited himself*, Flp 2, i *You have reflourished*, Flp 4, i *to exhaust*, Hbr 9,28, ponieważ nie jesteśmy w stanie udanie wyrazić tych słów w całości po angielsku, a myślimy, iż o wiele lepiej, by czytelnik pozostał w tej trudności i skorzystał z okazji, aby zajrzeć do odpowiedniej tabeli lub w inny sposób pytał o ich pełne znaczenie, niżli byśmy poprzez umieszczanie zwykłych angielskich słów, jakie tamtych nie wyrażają, zwodzili czytelnika. Czasami robimy to z innej przyczyny. Tak jak wtedy, gdy mówimy: *Nadejście naszego Pana* i *nałożenie rąk*. Ponieważ jedno jest uroczystym czasem, drugie uroczystym działaniem w Kościele katolickim; aby zakomunikować ludziom, że te i im podobne nazwy pochodzą z łacińskiego tekstu Pisma Świętego. Podobnie, *pokuta*, *czynienie pokuty*, *Kielich*, *Kapłan*, *Diakon*, *Tradycje*, *ołtarz*, *hostia* i tym podobne (które właśnie zachowujemy jako katolickie określenia) wywodzą się nawet z dokładnych słów Pisma Świętego.

Ponadto, nie śmiemy w trudnych miejscach ułagadzać przemówień i wyrażeń, ale zachowujemy je pobożnie słowo w słowo i punkt w punkt, z obawy przed zaginięciem lub ograniczeniem zamysłu Ducha Świętego kosztem naszej fantazji, jak Ef 6: *Przeciwko duchom niegodziwości w niebiosach*. I: *Co do mnie i do ciebie kobieto?*, zobaczcie Adnotację na temat tego miejsca. I 1 P 2: *Jako niemowlęta, nawet teraz urodzone, rozsądne, mleko bez przebiegłości*

pożądajcie, by wam dano. Umieszczamy tak rozsądne celowo, gdyż może to nie dotyczyć ani niemowląt poprzedzających to słowo, jak w naszym łacińskim tekście; ani też mleka wspomnianego potem, jak w innych kopiach łacińskich i w greckiej. J 3, tłumaczymy, *Duch wieje tam, gdzie chce* itd., pozostawiając to nieokreślone, czy miało oznaczać Ducha Świętego, czy wiatr; czemu Protestanci, tłumacząc to jako wiatr, odbierają inny sens powszechniejszy i zwykły dla starożytnych Ojców. Tłumaczymy w Łk 8,23: *Byli napełnieni*, nie dodając samodzielnie wodą, aby ułagodzić zdanie, jak to Protestanci czynią. I c. 22, *to jest kielich, nowy Testament* itd., nie: *ten kielich jest Nowym Testamentem*. Podobnie, Ml 13: *te dni będą taką męką* itd., nie jak przeciwnicy: w tych dniach, zarówno nasz tekst i ich inne są. Podobnie, Jk 4,6: i daje większą łaskę, pozostawiając otwartym czy to Pismo Święte, czy Duch Święty, oba przedtem wymienione. Przeciwnicy zbyt śmiało i zarozumiale dodają, mówiąc: Pismo daje, odbierając inny sens, który jest o wiele bardziej prawdopodobny. Podobnie w Hbr 12,21 tłumaczymy: *Tak straszne było to, co widziano*, powiedział Mojżesz itd. Ani greka, ani łacina nie pozwalają nam dodawać: to powiedział Mojżesz, jak protestanci ośmielają się czynić. Tak więc mówimy: Bracia mężczyźni, Wdowa kobieta, Siostra kobieta, Jakub z Alfeusza i tym podobne. Czasami także podążamy za celem, jaki Pismo Święte ujmuje, jak: *Piekło ognia*, według greckiego i łacińskiego, co moglibyśmy być może powiedzieć: *ogniste piekło*, za hebrajskim wyrażeniem w takich wypowiedziach, ale nie: ogień piekielny, jak powszechnie to jest tłumaczone. Podobnie, Łk 4,36, jakie jest to słowo, które w mocy i autorytecie nakazuje duchom nieczystym? Jak również, Łk 2, przejdźmy dalej i zobaczmy słowo, które zostało uczynione. Tam, gdzie możemy powiedzieć: rzecz po frazie hebrajskiej, lecz w tych przemówieniach jest pewien majestat i więcej znaczenia, dlatego zachowuje je zarówno greka, jak i łacina, chociaż nie jest to bardziej greckie niż łacińskie zdanie, niżli angielskie. I dlaczegóż mielibyśmy być wybredni wobec nowych słów lub zwrotów w Piśmie Świętym, które są konieczne; gdy z łatwością przyjmujemy i podążamy za nowymi słowami ukutymi w sądzie i w dworskich czy innych świeckich pismach? Dodajemy greckie tłumaczenie na marginesie z różnych przyczyn. Kiedy jakiś sens jest trudny, uczony czytelnik może go rozważyć i sprawdzić, czy może dopomóc sobie lepiej niż przez nasze tłumaczenie, jak u Łk 11: *Nolite extoli*, lub *μη μετεωριζεσθε*. I znówu: *Quod superest date eleemosynam*. Niekiedy, aby usunąć niejednoznaczność łaciny lub angielskiego, jak w Łk 11: *Et domus supradomum cadet*, gdzie potrzebujemy angielskiego: i dom na dom, upadnie. Po grecku sensu tego nie ma: jeden dom spadnie na drugi, ale jeśli jeden dom powstanie na sobie, to znaczy przeciwko sobie, zginie, zgodnie z tym, co mówi o królestwie podzielonym przeciwko sobie, w słowach przed tym. I Dz 14: *Sacerdos Iovis qui erat*, w języku greckim *qui* odnosi się do Jowisza. Czasem, by zadowolić czytelnika, tłumaczenie obmyślane może być fałszywie w inny sposób, tak jak, Flp 4,6, ale we wszystkim przez modlitwę itd. *εν παντι προσευχη*, nie: *we wszystkich modlitwach*, jak w łacinie może się wydawać. Czasem, gdy łacina ani nie osiąga, ani nie może osiągnąć znaczenia greckiego słowa, dodajemy również grecki jako bardziej znaczący. *Illi soli servies*, jemu tylko będziesz służyć, *λατρευσεις*. A w Dz 6, Nicolas jest obcym z Antiochii, *προσηλυτος*, i w Rz 9, *Służba*, *η λατρευσις*. I, Ef 6, *Zalóż zbroję*, *πανοπλιαν*, i wiele podobnych. Czasem, gdy greka ma dwa rozumienia, a łacina jedno tylko, dodajemy grekę. 2 Kor 1: *przez napomnienie*, którym również jesteście napominani, w grece oznacza także *pocieszenie* itd. I 2 Kor 10: Ale mając nadzieję, że twoja wiara będzie wzrastać, być itd., gdzie greka może również oznaczać, jak lub kiedy twoja wiara wzrosła. Czasami na korzyść sprawy katolickiej, kiedy greka czyniła dla nas więcej niż łacina, jak *Seniores*, *πρεσβυτερους*. *Ut digni habeamini*, *Qui effundetur*, *το εκχνομενον*, *Praecepta*, *παραδοσεις*. I J 21 *ποιμαινε*, *Pasce et rege*. A czasami, by pokazać fałszywe tłumaczenie Heretyków. Jak wtedy, gdy Beza mówi: *Hoc poculum in meo sanguine qui*, Łk 22 i *Que oportet coelo cotineri*., Dz 3. W ten sposób używamy greki na różnorodne sposoby i doceniamy ją tak, jak jest tego godna, i bierzemy wszystkie jej dobra dla lepszego zrozumienia łaciny, która będąc tłumaczeniem, nie zawsze może osiągnąć pełny sens głównego języka, jak widać we wszystkich tłumaczeniach. Dodajemy czasem łacińskie słowo na marginesie, kiedy albo nie możemy czegoś w

pełni wyrazić (jak w Dz 8. Przyjęli oni rozkaz na pogrzeb Stefana, *Curaverunt Stephanum* i: wszyscy nie biorą tego słowa, *Non omnes capiunt.*) lub gdy czytelnik może pomyśleć, iż nie może tak być, jak tłumaczymy. Jak Łk 8, burza wiatru zstąpiła do jeziora i oni zostali napełnieni, et complebantur. I J 5, gdy Jezus wiedział, że miał już dużo czasu, quia iam multum tempus haberet. Oznaczające: w jego słabości.

To dokładne podążanie za naszym łacińskim tekstem, ani nie dodając, ani nie ujmując, jest powodem, dla którego nie mówimy w tytule książek, na pierwszej stronie, św. Mateusza, św. Pawła, ponieważ tak nie jest ani w języku greckim, ani w łacinie, chociaż na górze kart, gdzie możemy być odważniejsi, dodajemy: św. Mateusza itd., aby usatysfakcjonować czytelnika. W przeciwieństwie do Protestantów, naszych Przeciwników, którzy nie mają skrupułów, przed pomijaniem imienia Pawła w tytule Listu do Hebrajczyków, choć jest ono w każdej greckiej książce, którą tłumaczą. A ich najbardziej autoryzowane angielskie Biblie pomijają (katolickie) w tytule Listu św. Jakuba i reszty, które były znane w pierwotnym Kościele pod nazwą Catholic Epistolae. *Eusebius Ecclesiastical Histor.*, li. 2 c. 22.

Dajemy Czytelnikowi w miejscach o pewnym znaczeniu inne czytanie na marginesie, szczególnie gdy greckie zgadza się z owym. Jak, J 4, *transiet de morte ad vitam*. Inne kopie łacińskie mają: *transiit*, i tak jest w języku greckim.

Nie wiążemy się z racjami żadnej kopii, druku ani edycji łaciny ludowej w miejscach kontrowersji, ale podążamy za wskazówkami najbardziej zgodnymi z greką i komentarzem Ojców. Jak w Kol 1,10: *Ambulantes digne Deo, per omnia placentes*. Chód godny Boga we wszystkim, co się podoba. Ef 1,17, wskazujemy więc, *Deus Domini nostri Jesu Christi, pater gloriae*. Jak w grece i św. Chryzostom i św. Hieronim zarówno w tekście, jak i w komentarzach. Co katolicki czytelnik musi szczególnie zauważyć, aby nie znalazł winy, gdy widzi, iż nasze tłumaczenie nie zgadza się w takich miejscach ze wskazaniem jego łacińskiego Testamentu.

Tłumaczymy czasem słowo znajdujące się na marginesie łacińskiej kopii, a nie w tekście, kiedy przez grekę lub Ojców widzimy, iż było oczywistym błędem pisarzy, którzy dotychczas błędnie uznawali jedno słowo za drugie. Jak *In fine*, nie *in fide*, 1 P 3,8 *praesentiam*, nie *praescientiam*, 2 P 1,16; Hbr 13, *latuerunt*, nie *placuerunt*. Tak oto dołożyliśmy starań, by wszelkimi sposobami zaspokoić przypadkowego czytelnika i pomóc mu zrozumieć wszystko, zarówno w tekście, jak i w Adnotacjach; i nadto, by postępować najszczerzej przed Bogiem i człowiekiem, tłumacząc i objaśniając najświętszy tekst świętego Testamentu. Bądź zdrowy, dobry Czytelniku, a jeśli przyniesiemy ci najlichszą korzyść naszymi marnymi cierpieniami, pozwól nam, na litość boską, być uczestnikami twych pobożnych modlitw i wraz z pokornym i skruszonym sercem wzywać naszego Zbawiciela Chrystusa, aby zaprzestał tych kłopotów i burz jego najdroższej współmałżonki: Ci Heretycy, kiedy otrzymują cielesną władzę, by nękać Kościół, ćwiczą zaprawdę jego cierpliwość, ale kiedy sprzeciwiają się mu tylko przez swoją złą doktrynę lub opinię, wtedy ćwiczą jego mądrość. *De civit. Dei. li. 18 ca. 51.*

1. Nieomylna władza i ekscelencja ich nade wszystkie inne pisma.

Św. Augustyn li. 11 cont. *Faustum. cap. 5.*

„Ekscelencja kanonicznego autorytetu Starego i Nowego Testamentu

odróżnia się od książek późniejszych pisarzy; co potwierdzone zostało w czasach Apostołów, przez sukcesję Biskupów i propagowanie Kościołów, jest umieszczone, jakby było na pewnym tronie na wysokości, którego każdy wierny i pobożny rozumie, iż musi być poddanym i posłusznym. Tam, jeśli cokolwiek poruszy lub zakłopotuje cię jako niedorzeczność, nie powinieneś mówić: Autor tej książki nie był w posiadaniu prawdy; lecz albo ta kopia jest błędna, albo Tłumacz zbłądził, albo ty nie rozumiesz. Ale w dziełach tych, którzy pisali później, które są zawarte w nieskończonych księgach, ale w żadnym wypadku nie są równe temu świętemu autorytetowi KANONICZNEGO PISMA; w

którymkolwiek z nich znajduje się nawet ta sama prawda, jednak autorytet jest daleko nierówny”.

2. Odróżnienie kanonicznego od niekanonicznego, ich nieomyślnej prawdy i sensu przyszło do nas jedynie dzięki zasługom, które oddajemy KOŚCIOŁOWI KATOLICKIEMU; przez którego pochwałę wierzymy zarówno w Ewangelię, jak i w samego Chrystusa. Podczas gdy członkowie Sekt mierzą sprawy swoimi fantazjami i opiniami.

Św. Augustyn cont Epist. fundamenti. cap. 5.

„Ja z mojej strony nie wierzyłbym w Ewangelię, gdyby nie poruszył mnie autorytet KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO. Oni więc, których słuchałem, mówili: Uwierzcie w Ewangelię; dlaczego miałbym nie wierzyć im, gdy mówią: Nie wierzcie Maniemu? Wybierz, co uczynisz. Jeśli powiesz: Wierzcie Katolikom: oto ostrzegają mnie, bym nie dawał wam żadnej zasługi, i dlatego wierząc im, nie mogę wam wierzyć. Jeśli mówisz: Nie wierz katolikom; to nie jest właściwa droga, aby Ewangelia doprowadziła mnie do wiary Maniego, ponieważ wierzyłem w samą Ewangelię przez nauki katolików”.

Ponownie li. de utilit. credent. cap. 14.

„Widzę, że w odniesieniu do samego Chrystusa, nie wierzyłem w żadną, lecz tylko w potwierdzoną i pewną opinię ludów i narodów, i że ludy te posiadały ze wszech stron tajemnicę KATOLICKIEGO KOŚCIOŁA. Dlaczego więc nie powinienem najpilniej wymagać, szczególnie wśród nich, tego, co Chrystus nakazał, przez których autorytet zostałem przekonany, że Chrystus polecił coś pożytecznego? Czy chcesz (O, Heretyku) wyjaśnić mi lepiej, co powiedział? O kimż to bym nie pomyślał, że w ogóle był lub jest, jeśli muszę wierzyć, ponieważ ty tak rzekłeś. Jakie to obrzydliwe szaleństwo, aby powiedzieć: Wierzcie Katolikom, że Chrystusowi należy wierzyć; i uczcie się od nas, co on powiedział”.

Ponownie li. de utilit. credent. cap. 14.

„Widzisz zatem w tej sprawie, jaką siłę ma autorytet KATOLICKIEGO KOŚCIOŁA, który nawet z najbardziej ugruntowanych i uznanych miejsc Apostołów jest stanowiony do dnia dzisiejszego, przez linię Biskupów następujących jeden po drugim i za zgodą tak wielu ludów. Podczas gdy Ty mówisz: To jest Pismo albo to jest taki Apostoł, to nie jest; ponieważ to brzmiało korzystnie dla mnie, to zaś przeciw mnie. Jesteś zatem zasadą prawdy. Cokolwiek jest przeciwko tobie, nie jest prawdą”.

3. Żadni heretycy nie mają prawa do Pisma Świętego, ale są uzurpatorami: Kościół Katolicki jest jego prawdziwym właścicielem i wiernym opiekunem. Heretycy nadużywają go, skażają i dążą do jego zniesienia, choć udają, że jest odwrotnie.

Tertullian li. De praecriptionibus, dostarczone w KOŚCIELE KATOLICKIM

mówi w ten sposób do wszystkich Heretyków.

„Kim jesteś; kiedy i skąd przyszedłeś? Co ty w moim posiadaniu czynisz, co nie jest moje? Jakim prawem (Marcjon) ścinasz moje drzewo? Kto dał zgodę (o Walentynie), aby zmienić bieg moich fontann? Jakim prawem (Apelles) usuwasz moje granice? A *wy, reszta, dlaczego siejecie i sadzicie dla tych towarzyszy z przyjemnością? To jest moja własność, posiadam ją od dawna, zapewniłem jej pochodzenie, nawet od tych autorów, których to dotyczyło. Jestem spadkobiercą Apostołów. Zgodnie z ich Testamentem, ponieważ zdali go w mojej sprawie, tak jak mnie prosili, tak też go utrzymuję. Na pewno wydziedziczali i odrzucali was zawsze, jako obcokrajowców, jako wrogów”.

Ponownie w tej samej księdze.

„Napotkanie takich w Piśmie Świętym żadnego pożytku przydaje, poza wywróceniem żołądka człowieka lub jego mózgu. Ta herezja nie przyjmuje żadnego pewnego Pisma Świętego; a jeśli przyjmuje jakieś, to dodając i ujmując, wypacza je, aby służyć swemu celowi; a jeśli otrzyma, to nie otrzyma go w całości; a jeśli po sorcie przyjmie je w całości, niemniej jednak, opracowując różnorodne ekspozycje, zmienia je wprost w inny sposób etc”.

4. Mimo to bardzo chętną się Pismem Świętym niezmiernie, lecz nigdy nie więcej można im ufać.

Św. Hieronim adversus Luciferianos in fine.

„Niech sobie nie pochlebiają, jeśli zdają się w swej własnej zarozumiałości, upewniać się w tym, co mówią, z rozdziałów Pisma Świętego; zważywszy, że Diabeł również wypowiadał niektóre rzeczy z Pisma Świętego, a Pismo Święte nie polega na czytaniu, lecz na zrozumieniu”.

Vincentius Lirinensis li. cont. prophanas haeresum Novationes.

„Tutaj być może ktoś spyta, czy heretycy również nie używają świadectw Boskiego Pisma. Tak, w rzeczy samej, czynią to, i tak gwałtownie. Zobaczycie bowiem, jak mkną przez wszystkie święte księgi Prawa, przez Mojżesza, księgi Królów, Psalmy, Apostołów, Ewangelie, Proroków. Bo czy to wśród ich własnych towarzyszy, czy też obcych; czy prywatnie, czy publicznie; czy to w rozmowach, czy w ich książkach; czy na bankietach, czy na ulicach; oni (mówię) nie głoszą nic swojego, czego nie usiłują przykryć słowami Pisma Świętego także. Przeczytajcie dzieła Pawła Samosatenuśa, Pryscyliana, Eunomiana, Jowiniana, *innych plag i zaraz; znajdziecie nieskończoną górę przykładów, żadnej strony w żaden sposób pominiętej lub nieważnej, by nie była pomalowana i zabarwiona zdaniem Nowego lub Starego Testamentu. Ale na nich nawet tym bardziej należy uważać i się ich obawiać, im bardziej sekretnie czają się w cieniu Bożego świętego prawa. Gdyż wiedzą, że ich odory z łatwością nie zadowolilyby prawie żadnego człowieka, gdyby wydychane były pozbawione okrycia i same, i dlatego posypują je pewnymi jak gdyby drogocennymi przyprawami niebiańskiego słowa; w końcu, kto z łatwością mógłby gardzić błędem człowieka, nie może tak łatwo kontemplować wyroczeni Boga. Aby im się podobać, kiedy przygotowują pewne gorzkie mikstury dla dzieci, najpierw namaszcza brzegi kielicha miodem, aby nieszczęśliwy wiek, kiedy najpierw poczuje słodczy, nie mógł się bać goryczy”.

5. Powód dlaczego, podczas gdy Pisma Święte są doskonałe, jednak używamy innych Kościelnych pism i tradycji.

Vincentius Lirinensis w jego złotej księdze wcześniej cytowanej, adversus prophanas haeresum Novationes.

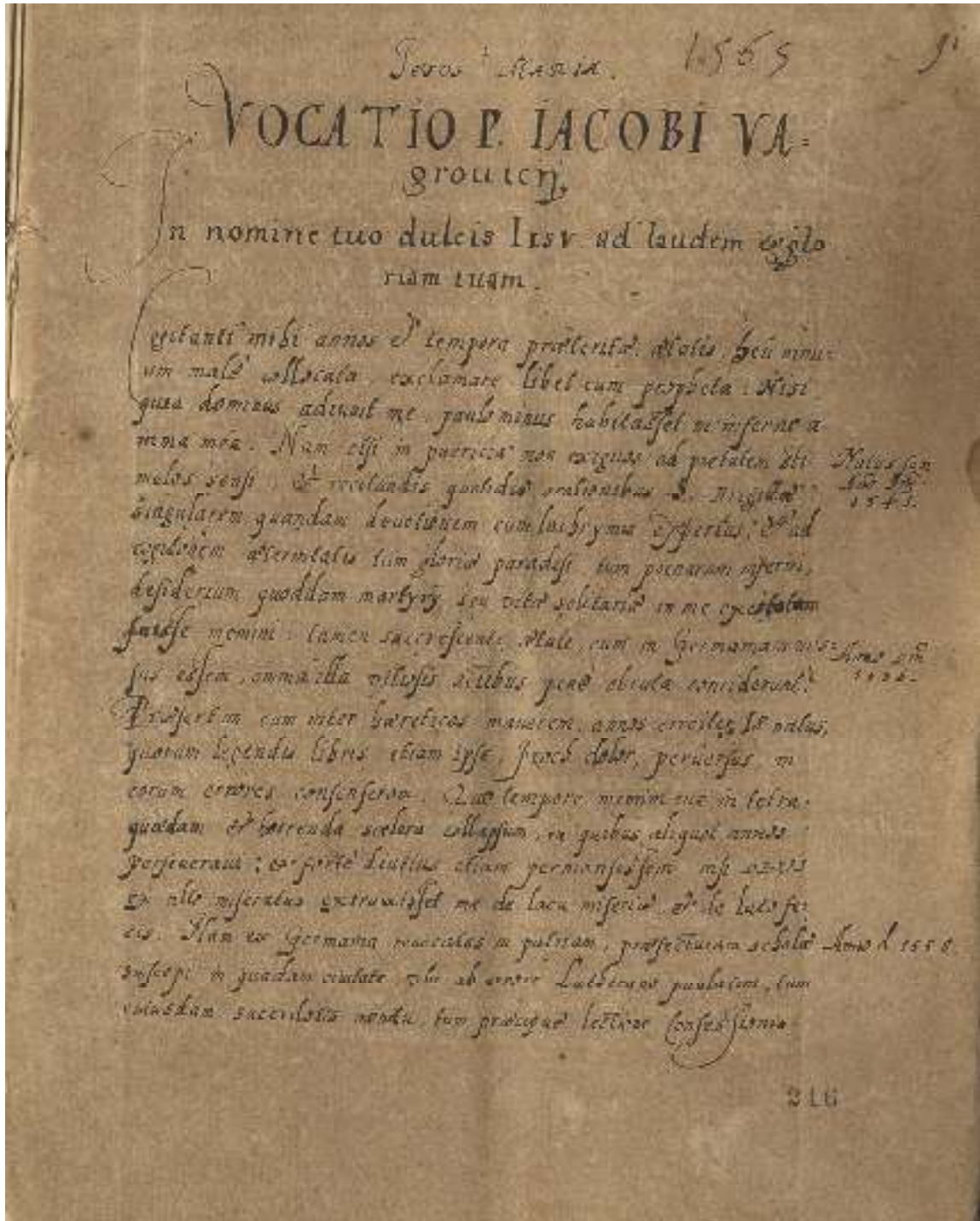
„Tu być może niektórzy mogą pytać, skoro Kanon Pisma Świętego jest doskonały i we wszystkich punktach sam w sobie wystarczający, jaka jest potrzeba, aby przyłączać doń autorytet *eklezjastycznego rozumienia? Z tego powodu na pewno, iż wszyscy nie biorą Pisma Świętego w jednym i tym samym sensie, z powodu jego głębi, jego mowę niektórzy interpretują w ten sposób, inni zaś w inny sposób, a więc może być prawie tyle samo znaczeń w nim odszukanych, ile jest ludzi. Albowiem Nowacjusz wykladał to w jeden sposób, a Sabeliusz w inny sposób, inaczej Donatus, inaczej Anus, Eunomiusz, Macedoniusz, inaczej Photinus, Apolinary, Pryscylian, inaczej Jowinian, Pelagiusz, Celestiusz, w końcu inaczej Nestoriusz. *Dlatego bardzo jest to konieczne, z powodu tak wielkich zwójów i przewrotów różnych błędów, aby linia interpretacji prorockiej i apostołowskiej była kierowana zgodnie z regułą poczucia lub rozumienia eklezjastycznego i katolickiego”.

Św. Bazyli li. de Spiritu sancto cap. 27

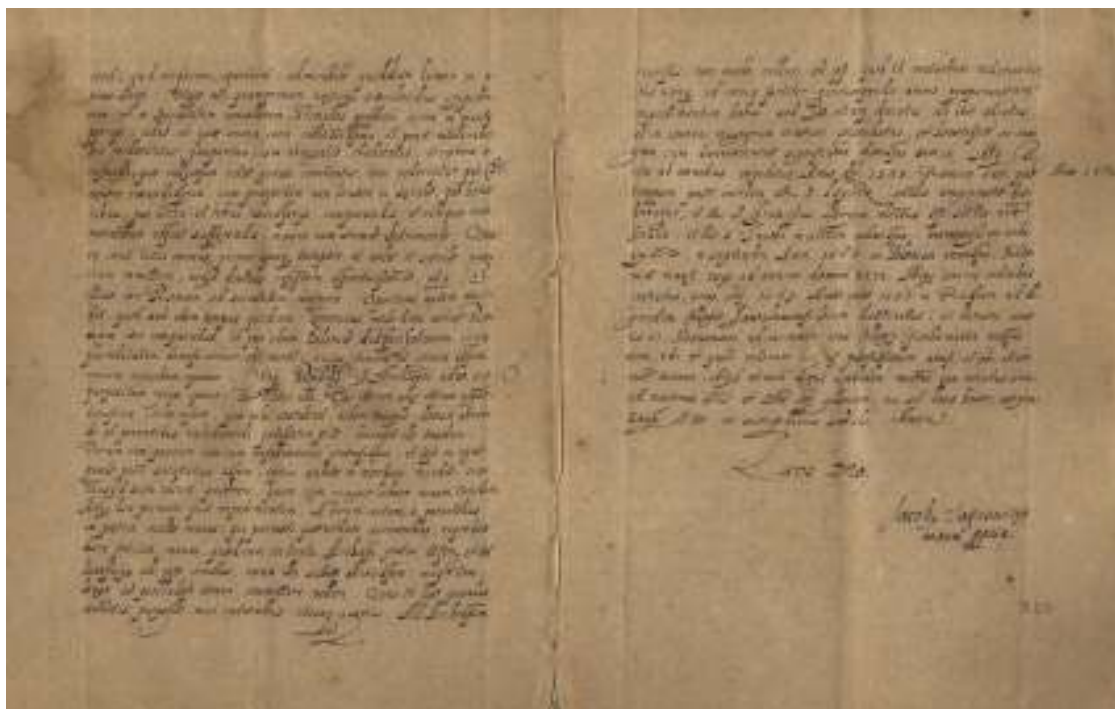
„Spośród tych artykułów religijnych, jakie są przechowywane i nauczone w Kościele, niektóre były nauczone przez słowo pisane, inne niektóre otrzymaliśmy przez tradycję Apostołów, dostarczone nam, jak to było, z rąk do rąk, w tajemnicy potajemnie; wszystkie są jedną siłą dla religii chrześcijańskiej; i temu żaden człowiek nie zaprzeczy, który ma jakkolwiek, choćby niewielką znajomość kościelnych obrzędów lub zwyczajów. Jeśli bowiem odejdziemy od obyczajów niezawartych w Piśmie Świętym, jako takich o małej mocy, będziemy bezwiednie i nieświadomie brukać samą EWANGELIĘ w jej zasadniczych częściach, zaiste raczej powinniśmy ograniczyć głoszenie Ewangelii i przywieść ją do samej nazwy”.

2. Fotografie

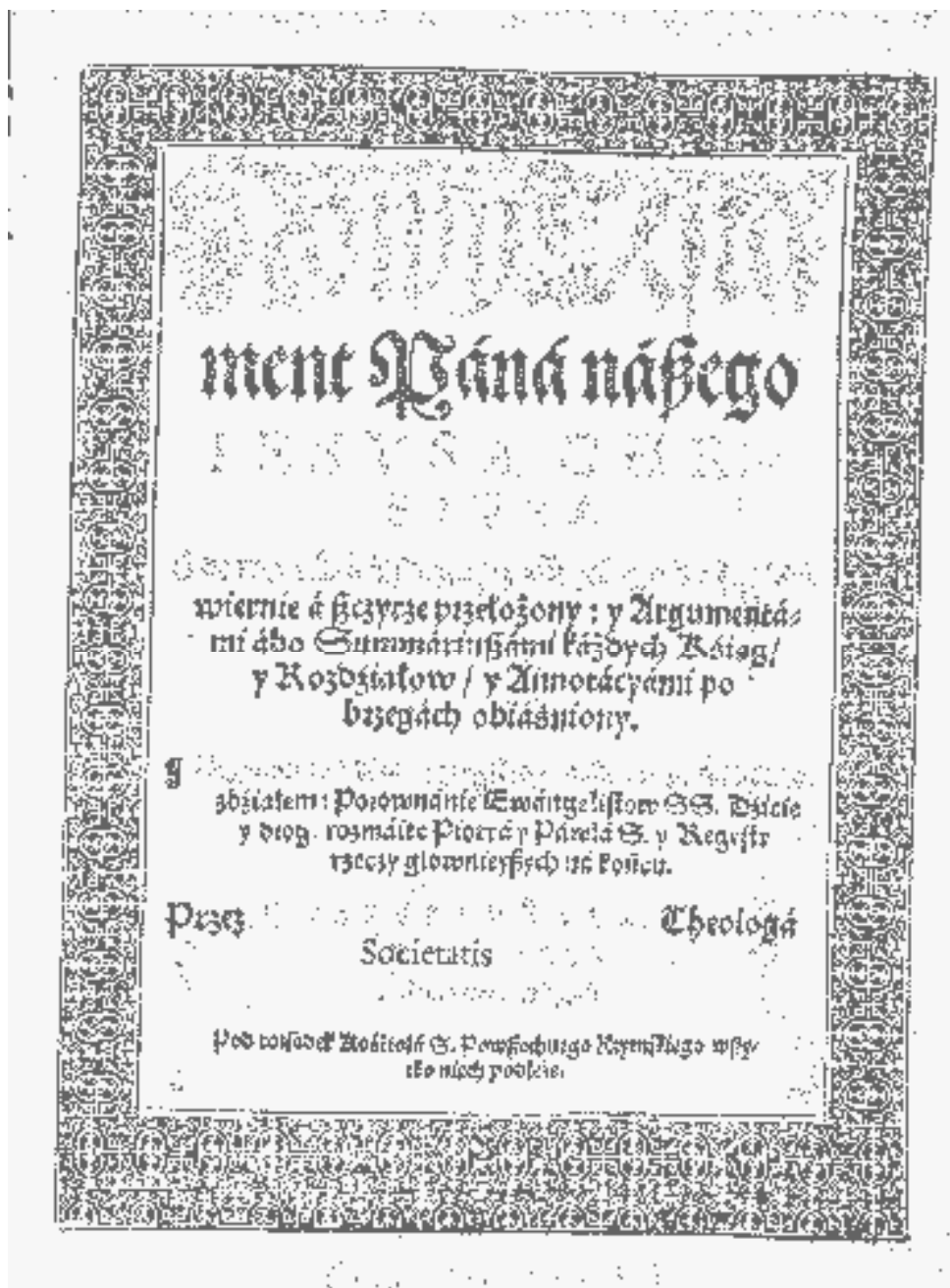
Fot. 1, 1a i 1b. Rękopis Jakuba Wujka, *Archivum Romanum Societatis Iesu*,
Fondo Gesuitico, manuskrypt nr 2, t. 3, s. 219-221.

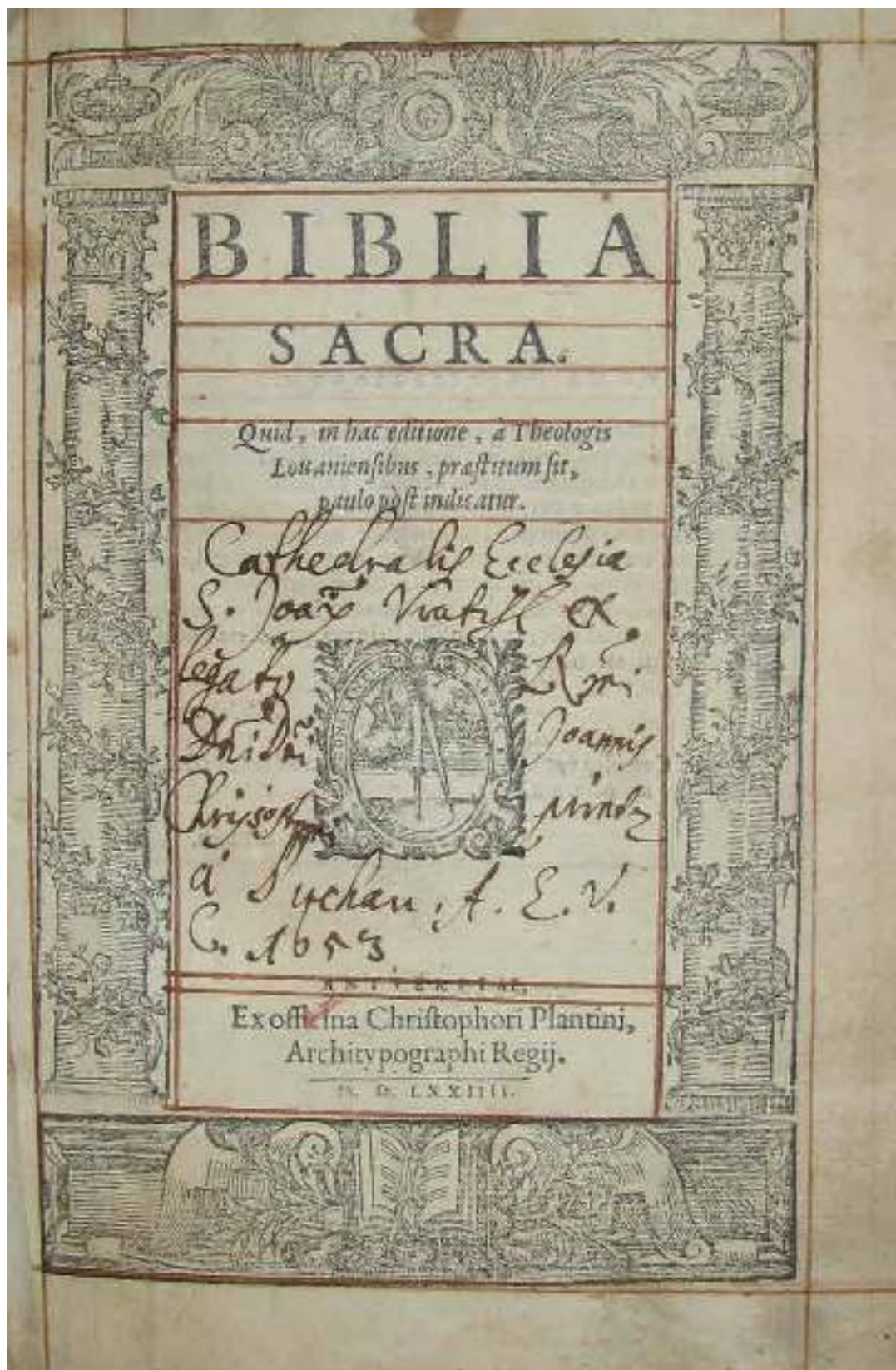
Fot. 1a i 1b

Fot. 2. NTWj 1593, Kraków 1966, red. W. Smereka, [reprint], strona tytułowa.

Fot. 3. WL, Antverpiae, K. Plantinus, 1574, 8°, strona tytułowa,
(egz. BK I 24.O).

Fot. 4. PAn, Antverpiae, K. Plantinus, 1569-1572, 2°, strona tytułowa,
(egz. Wr BU 464835).

Christophorus Plantinus Antverpiae 1572 (32)

NOVVM
TESTAMENTVM
GRAECE

Cum vulgata interpretatione Latina Graeci contextus lineis
infera: Quae quidem interpretatio, cum à Graecarum dictio-
num proprietate discedit, sensum, videlicet, magis quam
verba exprimens, in margine libri est collocata: atque alia
BEN. ARIÆ MONTANI HISPALENSIS
operâ è verbo reddita, ac diverso characterum genere distin-
ctas LOVANIENSIVMVERO Cenforum iudicio & totius Aca-
demia: calculis comprobata: in eius est substituta locum.

TYPOGRAPHVS LECTORI

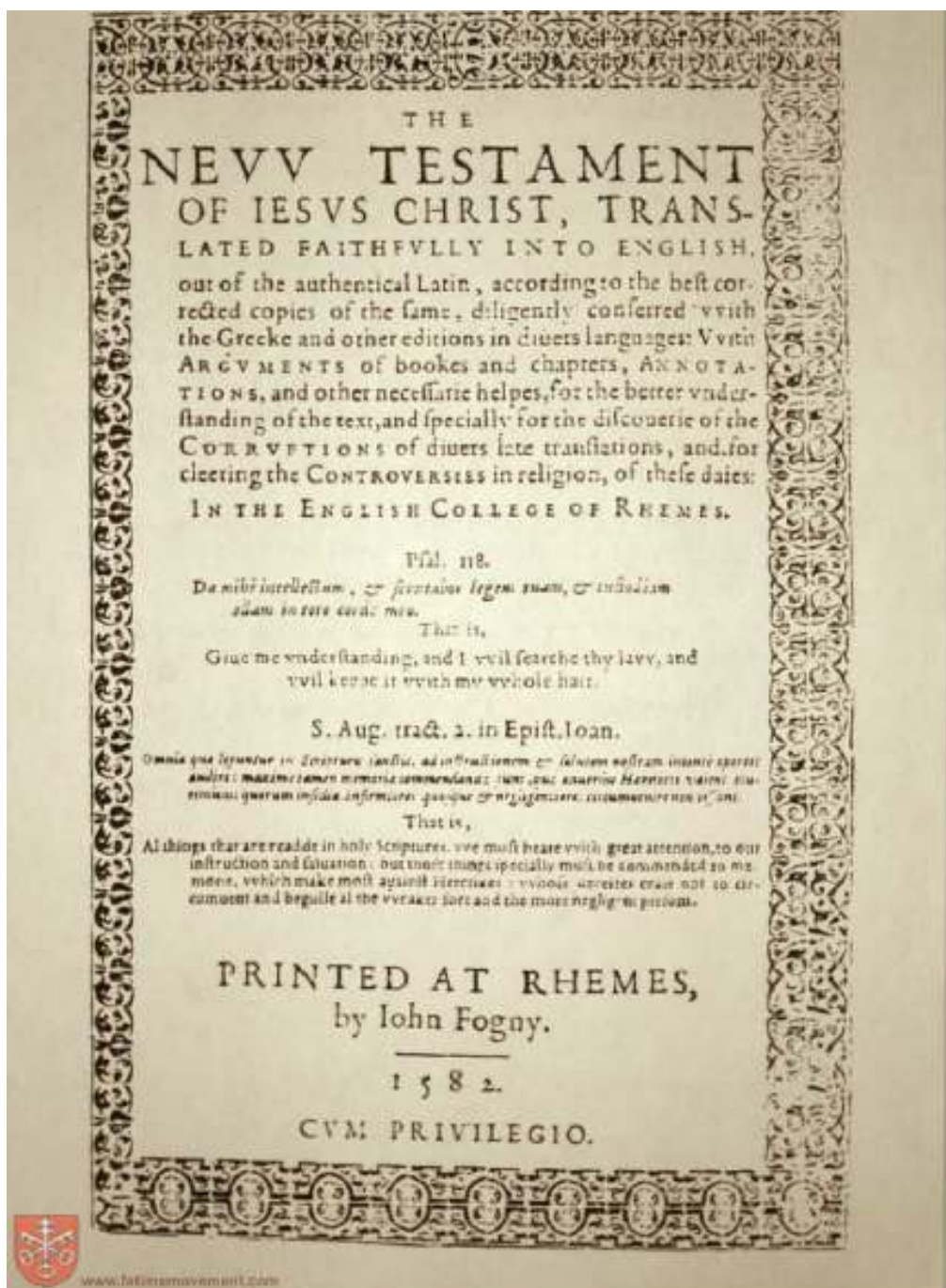
*Huius operis, atque ad eam omnium que in isto hoc APPARATV
continentur, qui voluminum, rationumque omnium curâ cognoscere, istius sane
que periculis sequitur, tum etiam eas omnes voluminum MONTANI Prae-
fationes, que quidem singulis sunt annexae libri, attentè perlegat. huius enim
minimo sunt labores nonnulli: cuiusmodi penitentia.*

ANTVERPIÆ
Excudebat Christophorus Plantinus
Regius Prototypographus.
M. D. LXXII.

Fot. 5. NTR 1582, Rheims, I. Fogny, 1582, strona tytułowa,
(egz. bez sygnatury)

PRIMI TOMI
TERTIA
CONTROVER-
SIA GENERALIS,

DE SUMMO PON-
TIFICE,

QUINQUE LIBRIS
explicata.

A R. P. ROBERTO BEL-
LARMINO POLITIANO
Societatis IESV.

Monachij ad S. Franciscanos pro bibl.